

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

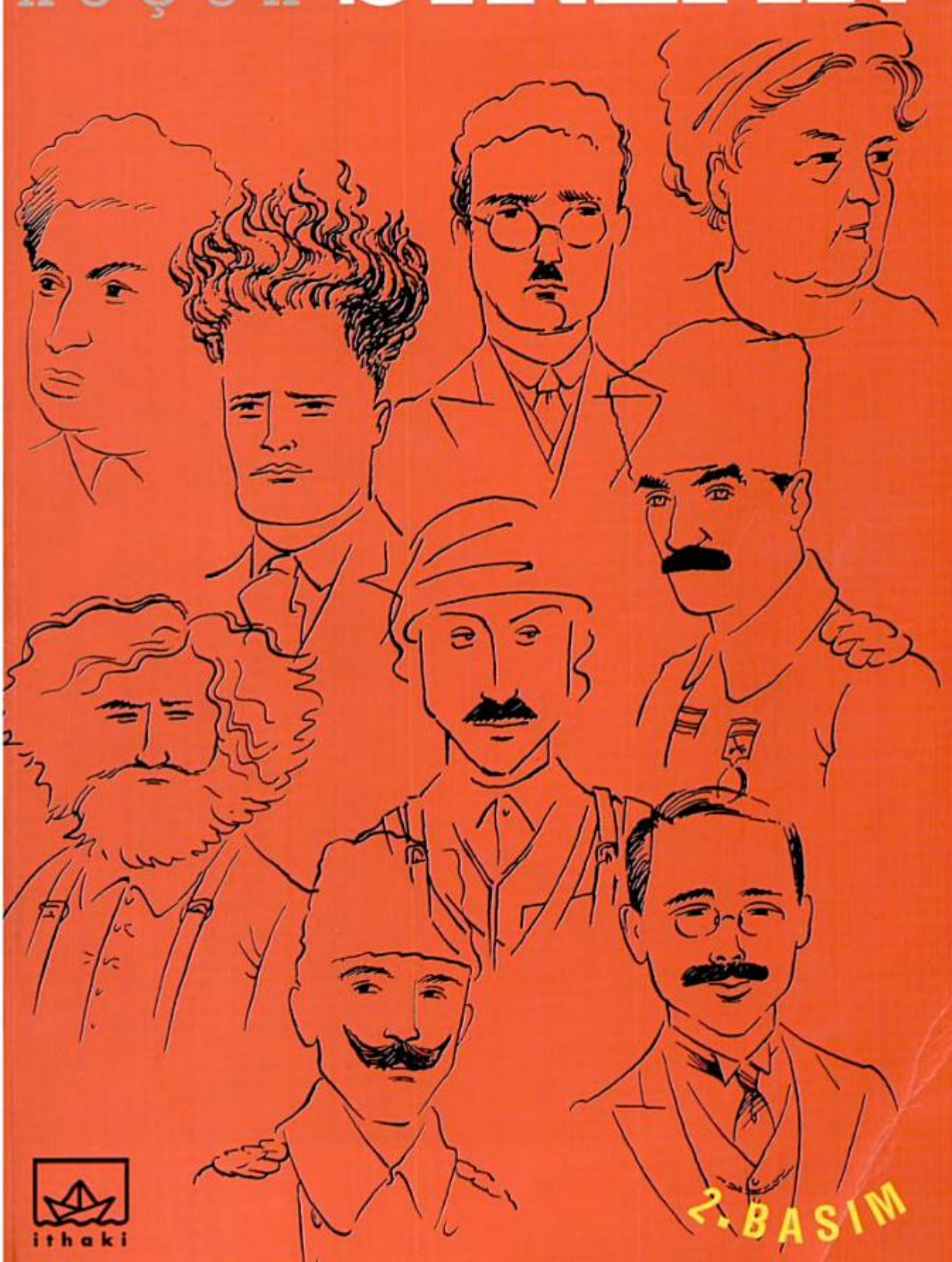
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SIRLAR

Yalçın Küçük

YALÇIN
KÜÇÜK

SIRLAR

İthaki Yayınları - 239
Tarih Toplum Kuram - 15
ISBN 975-8725-74-2

Yalçın Küçük Sırlar

Yayına Hazırlayan: Ahmet Öz
© Yalçın Küçük, 2004 © İthaki, 2004
1. Baskı İstanbul, 2004 Yayıncının yazılı izni olmaksızın alıntı yapılamaz.

Yayın Koordinatörü: Füsun Taş
Kapak: Ömer Ülkenciler
Sayfa Düzeni ve Baskıya Hazırlık: Cemile Öz
Kapak ve iç Baskı: Kitap Matbaacılık
Cilt: Yıldız Mücellit
İthaki Yayınları
Mühürdar Cad. İlter Ertüzün Sok. 4/6 81300 Kadıköy İstanbul
Tel: (0216) 330 93 08 - 348 36 97 Faks: 0 216 449 98 34
<http://www.ithaki.com.tr>
ithaki@ithaki.com.tr
yalcinkucuk@ithaki.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

İTHAKİ İÇİN ÖNSÖZ 13

BİRİNCİ BÖLÜM: ROY 15

İKİNCİ BÖLÜM: TOGAN 43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BALABANOVA 61

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: KÜÇÜK HAN 75

BEŞİNCİ BÖLÜM: ÇERKEZ 101

ALTINCI BÖLÜM: SUPHİ 133

YEDİNCİ BÖLÜM: MUSUL 149

SEKİZİNCİ BÖLÜM: PERİYODİZASYON 181

DOKUZUNCU BÖLÜM: HİKMET 241

ONUNCU BÖLÜM: GAZİ 261

ONBİRİNCİ BÖLÜM: TÜRKOLOJİ 291

ONİKİNCİ BÖLÜM: ENVERİZM 315

BİRİNCİ EK: İLK MECLİSLERDE KÜRTLÜK SİYASETİ 332

İKİNCİ EK: TMT ÜZERİNE İKİ KAYNAK 338

ÜÇÜNCÜ EK: SOĞUK İDEOLOJİK SAVAŞ 343

DÖRDÜNCÜ EK: ALBAYRAK OLAYI 348

BEŞİNCİ EK: İKİ SORU 351

AD-DİZİN 355

ÖNSÖZ

Biz Türklerin kendimiz ve çevremizle ilgili bilgilerinin özü, parçalanamaz ve açıklanamaz çekirdeği, **mucizedir**; biz Türkler mucize tutkunu olmanın ötesinde, **mucizeyi, çoğu zaman tek ve son açıklayıcı olarak görüyoruz**. Mucizeyiye mümkün olmayan ve açıklanamayanın realizasyonu olarak anlayabiliriz; Türklüğün iki görkemli kurgusu olan **Osmanlı ve Cumhuriyet** düzenlerine bakışımız da hâlâ bir mucize çerçevesini aşmamaktadır.

Yıllardır benim çabam bunu değiştirmek, bir başka sözcükle, **mistifiye olanı demistifiye etmek yönündedir**; kolay olmadığını kabul ediyorum. Zorluk bir de, bilginizin oluşumunda bir mucizeyi gerçekleştirmekten kaynaklanıyor; **türkoloji ve bunun içinde Kemaloji** adını verebileceğimiz belirleyici bölüm, son derece **monolitik** durumdadır. Sovyetoloji ya da İranoloji'yi ele aldığımızda görüyoruz; Sovyetlerin ve İranilerin kendileriyle ilgili bilgileri, Batılı ve Sovyet Sovyetolojiyle İranoloji'den büyük ölçüde ayrılabilmektedir ve üstelik Batı ve Sovyet yazını da kendi içinde çeşitlilik göstermektedir. Bizdeyse **Batılı ve Sovyet türkolojiyle Kemaloji'nin bir ve aynı olmasına ek olarak, yerli bilgiyle de tam bir uyum içinde olduğunu görüyoruz**.

Sırlar, bir demistifikatör olmasının yanında, bu yapay monolitik yapıyı da hedef almaktadır; çözülmesi yolunda ipuçları ve analizleri verebildiğimi sanıyorum.

Ancak türkolojinin başlangıcı politik, oluşumuysa amprizmle hastalıktır ve bizim bir yöntem sorunumuz var.

Altmışlı yılların gözde iktisadından iki kavramı ödünç alarak ifade edecek olursam, türkolojinin bir kalkışı, *take-off* ve bir kendisini sürdürmesi, *self-sustained state*, söz konusu olmaktadır, şimdi her üç türkoloji de *take-off* ile ilgilenmemekte ve kendisini sürdüren yapısını süsleyecek benekler peşindedir.

Eğer Amerikan sosyologlarının moda ettikleri sözcükle ifade edecek olursak, "*established*", yerleşmiş, türkolojiyi kuvvetlendiren aşırı ampirisist katkılar makbul sayılmaktadır. En "*büyük*" türkolog, *establishment*'i en çok kollayabilendir.

Peki çıkışı? Biz Türkler, totolojik olan ve hiçbir açıklayıcı değeri olmayan söz ve yazılara, "*yurttaşlık bilgisi*" diyoruz, çok yerindedir. Bu bir yana, Batılı, Sovyet ya da Türk, "*en büyük*" türkologların bize sağladığı bilimin, bizde, ilkokullarda okutulan yurttaşlık derslerini aşmaması ve aynı olmaları, şaşırtıcı olduğu kadar son derece ürkütücüdür. Rahatsız edici bir kısır döngüyle karşı karşıya olduğumuz kesindir; bunu duyabilenler için *Sırlar* çok rahatlatıcı bir etkiye sahiptir, öyle umuyorum.

Meslekten bir iktisatçı ve daha doğrusu plancı olduğumu hatırlatma gereğini duyuyorum; birincisi olmasa bile ikincisini, matematik iktisadı ve model kurmayı seviyordum. *Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı*nda *Uzun Vadeli Planlar Dairesi*'nin başındaydım, ülkenin kalkınmasının modellerini kuruyordum. Planlama'da çalıştığım sırada, bizden çok önceki kuşaktan yedek subaylığını geciktirmiş olanların askerlik dönemlerinde yanımda çalışmaları imkanı vardı, önceki cumhurbaşkanı Özal ve ondan sonraki cumhurbaşkanı Demirel, bunlar arasındadır ve yanımda yedek subay uzman olarak çalışıyorlardı. Birincisinin, diplomalı olduğu mühendislik dahil teknik bilgisizliği ve ikincisinin hızlı düşünce değiştirmesi beni hep itmiştir; bununla birlikte bu nitelikler, Demirel'in "*bize plan değil pilav lazım*" sloganıyla girdiği seçimi kazanarak başbakanlık koltuğuna oturmasına katkıda bulunuyordu, bunu yaşadık. Demirel'in Özal'ı planlamayla sorumlu başbakanlık müsteşarı yapacağı haberini aldığımızda, eğer doğrudan doğruya bağlı olduğum başbakanı aldatmak veya kendimi inkar etmek şıklarından birine razı olmayacaksam, bu sevdiğim işimden ayrılmaktan başka imkanım kalmıyordu.

Zorunluluğu özgürlük saydım, Demirel ve önceki cumhurbaşkanlarıyla çalışmayı reddettim; talihim için Yüce Gök'e hep şükrediyorum.

Demirel, cumhurbaşkanı seçilince de, başka nedenlerle birlikte terk edeceğim sadece ülkem kalıyordu ve **Paris'e gönüllü sürgüne gittim**; döndüğümde, hiçbir suçum olmamasına karşın, moda deyişle bir "*düşünce suçlusu*" olarak, yazı ve konferanslarımdan dolayı zindana kondum. *Sırlar*'ın. yazımına Paris'te başladım ve zindanlarda tamamladım; bunları yazarken XVIII. Yüzyılın pek güzel çocukları Fransız aydınlanmacılarını hatırlıyorum. Aydınlanmanın ve bilimin tekrar topraklarımıza geldiğinden hiç kuşku duymuyorum; artık bizde **bilim ve aydınlık** üzerimize yıkılıyor, müthiştir.

Sırlar'ı enigmatik ve fazla sırlı bulmak mümkündür; böyle bir durumda, on kitap halinde yayımladığım ve toplamı yedi bin beş yüz sayfa çevresinde olan *Tezler* dizisini salık veriyorum. Ancak hiç kimseyi karşıtım bilmeden etkilemek istemiyorum; bu, bilim ve özgürlük anlayışımın tam tersidir. Bu nedenle ve bu açıdan talihli olduğumuzu da saptayarak, **Turgut Özakman**'ın, *Vahdettin, M. Kemal ve Milli Mücadele ve Yalanlar, Yanlışlar, Yutturmacalar* alt başlıklı Ankara, 1997, çalışmasından söz etmek istiyorum. **Özakman, TRT ve devlet tiyatroları genel müdürlüğü yapmış; bu görevler son derece stratejiktir ve ancak yerleşmiş ideolojinin bekçilerine aittir, ve ideoloji yüklü "kuruluş" filmlerinin senaryosunu yazmış bir kimsedir**; büyük boy sekiz yüz sayfalık bu kitap, bütünüyle benim çalışmalarım üzerinedir ve hem çürütmeye çalışmakta ve hem İslamcılar dahil bütün radikal düşünceleri benim kitabıma bağlamaktadır.

Özakman'ın bu çalışmasını Paris'te elime aldığımda, ülkeye döndüğümde beni uzun süre zindanda tutacakları konusunda hiçbir kuşku kalmamıştı; ancak Özakman'ın kendisine hiçbir kızgınlığım yoktur, ben çalışmasını, yazdıklarımla bir hesaplaşma olarak algılıyorum. Ülkemizde tüm yeni arayışların benden beslendikleri suçlamasıysa kabul ediyorum; yalnız, benim yazdıklarımla, Osmanlı Türkçesiyle söyleyecek olursam, *mevzun*'dur [KŞ: *tartılı, ölçülü, oranlı, uyumlu*], ben öyle düşünüyorum. Düşüncelerimin uç ve tutarsız kullanıcılarına da kızgınlığım yok, ama zaman zaman şaşırdığım ve hatta ürküttüğüm olmuştur; bunu da gerçek arayışının kaçınılmaz cilvelerinden birisi sayabiliriz.

Bir de haberim var, şükran borçlu olduğum arkadaşlarımın seferberliğiyle zindanda bir iki kaynak sorunumu da çözebilirim, kısa sürede tamamlamak üzere olduğum, **Osmanlı'nın Kuruluşu** çalışmamdan sonra tarihi bırakıyorum. Bu çalışmamın da, **Osmanoloji**'yi büyük ölçüde demistifiye edebileceğine inanıyorum; ben tarih araştırmalarında doğru düşünmenin kurallarını çıkarıyordum, çok kazançlıyım. **Bugün toplum bilimlerinde doğru düşünmenin yeni yolları, arkeoloji ve tarih araştırmalarında gömülüdür**, tarihten alabileceğimi aldığımı hesaplıyorum.

Yaratmak, seçmektir; bunu en çok sanatçılarda görmemiz hiç şaşırtıcı olmamaktadır. *Sırlar*'ı, çıkarken ilk okuyan **Bilgesu** oldu; Bilgesu'da da her has sanatçıda olduğu üzere, sadece kendi yaratıcı dünyasına girenleri seçme ve ilgilenme niteliği vardır, ancak, *Sırlar*'ı büyük bir heyecanla karşılaması, doğrusu beni hem sevindirdi ve hem de şaşırttı. Bunun dışında, zor tatmin olan ve çok sarsıcı eleştirilerinden hep yararlandığım arkadaşım Ergun'a gönderdim; Profesör Doktor **Ergun Türkcan**, zindana bana gönderdiği notta, "*henüz senden beklediğim yine de bu değil*" yollu özendirici yaklaşımından vazgeçmemekle birlikte, *Sırlar*'ı övmekten geri kalmıyordu. Aynı zindanı paylaştığımız **İşçi Partisi Genel Başkanı Doktor Perinçek**'se tartışma gereğini işaretle tepkisini suskunlukla belli ediyordu; hem Stalin ve hem de Mao yazımına pek bağlı Doğu'nun bu tepkisinin, beni aynı ölçüde sevindirdiğini belirtmek durumundayım. Gebze Mahpusu'nda da, Doktor **Hikmet Kıvılcımlı** okuyuculuğundan başlayarak uzun yıllar sol pratik içinde kalabilen **Şamil Güneş**'in tepkisi de susmak oldu; ben bunu her türlü ortodoksiyi tartışmaya alan *Sırlar*'ın tartışılabilirliğinin işareti olarak algılıyorum.

Bilgesu Erenus'un yazıcılığı ve yaratıcı sezgisiyle, Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde iktisat öğrencim ve daha sonra yol arkadaşım **Mesut Odman**'ın titizliğine güvenim eksiksizdir; *Sırlar*'ın son düzenlemesini Bilgesu ve Mesut'tan rica ettim, Mesut, Gebze Mahpusu'na gönderdiği notta, *Sırlar*'ın kendisini çok heyecanlandığını belirtiyordu, ilk tepkiler böyledir.

Sırlar'ın yazımı sırasında ben de heyecanlandım, saklamıyorum, fakat yazımı bitirdikten sonra yazdıklarımın hepsim sıradan bulmaya başlıyordum, bu bende hep olmaktadır. Belki yazdıklarım en çok benim gözümü açıyor, bundandır; belki bu nedenle, şimdi, övücü değerlendirmelere şaşıyorum.

Temren, yıllardır, zindanlara, battaniye ve kitap tedarik etme mesleğinden hiç geri kalmadı, bu kez daha içtenlikle ve severek yapıyordu, ben bunu yazdıklarımın güveninin artışı biçiminde anlıyorum.

Temren'in paketlerini zindanlara taşıma işini **Ömer Devrim**, beni her zaman en çok mutlu eden şakacılığıyla birlikte, eksiksiz yerine getirdi. *Eylem, Nurettin, Neylan ve Mustafa*, benimle canlı alem arasında her türlü bağı kurdular; ayrıca *Neylan* genel yazımım ve *Mustafa*, genel yönetimini, titizlikle yapıyorlardı. *Gülçin Çaylıgil*, her zaman olduğu türden, son okumayı ve hukuk denetimini gerçekleştirdi; bu kitap, bütün bunların ürünüdür.

Klasik bir söz var, "*bu yardımlar olmasa, bu kitap da olmazdı*". *Sırlar* için bu kesinlikle doğrudur. Adlarım andıklarım ve anmadıklarım ne büyük şükran duyuyorum! Derinimden "*sağolsunlar*" diyorum.

Dünyanın her yanındaki türkologlara, Türkiye öğrencisi ve araştırmacılarına, Türkiye ve çevresiyle ilgili diplomatlara, ampirisist ve kendini tekrarlayan kitaplardan bıkan tüm dünyalı okurlara, *Sırlar'ı* tavsiye ediyorum. Türkçe bilmeyenler için iki yol var; Türkçe kurallılığı açısından mükemmel bir dildir, öğrenirler veya çevirisini sağlarlar, zahmetlerine değmesini umuyorum.

Son olarak şunu kaydedebilirim, demistifiye etmek, itibarsızlaştırmak mı? *Sırlar*, bunun tam tersini gözler önüne serebiliyor, **başta Mustafa Kemal Paşa**, cumhuriyetin kurucu kadrosunun, ortaya çıkardıkları düzen üzerine değer hükümlerimiz ayrı; beğeniriz veya eleştiririz, ancak, zor yetişir politika üstadları olduklarını, tarihsel birikime ve sınıfsal içgüdülerine uygun senaryoları, şaşılabilecek bir cüret ve orkestral bir zamanlama disiplini içinde realize ettiklerini görüyoruz. Çıkartılabilecek politika kuralları, yüksek önemdedir.

Yalçın Küçük
Gebze Mahpusu
17 Şubat, Y. Y.

İTHAKİ İÇİN ÖNSÖZ

Sırlar'ı yazarken, hep Fikret'i hatırlıyordum, daha doğrusu, hep dilimin uçundaydı. "*Küçük, muhteriz, muttarit darbeler*," sürekli darbeler indirdiğimi düşünüyordum, ancak hepsi çekingendi. Aynalarda titreşim yaratmaya çalışıyordum.

Küçük, muhteriz, muttarit darbeler
Kafeslerde, camlarda pür ihtizaz.
Olur dembedem, nevgaher: nağmesaz,
Kafeslerde camlarda pür ihtizaz,
Küçük, muhteriz, muttarit darbeler!

Tezler'de, bir bıçkı makinesinin başında olduğumu düşünüyordum; baba mesleğim, hızarcılıktı ve fabrika denebilirdi, kütükleri kesip düzlemeye bayılırdım. Kolumu kaptırabilirdim, beni yaklaştırmazlardı.

Sonra bilimsel bir hızar makinesinin başına geçtim, hızar fabrikası da denebilir, öyle düşünüyordum, tutarsız, kaba olanları kesip atıyordum. Önce durdurmak üzere hücumla geçtiler ve sonra sustular; ancak, hızarların kütükleri keserken çıkardığı iç yakan bir ses vardır, hep duydum.

Saymak istemiyorum, a) Birinci İnönü Zaferi'nin yokluğu, b) İlk Kurşun'un İzmir'de değil, Dörtyol'da atıldığı, c) Çerkez Ethem'in hain ve d) Şeyh Sait'in casus olmadığı, e) Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'den toprak ve üs istemediği, benim, bilimsel hızarın marifetleri arasındadır.

Bunlara, bir tür olumsuzlaştırma da diyebiliriz.

Sırlar'da, sözcüklerden heykeller yapmaya çalıştım.
Bilimi, hep heykel yapma olarak düşünüyorum.

Tezler'i ve diğerlerini okuyanlardan, hızarların iç yakan sesini alıyordum, acı var.

Sırlar'da, bilmenin sevincini duyuyordum Yansıttılar.

Sırlar'da, dilimize olan aşkımın, yeni vuslatları var.

Türkiye'de bütün üniversitelerin yerine bir üniversite kurmaya çalışıyorum.

Bütün üniversiteleri boş sayıyorum.

Küçük, muhteriz, muttarit darbeler
Kafeslerde, camlarda pür ihtizaz.

Yalçın Küçük Ankara, Aralık 2003

Birinci Bölüm

ROY

Roy'un hiçbir üne kavuşmamış anılarına kısa bir giriş yazan G. D. Parikh, muhtemelen tüm Doğu'da bir benzerinin olmadığını kaydediyordu; belki de, "Doğu" sözcüğü, burada bir gözlemi daraltarak yoksullaştırmaktadır ve bu nedenle kaldırarak okumak daha doğrudur. Belki de, Büyük Britanya'nın en ünlü sömürgesinde, Hindistan'da doğduğu için; Hindistan'da okuma-yazmayı İngilizce öğrenmesine ve bütün yazılarını İngilizce yazmasına karşın, üne kavuşamaması da Doğulu olmasındandır. Ünsüzlüğünün yanında bir de küfretmemesi var; anılarını, soğuk savaş döneminde yayımlıyor, ancak küfretmiyor, insan beyninin hapsedildiği deep-freeze'den kıl payı kurtulduğu o dönemlerde, geçmişine küfretmeden ün tacını takmak hiç mümkün olmamıştır, buna bakarak, küfretmesini bilmediğine hükmedebiliriz. Pişmanlığı da bilmediği kesindir; pişmanlık, insanın geçmişine küfrünün en önemli nedenidir ve sanki, daha sonra kullanmayacağı ismi, Narendra Bhattacharya için yaşamak, hayal kırıklığı bilmeyen bir ruhla, sürekli yürümektir. Yaşama, devrimci bir nasyonalist olarak başlıyor, devrimci bir komünist oluyor. "Devrimci hümanist" olur mu, yaşamını hümanist olarak tamamlıyor. Çok dalgalı bir

dünyada, dalgaların en üstünde ve zaman zaman dibinde, bir derviş olabiliyor; Roy'la bu dünyadan bir derviş göçmüştür.

Coğrafik yörüngesi de görkemlidir; yaptığı dünya turu, İbn Battuta'yı kışkırtacak ölçüdedir. Küçük sayılacak bir yaşta, Britiş emperyalizmine karşı savaşa silah tedarik etmek amacıyla daha doğuya gidiyor; Endonezya, Japonya ve Çin'de silah arıyor ve hiç kuşkusuz, o dönemdeki bütün nasyonalist ya da anti-emperyalistler örneği, umudunu Almanya'ya bağlamıştır ve Doğu'da Alman diplomat ve askerleriyle görüşmeler yapıyor. Başarısız; belki de başarısızlığı hiç kabul etmeyen tüm umutlular türünden, gideceği yere, Amerika Birleşik Devletleri'ne geçiyor. Ancak Amerika'nın, Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ve bütün Alman dostlarını casus sayması, bu Hintli revolüsyoner nasyonalisti bir kez daha yeni bir coğrafya aramaya zorluyor; yakında ve kolayda Meksika var. Amerika'da iken, bir gün Stanford Üniversitesi'nin bahçesinde, kendisinden daha deneyimli bir arkadaşının telkiniyle, geçmişiyile bütün bağlarını koparabilmek için adını değiştiriyor; artık, Manabendra Nath Roy'dur ve biz de öyle biliyoruz. Ashında pek de bilmiyoruz; bildiğimiz sadece "Roy" şifresidir.

Meksika'dayken Ekim Devrimi gerçekleşiyor; ilk sosyalist devrimdir ve dünyaya çok gecikmiş olarak ve artık geleceğinden umudun tümünden kesildiği bir zamanda geliyordu. Neredeyse bir yüzyıl geleceğinden heyecanla söz edilmesine karşın bir türlü gelmeyişinin, sosyalist devrime ve düzene karşı, büyük bir hasret yarattığını, şimdi daha iyi anlıyoruz. Dünyanın her köşesinde büyük bir istekle kucaklanıyor ve insanlar hızla, "sosyalist" veya o zamanki sözcükle, "Bolşevik" oluyorlar, bir süreç başlamıştır. Roy'un, anılarında, "devrimci anti-emperyalist nasyonalizmle komünizm arasındaki mesafe kısadır" sözüyle çok güzel anlattığı üzere, komünizme geçişi çok çabuk oluyor; Roy'un geçişinin derinliğine olduğundan kuşku duymak için nedenimiz yok, ancak, acaba geçenlerin ne kadarı transforme oluyorlar, bu soru hep ortadadır. Bu bir yana, Meksika'da bu Hintli, aynı çabuklukla, Meksika Komünist Partisi'ni de kuruyor; bunun, yeni Sovyet coğrafyasının dışındaki ilk komünist parti olduğu kaydediliyor, hızın karşısında şaşırmamak mümkün değildir.

Lenin'in dikkatini çekmemesi de imkansızdır, "Doğu'da devrimin sembolüdür" sözünü, Roy için telaffuz ediyordu; Lenin'in acele daveti üzerine, Av-

rupa'ya, Avrupa'nın pek çok ülkesine uğradıktan sonra, bu arada, Almanya'da yine silah arayarak, Moskova'ya geçiyor. Genç, ancak, demek güven telkin eden bir kişiliği var; kısa zamanda, Lenin'in o zaman en önemli karşıtları, Bernstein ve Kautski'yle dostluklar kuruyor; bu çevre, Roy'u, "Tatar'ın yeni müridi" olarak görüyorlar. "Tatar" kendi aralarında Lenin'e verdikleri isimdir. Bizse onu, hep "Roy" olarak bildik; sadece, "Roy", adsız ve şekilsiz, Sovyet sosyalizminin kuruluşunda, Lenin'le tartışmış, bir "Roy" olarak biliyorduk. Gerçekten biliyor muyduk, Sovyet düzeninin kuruluşunun tüm ayrıntılarına meraklı olanlarımız ya da "milliyet" meselesini tartışanlarımız, Roy'u duymuştuk; ancak ne bir geçmişi ve ne de bir sonrası olduğunu düşünmek zahmetine bile katlanmıyorduk. Sanki bir nature morte tabloda bir karpuz dilimi olarak duruyordu, bu dilimin nereden geldiğini hiç merak etmiyorduk ve ayrıca, Roy'un düşüncelerinden çok Lenin'in Roy'a verdiği cevaplarla ilgiliniyorduk; yıllar yılı bunu bir entelektüel haksızlık ve dünyanın tüm aydınları için büyük entelektüel eksiklik olarak görüyordum.

Halbuki, insanlığın umut boşluğuna doğmuş bu yeni düzende bir zaman çok önemli görevlerde bulunuyor ve daha da önemlisi, yeni kurulan ve dünyanın her yanındaki sosyalist ve devrimcilerin birdenbire yazgısına hükmeden Komintern'in yıldızı oluyor; kim bilir kaç insanı yıldız yapmış ve kaç yıldızı söndürmüştür? Hiç meraklısı olmayan bir soru olduğundan kuşku yok ve burada bu soruya cevap arama durumunda değilim, hem uzun hem de gereksizdir; ancak, İttihat ve Terakki'nin üç paşasından ikisinin, Cemal ve Enver Paşaların ölümünde çok büyük bir rol oynadığını görebiliyorum. Cemal'i istemeyerek, Enver'i bilerek ölüme yolcu ediyor, anılarından kesinlikle çıkan bir de budur.

Roy'la Enver'in Moskova'da buluşması. Sadece bu düşünülmesi pek zor karşılaşma bile, yalnızca insanların değil, çağının da başka olduğunu düşündürmeye yeterlidir; Roy, belki de, bir daha hiç tekrarlanmayacak bir yüzyılın ürünüdür. Âdet olan "çocuğu" sözcüğünü bilerek kullanmıyorum; ancak, yüzyıl Roy'un mudur, Roy yüzyılın mıdır, bu soruyu sadece sormakla yetiniyorum. Çünkü daha önemli sorular var; "nasıl bir yüzyıl" ve "ne kadar uzun bir yüzyıl", soruları daha aktüel olarak ortada durmaktadır.

Hobsbawm'ın, Macar Ivan Berend'in "Kısa XX. Yüzyıl" nitelemesini benimsemesi ve içerdigi çözümlemelerin çok ötesinde ilgi çeken kitabına ikin-

ci başlık yapması¹ ikinci soruyu hem aktüelleştiriyor ve hem de bir cevap öneriyor; önerisini tartışma saymak daha yerindedir. XIX. Yüzyılı da, sokaktaki insanın peryodizasyonunu aşarak, Birinci Dünya Savaşı'nın başına kadar uzatması, yöntem açısından, çekici görünmektedir; ancak yine de, yirminci-yi, önerdiği 1914 yılı yerine, 1917'yle başlatmanın daha doğru olabileceğini düşünüyorum. Bu, Hobsbawm'ın, bu yüzyıl için önerdiği ikinci sınır taşı, 1991'le de tutarlıdır; Sovyet Düzeni'nin çözülmesini, bir yüzyılın sonu olarak görüyor. Doğru ama, ne zaman çözüldü? Darwin'in, "halkın sesi hakkın sesi değildir" prophétique uyarısına dayanacak olursak, herkesin görebildiği 1991 yerine, öncesinde, Berlin Duvarı'nın yıkılışını ve hatta hepimize hayal kırıklığına gebe büyük umutlar veren Gorbaçov'un, Sovyet yönetiminin dümeni-ne getirilmesini, XX. Yüzyılın sonu sayabiliriz.² Herhalde, Sovyet Düzeni'nin hukuken çözülüşünden daha öncedir.

Böyle bir sayım, bir başka açıdan da çekicidir; eğer daha önceki yüzyılı, uzun on dokuzuncu asrı, 1789 Fransa Devrimi'yle başlatırsak, Rusya Devrimi'nin çöküşünü ise, tamı tamına "Tersinden Fransa Devrimi" olarak kabul etmemiz halinde, araya 1917 tarihini koyarak, önemli bir tutarlılığa yaklaşmış oluyoruz. Büyük Fransız Devrimi'yle şeklen de sona eren Ancien Régime'in özelliği, artık sahipleri için bile, şiddet ve hırsla savunulmaya değer olmamasıdır; "kadim" Fransa düzenini, yenisi egemen olup kendisini belli edinceye kadar, sahipleri bile savunmuyordu. Bunu, şaşırtıcı bir biçimde, Büyük Rusya Devrimi'nin sonunda da görüyoruz; yarattığı ve kalkındırdığı geniş kitleler, Sovyet Düzeni'ni, kendilerini öne sürerek, savunmaya değer bulmadılar. Sovyet Düzeni de, tıpkı Ancien Régime gibi, ideolojik planda çürüdü ve çöktü; 1789 ve 1991 yıllarında, burjuvazinin şeklen iktidarı alışımda, ihmal edilecek ölçüde şiddet kullanılması, bizi, bu sonuca götürmektedir.

Peki kısa, ancak nasıl bir yüzyıl?

Bu soru, pek çoğumuz için pek şaşırtıcı gelebilir, hiçbir cephede hiçbir

1) Eric Hobsbawm, *Age of Extremes-The Short Twentieth Century 1914-1991*, London, 1994 1996.

2) Rastlantı da sayılabilir; daha 1985 yılında yayımlanan bir çalışmamda, insanlığın, bir yeni Orta çağa girdiğini, geçerken değil çok ayrıntıyla, ileri sürmüş bulunuyorum. Orta Çağ'a girmek, yüzyılın bittiği anlamındadır.

Bu tarihten önce başka bir yerde benzer bir saptamanın yapıldığının farkında değilim; ancak, daha sonra, Fransız işadamlı-yazar Alain Minc'in "Yeni Orta Çağ" sözünü kitabına başlık yaptığını görüyoruz.

Y. Küçük, *Quo Vadimus*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1985.

A. Minc, *Le Nouveau Moyen Age*, Editions Gallimard, Paris, 1998.

“has anlamda” yeniliği olmayan bir yüzyıl olarak cevap vermek durumundayız; tren, otomobil, uçak, Einstein, Picasso, Schönberg, politikada büyük bir yenilik olan Lenin’in kendisi, iktidar isteyen bir siyaset düzeni olarak sosyalizm ve elektrik, hepsi hepsi, önceki yüzyıla aittir. Sokaktaki adamın ve bunun ekrandaki her gün doğup ölen, nature morte’u olan medyanın her gün tersini kakmaya çalışmasına karşın, bilim ve teknoloji tarihleri, bu kısa yüzyılın aktifine hiçbir önemli kayıt düşmüyor; ancak, olağanüstü geliştirici ve uygulayıcıdır.

Bu nedenle bu son yüzyıla, büyük bir uygulayıcı ve hatta, var olan düşünce ve ilkelerin büyücü-harekete geçiricisi gözüyle bakmak zorundayız. İnsanların, düşüncelerin, ilkelerin, olağanüstü deplasmanını ve olağanüstü hareketliliğini yaşıyorduk; bu nedenle yerimizi ve kendimizi, ancak, hareket halinde bir başka yere ve şeye göre anlayabiliyorduk, bütün dengeleri yıkılmış kısa bir yüzyıldır. Ancak böyle baktığımızda, yeni peryodizasyonumuza göre, kısa yüzyılın değil, daha önceki uzun yüzyılın çocuğu Einstein’ın ne büyük bir ışık olduğunu sezebiliyoruz. Yine böyle gördüğümüzde, John Reed’in ünlü kitabının adının, *Dünyayı Sarsan On Gün*, ne kadar sanatsal ve kalıcı olduğunu anlayabiliriz; her şeyin sarsıldığı çok kısa bir yüzyıldı ve belki de sadece çok uzun on gündü. Dünyanın en acımasız mutlakiyetini yerle bir etti, uzaya fırlayan Gagarin oldu ve aya ayak bastı; hayal gücümüze sınır tanımayan bir yüzyılı geride bıraktık.

Sahnemizin duvarları yıkılmıştır, ancak eğer sahne bu ise, önümüzde çok önemli bir yöntem sorunu var demektir; şiddetle sarsılan bir sahnede sürekli yer değiştiren Roy’un anılarına ne ölçüde güvenebileceğiz, bu çok önemli ve çok eski bir sorudur. Ne yazık, “bilgi çağı” sözü, yaşadığımız günlerde ve her gün o kadar çok tekrarlanıyor ki, buna bakarak, mizahın günlük yaşamımıza girdiğine karar verebiliriz; çünkü artık, hem doğruluğu sınanmamış malumata “bilgi” denmeyeceğini unutmuş durumdayız ve hem de, bilgi edinmenin sine qua non koşulu olan kaynakların sınanması sorununa her türlü duyarlılığımızı yitirmiş bulunuyoruz. Bu, gerçeğe duyarlılığı yitirmekle eşanlamlıdır; öyleyse, Roy’un anılarının, gerçekliği ne ölçüde yansıttığı sorusu ortadadır.

Ne yazık, bu soruyu, en çok, sadece ortaya koyabiliriz; tam bir cevap bulabilmeyi aklımızdan geçirmememiz zorunludur. Burada belki önerilebilecek

olan, Roy'un yazılarının sistematiginde, bazı iç testlere başvurmaktır; Saussurienne olmayan linguistigin, daha açıkçası Saussure darbesi öncesi linguistigin çok başarıyla ve insan düşüncesini geliştirecek bir biçimde uyguladığı, ölü dillerin fonetigi ve entonasyonunu ortaya çıkarmak karşılaştırmalı linguistigin büyük metot başarısıdır ve arkeolojide de gördüğümüz yol budur. Buna, tümü tam görülemeyen entite'lerde bazı parametreler saptayarak bunlardaki ortak değişmelere ve daha da önemlisi ortak farklılaşmalara dayanıp ilerleme yöntemi adını da verebiliriz; devam etmeden önce, Roy'un yazılarına böyle bir yöntemi uygulamak yararsız görünmemektedir. Kuşkusuz, son derece kısa olmak zorundadır.

Dimitrofu ele alabiliriz; otuzlu yılların başında, ünlü Reichstag yangınının sanıkları arasındadır ve Hitler'in sanıkları arasında tek yüz akı olabilmıştır. Otuzlu yıllarda, Moskova'da Komintern'in önemli yöneticisi ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Bulgaristan'da parti ve hükümet başkanıdır;¹ yaşamını, Sovyet sisteminin azizleri arasında tamamlayan çok az devrimciden birisi olabilmıştır. Üstelik soğuk savaşın en sıcak zamanlarına yetişemediği için de Batı'da fazla ilgi çekmediğini biliyoruz ve bu nedenle de sistemin günah keçileri arasına girmediğini görüyoruz; herhalde talihidir.

Roy'un arşivinde bulunan, ölümünden sonra yayımlanan ve bu nedenle, yazılış tarihini bilmediğimiz notları arasında birisi de Dimitrofa aittir; Dimitrofu ilk önce 1924 yılında tanıdığını kaydediyor ve son derece karanlık ve oldukça olumsuz bir portresini çiziyor. Hepimiz biliyoruz, Dimitrof, yaşlandıkça babacan bir hal alan kaba bir köylü suretindeydi ve yine hepimizin başka ve pek çok örnekten tanıdığımız üzere, köylü tavrı ve fizyonomisini, sosyal mücadelede kendi halinde bir meziyet olarak kabul ediyordu ve fiziginin kendisini çok büyük bir kitle desteğiyle birleştirdiği ve hatta özdeşleştirdiğine inanıyordu.

Roy, bu çizgilere, acımasız darbelerle, "kafası da dış görünüşünden daha gelişmiş değildi" eklemesini yapıyor;² Roy'un çizimine göre, Dimitrof, Komintern içinde ve dolayısıyla bütün komünist partilerde, en entrikacı ve en ilkesiz politikaların uygulayıcısıdır. Anadilinden başka hiçbir dil bilmemesi,

1) Georgi Dimitrof, 1882-1949, Bulgar komünisti ve 1946 yılından itibaren başbakanıdır; 1919 yılında kurulduğu andan itibaren Komintern'in yöneticisi ve Leipzig Mahkemesi'nden beraat ettikten sonra ise, yine, Komintern'in, 1943 yılında, tasfiye edilmesine kadar, genel sekreterliğini yapmıştır.

2) M. N. Roy, *Men I Met*, Bombay, 1968, s. 51.

ancak anadilinin Rusçaya yakınlığı nedeniyle, Sofyalılar ağızınızı eğerek Bulgarca konuşursanız Rusça olur diyorlar, Rusça öğrenmesi ve hiçbir entelektüel iddiasının olmaması, burada, en büyük avantajlarını oluşturmaktadır; Roy'un değerlendirmesi bu yöndedir.

Haksız mı? Düşüncelerine tutkuyla bağlı, realitenin diyalektiğinden kopmuş pek çok ve pek değerli aydının, zaman zaman bir tekké bağınazlığı sergilemesinin örnekleri az değildir; ancak her türlü entelektüel bağlantıdan özgürlük de, eninde sonunda, oportünizmde sınır tanımazlık olabilmektedir.

"Hiçbir geçmişi yoktu ve hiçbir entelektüel inanç da, yoluna engel olarak çıkmıyordu"; Roy, bunları kaydettikten sonra Dimitrof'un hızla duygusuz bir robot ve düzenin çarklarının bir vidası haline gelişini yazıyordu. Kitlelerin incarnation'u olduğuna inanan Dimitrof'un yükselmek için kitlesel bir hırsı var; yirmili yıllarda, Bulgaristan'daki, Stanbuliski'nin progresif köylü iktidarı zamanında, desteklemek yerine sol iddiaların sahibi olmaktan geri kalmıyor ve başarısız bir sol iktidar denemesinin sonucunda büyük katliamlara imkan hazırlıyor.

Fakat Stalin'in liderliğini oturtmasından sonra ve Komintern'de, her türlü sol eğilimi en acımasız bir biçimde tasfiye etmekten çekinmiyor; Roy, Dimitrof için, "Balkanlar'da komünist partilerdeki tasfiyelerin hayranlık uyandıran aleti" nitelemesini de yapıyor. Sanıyorum, ilerdeki bölümlerde, bu aletin, Balkanlar'ın çok dışında da çalıştığını görebileceğiz; şimdilik, Roy'u çözümlemek ve Roy'un çözümlemesini izlemek yerinde ve yeterlidir.

Komünist dünyada tanıyanların her nedense hep "gülünç" buldukları Dimitrof'un, Hitler'in mahkemelerinde gösterdiği olağanüstü yiğit tutum, tanımayanlar arasında olmasa bile, o zamanın ilerici çevrelerinde hayretle karşılanmış ve hatta bir enigma olarak görülmüştür; üstelik bu şaşkınlıkla, Dimitrof'un aklanmasını, faşist Almanya'yla sosyalist Sovyetler Birliği'nin gizlice anlaşmasına kadar uzatan önde gelen sosyalistler de çıkmıştır. Roy, hiçbir kuşkuya yer bırakmayan bir netlikle bu tür zorlamalara karşı duruyor; Dimitrof'un, sanık sandalyesinde, kendisini, proleter devrimi davasının "impersonification" durumu olarak gördüğünü ve buna uygun hareket ettiğini yazıyor. Bu yazımı, yürek gücüyle beyin gücünü ve hatta ahlaki karıştırmamak gerektiğine net bir katkıdır; böyle bir ayrımı yapmanın da ahlaklı olmayan ortamlarda uygulamanın da zorluğunu kabul etmekle birlikte, yine de, mümkün

olandan çok daha az ölçüde göz önünde tutabildiğimizi söyleyebiliyoruz. Pek çok ülke, Dimitrofu kadar göz alıcı ve sonuçları açısından önemli olmasa da, "Dimitrof Syndrome"yla karşılaşmıştır; sosyal mücadelede metanet, ne yazık ki, çok zaman inançlılık ve entelektüel gelişmişlikle beraber görülmemiştir, bunu ekleyebiliyoruz.

Çok zayıf bir aydın ve işçi desteğiyle yönetimi alan ve dünya aydın ve işçi hareketinin kabule hazır olmadığı politikaları uygulamak zorunda kalan Bolşevik liderliğin, eksigini sık sık "uluslararası ünlüler"le doldurmaya çalıştığı görülüyor; Komintern kurulunca, ilk genel sekreter olarak, zamanında Avrupa'da sosyal mücadelede çok iyi tanınan, sevilen, altı dili çok rahatlıkla konuşan, Angelica Balabanova'yı, açıklıkla istememesine karşın, ısrarla seçmesi ve Dimitrof'un da, Nazi mahkemelerinde ün kazandıktan sonra aynı koltuğa oturtulması, buna işarettir. Dimitrof, bu pozisyonda, daha sonraki Sovyet teknik yazınının, "sol sekterler" dediği kimselere, bütün komünist partilerde görülen ve bir türlü bitmeyen, temizlendikçe yeniden çıkan kadrolara karşı, sonu gelmez bir tasfiye operasyonunu gerçekleştiriyor; bundan en çok kendi ülkesinin partisi nasibini alıyor ve sonunda, Bulgaristan'da değil kitle desteği, en küçük bir izleyicisi bile bulunmayan, Dimitrof'a bir iktidar kapısı açılıyor. Böylece, bu yürekli ancak hep köylü Bulgar, entelektüel kapasitesinin ve ahlakının sınırlarını çok aşan bir yüksek noktaya çıkmış olmaktadır.

Dünyanın pek çok coğrafyasında, her sosyal baskı döneminde despotizme karşı mücadele etmek isteyen pek çok halktan pek çok gençin önüne, hepsi kısa ancak, çok tekrarladığı için pek kalın ve sayısız ciltler tutan kitapları sürülen Dimitrof'un teorik ve entelektüel yavanlığını saptamak, Roy'un entelektüel kapasitesine önemli bir tanık durumundadır; öte yandan, kişisel olarak tanıdığı insanlarla ilgili, çoğu ölümünden çok sonra yayımlanmış çizimleri, lehte tanıkları artırıyor. Sovyetler Birliği'nde, Lenin sonrası iktidar savaşında, politik eğilimin Trotski'den yana olduğu konusunda hiçbir kuşku bulunmuyor; sonunda, Trotski'nin ihracı lehine oy kullanmasını bile bu sempatiyle açıklamak mümkündür. Ancak Trotski'nin öldürülmesinden hemen sonra yazdığı portrede, Trotski'nin, "devrim'e büyük hizmetler yaptığını" kaydettikten hemen sonra, "ancak daha da büyük zararlar verebilirdi"¹ diye ekleme-

1) ibid., s. 39.

si çok dikkat çekicidir. Önemli ölçüde bir değerlendirme özgürlüğü ve eğer tanımı yapılabilirse, nesnelliği, sergileyebiliyor; kuşkusuz bunlar, Roy'un tanıklığının güvenilirliğini güçlendirmektedir.

Kuşkusuz, her kim, Trotski'yi resmetmek isterse, Lenin'le karşılaştırmak zorundadır. Trotski'nin yazgısal ve ölümcül karşılaşmasını Stalin'le yapması, düşün planında, böyle bir yan yana getirişi zorunlu kılmamaktadır, düşün dünyamızın matriksleri bazen reel matrikslerden çok ayrı olabilmektedir. Trotski'yi anlatırken Roy da bu verimli yolu izliyor; önce, Bolşevik Parti'yi, Lenin'in kişiliğinin özünün, bir başka yerde, burada bir örgütte, ortaya çıkması olarak görüyor. Bunu, Lenin'e bir övgü olarak almak doğru görünmüyor; Roy, Trotski'nin, ne burada ortak-yaratıcı ve ne de yaratılan örgütün bir parçası olmadığını ekliyor.

Daha da önemlisi, yakından tanıdığı Lenin'i, "büyük bir şeyi yapma ve yaratma gücünün kendisinde olduğuna inanmış bir kimse" olarak tanımlıyor ve belki de daha da önemlisi, Lenin, bu büyük yapıyı kurmak için gerekli malzemenin, en azından yeterli ölçüde, kendi elinde olmadığına inanmaktadır, Roy, bize bu değerlendirmesini de aktarıyor. Öyleyse Lenin, kendinin olmayan imkanlarla kendinin olan bir büyük yapı kurma peşindedir ve üstelik Lenin, kendisinin bunu yapabileceğinden hiç kuşku duymamaktadır; Roy, "işte Lenin'in büyüklüğü buradadır" demekten kendisini alamıyor. İleri sürdüğü ölçülere göre, Trotski'yi, büyük adam kategorisinin dışında tutuyor; Roy, yirmili yılların ilk yarısında, dünyadaki ilk sosyalist denemede, "doğru" çizgiyi, büyük olmayan bir adamın savunduğu izlenimini vermektedir, çünkü, Trotski çizgisine yakın durmuştur.

Yazdıklarını güvenilir yapan, Trotski'ye hiçbir kişisel sempati duymamasına ve ayrıca Lunacharski'nin 1923 tarihli, "Devrimci Silüetler" çizimindeki karşılaştırmayı benimsemesine¹ karşın, Stalin'le politik mücadelede, kesinlikle Trotski tarafında görülüyor; Trotski'nin ölümünden hemen sonra yazdığı portresinde, "ben o zaman yanlışım" demekten de geri kalmıyor. Burada ısrarla söylediği, eğer Stalin kaybetse ve Trotski kazansaydı, bugün, yazdığı ta-

1) Burada, Lenin, tarihin kendi hakkındaki hükmüne hiç aldırmayan, kendisinde gördüğü aktüel misyonu gerçekleştirmeye tutkuyla bağlı bir lider ve Trotski ise, sadece, tarih aynasındaki aksine önem veren bir başka lider olarak resmediliyordu. Trotski'nin, yüzyılın tanıdığı en büyük hatiplerden birisi olarak görülmesine, kitleler önünde bir büyük yıldız olarak parlamasına karşın, insanlarla çalışmasında çok eksikli ve çok uygunsuz kaldığı da eklenmektedir. Kitle adamıdır, ancak örgüt adamı değildir; portre, budur.

rihte, ortada bir Sovyet Cumhuriyeti kalmayacağıdır; buna karşın, Trotski çizgisine sempati duyması, Roy'un Sovyet Düzeni'nin hep yaşamasını istemesinden kuşku duymak için hiçbir neden bulunmadığı da hatırlandığında, önümüzdeki sorunun, sanıldığından daha karışık, trajik ve teorik olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Üç nokta var ve artık bunlar, pratik değil, tümüyle teorik düzeye yükselmiş durumdadır. Roy, Trotski'yi üç noktada, fiili politikadan ayrı düşmüş olarak görüyor; bunlar genellikle biliniyor, ancak yine de çok kısaca değinmekte yarar görüyorum. Birincisi, Brest-Litovsk Antlaşması'nı, genç Sovyet Düzeni'ne yaşamak için nefes alma imkanı veren antlaşmayı, teslimiyetçi buluyor ve reddini istiyor; Lenin ise, köylü askerlerin cepheyi bıraktığını ileri sürerek, teslimiyetçi olsa da, antlaşma imzalamayı savunuyor. İkinci olarak, Trotski, ünlü ve yine Lenin tarafından ilan edilen, yeni ekonomik politikaları da, sosyalizmden uzaklaşma ve kapitalizme kayma olarak niteliyor; yine karşısındadır. Üçüncü olarak da, Lenin'in ölümünden sonra, Stalin'in yönetiminin istikrar kazanmasıyla, çok daha belirgin olarak ortaya çıkan "tek ülkede sosyalizm" politikasını reddediyor; Roy'un anlatımı, bu noktada son derece öğreticidir.

Bu anlatım, Roy'un kişiliğini göstermesi açısından ayrıca önemlidir; yazdıklarının güvenilirliğini artırıcı bir etkiye sahip olduğunu söyleyebilecek durumdayız. Roy, başta Trotski'nin yakın mücadele arkadaşları olmak üzere, bütün önde gelen politikacıların, çok kısa zamana kadar neredeyse tapındıkları Trotski'ye hücumu bir ayin haline getirmelerinden çok rahatsızdır ve bunu ahlaklı bulmadığı için de, kendisinin de içinde olduğu karar kurulunda, Trotski'yi tutabilmek ve ihracına karşı oy kullanabilmek için gerekçeler aramaktadır. Kapitalizmle kuşatılmış bir coğrafyada sosyalizmi yaşatmanın imkansızlığa varan güçlüğüne kabul ediyor; ancak, Sovyet Cumhuriyeti bir realite olduğuna göre, iki alternatifi ortaya koyuyor. Birincisi, Sovyet coğrafyasında, nihai sosyalizm hedefine göre, "mümkün olan ne ise" onu yapmaktır; ikincisi ise, beklenene göre, buraları bırakıp, kapitalist ülkelere yeniden göçerek, ileri kapitalist ülkelerde sosyalist devrim için, hızla mücadele etmek oluyor. Roy, kurulda bu iki alternatifi netlikle formüle ettikten sonra, Trotski'ye, ikinci alternatifi seçip seçmediği sorusunu yöneltiyor; Trotski'nin cevabı tereddütsüz bir "hayır" olmuştur ve Roy da hiç tereddüt etmeden, Trots-

ki'nin ihracı lehinde oy kullanıyor, yazdıkları bu açıdan son derece açıktır. Trotski'de tutarsızlık olarak görünen aslında, insan sahnesinin belki de en trajik perdesidir.

İnsan davranışlarındaki nüansların farkındadır ve bunları bastırma yanlısı olarak görünmüyor; karşısındakinin kendi eğilimlerine ters görüşlerini görüp kaydedebiliyor, bu nedenle ve bu açıdan, Roy'a bir tür "devrimci diplomat" gözüyle bakmak mümkündür. Lenin'in çağrısı üzerine, heyecanla, Moskova'ya giderken, o zaman, Lenin'in en ünlü üç karşıtı, Bernstein, Kautski ve Hilferding¹ ile dost olabilmesi ve üçlünden söz ederken "insani niteliklerinden çok etkilendim"² demesi, aklıyla duygularının birbirinden önemli ölçüde bağımsız çalışabildiğinin işaretlerinden birisi olmaktadır.

Zordur; duygunun hatta zaman zaman kinin, akli harekete geçirdiğini kabul etmekle birlikte, duygunun sömürgesi olmuş bir aklın ilerleyerek gelişmesini düşünmek imkansızdır. Buna karşılık, yaşama ihtilalci nasyonalist olarak başlayan Roy'un, zaman zaman, aklının ilerlemesine bariyerler koymadığını hoşnutlukla gözleyebiliyoruz; sosyal mücadelenin, Bolşevik edebiyattaki adlarıyla, "dönek" liderlerini anlattığı sayfalarda, sınırsız ve çok cesur bir saptamasını okuyoruz. Burada Roy, "tedricilik, kaçınılmazlık doktrininin içinde vardır" demektedir; Marx'ın öğretisi, sosyalist düzenin önlenemezliğini vaaz ettiğine göre, ilerleme ve dolayısıyla mücadele, tedrici ve geçişli olmak zorundadır. Roy, bu nedenle, kaçınılmazlık doktrininin, komünist devrim anlayışını, dışta tuttuğunu kaydediyordu; bekleneneği üzere, geliştirmekten kaçınmıştır. Ancak bu saptamayı, sosyal mücadelenin Bolşevik Devrimi'yle itibarlarını tümünden yitirmiş eski liderleriyle tanışıklığını anlatırken yapması, yeterli bir geliştirme sayılmaz mı? Ayrıca, "Marx'ın teorik sistemine, özgün katkıları, hepsi de Alman olan Bernstein, Kautski ve Hilferding tarafından yapılmış-

1) Edouard Bernstein, 1850-1932, Alman sosyalist hareketinin lideri iken, devrimci yollar yerine tedrici ve reformist çizgiyi savunmasıyla ünlüdür. Karl Kautski, 1854-1938, uzun yıllar, Marx ve Engels'in teorik vârisi olarak kabul ediliyordu; Bernstein'in reformist çizgisini benimsememekle birlikte, Komintern ve Bolşevik eğilimin dışında kalmayı tercih etmiştir. Rudolf Hilferding, 1877-1941, tıp tahsili yapmasına karşın, Viyana'da Marksist teorik araştırmalarla ön plana çıkıyor; 1910 yılında yayımlanan *Finance Kapital* çalışması, Marksist iktisata önemli bir katkı olmasının yanında, Lenin'in düşün yapısını ve emperyalizm teorisini, İngiliz Hobson'un kitabıyla birlikte, çok yakından etkiliyor. Bolşevik konsepti kabul etmiyor; Nazilerden Paris'e kaçıyor ve ancak, Paris işgal edilince, Petain, Gestapo'ya teslim ediyor, 1941 yılındadır ve son tarihi bilinmiyor, Nazi işkencelerinden çıkamadığı kesindir.

2) M. N. Roy's *Memoirs*, Bombay, 1964, s. 267.

Roy, burada, İngilizcede az kullanılan "humanness" sözcüğünü tercih ediyor; bu nedenle, "insaniyet" değil, "insani nitelikler" olarak aktarmanın uygun olacağını sanıyorum.

tı" değerlendirmesini de yine burada yapmaktadır ve yaptığı zaman, kendisine de, tedriciliği temel renk sayan bir mücadele alanı çizmiş durumdadır.

Roy, sosyal literatürde, "revizyonizm" eğiliminin kurucusu sayılan Bernstein için, "yaşlı adam" nitelemesini kullanıyor ve yaşına karşın, savaşı ruhunu yitirmedigine işaretler, Lenin'in, Bernstein için, has anlamda "bête noire"¹ olduğunu kaydediyor; Bernstein'in, uzun konuşmalarının arasında, nefretle olmasa bile büyük bir üzüntüyle, bir nakarat olarak, "bana revizyonist, diyor! kendini beğenmiş aptal; Marksizmin karikatürünü yapıyor, asıl ve en büyük revizyonist kendisidir" dediğini, Roy'un anılarından, öğreniyoruz. "Revizyonist" sözcüğünü aşağılayıcı yüklerinden soyutladığımızda, Lenin'in, *Ne Yapmalı?* çalışmasının, teorik planda, Marx'ın düşüncesinde yapılmış en önemli revizyon olduğunu düşünebiliriz; bu nedenle, bu tartışma, henüz tamamlanmamıştır ve belki de yeni başlamaktadır.

Bütün yazılarında, Lenin'i mahkum edici ifadelerden kaçındığı açıktır; ancak, yakından tanıdığında, Lenin'in, Roy'un lider ya da "kahraman" tipolojisine uygun düşmediğini anlamakta gecikmiyoruz, Lenin için, "bütün insan nitelikleriyle bir makinedir"² yargısını telaffuz etmiştir. Buna, bir de devrimden sonra, Lenin'in, bir doktriner olarak davranmayı bıraktığı ve "fırsatçı ve diplomatik nedenlerle bir pratisyen politikacı olarak hareket ettiği" değerlendirmesini eklemektedir; bu, Trotski'nin uçuruma açılan teorik çıkışlarıyla ilgili değerlendirmesiyle tutarlıdır.

Roy, 1919 yılını, Rusya Devrimi'nin en karanlık yılı olarak kaydediyor; haklı veya haksız, yine liderliğin, Batı'da devrimden umutsuzluğa düşmek için aceleci davrandığını görüyoruz. Roy, bu konuda bir düşünce ileri sürmüyor; belki de hoşnuttur, çünkü, hâlâ bir "Doğu Devrimcisi" damarları canlı görünüyor. Batı'daki başarısızlıktan sonra, "artık devrim, Doğu'ya doğru yayılmalıdır" sözü Roy'undur. Lenin'in ünlü *Çocukluk Hastalığı* çalışmasının yetiştirildiği, Komintern'in İkinci Kongresi de, bu eğilimi bir politika yönelişi haline getiriyor; dolayısıyla, bir ihtilaf olmaması gerektiği düşünülebilir ve ancak, ilgili yazından da bildiğimiz üzere, Lenin ile Roy arasında, önemli bir ihtilaf çıkıyor ve bizler de, tekrarlayarak not ediyorum, Roy'un yaşamışlığından, bu ihtilaf nedeniyle adı anılmış olduğu için, haberdar oluyoruz.

1) Sözlükler, bütün dillere giren bu Fransızca söyleyişi, "tiksinilen hayvan" olarak vermektedir; Türkçede, en yakın, "kara fatma" olarak da düşünümek mümkündür.

2) M. N. Roy's *Memoirs*, ibid., s. 507.

"Yeni inanç bulmuş birisinin 'fanatizmiyle'" diyor Roy ve "reformizm benim için bir günahı" diye ekliyor. Lenin'in, Çarlık İmparatorluğu'nun eski coğrafyasında, mümkün olduğu ölçüde, yeni bir düzeni kurma ve yaşatma kararlılığı ve bunun doktrinerlikten uzak ahlakı, bir din adamının oğlu olarak bir Bengal köyünde dünyaya gelen Roy'un sofuluğu ve yüksek bürokratlarla büyük mülk sahiplerine olan güvensizliğiyle çatışıyordu. Roy'u, Trotski'nin kişiliğine değilse de, o anda Leninist çizgiye tek muhalefet olduğu için, Trotskist tutuma yaklaştıran da bu radikalizmi olmuştu. Ancak, Moskova'da uzun sohbetlerine karşın, hayalci Enver, Roy'un bu yanını görememiş, Roy'a güvenmiş ve biraz da bu güvenle, ölüm seferine çıkmıştır, şimdi buraya yaklaşıyoruz.

Komünist Enternasyonal'in İkinci Kongresi, belki de yeni düzenin tarihinde en önemli tartışmaların yapıldığı ve belki de, en önemli dönemecin gerçekleştirildiği bir forum olmuştur; uzun yıllar, Lenin'in, *Ne Yapmalı?* kitabı, genç devrimciler için el kitabı ve *Çocukluk Hastalığı*'ysa olgun ve bir anlamda heyecanını yitirmiş sosyalistler için başucu kitabı işlevini görüyordu; bu sonuncusu, İkinci Kongre'ye damgasını vurmaktan geri kalmamıştır. Enternasyonal'in delege yapısını abartmamak gerekiyor, derme çatmadır; ancak, *Çocukluk Hastalığı* çalışmasında, Lenin'in, *Nisan Tezleri*'nde, eski aşamalı ve bu nedenle bir anlamda tedrici görüşlerini şiddetle terk ederek, Nisan 1917 tarihindeki "Leninist" izleyicilerini şaşırtmasına benzer bir biçimde, bu kez de, yüz yıldır bekledikleri dönüşümün hiç de hayal olmadığını görerek, kendi ülkelerinde, devrimci bir yolla, sosyalizmi kurmak hayaline kapılan Batılı sosyalistleri ürkütme ölçüsünde şaşırtmasına tanıklık ediyoruz. Lenin'in, *Çocukluk Hastalığı*'yla mahkum ettikleri, daha bir yıl önce, kendi parti ve sendikalarını terk ederek ayrı komünist parti ve sendika kurmaya çağırdıklarıdır. Şimdi bunları, bir yıl önce reddettikleriyle birlikte çalışmaya zorluyor, henüz aynı çatıya dönüş çağrısı yok, bu otuzların ortasındadır. Bunlar da, muhatapın kendileri olduğunu anlamamak için bir sağırklar diyalogunu tercih etmiyorlar; zamanında önemli bir ünün ve gücün sahibi İngiliz Sylvia Pankurst, kongrede Lenin'in yüzüne karşı, Lenin'in, "bunamış reformizmi" karşısında, çocukluk hastası olmayı kabul ettiklerini haykırmaktan geri kalmıyor. Sert, ancak Lenin'in böyle ve hatta zaman zaman hakaret yüklü çıkışları hiçbir zaman kalıcı bir kişisel soruna dönüştürmediğini biliyoruz; en tek yanlı karşıt-

larının bile lehine kaydettikleri niteliklerden birisi budur. Sert, fakat realitede değil yazında bile, iz bırakmadığını biliyoruz; zafer tacı da zaman zaman korku kadar aklın yürüyüşünü durdurabilmektedir.

"Milliyet" ve daha doğrusu, Doğu'daki yeni iktidarlar için, Lenin'in hazırladığı karar tasarısına çok sert tepki gösteren Roy'a karşı tutumu da aynı yaklaşımdadır; Roy'u ikna etmeye ve görüşlerini, kendi görüşleri içinde eritmeye yöneliyor, bu da, ayrıntıyla bilinmektedir. Şimdi, Lenin'in kurduğu düzenin çözüldüğü bir zamanda, daha netlikle görülen şudur: Batı'da benzer düzenlerin gecikeceği ortaya çıktığında ve Rusya'da yeni düzeni yaşatmaya karar verilince, Batı'daki sosyalist ve devrimcilere, yeni düzen değil; bunun yerine, Rusya'da yeni düzen kendisini savunacak duruma gelinceye kadar, Batı'dan gelen hücumları önleme veya hiç olmazsa yavaşlatma veya geciktirme görevi düşmektedir. Kuşkusuz, 1920 yılında bu netlik yoktur; ancak, buraya doğru bir dönüş ve yöneliş olduğunu görüyoruz ve o zaman da görenler olduğu kesindir.

Roy'un sorunu, eski dünyada oluşmaktadır; Lenin'in yönetimindeki yeni liderlik, Batı için bulduğu son derece pratik formülün çok benzerini de, Doğu'ya önermektedir. Doğu'da da, yeni düzene dost ve aynı anlama gelmek üzere, Britanya emperyalizmine düşman siyasal organizmalar, bu yeni eğilimin olumlu hedefleri durumuna gelmişti. Bu dünyanın etrafındaki devrimci turuna, Büyük Britanya emperyalizmine silah bulmak amacıyla çıkmış olan Hintli Roy ise, ülkesinde Londra'ya karşı bütün güçlerin, ülke içinde bir sosyal transformasyondan yana olamayacağına inanmaktadır. Lenin'in düzeni korumaya yönelik diplomatik kaygıları yüksek tutan görüşleriyle Roy'un püritenizmi çarpışmıştır; bu çarpışma, yirmili yılların başında, Lenin'in yatıştırıcı üslubu içinde, yumuşatılmışsa da, yine de, yirmili yılların sonuna doğru, Roy'un Moskova ve Komintern kariyerinin sona ermesinde belirleyici olmuştur.¹ Roy, sosyalist iktidarın, örnek olsun, Anadolu'da duruma ha-

1) Çin Devrimi'nin kritik aşamalarının birisinde, Roy, Komintern yetkilisi olarak Çin'de bulunmuş ve bekleneceği gibi, belirleyici etkisini, sağ koalisyonlar değil radikalleşme yönünde kullanıyor; Roy'un yazdıklarından, bu çizginin Stalin'in onayına sahip olduğu anlaşılıyor ancak, başarısızlıkla karşılaşınca, Stalin sahiplenmiyor ve Roy, günah keçisi durumuna getirileceği inancına kapılmakta gecikmiyor, kaçma kararı bu zamandadır. "Kaçma" sözcüğü maalesef yerindedir, kimseye haber vermiyor, gece ve gizli hareket ediyor; anılarında, sınır geçinceye kadar geçeceğinden emin olmadığını da kaydediyor, düşündürücüdür. Roy, Çin deneyimlerini ve izlenimlerini ayrı bir kitapta yazmıştır.

M. N. Roy, *Revolution and Counter-Revolution in China*, Calcutta, 1946.

kim olmaya başlayan Kemal Paşa'yla işbirliğine girmesinden ve üstelik pan-islamist ve pan-turanist olarak gördüğü Enver Paşa'yla birlikte hareket ihtimalinden son derece rahatsızdır; ihtilafın özünde genişletilmiş bu rahatsızlık var.

Enver ile Roy'un karşılaşmaları, bir başka söyleyişle, Hintli Roy'un Osmanlı kahramanı Enver'in yazgısına hükmetmesi, tarihin belli bir noktasında, bütün yolların Moskova'ya çıkmasından kaynaklanmıştır. Moskova'da kendilerine verilen ikametgahların birbirine çok yakın olması sadece bir tesadüftür. Kuşkusuz Enver, Moskova'ya yeni Sovyet yönetiminin daveti üzerine geliyor; ancak, geldiği tarihten sonra, hem dengelerin ve hem de Sovyet yönetiminin bakışında değişmeler olduğunu anlıyoruz. Roy'un evinin yanında, evi ve Osmanlı paşalarına tahsis edilen eski bir şeker kralının köşkü yeni düzenin "dış ilişki" mensuplarının oturduğu mahallededir, üniformalarıyla iki Osmanlı paşasının oturduğunu fark ettiğinde, artık yönetim, bu misafirlikten rahatsızlık duymaya başlamıştır; Roy'un, "Enver Paşa'nın Moskova'da devam eden ikameti bir problem olmuştu"¹ demesi, bunun işaretidir. Roy, Komintern'in dış ilişkileri içinde önemli bir figür olduğu ve Komintern de, yeni düzenin Dışişleri Komiseryası'yla iç içe çalıştığı için, hem bunları bilmek ve hem de, çözüm bulmak durumundadır.

Gönderilebilir mi? Enver türünden büyük bir şöhreti, özel uçakla geldiği Almanya'ya bırakmanın, dış politika gereklerine uygun düşmediği kabul ediliyor; Alman politikasını çizgi bilen ve İslam dünyasında az ya da çok, ancak gerçekten ün sahibi tek isim olan Enver'in, Almanlarla yeni programlar geliştirmesi ihtimal dahilindedir. Anadolu'ya gönderilebilir mi? Hem Kemal Paşa'nın kabul etmesi ve hem de Cemal Paşa örneğinde olduğu üzere ikna edilmesi kolay görünmüyor ve bu durumda "ne yapmalı?" sorusu ortada duruyordu. Ortadan kaldırmak düşünülebilir mi? Roy, burada, "Müslüman duygularını alevlendirmekten çekindikleri için, Ruslar, ona zarar vermeyi göze alamıyorlardı" diye yazıyor; kullandığı İngilizce "molest" fiilinin içeriğini, ancak daha sonraki gelişmeler doldurabilmiştir.

Bir sorun daha var; Lenin ve arkadaşları, Enver'in komünist olmamak bir yana komünizme hiçbir sempati beslemediğini de biliyorlar, buna rağmen Enver'in açılımını kabul etmişlerdi. Almanya'da öldürülmek veya İngilizler

1) M. N. Roy's *Memoirs*, ibid. s. 404.

tarafından yakalanmak korkusunda olan Enver, yeni yönetime Ortadoğu'nun Müslüman halklarını, İngiliz emperyalizmine karşı ayaklandırmayı öneriyordu ve buna Hindistan'da da, hilafetçi Müslümanlarla, İngiliz emperyalizmine darbeler indirebileceğini ekliyordu. Roy, planın Hindistan tarafını çocukça bulmasına karşılık, Lenin ve arkadaşlarına pek cazip geldiğini kaydetmekten geri kalmıyor. Yalnız, planın yeni Sovyet yönetimine çekici geldiği zaman ile, 1920 sonları ve 1921 başlarına kadar geçen çok kısa zamanda, köprülerin altından pek çok suyun aktığı kesindir ve ne yazık, burası hâlâ yazılmamış olmakla birlikte,¹ artık yeni düzenle Londra'nın bir detante arayışı içinde olduklarını saptayabiliyoruz. Komintern'in İkinci Kongresi, ideolojik planda bir anlaşma için Batı'ya gönderilmiş önemli bir mesajdır ve hemen arkasından büyük propagandalarla gelen Doğu Halkları Kurultayı'ysa anlaşmayı hızlandıracak bir tehdit niteliğini aşmamıştır; bunları, kuşkusuz, bugünden geriye doğru bakarak, daha rahatlıkla ileri sürebiliyoruz. Çünkü, yeni yönetim, 1921 Mart ayına geldiğinde, İran, Türkiye ve Londra'yla ticaret ve dostluk anlaşmaları yapmış durumdadır; metinlere yansımaya bile, özellikle Londra'da imzalanan anlaşmayla birlikte, Sovyet iktidarının Afganistan ve Hindistan dahil pek çok coğrafyada, devrimci ideolojik mücadeleden vazgeçmeyi taahhüt ettiği hep ileri sürülmüştür ve sürülmektedir.

Bu durum, Enver ve Cemal Paşaların misafirlüğünü daha da nazik bir hale sokuyor. Çağırdıklarına ve Almanya'ya bırakmadıklarına göre, hiç olmazsa arada bir görüşme yapmak gerekiyordu. Roy'un yazdığına göre, yakışıklılığı nedeniyle, Radek'in, "Sovyetler'in en güzel eşiği" dediği Karahan, Dışişleri Komiser yardımcısıdır ve protokole uygun düşmekle birlikte, Ermeni kökenli olması her türlü diplomatik ve duygusal özenle çelişmektedir ve öte yandan, becerikli komiser Chicherin'in ilişkiye geçmesinin, Mart 1921 anlaşmalarına yönelik görüşmelerin sürdüğü bir zamanda, hem Londra'yı ve hem de Ankara'yı kuşkulandırmasından endişe edilmektedir. Bu durumda, Cemal ve Enver Paşalar için muhatap olarak Roy kalıyor. Her iki tarafın da bundan hoşlandığını düşünmek için pek çok nedenimiz var.

Roy, Enver'in ikametine verilen eski köşkte, normal zamanlarda da sık

1) Bu konuda, benim okuyabildiğim dillerde, yine de eksik olmakla birlikte, tek çerçeve, önceki çalışmalarında var. Ancak ben bu çalışmamda, hem bunları tekrarlamamak ve hem de, çok zorunlu kalmadıkça, daha önceki çalışmalarına atıf yapmama yolunu izlemek istiyorum. Aynı biçimde daha önce kullandığım kaynakları da mümkün olduğu ölçüde tekrarlamamayı tercih ediyorum; hem yazdıklarım ve hem de kaynakları artık kütüphanelerin malıdır.

üniformasını çıkarmadığını, çevresiyle pek konuşmadığını, hâlâ eski görkemli dünyasında yaşar görüldüğünü kaydediyor. İlk ziyareti, Borodin'le birlikte Enver'e kendisi yapıyor ve buradan izlenim olarak, bize, Paşa'nın bir Parisli jestiyle konuştuğunu ve konuştuğu Fransızcasının zarif olduğunu bırakıyor, hepsi bu kadar. Bunun ötesinde, Osmanlı sahnesi hakkında yeteri kadar bilgisi ve değerlendirmesi olduğudur; genel olarak, yüksek bürokratlara güvensiz olmakla birlikte, Kemal'in isyanını, "hem pan-islamist ve hem de pan-turanist¹ bir hareket" olarak görmediği için, "Tehlikeli Türk" olarak nitelediği Enver'e, kesinlikle tercih ediyor. Hintli Roy'un, tarihinden gelen nedenlerle, her türlü pan-islamist ve pan-türkist akımlardan ürkmelerini anlamak çok kolaydır; Enver'de de, zaman zaman bastıran bir ihtilalci körlüğü olduğunu anlıyoruz.

Ancak, o sırada Lenin ve arkadaşlarının, pan-islamist akımlardan, Roy kadar çekinmedikleri görülüyor; Roy da, bu çerçevede, "Pan-islamizmi, devrimin potansiyel bir müttefiki olarak görmek, resmi politikaydı" şeklinde yazarak, bunu, doğruluyor. Ancak bu kadar değil, "Kemal Paşa, ne Osmanlı İmparatorluğu'nun restorasyonu ve ne de hilafeti kurtarmak için savaşıyordu" sözleri, çok gerçekçidir ve eğer bunları zamanında görebilmişse, ayrıca dikkat çekicidir. Anıları çok sonradan yayımlandığı için bundan emin olamayız; fakat, zamanındaki davranışlarında, Enver'den kurtulma ve Kemal'e yardım etme çizgilerini gözlemek, daha sonraki netlikte olmasa da, böyle bir değerlendirme yönelişi içinde olduğunu göstermektedir.

Kemal'i daha mütevazı ve sınırlı ufuklu bulmasına karşın, Enver'i, İç Asya'nın Türk-Moğol halklarını, kendi "pan-turanist"² bayrağı halinde toplamaya hazır gören ve bu nedenle, İç Asya'dan Hazar Denizi'ne kadar bir iklim-

1) 1699 Karlofça'dan olmasa bile 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmaları'ndan bu yana Osmanlı Türkleri'nin yazgısı olan sürekli yenilgilerin, Osmanlı seçkinlerine de tarihleri unutturmuş olduğunu görüyoruz; Türkler, Sırbistan'da, Elenler Ülkesi'nde, İran ve Hindistan'da egemenlik ya da devlet kurdular, yöneten dinastileri belirlediler. Türklerin bu tarihle ilgili ideolojileri ne olursa olsun, bu ülkeler halkları ve seçkinleri, Türkleri tarihlerinin belli kesitlerinde egemenler olarak biliyorlar ve Türk seçkinlerinin aksine bunları unutmuyorlar, normal saymak durumundayız. Fakat normal sayılmaması gereken, Türk seçkinlerinin, bu ülkeler halk ve aydınlarının bilincinde sürekli bir Türk yayılmacılığı ürküntüsü olacağını ihmal etmeleridir. Enver, böyle bir ihmali çok ağır olarak ödeyenler arasındadır, göreceğiz.

2) "Tur-an", İranilerin, ilk önce tanıdıkları ve dolayısıyla Asya'da yaşayan, sonradan "Türk" olarak adlandırılan kavme verdikleri isimdir; bu nedenle, "Turanist" ya da "pan-turanist", Asya Türkleri'ni, ayrı veya Batı Türkleriyle birlikte, aynı emperyal otorite altında toplamayı amaçlayan politik akım ve hareketlerin adı haline gelmiştir. Etimolojik bir haklılığı olmamakla birlikte, "Türkçü" veya "Türkist", bu durumda, Batı Türkleri'nin yaşadığı coğrafyada, derinlemesine, bir Türkifikasyon politikasını anlatmaktadır. "Tur" Farsçadır; "Türk" tartışmalıdır.

de, yıkılan Çarlık İmparatorluğu'nun yerine, "kendisi ve ahfadı için bir krallık" çıkarmayı kafasına koymuş efsanevi bir Osmanlı Paşası olarak görüyordu. Zaman zaman, Enver'den, Osmanlı İmparatorluğu'nu İç Asya'da yeniden kurmak isteyen; zaman zaman, Doğu Türkistan'da bir "Müslüman devleti" peşinde olan birisi olarak söz ediyor. Ortadoğu'da, Müslüman halkları İngiliz emperyalizmine karşı ayaklandırma projesiyle Moskova'ya gelen Enver Paşa, Roy'un yazdıklarına bakıldığında, artık İç Asya'ya gözünü dikmiş durumdadır. Bu, Enver'e yönelik bir ön değerlendirme midir, yoksa Enver'in kişiliğinde çevre halklarının Osmanlı korkusunun hortlaması mıdır ya da kesin bilgi midir? Bunu ele almak zorundayız.

Tarih bilgisi açısından kolay bir iş olmadığını kabul ederek başlamamız gerekiyor. Çünkü tarihin Kemalist yazımı veya yazdırımının bir mucizevi ve bir de daraltıcı yanı var; iki yan da, açıklıkla görmemizi güçleştirmektedir. Mucize cephesinde, Sovyet ve Batı bakışlarının diğer alanların hemen hemen tümünde birbiriyle zıtlaşmasına karşın, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen bittiği anda, Türkiye'nin Batı kampına hızlı bir geçiş yapma manevralarından ürken Sovyet Düzeni ve biliminin, kısa süreli "bilimsel ürünleri" bir kenara konacak olursa, modern Türkiye'nin Kemalist kuruluşuna Sovyet ve Batı "bilimsel" bakışlarının, baştan sona ve şaşırtıcı ölçüde, özdeşleştiğini görebiliyoruz; burada, gerçek bir "bilimsel" mucize var. Bu mucizeyi daha da taçlandıran, yakın zaman Osmanlı dönemi ve özellikle Osmanlı yenilik hareketleriyle, modern cumhuriyetin, Batı ve Sovyetler'de ele alınışıyla, Türkiye'de kavranışının aynı olması ve Türkiye'de ilkokullarda öğretilenler ile, Amerikan ve Moskova akademilerinde öne sürülenler arasında, önemli ayrılıkların bulunmamasıdır.

Bu üçlü ortak yazımın bir tarafında, Sultan Hamit'le Enver'in örtülmesi var; bu örtmeye göre, hem Hamit'i, hem de Enver'i, herhangi bir grandiose projeyle yan yana getirmek imkansızdır. Çünkü, Edward Said'in yerinde bir şekilde vurguladığı gibi¹ Batı'nın, kendisini bir "Doğu" tanımlayarak anlatması türünden, Kemal Paşa ve mimarisi de, ne yazık çok zaman, Hamit-Enver fonunda sunulmuştur. Bu sunuş, ülke dışındaki değerlendirmelere de uygun düşüyordu. Hamit, tahta büyük bir reformist prens olarak çıkmasına ve saltanatının hemen hemen ilk yirmi yılında böyle algılanmasına karşın, alnına

1) E. Said, *L'Orientalisme, L'Orient créé par L'Occident*, traduit de L'américain par C. Melamoro, Editions de Seuil, Paris, 1978-1980.

Ermeni pogromlarının yazılması nedeniyle, Batı'da birdenbire "Kızıl Sultan" oluyordu, bundan böyle hep tarihin karanlık bir köşesindeydi.¹ Enver ve arkadaşları tarafından düşürülmesi bu karanlık resmi daha da karartıyor; ancak, Enver'se Almanya yanlısı olması nedeniyle, Fransa ve Anglo-Amerikanlar tarafından ve Sovyetler'e başkaldırısı nedeniyle de Sovyet yazımında kötüleniyordu. Talihsizlikleri, tarihleri oluyordu ve karanlıktır.

Tüm tarih yazımı, bir ölçüde Darwinisttir ve bu, mesleğin zorunlu sağlık damarı sayılabilir; fakat, Sovyet tarihçiliğinin aşırı Darwinist olduğunu saptamak durumundayız. Sovyet tarih yazımı, ayakta kalamayanı unutmakta ve unutmadığı zaman da sadece kötülemektedir, Enver bu kalıp içindedir. Buna karşın, Kemal Paşa'nın gelişmiş Batı modelini, geri ve İslamîk kültürlü bir topluma cüretli bir biçimde aktarmayı denediği için Batılı ve uyguladığı dış politika nedeniyle de Sovyetler tarafından yüksek tutulduğunu biliyoruz. Kuşkusuz bu yönde harekete geçen başka motifler de var, fakat hepsi daha soğukkanlı bir değerlendirmeyi güçlendirmektedir.

Bunlar, bilimsel ufkumuzu daraltıyor, dairenin yüksek prestijinin, Kepler'i dünyanın hareketine elipsi uygulamada ne kadar çok engellediği çok trajik bir örnektir. Batı ve Sovyet bilimsel yazını da, benim bundan önceki çalışmalarımın birisinde "Kemalizm, Hamidizmdir" teoremine yol alışında karşına aşılmaz engeller olarak çıkıyordu; büyük entelektüel sancılara yol açtığını daha önce yazmıştım, şimdi doğruluğuna daha çok inanıyorum.

Son Osmanlı yöneticileri kimlerdir ya da Osmanlı'nın genç yönetimini belirleyen eter nedir? Tükenme ve sarılmışlık, sıkıştırılmışlık duygusu, sonunda buna içgüdü bile denebilir, geç Osmanlı yönetimini belirleyen en önemli çizgi olarak görünüyor, hep gözlüyoruz. Bu çerçevede Hamit ve Kemal'e baktığımızda ikisinin de çok temkinli ve çok yenilikçi oldukları kesindir. İkisinin de inşacı ve reformatör olduklarından kuşku duyamayız. Kemal Harbiye'ye girerken, Hamit henüz, "Kızıl Sultan" unvanından çok uzaktı ve bütün ilericilerin yıldızıydı; Kemal'i etkilememiş olmasını düşünmek imkansız görünmek-

1) Bir gazeteci olarak Hamit'in saltanatını izlemiş olan Gaulis, Hamit'in, saltanatının ilk yirmi yılında, bütün dünyada, "çok asil ancak kendisini biraz nankör bir hizmete hasretmiş, ilerlemeden yana, liberal bir hükümdar" olarak kabul edildiğini kaydediyor. Gaulis, 1882 yılında, Fransız Meclisi'nde bir milletvekilinin, "aydınlanmacı prens, çalışkan, halkı tarafından sevilen, bugün imparatorluğu büyük bir bilgi, fedakarlık ve yüksek dirayetle yöneten Sultan Abdulhamit" diye övgüler düzdüğünü ve *pas une voix ne s'éleva pour protestor*, bir tek protesto sesinin bile yükselmediğini de yazıyor; üslubu oldukça tepkilidir.

G. Gaulis, *La Ruine D'un Empire -Abd-ul-Hamit Ses Amis et Ses Peuples*, Paris, 1913, s. 41 ve 57.

tedir. Her ikisi de fotoğrafa düşkündür ve kız okullarının açılmasına özel bir eğilim gösteriyorlar; Hamit, aksine tüm iddialara karşın pek merhameîlidir.

Kemal, liderliğini üstlendiği Anadolu Reziztansı'nı, sultan ve hilafeti kurtarma programına dayandırıyor; yeni bir "cihad" ilan etmekten geri kalmamıştır. Buna, Haçlılara karşı ölümüne koştukları için, Haçlıların "haşhaş" aldıklarını düşünerek, "haşaşın" dedikleri, Batı dillerindeki "katil" anlamına gelen "assassin" sözcüğü buradan çıkıyor; Fatimi-ismaili tarikatının Hindistan'daki kalıntısı Ağa Han'a bağlı İsmailiye tarikatından başkasının duyarlılık göstermemesi, belki de bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Dünya savaşındaki Arapların tutumuyla bu hayal kırıklığının ilerideki laisizm politikalarının hazırlayanları arasında yer aldığını düşünebiliriz. Tepkiler ayrı, temel formülasyonlarda yakınlık var ve önemli düzeydedir.

Ayrılık yok mu? Eger Sultan Hamit bir çıkış ise, bundan iki kol ayrılıyor; birisi Kemal Paşa'nın ve diğeri Enver'indir. Enver, adını, Hamit'in yönetimine mücadelede yapmasına, Hamit'i bir anayasa ilanına zorlamak için birliğiyle ve arkadaşlarıyla birlikte dağa çıkmasına ve böylece "Kahraman-ı Hürriyet" unvanını almasına rağmen, bir temel planda, Hamit'in cüretli izleyicisidir. Bu alan, imparatorluğu Doğu'ya ve daha Müslüman ve daha Türk iklimlere taşıma planıdır. Yılın Hamit, bunu daha çok Cemalettin Afgani türünden yeni İslamîk misyonerleri özendirerek veya 1880 başlarında Nakşibendi şeyhi Ubeydullah'ın, İran'a yönelik Kürt ayaklanmasını destekleyerek yapıyordu; ancak son derece ürkek davranıyor ve Londra'nın her uyarısında geri adım atıyordu. Enver'se hem kararlı ve hem güvenli ve hem de örgütlüdür. Roy örneği, zamanının benzer revolüsyoner nasyonalistleri türünden, umudunu, Alman emperyalizminin, İngiliz emperyalizmiyle rekabetine dayandırıyor. Almanlarla bağları, Roy'unkiyle karşılaştırılamayacak kadar ileriye gidiyor; zamanında Almanların, Türkiye'ye, bazen "Enverland" dediklerini biliyoruz.

İmparatorluğu daha doğuya kaydırma projesi ne zaman doğuyor? İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivlerindeki kayıtlardan, bunun, bazı Britanyalı diplomatlar tarafından XIX. Yüzyılın başında ve belki de Büyük Napolyon'un, kısa zamanda başarısızlıkla sonuçlanan, Mısır çıkartmasını hemen izleyen tarihte düşünülmeye başlandığını görüyoruz. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'na yol açan savaşta Osmanlı güçlerinin utanç verici başarısızlığı ve

Mısır'ı savunmadaki aczi, birdenbire ve hiç umulmadık bir zamanda, Osmanlı'nın durduğu yerlerde duramayacağı kanısını, Avrupa başkentlerinde yaratmakta geç kalmıyor. XIX. Yüzyılın başında, Osmanlı'yı tasfiye ederek, olursa İç Asya'da yeniden kurmak bir tasarıdır.

Woodhouse'ın, Philhellenism'in, XIX. Yüzyılın ilk iki on yılında, Napoleon savaşlarını hemen izleyen dönemde ve Elen Bağımsızlık Savaşı'ndan önce doğduğunu kaydetmesi, bu çerçevede, çok önemlidir.¹ Woodhouse'ın, Philhellen'lerin çıkarsız ve iyi niyetli insanlar olmalarına karşın, arkalarında, büyük çıkarların ve devletlerin bulunduğu işaret ettiğini de hatırlayarak, bunu bu dönemde, Osmanlı'nın daha doğuya atılmasının hazırlığı ve embryonaire eylemleri sayabiliriz; ancak, Rusya'nın hırsla ve hızla büyük bir emperyalist güç olmaya başladığının fark edilmesiyle hemen bundan vazgeçiliyor ve bir ölçüde, Batı merkezleri, önce özendirdikleri Helenizmin, bir başkaldırıya dönüşmesi durumunda da, Rusya'ya karşı Osmanlı'yı sürdürme politikaları çerçevesinde karşı çıkıyorlar, desteklenmeleri, Batı'daki aydın desteği zoru ve ölçüsündedir.

Fakat, 1877-1878 Türk-Rusya Savaşı, Rusya güçlerinin Batı'da Aya Stefanos, bugünkü İstanbul'un banliyösü Yeşilköy ve doğuda Kars'a kadar gelmesi, batıda İstanbul'u ve doğuda Iskenderun'u tehdit etmesi, artık Osmanlı İmparatorluğu'nu sürdürmeyi anlamsız ve imkansız hale getiriyordu; imparatorluğun içine düşmüş olduğu umutsuz durum Doğu'ya aktarma projelerini de itibarsızlaştırıyordu. Bu itibarsız projeye, ki sahip çıktığını görüyoruz, büyük bir temkinlilik ve çekingenlikle ve bu nedenle aynı ölçüde itibarsızlıkla sahip çıkanların birincisi ve ilki Hamit'dir. Hamit, pan-islamist ve geriye kalan, Arap ve Kürt örneği, Türk olmayan Müslüman kavimlerin gururlarını okşamak koşuluyla, pan-turanist siyasetin Türkiye'de babasıdır.

Güven, asla kendiliğinden ve teorik olmayan bir insan özelliğidir; toplumsal, tarihsel ve pratik özellikleriyle, sonradan kazanılan bir nitelik olarak ortaya çıkıyor. Kemal Paşa'nın hep bir kariyer subayı olarak kalmasına karşın, yaşam, Enver'i Osmanlı subaylarında genellikle eksik olan güvenin fazlasıyla donatıyor. 1907 yılında, Rus-İngiliz antlaşmasıyla, imparatorluğun ölüm kararının alındığını sezen Enver ve arkadaşları, Kral Edward'la Çar Aleksandr'ın Reval'de buluşmaları üzerine, "ya özgürlük ya ölüm" sloganıyla, Balkanlar'da dağa çıkıyorlar ve Sultan Hamit'i, yeni siyasi reformlara ve bu arada, anaya-

1) C. W. Woodhouse, *The Philhellenes*, London, 1960, preface.

sayı yürürlüğe koymaya zorluyorlar; "Kahraman-ı Hürriyet" rütbesi, bu nedendir. Buna "Trablus Kahramanı" ve ya "Edirne Kurtarıcısı" türünden övgülü sıfatlar da ekleniyor. Enver, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, tahttan sultan indiren tahta sultan çıkaran, hep başbakan değiştiren, olayların tersine dönmesinden paniğe kapılmayan, başbakanlığı birkaç arkadaşıyla bastığı zaman, başbakan yapacağı paşayı yanlışlıkla öldürdüğü zaman bile yolunda tereddüt etmeyen, bir revolüsyoner nasyonalisttir. Almanya'yla organik bağlar kurarak önce anayasa ilanına ve sonra tahttan feragata mahkum ettikleri Sultan Hamit'in, pan-turanist ve pan-islamist politikasına büyük bir hırsla sahip çıkıyor; bu politika, ipso facto, imparatorluğa yeni bir coğrafya bulma politikasıdır. Savaş Bakanı olarak, Doğu ordularını özenle ve özellikle bu ideolojideki subaylarla beslemesine ek olarak, İslam ülkelerinde, Turanist-İslamist ihtilaller çıkarmak amacıyla, bir de özel örgüt, Teşkilat-ı Mahsusa kurmaktan geri kalmıyor; eylemlidir.

Dünya Savaşı başladığında, artık imparatorluğun yazgısına, neredeyse tek başına hükmeden Enver, Almanya'yla birlikte saf tutulması halinde, imparatorluğu olduğu yerde tutabileceği umuduyla ve bilenen fait accompli sonucunda savaşa katılıyor. Savaşın ilerlediği yıllarda, artık, Osmanlı'nın yerine neler kurulacağı, herkesin günlük oyunu haline gelmekte gecikmiyor. Osmanlı, o zamanda bile, Afrika ve Asya'daki büyük Arap topraklarıyla, çok geniş bir alana yayılıyordu; müttefikler için, kazanma halinde, buraların yönetim sorunu ortaya çıkıyordu. Çaresiz bir durumdur; "mandat" düzeni bu çaresizlikte icatlardan sadece birisidir; ancak mandat düzeni bile yeni devletleri ve yeni yönetenleri seçmeyi zorunlu kılıyordu.

İki oyuncak projeden söz edebiliriz: Birincisi, biliniyor, çünkü realize edilmiştir ve ikincisi az biliniyor, çünkü, kâğıt üzerinde kalmıştır. Büyük Britanya'nın, Osmanlılara karşı savaşmaları halinde, ailesini peygambere kadar bağlayabilen bir Mekkeli reise, Arap Krallığı'nı vaat ettiğini; sonradan birleşik bir Arap devletinin tehlikeleri olabileceğini düşünerek bir cetvelle, Arap topraklarını ve halklarını bölmeyi ve başlarına, yine soylarını peygambere uzatabilen Arap asillerini getirdiğini biliyoruz. Belki de daha az bildiğimiz, Moskova'dan, Rusya Dışişleri Bakanlığı'ndan, bütün Avrupa kançılıryalarına yayılan ve buna rakip bir diğer projedir; buna göre İttihat ve Terakki'nin üç liderinden, Cemal Paşa'nın sultanlığında, yeni bir Osmanlı İmparatorluğu kurulmaktadır.

1916 tarihli bu projeye göre,¹ Sultan Cemal Paşa eninde sonunda, İstanbul ve Boğazlar'dan vazgeçiyor. Ancak, Asya'da, özgür ve bağımsız, yeni Türkiye'nin başına geçiyor; imparatorluğun net adı hakkında kesin bilimiz bulunmamaktadır. Ancak, bu yeni imparatorlukta Suriye, Mezopotamya, Ermenistan, Kilikya ve Kürt nüfuslu yörelerin otonom üniteler olarak yer alacakları kesindir; değerli Rus Kürdolog Lazarev'in kaydettiğine göre, Rusya'nın pek yakın olduğu bu yeni proje, Fransa'nın daha önceki paylaşım projelerine aykırı olduğunu ileri sürerek karşı çıkması üzerine uygulama şansını yitirmiştir.

Moskova'da konuk Cemal ve Enver Paşaları, ne yapacağını bilemeyen yeni Sovyet yönetiminin ve özellikle Roy'un ilk ve kolay başarısını, Cemal Paşa'yla sağlamasının, bu projeye ilgisi var mı? Bilmiyoruz; ancak, Roy'un anılarına güvenecek olursak, Roy, Cemal Paşa'yı Ankara'ya dönmeye ve Kemal Paşa'yla güçlerini birleştirerek mücadele etmeye iknada hiç zorlanmıyor. Roy, bir buluşmalarında, Cemal'e bunu önerdiğinde, ciddileştigini, "zor ve nazik bir meseledir", dediğini kaydediyor; Cemal Paşa, Roy'a, Chicherin'le, kendisi ve Enver için, resmi bir randevu sağlanması halinde, düşünebileceğini söylüyor; herhalde, ilk resmi görüşmedir.

Anılardan anladığımıza göre Chicherin, Roy'la birlikte, Enver ve Cemal'e, Kemal'i desteklediklerini ve artık bundan dönerek, kendilerini desteklemelerinin mümkün olmadığını netlikle anlatıyor ve her ikisini de, Anadolu'ya giderek koşulsuz olarak Kemal'e yardıma davet ediyor. Enver, bu durumda, Almanya'ya dönmek istediğini ifade ediyor. Roy ise, bunu boş bir tehdit olarak gördüğünü kaydetmekte ve gerçekten istese bile izin verilmeyeceğini eklemektedir. Bu görüşmeden sonra Enver'i, "kendi suyunda pişmeye bırakarak"² Cemal üzerinde ikna turlarına devam ediyor ve sonunda Cemal, Kemal Paşa'nın komutanlığını kabul ederek Ankara'ya dönmeye karar verince, Rusların saygısını kazanıyor; ancak şartları var.

Gidişinin gizli tutulmasını ve bu arada ilginçtir, Enver Paşa'ya da duyurulmamasını istiyor; anlaşıyorlar ve Cemal'in hastalanıp yatağa düştüğünü yaydıkları zaman, Cemal yola çıkmış oluyor. Roy, anılarında nerede ve nasıl olduğu bilinmeyen bir ortamda, Kafkasya'dan giderken, Cemal'in, bir "no man's land" denilen kimsenin olmayan yerden geçmesi gerektiğini, ancak burada Rusların

1) F. Kazemzadeh, *The Struggle for Caucasia, 1917-1921*, N. Y., s. 29.

2) M. N. Roy's *Memoirs*, ibid., s. 402.

etkin bir koruma veremeyeceklerini kaydediyor. Aynı yerde de, Çeka'nın, gizli servislerinden, Kafkasya'yla Türkiye arasında, "in the no man's land" bir Ermeni tarafından öldürüldüğü raporunu aldığını ekliyor, tarih net değildir. Ancak aynı sayfada çok geçmeden Almanya'da Talat Paşa'nın benzer bir akıbete uğradığını ekliyor; bunun tarihini biliyoruz, 15 Mart 1921 tarihindedir.¹

Yalnız sonrası da ilginç görünüyor. Talat'ın öldürülmesinden bir gün sonra 16 Mart 1921 tarihinde, Moskova'da Türk-Sovyet Antlaşması imzalanıyor ve ancak kronolojik özetler, bize, aynı günde, Londra'da Sovyet-Britiş Ticaret Antlaşması'yla Britiş-Türk Malta Tutsakları Antlaşması'nın da imzalanmış olduğunu haber veriyor. Talat'ın ölümünden kısa bir zaman önce, Trabzon açıklarında, Moskova'ya gelen Türkiye Komünist Partisi Lideri Suphi ve arkadaşlarının boğulduğunu ve hemen aynı tarihlerde de, reziztansın Légendaire liderlerinden, Teşkilat-ı Mahsusa'dan Çerkez Ethem'in, Kemalist düzenli kuvvetlerle kısa bir çatışmaya zorlandıktan sonra savaş alanını terk ederek Yunan tarafına geçtiğini de biliyoruz. Mart ayının sonuna gelirken, Ankara'da liderlik, Enver hariç bütün rakipleri karşısında rahatlamış durumdadır.

Sıra Enver'e geliyor; ancak, şu anda bir cevap bulabileceğimizi düşünmeden, şu soruları formüle etmekten geri kalamıyoruz. Nasıl oldu, kim haber verdi, gerçekten Ermeniler mi öldürdü? Ankara'nın bu gelişten haberi olduğunu, haber verilmeden Cemal'in gitmeyeceğini varsayarsak, Ankara'daki gizli servis mi, Rusya'daki gizli servis mi; bunların mutlaka sorulması gereklidir. Eğer Ankara'dan haber verildiyse, Kemal Paşa'ya danışılmadan böyle bir ihbarın yapılmayacağını kesinlikle biliyoruz; bunun ötesinde eğer Rusya'dan haber verildiyse, Roy'un anıları bize, Lenin'in haberi ve onayı olmadan, böyle işlere başvurulmayacağını öğretiyor. Roy, Enver'in sonucuyla ilgili olarak çeşitli seçenekleri kendi aralarında görüştüklerini kaydettiği yerde, "Lenin'e danışmadan hiçbir karar alamayacağımız konusunda fikir birliğine vardık" demeyi de ihmal ediyor; bu, daha sonradır. Bu nedenle, araştırılabilir ve bu sorular ret dahil sonuca bağlanabilir; ancak, Türkiye'de bu ve benzeri sorulara açıklık getirmesi mümkün Cumhurbaşkanlığı arşivleri, hâlâ çok büyük bir sıklıkla kapalı tutulmaktadır.

Oldukça dramatik bir durumla karşı karşıyayız; sanki, Osmanlı Kahramanı Enver'in yazgısı, Roy ile başta Lenin, yeni düzenin liderleri arasındaki bir

1) Burada Roy'un anlatımında bir tarih kayması olduğu görülüyor. Cemal, 22 Temmuz 1922'de Tiflis'te öldürülüyor.

entelektüel satrancın taşlarından birisidir ve Roy, bu oyunu kazanmak için istekli ve kararlı görünmektedir ve entelektüel satrancını kazanması, Enver'in düşmesiyle özdeştir. Enver'in sonunu anlatırken, "Lenin'in teziyle ihtilafım" diye başlamakta ve Kemal bir yana, Enver türünden İslamist liderlerle iş yapmayı bir kez kabul etmiş olmayı bile önemli bir ilkesizlik ve Bolşevikler açısından ayrıca naivite saymaktadır. Lenin, sınıf içerisine bakmaksızın Kolonyal nasyonalistleri tarihsel olarak devrimci güç görmekte ve müttefik kabul etmektedir; buna göre, Bolşevikler için, "Enver Paşa, Ortadoğu ve Hindistan'daki anti-emperyalist ve pan-islamist hareketin idolüdür" ama, Roy şimdi Enver'in, Bolşeviklerden yardım alarak, Orta Asya'da sosyalist devrimin karşısına çıkacak bir devlet kuruluşu peşinde olduğunu görmektedir. Roy, bunu kendi görüşünün haklılığının kanıtı olarak ileri sürmektedir.

Enver, neden Roy'a bu kadar güvenmiştir, sadece Doğulu olmasından mı? Roy'un yazdıklarına göre, anlaşılmaz bir tutkuyla Roy'u kendisinden saymıştır ve hatta, Moskova'da Afganistan Büyükelçiliği'nde, Roy'dan başka hiçbir "Bolşevik" çağrılının olmadığı bir yemekte, "Yoldaş Roy, Bolşevik olmuştur, ancak leopar hiçbir zaman beneklerini değiştirmez" yollu şaka da yaparak, kendisiyle birlikte, Roy hariç partide bulunanların hepsini güldürmüştür. Roy, önemli bir hoşnutsuzlukla bunu da bize haber veriyor. Ancak, bu, Enver'in güvenini kazanmak için neler yaptığı konusunda fazla açıklık sağlamıyor; sadece, istediği gibi konuştuğunu ve beklenmedik sorularla Enver'i açılmaya zorladığını kaydetmekle yetinmektedir.

Hindistan'da "devrim" konusunda tartışma yok; bu nedenle Roy'un Sovyet Büyükelçisi olarak Kabil'e gitmesi bile ciddi olarak tartışılıyor, sonunda Hindistan'ı ürkütmemek için vazgeçiliyor. Kabil'de Roy veya bir başkası, ancak, Afganistan'ı yakın bir Hindistan devrimi için üs olarak kullanma konusunda da bir karara varıldığı anlaşılıyor; ama, bir özel sohbette Enver Roy'a, Roy'u elektrik cereyanına çarpılmış gibi titreten sırrını açıklıyor: Enver, hareketi Afganistan'dan başlatmanın bütün yumurtaları aynı sepete koymaktan farksız olduğu kanısındadır. Bunun yerine, Türkistan devrimci üs olmalıdır; yalnız, bir "Sovyet Türkistan" çok büyük komplikasyonlara gebe; bunun yerine Enver'in Türkistan'da bir devlet kurması ve görünürde de bunun, Moskova'ya karşı olması en doğru stratejidir. Enver ayrıca, bu projesini Afganistan Büyükelçisiyle de görüştüğünü ve tümüyle anlaştıklarını ekliyor. Ya-

kında, bu nedenle gizlice Moskova'dan ayrılmayı planlıyor ve Roy'dan hem bunu Sovyet liderlerine söylememesini ve hem de kendisine yardım etmesini istiyor; istemek mi, aslında yardımdan emindir.

Samimi mi? Herhalde, Sovyetler'in bağlılığın kesinlikle emin olmadığı kimselerle hiçbir politik işe girmedigini öğrenmesi için tarih çok erkendir ve bunun ötesinde, ya çok saf olduğunu ya da şartların kendisini saflığa mahkum ettiğini düşünmek zorundayız. Bundan sonra, Roy'un telaşlandığını, Karahan ve Chicherin'le baş başa çare aradıklarını, telaşın bunlara da geçtiğini, durumu bütün komiserlere duyurduğunu, *Anılar*'ından, okuyoruz; Almanya'ya göndermenin Ermenilere teslim etmekle eşanlama geldiğini biliyorlar ve bir ara, Çeka'ya teslim etmeyi düşünmekle birlikte, Chicherin'in böyle skandallardan hoşlanmadığını kabul ederek vazgeçiyorlar, bir çaresizlik var. Enver hemen, bir Konferans bahanesiyle Taşkent'e gitmek üzeredir ve Roy'dan Sovyetler'in kuşkulananmamasını sağlamasını istiyor; Roy söz veriyor, "rolümü oynamaya karar vermiştim" diye yazıyor ve bir çare bulması için de Lenin'e gidiyor. Son karar Lenin'indir. Roy, Lenin'le entelektüel satrancını, Lenin'i istediği karara götürerek, kazanmış olmaktadır.

Roy, Lenin'in "canının sıkıldığını" kaydediyor; ancak Lenin, hemen müdahale edilmesini akıllıca bulmuyor; "bırakın, bizi aldattığını sansın" diye kararını bildiriyor. Lenin, Sokolnikov ve Safarov'un şimdiden Taşkent'te olduklarını, Roy'un da Taşkent'e gideceğini ekliyor; bunlar, o zamanda, Bolşevik yönetimin en parlak isimleridir ve Sokolnikov, bölgede Kızıl Ordu Komutanı ve diğerleri de, Orta Asya Türk Sovyeti'nin yöneticileridir. Sonucu alacak bir ekip var; Lenin'in odasında, Roy ve Chicherin'in telaşı, bir yükten kurtulmanın rahatlığına dönüşmüştür.

Anılar'da, Roy'un Lenin'le görüşmeyi Enver'e aktardığını "Lenin'in cürete hep hayranlık duyduğunu" söylediğini ve Enver'in "hayli memnun" olduğunu da kaydediyor. Bir süre sonra İç Asya'da Enver'in öldürüldüğü haberleri yayılıyor ve her efsaneleşmiş insanda olduğu gibi, öldüğüne önce kimse inanmıyor ve sonra kesinleşiyor.

Roy, "Enver Paşa, benim teorik tezlerimi doğrulamıştır" diye hoşnutluğunu ifade ediyor. Bir de, Enver'in İngiliz üniformaları içinde öldüğünü ekliyor; bu, başka hiçbir kaynakta yer almayan bir iddiadır.

İkinci Bölüm

TOGAN

İç Asya'da, Çarlık ve Osmanlı İmparatorlukları'nın çöküşünün hemen ardından, bir Türk Devleti'nin reisidir; Bolşevik yazında "Validov", Türkiye'de bir ara "Velidi" olarak biliniyordu. Anılarında "1918'de Orenburg'da Sovyetler ve 1944'te Türkiye'de İsmet Paşa tarafından hapse atıldığını" haber veriyor; hapse giriş nedenlerinden birisi "Beyaz kuvvetler" başkanı olarak yeni düzene karşı savaşıması ve diğeri, Almanya'nın yükselişine paralel olarak Türkiye'de faşist bir düzen kurmak istemesidir. Daha sonra, dünyada çok saygın bir Türkolog olarak kabul ediliyor ve İstanbul'da tarih profesörlüğü yapıyor; ancak yine de bir avuç Türkoloji uzmanıyla Türkiye'de düzenle uyduğu ölçüde sevgisi azalan dar bir ırkçı-faşist çevrenin dışında kimse yaşadığını bile bilmiyor; halbuki anıları bir sır küpüdür.

Ailesinin ve kendisinin de doğduğundan itibaren "Türkçü" olduğu konusunda hiçbir kuşku yok; ancak, anılarında, "daha 6-7 yaşlarında Arapça ve Farsça ile Rusça öğrenmeye başladım" diye yazıyor, bütün temel eğitimi köydedir ve kuşkusuz Türkçe değildir. Annesi şiire düşkündü. Şiir demek, Fars şiiridir; annesinden namaz dualarını da Farsça öğrendiğini ve hapislik hücrelerinde, hep

annesinin öğrettiği Farsça şiirlerin diline geldiğini kaydediyor, annesine duacıdır. Çok meraklı bir kafası var, on sekiz yaşına kadar köylük dünyasından çıkmıyor ve ne bulursa okuyor. Her köylü türünden evini, annesini ve babasını çok seviyor; fakat, içindeki bilgiye susamışlık, on sekizine gelince Zeki Velidi'yi bilgi denizinin kıyısına ulaşabilmek için evini terke zorluyor ve gizlice kaçıyor; bilgi ve politika dünyasının girdabına düşmesi bu andan itibaren.

Beni etkileyen yanı, Sovyetler'le anlaşıp ayrıldıktan sonra, savaşında ve çeşitli kaçış ve gizlilik zamanlarında, bütün tehlikelere karşın, İç Asya'nın tarihi yerlerini gezmeyi ihmal etmemesi ve Afganistan üzerinden Türkiye'ye geçmeye karar verince de, Asya'nın cami ve medreselerinde bulunduğu değerli eserleri gizlice atlara yükleyip gideceği yerlere sevk etmesidir; hem cesur ve hem de aydın yönelimli bir insan olduğu sonucunu çıkarıyorum.¹ Ayrıca, Roy'dan sonra, Validov örneğinde de görüyoruz ve başka örnekleri de var, Lenin'in parlak ve bu arada yürekli insanlara özel bir eğilim gösterdiğini çıkarabiliyoruz; bunları kazanmak için çok ciddi bir çaba gösterdiği kesindir. Roy, Togan ve yine sözünü etmek durumunda olduğum, Balabanova epizodları, bu alanda en azından bir süre için pek başarılı olduklarının kanıtlarıdır.

Başarılı, ancak, "doğru" mudurlar? Milliyet ve anti-kolonyal mücadele konusunda, yoksul köylülerle kır proletaryasının temel alınmasını savunan Roy'la bunun tam karşı konumundaki, Doğu halkları içinde her türlü tabakalaşmaya karşı olan Validov'u yan yana getirmek neye yarar ve yararsa hangi sürede yarar; bunlar da önemli sorulardır. Bir zaman yan yana getirildiler ve Validov, çok daha çabuk koptu; ancak, kopma süreci içinde, tam Doğu Halkları Kurultayı sırasında, Lenin, Trostki ve Stalin'e gönderdiği bir mektupta, kendi tarzında bu soruları ortaya koymaktan geri kalmıyor ve uzunca da olsa, bir paragrafını buraya aktarmak istiyorum. Lenin'e hitap ediyor ve şunları söylüyor: "Siz yerliler arasında tabakalaşma husule gelmediğini görünce bunda aydınları kabahatli bulacaksınız ve onların da bir kısmını 'sınıf

1) Lenin ve Stalin'in yazılarında, "Validov" adına rastladığımda, bunun da, bir şifre olarak kalmasını istemiyordum ve bazı kaynaklarda işaretini gördüğüm anıları arıyordum, bulamayışımı altmışlı yıllara denk düşüyor. Bir rastlantı, oğlu Sübidey Togan, Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde benim öğrencimdi ve bana anıları, Zeki Velidi'nin oğlu sağladı. Sübidey, babasının, iktisatçı olmasına şiddetle karşı olduğunu ve giriş sınavlarına gizlice girdiğini söylüyordu. Çok başarılı bir öğrencim olmasına karşın, ben de, Zeki Velidi Bey gibi düşünüyordum ve Amerikan üniversitelerinde okutulan ve eğitim dili İngilizce olan Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde okuttuğumuz iktisadın, merakı ortadan kaldırdığına ve zekası düşük olanlara layık olduğuna inanıyordum. Ama ne yazık, Sübidey, daha sonra Amerika'da "başarılı" doktora yaparak, Türkiye'de iktisat profesörü oluyordu ve bunu, Validov da ben de önleyemedik.

düşmanı küçük burjuva milliyetçi', diğerini de 'Sol Oktobirciler' yapacaksınız, her defasında da Sol Oktobirciler'i, 'sınıf düşmanı' safına çıkararak imha edip onun yerine yeni bir 'Sol Oktobirci' uyduracaksınız."¹ Anılarının bir yerinde, eğer köyünden kaçmamış olsaydı, "şimdi", anılarını yazdığı zamanda, Sovyet kolhozlarında çalışan "uysal" köylü akrabaları gibi olacağını kaydediyor ve ayrıldığına seviniyor: bu daha sonraki düşünceleridir. Ancak zamanında, 1920 sonbaharında, Lenin'e mektubuna, bir de şunları düşünüyor: "Böylece, nihayet okur-yazarsız, yalnız eşeğiyle öküzünü ve bel küreğini bilen yerli köylüyle baş başa kalacaksınız."² Önemli bir nottur, fakat Lenin'in, yetenekli ve cesur insanları kazanmak için gösterdiği özen kadar, bu tür çıkışlardan etkilenmediğini ve kazandığı insanları tutmak için pek çaba harcamaktan yana olmadığını da biliyoruz.

Roy'la karşılaştıklarına dair bir kayda rastlamıyoruz: ancak her ikisi de sonradan adı, "Patrick Lumumba" olan, Doğu Emekçileri Üniversitesi'ni kendisinin önerdiğini ileri sürüyor, birbirinden habersiz ikisinin de önermiş olması mümkündür. İkisi arasındaki ortaklık bu kadar değil; tarih bilgisi açısından, aralarında tam bir süreklilik ve tamamlayıcılık var. Enver'in Moskova'da de facto ev sahibi Roy iken, İç Asya'da da, bir anlamda gerçek muhatabı, Validov olmuştur; Validov bize, Enver'in son mücadelesi hakkında görgü tanıklığına dayalı bilgiler bırakmıştır.

İlginç bir nokta var: Enver'i Moskova'dan gönderirken Roy ne kadar kaygılıysa, Enver'in Orta Asya'ya gelmekte olduğunu duyduğu andan itibaren, Togan da aynı ölçüde endişelidir; bu sonuncunun, Sovyetler'e karşı başkaldırı ve savaş halinde olduğu hatırlandığında, açıklanması gereken bir durum olduğundan kuşku bulunmuyor. Togan, anılarında, "Türkiye'nin müttefiklerle haklı ve hayati hesaplarıyla Türkistan'ın Sovyetler'le ölüm-kalım savaşını birleştirmek mümkün olmadığından Enver Paşa'nın bu programından çok canımız sıkılıyordu" diyor; açıklama denemesine bir başlangıç olmakla birlikte, hem tamamı değil, hem de ilk planda yanıltıcıdır; çünkü bu dönemde

1) Prof. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, İstanbul, 1969. s. 341.

"Oktyabrist" ya da "Oktobrist", Rusya'da 1905 yılında kurulan meşrutiyetçi parti taraftarlarına verilen isimdir. "Sol Oktobirci", bu eğilimin sol kanadını ifade etmektedir.

2) Birmingham Üniversitesi, *Russian and East European Studies*'te hazırlayarak, ilk yazımını, 1970 yılları başında tamamladığım çalışmamda, hızlı Sovyet sanayileşmesinin köy emekçilerini hızla fabrikalara toplamak zorunda kalmasını, ilk kadroların tasfiyesi süreciyle birlikte, yeni oluşan Sovyet proletaryasını, "işçi tulumunda mujikler" olarak algılıyordum.

Y. Küçük, *Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Kuruluşu 1925-1940*, İstanbul, 1975-1988.

Sovyetler'e karşı savaşanların çoğu kopmak için değil, "daha iyi koşullarla" anlaşmak için dövüşüyorlardı. Bu nedenle saf Enver'in İç Asya'da Sovyetler'e başkaldırmış Türkler tarafından bile desteklenmemesini çözümleyebilmek için, var olan klişelerimizin bir bölümünü atmamız ve çok temel sorunlar üzerinde yeni bir düşünsel yolculuğa cesaret etmemiz zorunludur.

Geliştirilmesini ileriye bırakmak üzere şöyle bir önermeyle başlayabiliriz: Türkoloji, temelinde bir İngiliz icadı ve disiplinidir. Büyük Britanya'nın, bu disiplinin kürsülerini 1947 yılından itibaren Truman Doktrini ile, Yunanistan ve Türkiye'nin siyasal "sorumluluğu"yla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri'ne terk etmesi, bu gerçekliği ve gerçekliğin gizlediği daha önemli sırları görmemizi engellememelidir. Türk nasyonalist akımlarının da, yine bu çerçevede, Rusya'nın İç Asya'yı kolonizasyonuna bir karşı silah olarak Londra tarafından ateşlendiğini söylemek durumundayız. Rusya'nın buna cevabı içinde "Kürdoloji" ve Kürt nasyonalizmi var; yalnız, Türkoloji ve Türk nasyonalizminin ilk alanı Asya Türkleri'dir ve daha önemlisi, bu başlangıçta, Batı Türkleriyle birleşmek, başka bir deyişle, tersinden pan-turanist damarlar kesinlikle bulunmamaktadır. Bununla, Türkist hareketleri ayrı ayrı tutmanın,¹ Londra'nın temel kolonyal ve emperyal stratejileri içinde olduğunu tespit etmek zor olmamalıdır.

Bu önermenin doğrudan bir sonucunu hemen görebiliyoruz: İç Asya Türkleri, Batı Türkleri'nin ve Osmanlı Türkleri de İç Asya Türkleri'nin yazgısına ve acılarına şimdiye kadar hep duyarsız kalabilmiştir. Prof. Mehmet Saray'ın, Büyük Britanya'da tamamladığı, *The Turkmens in the Age of Imperialism* başlıklı doktora çalışması da bunu teyit etmektedir; Çarlık, Türkmenistan'ı büyük katliamlarla kolonize ederken, Osmanlı İmparatorluğu, belki üzüntülü, ama sadece seyirci durumundadır. Buna karşılık, Osmanlılar, Rusya karşısında, 1877-1878 Savaşı'nda, hem doğusunda hem de batısında, büyük hezimelerle karşı karşıya kalmasına rağmen, Moskova'nın önemli korkusunun yersizliği ortaya çıkmış ve Hazar Çevresi Türkleri, Moskova'yı rahatsız edecek en küçük bir hareketlilik bile göstermemişlerdir.² Daha yakın zamanda, Tür-

1) Pan-turanizm, Rusya'da ve Sovyetler'de başarısızlıkla karşılaştıktan sonra, Türkiye'ye geçen ve Türkiye'de Türkçülüğün doğuşuna önemli katkılarda bulunan Asyalı Türklerin icadıdır; yeni yurtlarıyla eski yurtlarını birleştirmektedir. Son zamanlarda canlanması ise, Sovyet Düzeni'nin yıkılmasından sonra, Asya'daki "bağımsız" devletlerin yeniden Rusya nüfuzuna girmesini frenlemek isteyen Amerika'nın ve yeni pazarlar arayan ve Türkiye politikasında despotik bir egemenlik kurabilen Türk tekellerinin politikaları gereğidir.

2) Prof. Dr. Mehmet Saray, *The Turkmens in The Age of Imperialism: A Study of The Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire*, Ankara, 1989, s. 86 ve 122.

kiye'nin kurtuluş mücadelesinde, Doğu Türkleri'nin ilgisizliğini, İsmailiye tarikati mensupları kadar bile yardımcı olmadıklarını, bir tek gönüllü bile gelmediğini biliyoruz ve öte yandan da, Kemalist liderliğin Ön-Kafkasya'nın Sovyetizasyonuna yardımcı olduğunu önceki çalışmalarımda göstermiş bulunuyorum ve böylece, bu tarafın da bilindiğini düşünebiliriz.

Togan'ın anıları, bu çözümlemenin samimi kanıtlarıyla doludur; bir yerde, "bizse Türkistan davasına ancak Türkistan mikyasında yapılacak bir iş nazarıyla bakıyorduk" demektedir. Bu düşünceleri, sadece ilerde anılarına yansıyacak iç konuşmalar halinde kalmıyor; anılarında, Buhara'da Enver'e, "Türkistan'da avam ancak Osmanlı halifesi bilir" dediğini kaydetmektedir.¹ Enver'e, Orta Asya Türkleri'nin, "Türkiye Türkleri'nin Türkçe konuştuklarının farkında" bile olmadıklarını anlatıyor: Paşa'nın bu sözleri anladığından emin görünmemektedir. Çünkü, "gözlerinden yaşlar akıyordu" veya "mücadeleye atılmak isteyen bir sporcu gibiydi" ve hatta "bu zatın çok büyük bir idealist olduğunu, hatta hayatla ve vakalarla pek hesaplaşmadığını" hep bu görüşmeleri sırasında gözlüyor ve gözlemlerini bize böylece bırakıyor.

Enver'in, gerçekten gözü bu ölçüde kara mıydı, yoksa artık hiçbir çaresi kalmamış mıydı? Bu soruyu da sormak durumundayız; çünkü, Togan, "O, Rusların kendisini de, Cemal Paşa'yı da öldüreceklerini düşünüyordu" diye yazmaktadır. Yine Togan'ın yazdığına göre bölgedeki Rus Konsolosu Jurinev'le, ekim sonlarında görüşüyor ve Rusya Konsolosu, Enver'e, "Cemal'e yol vermek şöyle dursun. Sizin de buralarda ne gibi işlerle meşgul olduğunuzu biliyoruz" diyor; Roy'un anıları öğreticidir ve bu nedenle de bildikleri kesindir.

Hem Roy'un ve hem de Togan'ın bıraktıkları, Cemal ile Enver'in, birbirinden önemli değerlendirme farklarıyla ayrıldıklarını ortaya çıkarmaktadır; Enver, planlarında, Sovyetler'le köprüleri tümünden atmış durumdadır. Buna karşın, Cemal, Sovyetler'in kendisine, Asya Türkleri'nden ve savaş esirlerinden bir ordu vereceğine hâlâ inanmaktadır; Orta Asya seçkinlerine ise, hem bu ve hem de, Enver'in Orta Asya'da Sovyetler'e karşı bir Müslüman-Türk devleti kurma projesi, "Sovyetler'in durumunu anlamayan insanların hayalleri" olarak görünmektedir. Togan, Enver'e, "sizin hareketinizi pan-islamizm ve pan-turanizm olarak tanıtacaktırlar" demektedir; Sovyetler'in, kendi kontrolünde ve Büyük Britanya'ya karşı olduğu sürece, zaman zaman İslamist ve pan-islamist

1) *Hatıralar*, ibid., s. 388.

politikalarla flört ettiklerini biliyoruz; ancak, pan-turanist bir politikayı büyük tehlike saydıkları ve sayacakları konusunda, Togan, kuşkusuz çok haklıdır.

Validov, Enver'in İç Asya'ya sefere çıkmaya hazırlandığını duyar duymaz, "gelme, kenarda kal" diye haber gönderdiğini aktarmaktadır; ama, Moskova'da olduğu gibi, Taşkent'de artık Sovyetler açısından kuşkulu, Afganistan Büyükelçiliği'nde buluşuyorlar ve Togan, anılarına bakılacak olursa, Enver'in yeni Osmanlı İmparatorluğu kurmak için başlangıç olarak seçtiği isyan halinde, Basmacılar'ın önemli olmadığını da anlatmaya çalışıyor. Güneyinde İranlı ve kuzeyinde Rusyalı ahalinin bulunduğu Türkistanlıların Türkiye ile, "müşterek siyasi davası olacağını" düşünmek mümkün müdür? Hayretlerle bunları da eklemektedir. Ancak belki de, Paşa'nın, başka bir ortamda söylediği şu sözler, bütün argümanların zorunlu cevabıdır: "Talat Paşa merhum gibi Berlin sokaklarında bir Ermeni kurşundan ölmek istemem."¹ Belki de, Osmanlı İmparatorluğu bahanedir ve öleceği yeri seçmiştir: "Paşa, Kurban bayramı günü, 4 Ağustos Cuma günü Ruslarla" Togan'ın yazdığına göre, "Çeçen Köyü'nde yapılan savaşta şehit düşmüştür". Ölümü, Anadolu'da Kemalist güçlerin Anadolu'yu tutabileceğini gösterdikleri, Sakarya Savunması'ndan sonraya rastlamaktadır ve Lenin'in tercihi doğrultusunda dikkati çekmeyecek ve herhangi bir tepkiye yol açmayacak bir ortamda gerçekleşmiştir.

Enver'in ölümünün, Kemal Paşa'yı, Ankara'da liderliğini sağlamlaştırma konusunda önemli ölçüde rahatlatıldığını tahmin etmek zor değildir; ancak belki de bu ölümün rahatlatıcı etkisi daha da geniş olmuştur. Enver'le birlikte özellikle Batı Türkleri'nde ve genellikle tümünde, emperyal heves ve projelerin, o zamanlar bir daha dirilmeyeceği varsayılabilirdi,² mezara girdiğine hükmetmek gerekmektedir; Kemal Paşa, yıkılan Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla son derece mütevazı sınırlar içinde her türlü Türkiyasyon özgürlüğüne karşılık, Türklükle özdeşleşen her türlü emperyal iddialardan vazgeçmeyi temsil ediyordu.

Enver'in siyasi hatının önünde, o zamanlar, pek çok ve aşılması zor tarih duvarları vardı. Kemal Paşa, duvarlar içinde, hatta duvarlardan oldukça beride bir inşaatı tercih ediyor ve bundan hoşnut görünüyordu. Temkinliliği

1) ibid., s. 456.

2) 1998 Mayıs ayında, Atina'da Panthio ve Nicosia'da Kıbrıs Üniversiteleri'nde verdiğim konferanslarda, Türkiye'de Kemalizmin yerini Enverizmin almak üzere olduğunu ileri sürmüştüm; Kemal ve Enver Paşalar arasındaki mücadelenin ölümünden sonra da sürdüğünü ima ediyordum.

açık, ancak, sınanabilir mi, cevabı zordur.

Acaba siyasi hatlarıyla kişilik çizgileri arasında bir paralellik var mı? “Gallipoli” Savaşı’nın İngiliz araştırmacısı Moorehead’in, Mustafa Kemal için, geçerken yaptığı, Paşa’nın uzun yıllar “dans une claustrophobie hargneuse” beklediği saptaması oldukça düşündürücüdür;¹ ancak herhalde burada, kişilik araştırmasına girmemiz için bir neden yoktur. Ayrıca kolay da değildir; tarih yazımının doğası gereği Darwinist olması ve bu nedenle kaybedene yer ayırmaması bir yana, Kemal Paşa örneğinde bütün yazımların Osmanlı süsleme sanatından aşırı ölçüde etkilendiğini görüyoruz. Bu nedenle, mümkün olan ölçüde tarih açısından eskice kayıtlara gitmekte gerçeğe yaklaşma açısından yarar var; örnek, Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkmadan önce Pera’da kendisiyle yapılan röportajda, Çanakkale Savaşı’yla ilgili hiçbir zaferin sahipliğini iddia etmediğini okuyabiliyoruz. Gerçekten de nasıl olabilir ki? Çanakkale’de, Churchill’in siyasi kariyerini sarsan asıl mukavemet Çanakkale Boğazı’nın başındadır ve bu tümüyle deniz topçusunun işidir ve Türkiye’de bugün de, “Çanakkale Zaferi” olarak kutlanan budur; ancak, burada ne kara savaşı ve ne de Mustafa Kemal’in izi bulunuyordu. Müttefik kuvvetleri denizden İstanbul’a geçemeyince geçişi zorlamak için kuzeyde Gelibolu’ya –Gallipoli, Kelt-Şehri anlamındadır– çıkartma yapıyorlar ve burada, bir avuç engebeli kara parçası üzerinde, iki dünya insanların, akşam birbirine yemek verecek kadar yakın ve gündüz birbirinin boğazına saldıracak kadar uzak, bir karşılıklı yok edişi yaşadıklarını biliyoruz, ama Kemal Paşa burada da ihtiyat tümeninin komutanıdır. Rolünü ve zamanını beklemek durumundadır.

Acaba bu çerçevede, Amerikalı hanım gazeteci Price’in 1923 yılında yayımlanan kitabını, Kemal Paşa’nın en az süslenmiş portresi ve hatta bir anlamda, self-potrait’i olarak düşünmek mümkün mü? Clair Price, “isterse kendisini çok sevimli yapma yeteneğine sahipti” diyor ve Paşa’dan “fizik açıdan, naif ve sıırım gibiydi” diye bahsediyor; yazılanlara bakılacak olursa, Paşa Amerikalı hanım gazeteciyi önemli ölçüde etkilemiş olmalıdır.² Buna karşın, Pri-

1) Alan Moorehead, *Dardanelles*, Fransızca çevirisi, Paris, 1958, s. 14.

2) Clair Price, *The Rebirth of Turkey*, N.Y., 1923, s. 3 ve 7.

İlginç bir rastlantı, yıllar sonra, Catherine Gavin tarafından, Clair Price’in Ankara’da olduğu 1922 yılında, Ankara’da bir Amerikalı hanım gazeteciyle Paşa arasında çok şiddetli bir aşk konulu alan roman yazılmıştır. Fakat yazılan, ne yazık ki, geçen yüzyılda yazılsa ilgi çekebilecek, son derece sıradan bir tarihsel aşk romanı denemesini geçemiyor.

C. Gavin, *The House of War*, Coronet Books, 1971, Türkçesi, C. Gavin, *Aşkta ve Savaşta Mustafa Kemal*, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul, 1997.

ce'in, hiç de değersiz olmayan kitabının, daha sonraki yıllarda unutturulmasını, erken yazılmasına ve yeteri kadar süslenmemiş olmasına bağlamak durumundayız; örnek olsun, teslimiyetçi ve güven vermeyen kişiliğe sahip Osman Nevres adında birisine, "düşman Yunan'a karşı ilk kurşunu" attırmak ve Hasan Tahsin adıyla martir yapmak henüz icat edilmediği için, Price'ın kitabında yer almıyordu. Ama, Enver'in özgürlük mücadelesindeki silinemez yeriyle ilgili pasajlar da var. Balkanlar'da, "ya ölüm ya özgürlük" sloganıyla dağa çıkışı, İstanbul'un üzerine, gericiliği yıkmak için, gönüllü bir "Hareket Ordusu" düzenlemesi ve benzerleri yazılıyordu; ancak yine de zorunlu süsleme uç veriyor, bu önemli işte Kemal'e de önemli bir yer düşünülmüş olmalı, Hareket Ordusu Komutanı "Mahmut Şevket Paşa, yanında genç kurmay başkanını Kemal'le birlikte, derhal Konstantinopol üzerine yürüdü"¹ ifadesini de okuyoruz ve bu ifadenin yıllar yılı, bir klişe olarak, yerli yabancı bütün yazımlarda tekrarlandığını biliyoruz.

Tarih bilgisi açısından hiç önemli değildir ve ayrıca burada detaylara girme niyetinde de değilim; ancak tarih yazımı ve yöntemi açısından son derece önemlidir ve bu nedenle geçerken kısaca değinilmesinin bir digression sayılmayacağını umut ediyorum. Türk ordu sisteminde, genç bir subayın bir ordunun kurmay başkanı olması imkansızdır; ben bu noktadan hareketle, yazılanların tümünü bir kenara bırakarak, bu bilginin doğru olmayacağını ciddi bir hipotez haline getirdim ve araştırarak, sonunda, Hareket Ordusu'nun kurmay başkanının gerçekten de, o zamanlar tümgeneral rütbesinde, Hüseyin Hüsnü Paşa olduğunu, kurmay yüzbaşı Kemal Bey'in de, kendisi türünden pek çok kurmay subayla birlikte, bu gönüllü ordusu içinde görev aldığını gösterebildim, bu gösterişin anlamı yöntemselidir. Maddi boyutu küçüktür ve ayrıca bu tür süslemelerin, Türklerle de sınırlı olmadığını ve çok uzağa gitmeden Stalin örneğiyle de biliyoruz; belki, Kemal Paşa örneğinde her türlü ölçüler zorlanmış ve daha önemlisi, dünyanın her köşesinde buna bir itiraz olmaması bir yana ısrarla tekrarlanması aynılığını meydana getirmektedir. Halbuki tarihçilikte "eski" doğruların bir bölümünü tartışmaya açmak mesleğin hiçbir zaman tıkamadığı canlılık damarlarından birisidir; burada bunun hiç yapılmamasını, modern Türk tarihinin yazımının, aşırı ölçüde ideolojik oluşuna bağlamak zorunluluğu var.

1) Clair Price, *ibid.*, s. 49.

Halbuki, Kemal Paşa'yı, Samsun'a çıkıncaya kadar, ülkenin kurtuluşuna ve modernizasyonuna ilgisiz olmamakla birlikte, bunu yaşamının en önemli sorunu ya da misyonu haline getirmeyen, ordu içinde kendi yükselmesini ön planda tutan bir kariyer subayı olarak resmetmek gerçeklere daha uygundur ve böyle yapılması halinde, ayrıca, tarihin daha ilginç ve zengin, araştırmayı tahrik eden bir yazıma kavuşacağını düşünmemiz de mümkündür. Samsun'a çıkışı da bu çerçevenin içine girmektedir; teslimiyetten yana Başbakan Damat Ferit'in tercihi ve işgalci İngiliz komutanların onayıyla yapılan bu görevlendirmede, Osmanlı doğusunda, en önemlisini Kars'tan bildiğimiz yeni şûra, Sovyet demektir, hükümetlerini dağıtmak ve Doğu Ordusu komutanlarının silahları işgal kuvvetlerinin emrine teslim etmek yerine, Reziztansçılara verdikleri haberlerini araştırmak ve doğruysa engellemek, önemli bir yer tutmuştur.¹ Enver'in, Dünya Savaşı'yla birlikte Doğu Kuvvetleri Komutanlığı'nı doğrudan üzerine aldığını, Enverist gizli bir ihtilal örgütü olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın, mukavemeti örgütlemeye başladığını bunlara eklersek, tablo tamamlanmış olmaktadır. Kemal Paşa'nın, tarihsel misyonuna, başlamış olan mukavemet merkezlerini dağıtmayı görev kabul ederek çıkmış olduğu, tarihsel kayıtlara göre kesindir; kuşkusuz, burada hırslı ve tarihsel şansını denemek için uzun yıllar beklemiş Paşa'nın, İstanbul'dan Samsun'a üstelik güven verecek geniş bir maiyetle gelebilmek için, böyle bir hile-i seriye'ye muhtaç olduğunu ileri sürmek mümkündür, ancak bu tümüyle ayrı bir meseledir.

Ayrı, ancak böyle sorunları büyük bir duygu bulutuyla sarmak, herhalde gerçekleri araştırmayı ve görmeyi güçleştiriyor; başka nasıl olabilir, düşünmek zorunludur. Hükümet, İngiliz politikasında bir başbakanın ve İstanbul'dan çıkışlar, işgal kuvvetlerinin elindeyken, Kemal Paşa'nın böyle bir tayini elde etmesini, herhalde, büyük bir politik maharet saymak durumundayız. Aksi, tarihi ve oluşumunu çok hafife almak anlamındadır.

Halk savaşlarını ve partizan güçlerini ayırdığımızda, Türk Kurtuluş Sava-

1) Çalışmalarında, bunları, o zamana kadar bulunabilen kaynaklarla göstermeye çalıştım; bu cephe binbaşı rütbesiyle çalışmış olan General Ünüvar'ın, yakın zamanda yayımlanan anıları, ayrıca ve çok güçlü bir kanıt niteliğindedir.

"Bunu sezmiş olan Dokuzuncu Ordu Komutanı, merhum Yakup Şevki Paşa, direnişin eksik olan donanımını yurda taşıyıncaya kadar ateşkes şartlarına direndi. Doğu'daki ordunun yaklaşık olarak iki senelik yiyecek ihtiyacıyla birlikte, göç etmek zorunda kalanlara yardım imkanlarını da hazırladı."

"Ayrı ayrı, küçük Türk hükümetleri kuruldu."

Emekli General Veysel Ünüvar, *Kurtuluş Savaşı'nda Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921*, İstanbul, 1997, s. 13.

şı'nı, başında, üç muvazzaf komutanla açıklamakta bir yanlışlık görmüyorum; Ankara'da Kemal, Erzurum'da Kazım ve Konya'da Ali Fuat Paşalar, düzenli kuvvetlerin üç komuta kademesidir. Fakat bunlardan Kemal Paşa'ya bağlı kuvvet olmadığını ve en önemli birliklerin de, Erzurum'da Kazım Paşa'ya bağlı onbeşinci kolorduda toplandığını biliyoruz. Kazım, Kemal Paşa'dan kısa bir zaman önce, Erzurum'a tayinle gelmiş bulunuyor; anıları, hem belgeleri, hem de getirdiği bakış açıları yönünden çok değerlidir.

Paşa, 12 Nisan 1919 tarihinde, Gülcemal Vapuru'yla İstanbul Rıhtımı'ndan hareket ettiğini yazıyor ve "Kızkulesi'yle Selimiye arasında demirledik" diyor;¹ nedenini, okuduğumuz anılarda bile duyduğumuz bir kızgınlıkla, "itilaf memurları kontrol edecekler!" sözleriyle açıklamaktadır, denetim nettir. Kazım Paşa, işgal kuvvetlerinden pasaport almayanların, İngiliz veya Fransız üniformalı Istanbulu gayri müslimlerin hakaret ve tekmeleriyle karşılaştıklarını da haber veriyor; dolayısıyla, çıkışın ciddiyetini anlamakta zorlanmıyoruz.

Kazım, Erzurum'a atanmak için çok hırslıdır; yola çıkarken, bu tayini sağlayabilmek üzere, "kaç aydır didiştigimi ve her yere başvurduğumu, kötü niyet erbabı olanlarla itilaftan kimsenin bilmediğini memnuniyetle öğrendim" demektedir. Yazdıkları içinde daha ilginç olan bir yan da var: "Ordu kumandanları hapse tıklılırken benim Erzurum'a, eski kadroma ve bütün dokuzuncu ordu birlikleri kumandanlığına gönderilmemin, hakkımda itihatçı damgasının vurulmamasından ve emre itaat eder, Doğu halkının hürmetini kazanmış ve İstanbul'un hesabına her emri orada kolay tatbik edeceğimi zannetmek gibi budalalıktan ileri geldiğini" öğrendiğini de bize emanet ediyor, ben, bunu son derece öğretici ve açıklayıcı buluyorum. Buradan hareketle, Kemal Paşa'nın da Kazım Paşa'nın arkasından böyle bir önemli atama için çok didindiğini, önemli bir ikna ve manevra gücü sergilediğini düşünmek gerektiğini ileri sürebiliyorum.

Demek oluyor, pek çok yerde etkileyicidir; bu Clair Price'in kitabında da görülüyor. Kemal'in kariyerini, çok zaman Enver doldurmaktadır; fakat bir süre sonra, bu sürecin tersine çevrildiğini, Kemal'in kariyerindeki boşlukları doldurma işinin de ölümünden sonra, Enver'in omuzlarına yüklendiğini görüyoruz. Bu, Cumhuriyet döneminde yapılanları ve bu arada bunda Kemal

1) Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt 1, Emre Yayınları, s. 56 ve 52.

Paşa'nın reformatör rolünü, tarihsel gelişmenin ve bilimsel zorunluluğun ötesine çıkarmanın yarattığı boşlukla ilgilidir; aşırılık resmen kabul edilmese de, Kemal Paşa'nın Samsun çıkışı öncesi mütevazı kariyeriyle uyumsuzluğa ve eski tabloda boşlukların fark edilmesine yol açıyor. Bunu kapatmanın yolu olarak, Enver'e, ekonometrideki "dummy variable" benzeri bir işlev yükleniyor: Kemal Paşa'nın önceki kariyerinde nerede bir boşluk hissedilirse, buraya, Enver'in kıskanarak engellediği açıklaması yerleştiriliyor; bu, tarih yazımımızın leit motiflerinden birisidir. Ancak bu, ne yazık ki maddenin doğasına hiç uymamaktadır; hem bunu doğrulayan hiçbir kayıt, hem örnek olsun, Çanakkale'de Kemal'e madalya verilmesi için bir neden yoktur. Ayrıca Çanakkale'den sonra, korunan subaylara ait bir ayrıcalıkla, Sofya'ya ataşemiliter yapılmıştır ve hem de, Enver ile Kemal arasındaki, rütbelerle ilgili olanlar dahil her türlü mesafe, bunu bir hipotez olarak bile ele almaya imkan verecek ölçünün çok ötesindedir.

Belki de yaşamının en sıkıntılı ve zor zamanında Enver'i görmüş olan Zeki Velidi'nin "bu zatın çok büyük bir idealist olduğunu, hatta hayatla ve vakalarla pek hesaplaşmadığını" yazması, bu söylenenleri destekleyici niteliktedir. Enver'in gözüpek olduğu, örgütsel gerekler içinde görünce en yakın akrabalarını bile vurduğu, Ermeni kavminin büyük trajedisinde ilk elden sorumlu olduğu, bunlar ve benzerleri tartışmasız gerçeklerdir; ancak kıskançlık veya başka bir nedenle, burjuva demokrat devrim kadroları arasına kötülük soktuğu konusunda en küçük bir ize rastlamıyoruz.

Eğer Clair Price'ın kitabı Kemal'e en yakınsa, Enver'in ölümünden yıllar sonra kim olduğu bilinmeyen, ancak Türk olmadığı kesin, büyük ihtimalle bir hanıma, Fransızca olarak yazdığı mektuplar da, Enver'e o kadar yakındır;¹ bunda, bir yerde, "rûfekam beyninde en genci bendim, ama terbiyeli olduğumdan onlar beni sevmişlerdi ve ödevlerimde de çalışkan olduğumdan hocalarım da beni seviyorlardı" diyor ve mektuplarının her yanı, bir yandan sevgiye doymuşluk ve bir yandan da, "vatanı için" ölüm hırsıyla dolup taşıyor. "Kalbim yanıyor, Ah Sevgili, etrafımız ne sefaletlerle çevrili" dediği mektuplarında, vatanı için çalışmaktan başka bir çaresi olmadığını ve ancak burada da hiçbir plana sahip bulunmadığını belirterek, işte "fırsatlardan faydalaniyorum" ifadesini kullanıyor ve "belki de bu usul bana biraz maceracı karakteri

1) *Kendi Mektuplarıyla Enver Paşa*, İstanbul, 1989.

veriyor" diye eklemekten geri kalmıyor, ilginçtir. Hayalci mi, aşırı gerçekçi mi; Has ihtilalcide bu sorunun cevabı yoktur.

"Birbiri üstüne yığılmış bir yığın ceset görülüyor. Bunlar düşmanlar, ama, insan, onlara acıyorum. Niye bu insanları kıyıma itiyoruz? Banco di Roma'nın kasalarını doldurmak için değil mi?" Hayattan çok uzak da görülmüyor ve "Ah, hakikaten hayatımın vatanın hayatının yerini tuttuğu an intihar etmeyi isterdim" diye de yazıyor ve Toga'n, kuşkusuz, bu yazılanlardan habersiz olmakla birlikte, Enver'in nesnel olarak bir intihar peşinde olduğundan kuşku duymuyordu. Ama kendisi, Enver kadar hayalci davranmayarak sadece halifesini bildiklerini söylediği Türkiye'ye, üstelik halifenin de sürülmesine razı olarak göç etmekten çekinmemiştir.

Kemal ile Enver arasında kişilik çizgileri açısından önemli ayrılıklar var; bir yerde, Trotski'yle arasında bir paralellik kurabiliriz. Trotski, Moskova'daki mevziyi, ancak düzeni Batı'ya yaymak için işe yaradığı ölçüde önemli görüyordu ve Enver'se Batı'daki Osmanlı düzeni için Doğu'da bir mevzi arıyordu. Ancak ikisi arasındaki paralellik en fazla burada başlar ve mutlaka burada bitmelidir; buna karşılık, Lenin ile Kemal arasında pek çok çizgi ortaklığı bulmak mümkündür. Lenin, karşısındaki rejime karşı bütün eylemlilikleri, kendi şemsiyesi altında toplamayı bir ilke bilmıştır ve bunun için en başta üstün entelektüel kapasitesini kullanmıştır; Leninist teoride çarlık rejimine karşı bütün hareketlilikler, kaçınılmaz ve dönüşü olmayan bir biçimde, sosyalizme de akmaktadır. Kemal Paşa'da aynı ölçüde bir entelektüel yönelim aramamız için bir neden yok; bunun ötesinde, Bayan Price'ın da sezgisiyle yazdığı üzere, istediği zaman çok sevimli olabilme yeteneğini, imkansız koalisyonları kurabilme mucizesine çevirerek kullanmıştır. Lenin, kurduğu işbirlikleri bozulunca, birisi, Martov'la olanı hariç, hepsine ilgisiz kalabilmiştir; Kemal Paşa'ysa bozarken de, kurduğu zamanki hazzı alabilmiştir, Jön-Türk yıldızlarından Osmanlı Maliye Bakanı, Selanik dönmesi ancak yine de dünya Yahudiliğinin ve Londra'nın modern Türkiye'deki yıldızı Cavit'in, hiçbir suçu olmadan asılacağı 1926 yaz gecesinde, idam sehпасından beş yüz metre mesafeye bir balo koyması, ürpertici olduğu kadar da düşündürücüdür. Acaba, Musul'u Ankara'ya bırakmayan Büyük Britanya'ya ve dünya güç çevrelerine çaresiz bir cevap mıdır; böyleyse bile asılan insandır. Sallanan insansa daha çaresizdir.

Lenin'in ilk günden itibaren yerine Stalin'i düşündüğünü düşünmemizin zamanı gelmiştir. Kemal Paşa'nın da, İsmet İnönü'yü bilinçli olarak seçtiğini ileri sürebiliriz; İsmet ve Stalin, yerlerine geçtiklerinden daha çok düzen kurucu ve belki de insanlığın soyut ve ilkesel kazanımlarına çok daha az özenliydi. Acaba seçimlerinde bu özensizliğin rolü ne kadar; yine zor sorulardan birisiyle karşı karşıya gelmiş bulunuyoruz. Hem Lenin'in hem de Kemal'in kurdukları düzeni, kendilerinden daha duygusuz, ancak daha düzenleyici ve bir anlamda at gözlüklü yaverlerine emanet etmeleri herhalde akli çok tahrik edicidir; yeni düzen kurucularının, eski düzene bağlılıkları, Lenin ve Kemal'e göre karşılaştırılamayacak kadar önemsizdir, bunu gözleyebiliyoruz.

Togan'ın anılarını, bu açıdan ve bu çerçevede okuduğumuzda; çok öğretici bir yanının belirginleşmeye başladığını görüyoruz; kanlı bir kolonizasyon sürecinin sonunda gelse de, Orta Asya Türkleri'nde, Rusya'dan ve yerine gelen Sovyet sisteminden kopma iradesi ve hele Türkiye'yle bir birlik kurma projesi hiç olmamıştır, Sovyetler'e başkaldırı da, gerçek anlamda bir özerkliği elde edebilmek içindir. Bu nedenle, Togan'ın Başkürdistan Devleti'nin başkanı ve komutanı olarak bir savaştan sonra, ilk fırsatta Moskova'dan gelen zeytin dalını tutmasına ve anlaşmak için Moskova'ya gitmesine hiç şaşmıyoruz. Anılarında ilk görüşmeyle ilgili olarak, "Lenin'den iyi bir intiba ile" ayrıldığını kaydettikten sonra, "Lenin bana bir büyük Fiat otomobili verdi" demektedir. Anlaşma yaparken, kendilerinin olan "Erk Sosyalist Partisi" çerçevesinde bağımsız olarak ve Rusya Komünist Partisi'yle aynı haklar içinde çalışmayı umuyor; olmayınca, Rusya Komünist Partisi'ne giriyor, parti toplantılarına katılıyor, ancak bir türlü parti kartına sahip olamıyor, bundan çıkarıldığı sonuçlar var; Moskova'daki, Polonya ve Ukrayna kökenli "komünistler"le yaptığı görüşmelerin de etkisiyle, "Rusların", üyelik sözünü kendisini denetimde tutmak için çıkardıkları, kendisine güvenmedikleri kanısına ulaşıyor ve daha doğrusu, "ben de bunu pek iyi biliyordum" diyerek, bundan sonraki adımının işaretini de vermiş oluyordu.

İlk fırsatta, Moskova'dan kaçacaktır; ancak, Validov bu kısa Sovyet düzeni yöneticiliği nedeniyle en önemli zaman kesitinde Moskova'daki hava konusunda bize çok değerli ipuçları bırakmıştır. İç Asya'daki birçok donatım güçlüğüne Trotski aracılığıyla çözdüğünü haber veriyor ve Trotski'yi, "çok

enerjik ve çok teşkilatçı" buluyor ve yargısını ifade ediyor; yanılmaktadır. Togan'ın, "tesir" olarak yorumladığını, Lenin'in, Bolşevikler arasında da o zamanlarda pek az tanınan Stalin'i her vesileyle ileri sürmesi olarak değerlendirmek, daha doğrudur.

Asıl önemlisi, Lenin'le ahlak platformunda ayrılmaktadır; yapılan bazı işleri ahlaklı bulmadığını Lenin'e bildirdiğinde, Lenin'in, "siz neden böyle ahlaki nazariyelerden bahsediyorsunuz, nasıl inkılapçısınız?" dediğini yazmaktadır.¹ Aslında, Lenin'i ahlak açısından eksikli bulma konusunda, hazırlıklı olduğunu da düşünebiliriz. Bu pek meraklı köylüden-dönme-aydın, Rusya Devrimi'nin henüz balayında, daha önce Moskova'da olduğu zamanlar, büyük bir oburlukla merakını tatmin etmeye çalışıyor; görüştüğü insanlardan birisi de, tahmin edilebilir, Rusya'da Marksizmin babası ve bir anlamda da Lenin'in öğretmeni sayılabilecek, Plehanov'dur.² Anılarında bu sohbetlerle ilgili olarak, "İhtiyar" Plehanov'dan, "Bolşevikleri kötüleyen sözler söyledi, Lenin'in samimiyetsizliğine dair hikayeler anlattı" sözlerini okuyoruz ve 1920 yılında da güzel konuşmalara ve Lenin'in kendisine büyükçe bir otomobil vermesine karşın, "ne kadar müsait olsalar da ayrı Milli Parti kurmaya yol vermeyecekler" sözlerini okuyoruz; herhalde gerçekçidir.

Roy gibi, Roy'dan önce, Lenin'den kaçıyor ve anılarında Sovyet Gizli Polisi'nin, kendisini, Kazakistan'da arayacağını hesap ederek Bakü'ye geçiyor Gizli Polisi atlattığını düşünerek de, Bakü'de "eski eserleri, hanları, sarayları, cami ve medreseleri ziyaret" ediyor; bu yanını hep övgüye değer buluyorum. Bakü'de bu Sovyetler'den kaçak nerede mi kalıyor? Cevabı şudur: "Bakü'de ben doğrudan doğruya 'Türkiye Komünist Partisi' merkezine gittim. Mustafa Suphi'yi gördüm. Parti merkezi binasında Parti'nin azası olan Azerbaycanlı Emin Efendizade ve sonradan Kırım Cumhuriyeti olan Vali İbrahimov'a verilmiş dairede onların misafiri olarak kalacağımı söyledi." Suphi, ayrıca, kaçak Validov'a, "hiç korkmayın" diyor; anılardan, bu inanılması zor hikayeleri de öğreniyoruz. Doğru mu? Kuşkulanmak için az neden olmakla birlikte yine de başka kaynaklardan kontrol etmek zorunluluğu var.

Ancak, eğer doğruysa bir düzenin kuruluşunun sanıldığından daha zor ve

1) *Hatıralar*, ibid., s. 320.

2) Georgiy Valentinoviç Plehanov, 1857-1918, önce Narodnik ve Rusya'da ilk Narodnik gösteriyi düzenledikten sonra, Rusya'dan ayrılıyor ve çok önemli bir Marksist teorisyen oluyor; öyle kabul edilmiştir. Lenin'le birlikte *İşkra*'yı, *Kıvılcım*, kuruyor, ancak Bolşevik olmuyor ve 1917 yılında, Rusya'ya dönüyor; ölümü bir yıl sonradır.

karışık olduğu sonucuna doğru yola çıkmış oluyoruz. Belki de yaşatan, determinist boşluğa düşmüş olmasıdır. Peki tarihsel insanı yaşatmayan nedir; bu kısa yazım, Enver'in zorunlu ölümüne önlenemez serüveni olarak da ortaya çıkmaktadır. Enver, kaybeden bir güce yaslanmış ve kazanan bir güce karşı çıkmıştır. Buna karşın, Togan, henüz yaşayabilirliğini kanıtlamamış bir Sovyet Düzeni'ne karşı çıkarken, hep, dünyaya yön verebileceğini düşündüğü güce yaslanmaktan geri kalmıyordu.

İkilem son derece açıktır. Batı Türkleri, 1920'li yıllarda bağımsızlıklarını, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun elinden alacaklarını biliyorlardı ve İç Asya Türkleriye aynı imparatorluğun eliyle, Sovyetler'den ayrı bir birlik olmayı hesaplıyordu. Togan'ın Anadolu Türkleri'nin bağımsızlık ve modernizasyon çabalarından uzak kalmaya çalışması, Anadolu'daki liderliğin, Londra'ya karşı durmasıyla ilgiliydi. Enver'in İç Asya'ya gelmesi karşısında paniğe benzer bir telaş göstermesi ise, Londra'nın Enver'i can düşmanı bilmesindendir; Londra, Ankara ve Moskova'yla belli bir stabilizasyon noktasına yaklaşırken her ikisinin de tarihsel-politik kimlikleri sonlarına doğru yol alıyordu.

Politik kişiliğini yitirmiş Togan'ın, birikimi ve yaşam anlayışına Sovyetler'den daha uzak Türkiye'ye göçmesi belki bir kişisel tutarsızlıktır; yalnız yaşamasını ve akademik verimini bu tutarsızlığa borçlu olduğunu söyleyebiliriz. İstanbul'da, rahat bir üniversiter yaşam bundan sonraki yazgısını çiziyor; ancak tarihi, önüne iki kez olumsuz olarak çıkmakta gecikmiyor, bunlara değinmekte yarar görüyorum.

Bunlardan birincisi, 1932 yılında Ankara'da, Kemal Paşa'nın gözetimi altında çalışmaya başlayan Birinci Tarih Kongresi'nden kovulmasıdır. Anadolu Türklüğü'nün, İç Asya'nın yazgısıyla tüm ilgisini kestiği bir sırada, Togan'ın rakipleri, bir zamanlar Batı Türklüğü'nden uzak duruşunun intikamını alıyorlar ve bir bilimsel kongrede hakaret ölçüsünde konuşmalarla dışarı atıyorlar. İkincisiyse, Almanya'nın, İkinci Dünya Savaşı'nda kaybedeceğinin anlaşıldığı bir zaman Ankara, fazla serbest bırakıldığını düşündüğü Turanist-faşist akımlara karşı önlem alma gereğini duyuyor. Darbecilik ve Sovyet dostluğunu bozucu faaliyet nedeniyle tutuklanan, on yıl ağır hapse mahkum edilenler arasında Profesör Velidi Togan'ı da görüyoruz, bir süre hapis yattıktan sonra serbest bırakıldığını biliyoruz.

Olumsuzluklardır; ancak her ikisi de işine yarıyor ve tarih kongresinden

kovulmasını Türkiye'den de kovulmak olarak anlıyor ve Viyana'ya giderek üniversite eğitimi görüyor, doktora yapıyor; dönüşü, Kemal Paşa'nın öldüğü ve dünyada ve Türkiye'de Hitler faşizminin rüzgarının büyük bir güçle estiği zamandır. Togan'a, daha sonraki nitelemeyle "Türk-İslam Sentezi" Partisi'nin azizleri arasında bir yer sağlıyor; bu partinin, 1980 Eylül ayındaki Amerikan yanlısı askeri darbeye iktidara gelişine tanıklık ediyoruz. Bu dönemde, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Togan'ı, "Türk Büyükleri Dizisi" içine alıyor ve hakkında bir kitap yayımlıyor;¹ artık Ankara, kuruluş sınırlarını kutlayan Misak-ı Milli'yi unutmak ve Sovyetler Birliği'nin yıkılma işaretleri verdiği bu zamanda İç Asya'ya yönelik hevesler besleme eşigindedir. Bu, Londra'nın yerini alan Washington tarafından da takdir edilmektedir.

Tarihin yürüyüşü, ölümünden sonra olsa da, Togan'a talih getirmiştir. Fakat, şu anda Balabanova'ya talih getirecek bir tarihten uzak düşüyoruz; uzak, ancak ne kadar, bunu henüz söyleyemiyoruz.

1) Prof. Dr. T. Baykara, *Zeki Velidi Togan*, Türk Büyükleri Dizisi 110, Kültür Bakanlığı, 1989.

Üçüncü Bölüm

BALABANOVA

Roy'un anadilinde hiç yazısı var mı? Bilmiyoruz. Togan'a gelince, "anadili" sözünün anlamını kaybetmeye başlıyoruz; çünkü, Başkurd Türkü olan Togan, annesinden, Farsça dua ve şiirler öğreniyor; ayrıca, eğitimi de Türkçenin dışındadır. Ancak Balabanova'yı tanıyınca, "anadili" sözü yerine, "hizmetçi dili" deyişini ikame etme yönünde önemli ölçüde tahrik oluyoruz; çünkü, Rusçayı, annesinden gizli olarak, hizmetçilerden öğrendiğini haber veriyor. Kiev'de yaşayan pek zengin bir ailenin çocuğudur; evde iç komünikasyon Avrupa dilleriyle gerçekleştiriliyordu ve Rusça konuşanlar, sadece hizmetçilerdi; yasak, ancak bu belki de Balabanova'nın yasaklara isyanları içinde en çocukça olanıdır.

Bu kadar mı? Roy, Hindistan'da, Meksika'da ve Rusya'da 1ç Asya'yı ayrıca kaydetmiyorum –yazdıklarına bakılırsa, hiçbir yabancılik çekmeden, buraların insanı örneği, politika yapıyor ve kendisini realize edebiliyor. Validov'un da politika yaptıkları yerler –Asya, Rusya ve Afganistan'ı saymıyorum– Türkiye'dir; hepsinde de, yaptığı politikaları, kendisinin saymaktadır. Angelica Balabanova'ya gelince, serüven çok daha görkemli ve belki de tekrarı imkan-

sız ufukludur; anılarının Fransızca basımına uzun bir inceleme yazan Branko Lazitch'in saptamasına göre, Balabanova'nın çok önemli ve çok aktif sendikal-politika kariyeri, 1897 yılında Belçika'da başlıyor, İtalya, İsviçre, İsveç ve Rusya'da devam ediyor, 1921 yılında Sovyetler'den ayrılıyor ve tekrar, Avusturya ve Fransa'da sürüyor; on yıl yaşadığı Amerika Birleşik Devletleri ve sonra, 1947 yılından ölümüne kadar İtalya'daki aktif politik çabaları ayrı tutulursa, tam yedi ayrı milli devlet iklimi saymış oluyoruz. Başlı başına, baş dön-dürücü ve bu nedenle de, düşündürücü bir durumdur.

Altı dili rahatça, çok sevdiği işçiler arasında çalışacak ölçüde bildiğini, daha önce kaydetmiştim; dil bilmek, bir nasyonel bariyer midir, yoksa bariyeri aşmanın kolaylıkları arasında mı yer alıyor. Balabanova, bu kadar çok iklim değiştirirken, pek bariyerden söz etmiyor ve bu nedenle bilemiyoruz. Bilinen şudur: En azından sosyal mücadelede "millet", sadece Birinci Dünya Savaşı sonrasının bir keşfidir. Aslında "millet" olgusundaki bu yeniliğin, sosyal mücadeleyi de aşan boyutları var; savaşla birlikte, milletler ilk kez ortaya çıkmassa bile, milletle devleti birleştirme eğilimi yaygınlaşıyor. Öyleki, milletle devlet eşitliği kurulduğunda, yönetmede deneyimsiz olan yeni "milletler" için, sanki evliliğe hazırlayan sağdıçlar ya da dünyaya inisiye eden ebeler örneği, bir de, "mandataire" düzeni bulunuyor. "Mandat" düzeni de Birinci Dünya Savaşı icadıdır ve "Büyük Devletler" nüfuz bölgelerini koruyabilmek için "mandataire" olma ve yoksul kavimler de, bir "mandat" altında yeni bir devlet olmak için yarışa başlıyorlar.¹ Aradan geçen, kısa yüzyıl dediğimiz belki de yetmiş yılı aşmayan bir zaman aralığı, sosyal mücadele aktivistlerinin beyinlerine de, "millet" ve "devlet" duvarlarını örebiliyor; bu çerçevede, kısa yüzyılın köylü bilincini de yaydığını düşünmek durumundayız.

Angelica Balabanova, *Devrimci Yaşamım* dışında, bize bir de Lenin'le ilgili izlenimlerini bırakmıştır; anılarında, bir gün bir parti toplantısından sonra, bir kenarda açlıktan ölmek üzere çok perişan koşullarda birisine rastladığını,

1) Türkiye tarih yazımı, gerçek-dışı ve haksız bir "mandat" suçlamasıyla yüküldür; ülkemizin ilk özgür kadınlarından, XX. Yüzyılın başında çok ünlü, *Handan* ve daha sonra *Sinekli Bahhal* romanlarının yazarı Halide Edip de, bütün kariyerini bırakıp bir "onbaşı" sıradanlığıyla, Kurtuluş Mücadelesi'ne katıldıktan sonra, Balabanova'nın Lenin'le ihtilafına benzer bir düzlemde, Mustafa Kemal'le anlaşamayınca, "mandacı" olmakla damgalanmıştır. Halbuki, Kemal Paşa başkanlığında toplanan Sivas Kongresi oybirliğiyle, Amerika'dan mandataire olmasını istemiştir. Bu, bir yanı sıra o zamanlar "mandat" düzenine, bir tür siyasi ebelik gözüyle bakılmasının ve diğer yandan da, pek çok devlet ve imparatorluk kurmuş olan Türkiye'de zamanın elitlerinin, kendilerine güvenlerini yitirmelerinin işareti olmaktadır.

ilgilendiğini, adamın kendisine sosyalist olduğunu söylediğini, biraz konuşunca bu konuda hiçbir bilgisi olmadığını anladığını ve belki de zengin aile kızı olmasının verdiği alışkanlıkla –bunu ben ekliyorum– ilgisini sürdürdüğünü, “yoldaş, adın ne?” sorusuna ise, “Benito Mussolini” cevabını aldığını kaydediyor;¹ elinden tutuyor ve o anda, on yıl sonra “böylesine felaket dolu” bir ilişkiye girdiğini bilmediğini de ekliyor; bu, Lozan kentindedir. Angelica, bu okumayı sevmeyen İtalyanı sahipleniyor, yetiştirmeye çalışıyor; hakkında yazan araştırmacılar, bu arada Lazitch, ilişkilerinin, entelektüel ve politik sınırların ötesinde olduğunu not etmekten geri kalmıyorlar, mümkündür. Mussolini’yle yatağını, Lenin’le yolunu ayırabilmek; Balabanova’yı okumaya başlıyoruz.

Yirmi iki odalı bir küçük sarayda, Rusça konuşmayan dadılarla büyüyen Angelica’nın, isyancı yaşamı ne zaman başlıyor? Bu rahatı bırakmaya nasıl karar verdiği sorularına hiçbir zaman bir cevap bulamadığını, anılarında yazmaktadır. Anılarının İngilizce basımına bir giriş yazan Profesör R. F. Byrnes, “idealist bir romantik, birçok açıdan da, bir anarşistti” diyor;² enternasyonalist niteliğini vurgulamaktan geri kalmamaktadır. Avrupa’da, sol politikada ve İkinci Enternasyonal’de önemli sorumluluklarda bulunuyor. Burada, Bolşeviklere çok yakın olmakla birlikte, Bolşevik olmuyor ve olmayı da aklına getirmiyor. Aslında bu sırada Lenin’i duyuyor; yalnız, Lenin’in dar çevresinin dışında, pek ilgi çekmediğini ekliyor ve bununla birlikte, 1917 Şubat Devrimi patladığında, herkes gibi, Lenin’in de çok heyecanlandığını, devrimin bu kez başarılı Paris Komünü’ne dönüşeceğini bu olmazsa, savaş ve gericiliğin altında herkesin ezileceğini söylediğini kaydediyor. Lenin’in, beraber olamadıklarına gerçekten üzüldüğü tek kimse olarak bildiğimiz Martov’un ise, “Eğer devrim, savaşa son veremezse, savaş, devrime son verecektir” dediğini de aktarmaktadır; bunlar bilimsel olmamakla birlikte, politika sanatı açısından çok önemli hatırlatmalardır. Adı fazla dumanlı Paris Komünü bir yana, 1917 Şubat Burjuva Devrimi’nden sonra, Rusyalı bazı politikacıların, bir daha geri dönüşü önlemek için çok kararlı oldukları ortaya çıkmaktadır.

Böyle düşünenlerin her ne koşulla olursa olsun Moskova’ya ulaşmak istemeleri normaldir; Almanya’nın beklenenin ötesinde pek de yardımcı olmadığını öğreniyoruz. Moskova’da, Lenin’in bitmez tükenmez ısrarları sonucun-

1) Angelica Balabanoff, *Ma Vie de Rebelle*, Balland, 1938-1981, s. 64.

2) Angelica Balabanoff, *My Life as a Rebel*, Indiana University Press, 1938-1973, preface.

da, Bolşevik Partisi'ne giriyor ve yeni kurulan Üçüncü Enternasyonal'in, genel sekreterliğine getirildiğini duyunca –Zinovyev başkandır ve Angelica, Zinovyev için, “Mussolini'den sonra en tiksindiğim yaratıktır” notunu düşüyor– kesinlikle reddediyor ve burada da, Lenin'in, “parti karardır, disiplin isteriz” sözü üzerine çaresiz kalıyor; yaptığı ilk iş, çalışması için ayrılan, çarlıktan kalma lüks binayı bırakıp son derece mütevazı bir yere taşınmaktır. Bir süre sonra, içine girilen iç savaşta, Rusya ve özellikle Moskova halkı, çok büyük sıkıntılar ve açlıklar yaşıyor; o zaman da, bir Alman yayınında, sadece, Lenin, Chicherin, Buharin ve Balabanoff'un, halkla aynı diğer yöneticilerden farklı, yarı aç yaşadıkları yazılıyor; Angelica, buna bir de, Trotski'yi ekliyor ve yarı aç halkla birlikte aç yaşıyor.

Ukraynalı olduğu için, Kiev'de de sorumlulukları var. Bir gün, dilenci kılığında bir kadının kendisini görmek istediğini söylüyorlar, dilencilere de eğilimlidir, görüşüyor ve görüşmenin pek sonrasında, sestem, konuşanın ablası olduğunu anlıyor, çok zengin ablası da açlıktan ve yoksulluktan tir tir titremektedir. Bilime yatkın oğlunu, Angelica'nın yeğenini, iç savaş için celp ettiklerini ve ablasının yardım istediğini anlatıyor; şekilci bir ahlakı yok, “yardım edecektim” diyor ve edip etmediğini bilmiyoruz. Bildiğimiz, ailesinin bir müddet sonra, İstanbul'a kaçmayı başardığı ve ablasıyla eniştesinin, İstanbul'da açlıktan öldükleridir; bunu, daha sonra yeğeniyle Paris'te buluştuklarında öğreniyor ve biz de öğreniyoruz.

İstanbul! Kaçak bir kent mi, yoksa kaçakların şehri mi? Osmanlı'nın son dönem devrimci şairleri, “Kahpe Şehir” diyorlardı. Angelica'nın ablasıyla eniştesi, İstanbul'da açlıktan ölmek için ne yapabilirlerdi. Zor bir soru, fakat yine de kişisel düzeyde olmasa bile genel olarak cevabını biliyoruz. Fransız Türkolog Paul Dumont, 1923 yılı sonunda, resmen kayıtlı 71 Beyaz Rus'un genelev kadını olarak çalıştığını haber veriyor.¹ Ancak bunun sadece resmi bilgi olduğu kesindir; çünkü, Dumont'un *Les Années Blanches* adındaki bu incelemesinden, Balabanova'nın akrabaları dahil devrimden kaçanların akınına uğrayan İstanbul'un bu dönemde Babylon'u yeniden yaşattığını öğreniyoruz.

Türkçede, “jilet” gillette'in Türkçe söylenişidir, tıraş bıçağı anlamına geliyor; sadece bir tıraş bıçağı markası olduğunu biliyoruz. Soyuttan çok somu-

1) Paul Dumont, *Les Années Blanches*, İstanbul 1914-1923 *Capitale d' un Monde Illusoire ou L'Agonie des Vieux Empires*, dirigé par. S. Y. Yerasimos, Paris, 1992, içinde s. 193.

ta eğilimli Türk aklı, dilde de, tekili genel yerine kullanmada, muhtemel pek çok dili geride bırakıyor; Sovyet Devrimi'nin yıkılmasından sonra da Türk dil dehasının, "natasha" adını, fahişe yerine geçirişine tanıklık ettik. Dumont, İstanbulluların, "ces créatures oniriques" adını verdiği, bu kuzeyden gelen düşsel güzellikler için, 1920'li yılların başında, "haraşo" sözcüğünü keşfettikleri bilgisini de vermektedir.

Kuşkusuz sınıfsal fark, Türk dil keşfini de etkilemektedir; devrimin çöküşünden sonra, yeni özgürlüklerini, vücutlarını pazarlayarak dolar kazanma yolunda kullanmak üzere Türkiye'ye akın edenler, emekçi Sovyet genç kadınları oldular, bunlara sıradan bir Slav kadını adı olan "Nataşa" sözcüğünü uygun buluyoruz. Buna karşın, Balabanova'nın anlatımı da gösteriyor, devrimin kuruluşu üzerine kendisini İstanbul'a atanlarsa ya asil ya da hizmetçilerle büyüyen, evlerinde Fransızca konuşan zenginlerdir; "haraşo" bu sınıf farkına denk düşünüyor.

Dumont, Wrangel'in, Beyaz Orduları'ndan bir albayın İstanbul'un en şık gece kulüplerinin adresini bilen bir taksi şoförü olarak temayüz etmesini ve bahşiş toplamasını çok etkileyici buluyor; ancak hepsinin bu ölçüde bile şanslı olmadıkları anlaşılıyor. 1920 yılında, İstanbul'daki işgal kuvvetleri tarafından yapılan çeşitli hesaplamalar, bu yılın sonuna kadar, İstanbul'a gelen Rus göçmenlerin sayısının elli binle iki yüz bin çevresinde olduğu yönündedir. Ne yapabilirler?

İstanbul'un gündüz ve özellikle gece yaşamını değiştirecek bir sayı olduğunda kuşku yok; bu akını, belki de, 1853-1856 Kırım Savaşı yaralılarını tedavi ve teselli edip eğlendirmek için İstanbul'a gelen, Fransız ve İngiliz asillerinin rüzgarına benzetmek de mümkündür. Gece kulüpleri, birahaneler, dans salonları, her türlü fuhuş, yaşamı ve ahlaki önemli ölçüde etkiliyor; ilk zamanda en büyük ve en paralı müşterilerin, işgal kuvvetleri subayları olduğu kaydediliyor; Lozan Anlaşması'yla müşteri sayısında önemli bir düşüş var. Yalnız, İstanbul, Rus işletmelerinin bir bölümünü kurumlaştırmıştır; Petrograd Birahanesi, yakın zamana kadar Türk sol entelijansiyasının, Regence Lokantası da, bunlarla birlikte Türk zenginlerinin anılarını süslüyordu.

Fakat gerçek yaşam bu anılardaki kadar parlak değildir; Dumont, 1922 Kasım ayında, İstanbul'daki Beyaz Rus Dernekleri Konfederasyonu tarafından yapılan bir anketin yirmi binden fazla erkeğe karşı sadece altı bin çevresinde

kadının bulunduğunu gösterdiğine işaret ediyor; üç erkeğe bir kadının düşmesi, işsizlik ve yoksulluğa ek olarak bir de cinsel felakete neden oluyordu. Bu felaketi, "Sodom ve Gomora" edebiyatını hatırlayarak kavramak imkan dahilindedir; işgal kuvvetleri polisinin, her türlü ahlaksızlık ve asayişsizlikle başetmekte güçlük çektiğini de öğreniyoruz.

Hangi koşullar altında kaçarak İstanbul'a ulaştıklarını tahmin etmek zor olmamalıdır; kendilerini evsizlik ve açlık bekliyor. Araştırma, 1920 yılında, yedi bin sürgünün hastaneye yatırılmak durumunda olduğuna işaret ediyor, hastaneler doludur. Hastanelere gidemeyenler "kötü beslenmekte ve aynı ölçüde kötü yerlerde barınmaktadırlar;" bütün bu koşullarda namuslu kalmak isteyenlerin açlıktan ölmeleri kaçınılmaz görünüyor. Öyle çıkıyor, Angelica'nın, kız kardeşi ve eniştesinin İstanbul'da açlıktan öldükleri yollu anlatımına inanmak zorunluluğundayız. Sinama, sağlıklı sonuçlar vermiştir, devam edebiliriz.

Kolontai'nin, yeni Sovyet düzeninde, ilk muhalefeti başlattığını, haber vermektedir; Kolontai'nin,¹ ülke dışında büyükelçilik deneyimlerinden sonra, bunu sürdürememesine hayıflanmıştır. Aynı şekilde Gorki'ye bütün saygısına karşın, tüm tasfiyelerin yapıldığı bir zamanda, pek sevdiği İtalya kıyılarında tatil yapmayı tercih ettiği için de çok kızmaktadır. Avrupa'daki gün ışığına çıkmamış bir kimse olarak bildiği Lenin'le ilgili izlenimleriniyse ayrı bir kitapta toplamıştır, yer yer önemli ipuçları içeriyor.

Lenin'in, makine benzeri bir yaşamı olduğu saptamasını, bir izlenim olarak Balabanova'da da görmek mümkündür; bir kez, Lenin'in, özel sekreterinin ani ölümü üzerine, içine düştüğü umutsuz, bitmek üzere ve acılı insan halini özellikle tespit etmektedir. Başka kaynaklarda, Lenin'in, bugüne kalabilen bir iki fotoğrafına göre, bu uzun boylu alımlı hanıma, Inessa Armand'a, derin duygularla bağlı olduğuna dair işaretler bulunmaktadır; Angelica, varsa bile, böyle bir ayrıntıyı kayda değer bulmuyor.

Lenin'le ilgili izlenimlerinden önemli bulduklarımı sıralamak istiyorum: Birincisi, Lenin'in, "Çarlık rejimi ve destekleyicilerine" karşı, söndürülemez bir kin duymasıdır.² Birçokları, Lenin'in, ağabeyinin çara karşı başarısız bir

1) Alexandra Kolontai, 1872-1952, güzelliğiyle de tanınan, Rusyalı devrimci, ilk Bolşevik Hükümeti'nde ilk kadın komiser, aynı zamanda, kadın özgürlüğünün içten savunucusudur. Büyükelçilik ve bakanlık yaptı, otuzlu yıllardan sonra, kenarda kaldı.

2) Angelica Balabanoff, *Impressions of Lenin*, The University of Michigan Press, 1968, s. 3.

suikastte asılmasıyla bu nefreti arasında bağ kurma eğilimindedirler; Balabanova, bunun, sistematik olduğu konusunda kuşku bırakmamaktadır. İkincisi, Roy'un anlatımında da var, Lenin'in kendisi hakkında söylenen ve yazılanlara mutlak ölçüde ilgisiz kalabilmesidir ve üçüncüsü ise, ününden ve otoritesinden sadece rahatsızlık duymasıdır. Bütün bunlar Balabanova'nın Lenin'e olumlu yaklaşması ve yakınlık duyması için gerekli niteliklerdir; öyle de bakıyor ve bütün yazılarında, Lenin'i tümüyle reddedecek ifadelerden özellikle sakındığını görüyoruz. Ancak bu, Balabanova'yı, Lenin'in yanında ve Moskova'da tutmaya yetmiyor; "Çarlık Rusyası'yla savaş sonrası Sovyet koşullarının ürünü" olarak bolşevizmle anlaşıyor ve Lenin'e, "benim türümden insanlara ihtiyacınız yok" diyerek izin istiyor, politikanın da trajik olduğunu görüyoruz.

Lenin'in bu söze verdiği cevap var, Angelica bunu önemsiyor ve ben önemsemediğim için aktarmaya değer bulmuyorum; ancak, bu vedadan sonra, belki de ayrılışı önleyebileceği kaygısıyla, Lenin'in iki kez telefonla aradığını biliyoruz, Angelica kararlıdır. Aslında bu karar, eski bir kararın devamıdır; daha Moskova'ya gelmeden önce, devrimin Batı'da çıkması gerektiği yolundaki eski fikrinden dönmediğini bize bildiriyor ve ilk Sovyet deneyimindeki kısa yöneticiliğinin sadece bu düşünceyi kesinleştirdiğini ekliyor, yazım budur.

Tasfiyeleri önceden görerek bir ölümden mi kaçtı? Yazımında bu yok, tam tersine, eğer kalsaydı, çok büyük ve kişisel ahlaki işkencelerden kurtulamayacağını işaretleri var; Lenin ve arkadaşlarının uyguladığı yöntemlerle kendi ahlaki ilkeleri arasında her gün büyüyen bir boşluk ortaya çıkıyor. Lenin'e yapılan suikast nedeniyle, bütün anarşistlerin toplanmasını ve Çarlık Rusyası'nda solcu ve aydınların kapatıldığı ünlü hapisanelere tıkalmasını hazmedemiyor; John Reed'in aracılığıyla, Amerika'da yeni düzeni destekleyen bazı aydınların, Moskova'ya gelerek Lenin'den hoşgörü istemelerine karşın, Lenin'in, "yapılacak yoktur" demesi herhalde büyük bir hayal kırıklığıdır.

Balabanova'nın anlatımına güvenecek olursak, bu hayal kırıklığı, ünlü *Dünyayı Sarsan On Gün* kitabının yazarı John Reed'i de etkilemiştir; aktardığı konuşmalar bu yöndedir. Balabanova, Bolşevik Parti yöneticileri için, birisinde, ideolojik ve devrimci niteliklerden önce ona güven duyma ve onu kontrol edebilme özelliklerinin geldiğine inanmaktadır ve bu nedenle, bütün

aksi yönde ısrarına karşın, yeni kurulan Komintern'in çok önemli genel sekreterlik postuna kendisinin getirilmesini, Avrupa işçi dünyasında tanınmasına ve güvenilmesine bağlamaktadır. Ancak bununla birlikte, kısa bir zamanda, önemli toplantıların kendisinden gizli yapılmasına ve hiçbir itirazı olmasına karşın, görevden alındığı dedikodularının çıkmasına, hemen arkasından iade edilmesine de şaşmaktadır; Reed ile, sohbet ettikleri anlaşılıyor. Reed, Balabanova'ya, yine görevden alınacağını haber verince, "peki ama, benim sadakatimden hiç kuşkulanmazlar" diye şaşkınlığını ifade ediyor, anlamıyor.¹ Reed'in buna cevabı çok daha ilginç görünüyor ve ne sadakatinden ne de dürüstlüğünden kuşkulanmadıklarını söyledikten sonra, "asıl sorun, dürüstlüğüdür" diye tamamlıyor, herhalde ayrılma kararının kesinleşmesinde etkili-
dir.

Sosyalist Devrim'in, önce Avrupa'ya gelmesi inancının ve bunun, Moskova'daki kısa yöneticiliği döneminde daha da güçlenmesiyle kendi ahlakına ters olarak saptadığı politik uygulamalar arasında, çok derinde, bir neden var mıdır? Balabanova'nın böyle bir soruyu açıklıkla formüle ettiğini ileri sürmemiz mümkün görünmemektedir. Anılarında, Radek'in, Sovyet Dışişleri Komiseryası'ndaki merkezinden "Komünist Partiler" kurma çalışmalarıyla ilgili bölüm, gerçeği ihmal edilebilir bir oranda yansıtmaları halinde, Angelica'nın ahlaki bunalımına ipuçları vermektedir. Angelica, kurulan pek çok komünist partisiyle ilgili şu bilgiyi bırakmıştır: "Gerçekte hemen hemen hiçbirisinin kendi memleketindeki işçi hareketiyle bir teması olmamıştır ve sosyalistlerin pozisyonları konusunda da hiçbir bilgileri yoktur."² Hemen hemen tümüne yakını Rusya'ya karşı savaşta alınan esirlerdir ve bir bölümü, devrim olduğunda, tesadüfen Rusya'da bulunan macera ya da iş adamlarıdır. Hepsi çıkar peşindedir.

Bu genel ifadelerin yanında somut örnekler de buluyoruz: Triesteli iki İtalyan'ın öyküsü, en dramatiklerinden olmamakla birlikte, bunlar arasındadır. Balabanova, hem İtalyan sosyalist hareketinde çok önemli bir isim ve hem de Komintern'in Genel Sekreteri olduğu için bunları bilmek durumundadır. Bunları görünce, İtalyanca da bildiği için, doğrudan sinayabiliyor ve hayretler içinde hem İtalyan hareketinin cahili olduklarını, hem de sosyalizmin al-

1) *Ma Vie de Rebelle*, ibid., s. 243.

2) ibid., s. 211

fabesini bilmediklerini saptıyor. Doğru Lenin'e, hepsini anlatıyor, bunlara verilen yetki belgesinin ve önemli miktardaki paranın geri alınmasını istiyor ve bundan da kuşku duymaz bir haldedir; Lenin'in cevabını, gerçek anlamda, "başına inen öldürücü darbeler" olarak niteliyor ve Lenin, "Turati'nin partisini çökertmek için fazlasıyla yeterlidirler" diyor; inanılması zor bir cevaptır.

Bir başka Alman savaş esirinden söz ediyor, iyi paralarla Almanya'ya döndükten sonra, önce karşı propagandaya başladığını ve sonra da kendi işini kurduğunu bildiriyor.¹ Bunun dışında, Moskova'ya diplomatik görevle, ataşe olarak gelen bir Fransız'ın, J. Sadoul, fazla kişilikli bulunması nedeniyle delege yapılmadığını; buna mukabil, Guilbeaux adlı bir kariyerist Fransız'ın, sınırdan özel trenle alınarak, delege yapıldığını anlatmaktadır. Bu Guilbeaux'nun, Fransa'ya döndükten sonra, nasyonalist olduğunu da haber verirken, bütün bunlar karşısında, "kusacak gibi oluyordum" demekten de geri kalmamaktadır. Birkaç yıl içinde, dünyanın her yanındaki sosyalistlerin yazgısına hükmeden Komintern'in bu kadrolarla ve bir de Bolşevik Parti'den Estonya, Letonya, Litvanya, Finlandiya gibi küçük komünist partilere aktarılanlarla kurulduğunu ileri sürüyor. 1920 Temmuz ve Ağustos ayında toplanan Komintern'in İkinci Kongresi sonunda, İtalyan delegasyonu ile birlikte, dönme kararını kesinleştiriyor. Ancak pasaport ve vize sorunları nedeniyle ertelemek zorunda kalmıştır.

Bu zamanda, Batı'da beklenen devrimin gecikeceği değerlendirilmesi yapıldığı için, hızla "Doğu Halkları"yla ilgilenilmeye ve bir "kurultay" toplanmasına karar verildiğini biliyoruz. Türkiye Komünist Partisi'nin de, bu tarihten hemen sonra Bakü'de tarih sahnesine indigini ekleyebiliyoruz; ne yazık, Angelica Balabanova'nın, Türkiye Komünist Partisi'nden ve kurucu kadrolarından hiç söz etmemesine karşın, oluşum, Balabanova'nın anlatımını tümüyle doğrulamaktadır.

Varlıklı bir İstanbul ailesinin oğlu Mustafa Suphi, Fransa'da eğitim ve tarım iktisadında, lisansüstü çalışmalar yapmıştır; hırslıdır ve ilk zamanlar, Türk nasyonalisti olarak tanınıyor. Enver-Cemal-Talat üçlüsünün İttihat ve Terakki Fırkası'yla bir yakınlaşma dönemi var ve daha sonra trajik sonuyla ilgili olarak, bazı ittihatçı ileri gelenlerinin anılarında, "bizden bakanlık istiyordu" kaydının yer aldığını biliyoruz. Ancak, İttihat ve Terakki'yle karşı karşı-

1) *Impressions of Lenin*, op. cit., s. 70.

ya gelmesi çabuk oluyor ve yakalanarak, Karadeniz kıyısındaki çok ünlü Sinop Kalebentliği'ne kapatılıyor; artık mahkumdur. Yalnız hırslı ve becerikli Suphi'nin ünlü Sinop Kalesi'nden kaçmayı başardığı ve Karadeniz'i aşarak Rusya'ya sığındığı anlaşıyor; Ekim Devrimi, Mustafa Suphi'yi bir savaş esiri olarak buluyor.

Bizim Mustafa Suphi'den haberdar olmamız, savaş esirliği nedeniyle değil, 1920 Eylül ayında, Bakü'de kurulan, gizli Türkiye Komünist Partisi'nin yöneticisi olması nedeniyledir; "Türk" Komünist Partisi, kuruluş döneminde, Rusya'da olan öğrenciler ve muhtemelen bazı tüccarlar tarafından oluşturuluyordu. Ne yazık, Balabanova'nın anlatımına tam uymaktadır.

Suphi, bugün, Türkiye solunun ve eski komünistlerin, martirleri arasında yerini bulmuştur ve büyük şair Nâzım Hikmet'in dizeleri de, trajik ölümünden sonra, ününü artırmaya katkıda bulunmuştur. Suphi'nin, Türkiye Komünist Partisi'ni kurarak, Komintern üyesi olduktan ve başına geçtikten sonra, savaş esirlerinden kuracağı bir alayla, Anadolu'daki reziztansa katkıda bulunmak üzere, Anadolu'ya geçmek için acele ettiği ve bu maksatla Kemal Paşa'yla temasa geçtiği, Türkiye sol siyaset edebiyatında yazılıdır; trajik son nedeniyle de, çeşitli komplo teorileri ileri sürülebilmiştir. Bu komplo teorilerinin hepsinde, kısa bir zaman sonra, Kemalist hareket ve rejimi her koşulda destekleyen ve ideolojisini benimseyen Türkiye komünistleri, Suphi ve on beş arkadaşının hunharca öldürülmesinde Kemal Paşa'yı aklamaya pek özen gösteriyorlardı ve sorumluluğu ya Doğu Komutanı Kazım Paşa'nın omuzlarına ya da sonunda, Trabzon'da yörenin yerli Hristiyan halkına da büyük katliam ve zulüm uygulamış bazı kahyaların sorumluluğuna yazmaya çalışıyorlardı. Kuşkusuz, bu dönemde Moskova'da Lenin'in ve Ankara'da Kemal Paşa'nın haberi olmadan kimsenin canına kastedilemeyeceğini, bilimsel planda düşünmek durumundayız. Suphi ve Komintern üyesi Türkiye Komünist Partisi'nin on beş yöneticisi, Trabzon önünde, Karadeniz'e açılmaya zorlanmış ve sonra boğulmuşlardır; bunun, 28-29 Ocak 1921 tarihinde olduğunu kabul ediyoruz.

Burada ilginç nokta, Sovyet yönetiminin, kimin kararıyla olursa olsun, bu pek acımasız katliamı, mart ayının ikinci yarısına kadar gizli tutmasıdır; Lenin yönetimi, Türk-Sovyet ve Sovyet-İngiliz Antlaşmaları imzalanıncaya kadar, bu katliamı gizli tutmaya çok özen gösterdiler; sonra, ilişkileri bozacak

veya sarsacak ölçüde önemli bulmadılar. Bu, Sovyet tarihini inceleyen her millettten araştırmacının kaydettiği, önemli bulduğu, işaret saydığı ve ancak daha ileriye götürmeyi ihmal ettiği bir olgudur; mesajı kabul edilmeyen bir haberdur.

Balabanova'nın bıraktıkları ve özellikle Validov'un, Moskova'dan kaçarken ve arkasında Çeka ajanlarının bulunduğu bir zamanda, Komintern'den Türkiye Komünist Partisi merkezinde saklanması çok düşündürücüdür ve "Suphi Vakası" konusunda yeniden düşünmeyi zorlamaktadır. Dahası var, çünkü, Validov'un anılarında bir de paragraf yer almıştır: "Ben Bakü'de Türkiyeli Komünist Mustafa Suphi'nin evinde kaldım. Onu Moskova'dan tanıyordum. O, komünistse de Rusların Şark Siyaseti'ni beğenmiyordu, bilhassa harp esiri olan Türkiyelilerden bazılarını 'hakiki komünist' sayıp kendisini kenara bırakmak istemelerinden dolayı Stalin ve arkadaşlarına küskündü." Başka bir zamanda, hiç önemsenmeyecek bu kayıt, Balabanova'nın yazdıklarıyla birlikte, çok büyük bir önem kazanmaktadır. Bir yandan, Suphi'nin, Türkiye sol edebiyatında pek öyle ileri sürüldüğü kadar, "komünist" olmadığını düşündürürken ve diğer yandan da, her açıdan çok tedbirsiz saydığımız bu çocukça Anadolu seferinin de, zorlama sonucu olabileceği ihtimali belirlemektedir.

İttihat ve Terakki'yle sorunu olunca, ünlü Sinop Kalesi'nde kalebentliğe ve Lenin ve arkadaşlarıyla anlaşmazlık çıkınca, Karadeniz'de ölüme; böyle düşünmek gerekiyor mu ve daha önemlisi, gerçekten böyle bir anlaşmazlık var mı? Daha da araştırılması gerekiyor; ancak yine de, hemen aynı zamanlarda toplanan, Bakü'deki "Doğu Halkları Kurultayı" esnasında, Suphi'nin ve Türkiye Komünist Partisi'nin pek silik bir durumda olması, Suphi'nin bu iddiasının gerçek olması ihtimalini artırmaktadır.

Balabanova'nın anılarından, John Reed'in, bu kurultaya "Zinovyev'in Komedi" adını verdiğini öğreniyoruz; Reed, katıldığı bu kurultayda, Rusya delegelerinin, diğer yerli halklara çok kötü ve üstten bakarak davranmaları nedeniyle çok üzülmüştür. Böyle bir değerlendirme, o sırada Bakü'de gizli olan ve yine Bakü'de bulunup kongreye kabul edilmeyen, Enver'le haberleşen, Validov'da da var.

Roy'sa kurultaya gitmeyi önce reddediyor, toplanacak kurultaya, "Zinovyev'in Sirki" adını veriyor; ancak, o sırada Moskova'da "ünlüler" arasında ol-

duğu için, Reed'le birlikte katılmaktan kaçamıyor. Roy, başkanlık divanına da seçiliyor ve anılarında, İranlı komünist Sultanzade'nin verdiği bir önergeyle Kuçuk Han'a kutlama telgrafı çekilmesinin kabul edildiğini bildiriyor. Kuçuk Han, kurultayda olmamakla birlikte, zamanın en moda ve en prestijli ismidir.

Doğu Halkları Kurultayı'na gelince, zamanında denilebilecek bir tarihte kaleme alınan bir değerlendirmede, Sovyet basınının kurultay hakkında çok az bilgi verdiğine işaret edilerek, pek çok Müslüman, ancak non-komünist delege bulunduğu ve bunların, bulundukları yerlerdeki komünistler tarafından resen, d'office, seçildikleri ileri sürülüyordu. İleri sürülenler arasında, bir bölümünün tehditle, Bakü'ye gönderildikleri de var; doğru mu? Bilmek mümkün değil, ancak günü gününe yapılan, Roy'un "sirk" ve Reed'in "komedi" değerlendirmeleriyle bir paralellik gösterdiği kesindir. Bu değerlendirme-ye göre kurultayda, 235 Türk, 192 İranlı ve Fars, 3 Arap, 8 Kürt, 7 Abhaza, 157 Ermeni, 104 Rus ve 3 Alman delege bulunuyordu; Türklerden herhalde, Türkçe konuşanları anlamak gerekmektedir.

Bu değerlendirmeden öğrendiğimize göre, Kurultay Başkanı Zinovyev, kurultayın başında Enver Paşa'nın da Bakü'de olduğunu, komünist harekete sempatiyle baktığını haber vermekle birlikte, "köylü temsilcilerini bu tür açıklamalar karşısında dikkatli olmaya çağırıyoruz" sözleriyle mesafeli de davranıyordu. Bunları yazan Castagne, "Kongre'nin Gilanlı bir delegesinin bizzat tanıklık ederek bana ayrıca bildirdiğine göre" notuyla verdiği habere göre, Enver'in, kurultayda konuşması reddedilmiş ve yazılı konuşması "pre-ablement censure", sansür edilerek, bir başkası tarafından okunmuştur.¹ Bundan ayrı olarak, yine Castagne'den öğreniyoruz; Zinovyev, Ankara'da Kemal Paşa'nın, hilafetin bayrağı altında müttetiklere karşı savaştığını, bunun olumlu olduğunu, ancak iç politikasının eleştirilmesi gerektiğini söyleyerek emperyalizme karşı "cihad" çağrısı yapıyor ve çok alkışlanıyordu.

1) Josephe Castagne, "Le Bolshevisme et L'Islam", *Revue du Monde Musulman*, Vol. LI, Oct., 1922, s. 120.

Dördüncü Bölüm

KUÇUK HAN

Babasının adı, Mirza Bozorg'tur. "Bozorg", Farsça, büyük anlamına geliyor ve "küçük" ise, ayrıca "kuçık" olarak da telaffuz edilebiliyor. Bu, Farsçada normaldir, Türkçedeki "küçük"le aynı sözcüktür. Bu sözcüğü, Türkler ve İraniler söz konusu olduğunda, kimin kimden ödünç aldığı konusunda linguistler net bir yargıya varamıyorlar; çünkü bu iki dil ve bir de Moğolca, sanıldığından çok daha ileri ölçüde, iç içe girmiş durumdadır. "Han" da, "mirza" türünden, bu sonuncu, Elenceden alıp içselleştirdiğimiz "efendi" sözcüğüyle aynı anlamdadır ve hitap için kullanılmaktadır. Pek çok zaman ileri sürüldüğünün aksine¹ Türkçe değil, Moğolcadır ve "ağa"yla birlikte, İran halkı üzerindeki uzun Moğol dominasyonunun mirasıdır; saygı ve asalet yüklüdür. Kürtçenin diyalektlerinden olan ve Süleymaniye'yle Mahabat'ta konuşulan

1) J. R. Perry, Farsçaya iyice yerleşmiş Türkçe sözcüklere örnek verirken, bir yerde, "ağa, hanum, yaylak, kışlak, kaçak vs." diyor; ilk ikisi doğru değildir ve "yaylak" ve "kışlak", Türkçenin gramerine-tümüyle uygun olmakla birlikte, İraniler, çok zaman, belki de dilin müzikalitesini bozduğu için, sözcüklerin sonundaki k'leri telaffuz etmemektedir ve Türkmenler ise, belki de İran Platosu'nda geçirdikleri yüzyılların etkisiyle, k'leri, ya yumuşatıyorlar -Erzurum ağzı böyledir- ya da tümüyle atıyorlar, Türkçede artık "yayla" ve "kışla" olarak söylenmektedir.
J. R. Perry, *Persian in the Safavid Period: Sketch for an Etat de Langue*, Charles Melville, ed., Safavid Persia, London, 1996 içinde, s. 278.

Soranide, "han" sadece hanımlar için kullanılıyor; biz, Farsça, "benim han'ım" anlamındaki "hanum" sözcüğünü, yalnızca hanımlar için kullanılan "hanım" halinde kendimizin yapmayı başarmışız. Ancak bu "han" sözcüğü, Moğol zulmünün izinin silinemediği her yerde, İran, Afganistan, Hindistan ve ayrıldıktan sonra, Pakistan'da, hâlâ güç ve otorite yüklü bir hitap şekli olarak kendisini sürdürmektedir. Reşt'li Büyük Efendi'nin, Mirza Bozorg'un, oğlundaysa muhtemelen Türkçe "kuçık" ve Moğolcadan Farsçaya içselleştirilmiş "han"la yan yana gelerek "Kuçuk Han"¹ olmuştur ve Kuçuk Han, öldürülmeden önce gücünün doruğundayken yazılmış bir incelemeden² öğrendiğimize göre, "İranlı Lenin" olarak da adlandırılmıştır. Bu bir yana, bir İran Robin Hood'u olduğu kesindir; hareketi de "cengeli" adına yazılıyordu, Farsça "jengel", Sanskritçedeki "jangala" ve İngilizcedeki "jungle" sözcüğüyle aynıdır, sık ağaçlık yer ve bu nedenle orman anlamındadır. Kuçuk Han, kendisini ölüme götüren bir şûranın başkanı olmadan önce, Gilan bölgesindeki balta girmez sık ormanlarda saklanarak, zenginlerden aldığını yoksullara dağıtıyordu; ancak asıl nefretini yabancı işgalcilere biriktiriyor ve yöneltiyordu.

Neden bu kadar az incelenmiştir ve hakkında bir monografi bile bulunmuyor; yaşamı ve eylemliliği de, adının linguistik çözümü kadar karışık olduğu için mi? Mümkündür.³ Aslında linguistik karışıklık, kavimlerin ve tarihin karmaşıklığının işareti olmalıdır ve üstelik bunun çok eskilere ve çok uzak iklimlere yayıldığını gösteren işaretlere sahibiz. İç Asya'da, ölü bir İran dili olan Soğdaca'nın "kent" sözcüğünün, İran dillerinden Farsçada "şehir" ve Kürtçede "bajar", Türkçe "taş" ve "semiz" ya da "semir" sözcüklerinin birleşiminden oluşan, "Taşkent" ve "Semerkent" kent adları, ikincisi "Temiz Kent" anlamındadır; bu karışıklığın çok öğretici tanıklarıdır. İran dilleri ailesinden Soğdaca ilk Türk devletinin resmi dilidir; kent adlarıyla izini sürdürüyor.

Öte yandan Osmanlı Sultanı Selim'in, cenge tutuşmak üzere olduğu İran Şahı İsmail'e, Farsça mektup yazması ve İsmail'in cevabını Türkçe göndermesi de, tarihin büyük ironilerinden birisi olarak önümüzde durmaktadır. Mo-

1) Farsçadan aldığımız, u'lu sözcüklerin hepsini, ü'lü yapıyoruz, "gul", çiçek veya dar anlamda "gül" "guzide", seçilmiş, "güzide", "buland", yüksek, "bülent" birkaç örnek olmaktadır. Şimdiki Türk Başbakanı Ecevit'in adı "Bulend" ya da "Bülent" Farsçadır.

2) Martchenko, "Kutchuk Khan", *Revue du Monde Musulman*, Sept-Dec., 1920, Vol. XL-XLI, s. 102.

3) Kuşkusuz, var olabilir ve benim eksikliğim sayılabilir. Ancak Abbas Kediver'in ayrıntılı, Gilan Tarihi bile, çok eskiden beri Gilan'daki politik gelişmeleri kapsamasına karşın, Kuçuk Han'a gelemiyor.

A. Kediver, *Tarih-i Gilan*, Tahran, 1940.

dern İran tarihinde, İran tahtına geçen dinastiler içinde, Türk kökenli olmayan tek hanedan, Kozak Albay Rıza'nın da, günlük ev yaşamında Türkçe de konuşulan bir mütevazı aileden gelmesi ve Rıza Şah'ın, İkinci Dünya Savaşı sırasında, müttefik kuvvetler tarafından tahtından uzaklaştırılması kararlaştırıldığında, yerine düşünülen Kaçar prensinin Farsça bilgisinin yok denecek kadar zayıf olması, Kaçarlar, bugün Anadolu'daki pek çok "kaçar" soyadının haber verdiği gibi bir büyük Türkmen aşiretidir ve bu nedenle tahtı Muhammet Rıza'ya kaptırması da, yakın tarihin sevimli ayrıntılarından birisidir. Türk kökenli Azerilerin büyük bir yoğunlukla bu bölgede yaşaması, aynı bir faktördür.

Ancak bu görünürdeki karışıklık, hem düzenlenmeye elverişlidir ve hem de, yapılacak bir çözümlemenin derslerini zenginleştirmektedir; Türk kökenli Azerilerin¹ yaşadıkları coğrafyayı, birisi Bakü ve diğeri Tebriz merkezli iki bölge olarak düşünmek mümkündür. Tebriz merkezli Azerbaycan, Türk kökenlilerden başka Kürtlerin de yaşadığı bir bölgedir ve bunlar, kültür, ekonomi ve eğilim olarak tümüyle İran yönelimlidirler. Burada tam bir netlik olmasına karşın, Bakü merkezli Azerilerle ilgili olarak aynı açıklığı bulamıyoruz. Uzun süre Çarlık Rusya'nın boyunduruğunda yaşamalarına ve özellikle 1905 Burjuva Revolüsyonu'na kadar, nasyonalist baskılar altında kalmalarına karşın, buralarda Osmanlı yanlısı bir Türkizmin doğmuş olduğunu söylemek zor görünmektedir; hatta, Rusya Azerbaycanı'nda doğan ve gelişen Ahunzade ve Agayev, Türkiye'de Ağaoğlu Ahmet gibi önemli Türkçülerin, Azerbaycan'da oldukları sürece, güçlü bir Anti-osmanist ve pro-İran çizgi izledikleri gösterilmiştir.² Bu ayrılık bir yana, Birinci Dünya Savaşı sonunda, Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı İmparatorluğu'nu restore etmek ve dağılacak Çarlık İmparatorluğu yerine, Doğu'ya kaydırmak hevesleriyle giren Enverist Parti ve Ordu'nun, İstanbul'un tümüyle teslim olduğu zamanda, hem Bakü'yü ve hem de Tebriz'i eline geçirmiş olduğunu biliyoruz. Daha açıkçası, Kuçuk Han'ın, Gilan Sovyet Cumhuriyeti'nden çok kısa bir zaman önce emperyal projelere sahip Enverist kuvvetler Azerbaycan'ın her iki merkezine de egemen oldular; bu noktanın, bölge tarihini çözümlemede ihmal edilmemesi gerektiğini düşünüyorum.

1) İranilerin zaman zaman bunlara, Azerilere, Moğol ve Türk egemenliklerinde, dilleri bozulmuş, İraniler gözüyle bakmaları, Türk tarihi araştırmacıları açısından çok öğretici olabilir.

2) Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920, The Shaping of National Unity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, 1985, s. 130.

Buraya yaklaşmışken, Doğu halkları tarihinin yazımıyla ilgili olarak, Sovyet historiografide bir düzeltme yapmanın zamanıdır. Sovyet tarih yazımı, 1905 Rusya Burjuva Devrimi'ni, Doğu halklarının uyanışında önemli bir kilometre taşı olarak göstermektedir; doğru olabilmesi için bir eklemeye gerek var. Gerçekten de, 1905 yılından itibaren Türkiye'den İran'a ve Çin'e kadar pek çok "eski" Doğu İmparatorlukları'nda burjuva demokrat devrimlere tanıklık ediyoruz; dolayısıyla, 1905 yılının bir dönüşe işaret ettiğinde kuşku görülmüyor. Yalnız hem bu ülkelerin tarihini, hem de bu ülkelerde önemli rol oynamış burjuva devrimcilerinin hayatını incelediğimiz zaman, Doğu elitlerinde asıl büyük uyanışa yol açan gelişmenin Japonya'nın Rusya'yı yenerek perişan etmesi olduğunu fark etmekte gecikmiyoruz. Gerçekten de, tarihi geçmiş olan Doğu halkları ve elitleri için, en azından yüz elli yıldır, bütün Doğu İmparatorlukları'nı perişan eden "Hristiyan" ve "beyaz" Rusya'nın, o zamana kadar pek duyulmamış ve hem Hristiyan, hem de beyaz olmayan bir kavim tarafından hezimete uğratılması, daha sonraki yılların Amerikan sosyolojisinin bir deyişiyle "ufuklarda devrim" etkisi yapmıştır. Önemli bir güven sıçraması yarattığı kesindir. Rusya'daki Burjuva Devrimi'ni de harekete geçiren dinamikler arasında yine bu savaş var. Biliyoruz, tüm imparatorluklar, dış yenilgilere karşı zaman zaman panik boyutlarına varan bir duyarlılık içindedirler. Türkiye'deki tüm radikal modernizasyon çabalarını, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanan imparatorluğun ilk büyük hezimetine bağlamak her açıdan yerindedir; Rusya'da da bu yenilgi, toplumsal muhalefetin önündeki engellerin bir bölümünü kaldırıyordu. Doğu halklarının, Japonya'nın Rusya'ya karşı zaferiyle kendisine güvenini kazandığını ve Rusya'daki burjuva devrimiyle de, ne kadar güçlü olursa olsun, despotların karar alanlarının daraltılabileceği sonucunu çıkardıklarını söylemek mümkündür. İran, bu iki boyutlu etkiyi de, en çok ve İstanbul'dan önce yaşamıştır.

İran'daki meşrutiyet devrimi çok uzun ve önemli engebeler gösteriyordu; karanlık ve aydınlık dönemleri var. Küçük Han, bu iniş ve çıkışlarda yetişiyor, çocukluğunu bilen bir kaynak, bize hiç kimsenin bu çocukluktan bir gerilla liderinin çıkacağını tahmin etmesinin mümkün olmadığını söylüyor; ancak okumayı sevdiğini, son derece sofu bir yaşamı olduğunu, dünya nimetlerine hiç önem vermediğini, özgürlük şiirlerine düşkün olduğunu ekliyor. Mücadeleye giriyor ve yenilgi anlarında ve zamanında ricat etmesini biliyor;

İsa takvimiyle XX. Yüzyılın ilk on yıllarında, Tahran'daki meşrutiyet mücadelesi, geçici bir yenilgiye uğrayınca, Rusya'ya ve Tiflis'e, kurduğu gerilla hareketi Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz kuvvetleri karşısında mağlup olunca, bu kez Afganistan'a sürgün gidiyor. Mücadele ve sürgünlerle geçen bir yaşamdır.

Yaşamında ve bir "Sovyet" başkanı olduğu zaman yayımlanmış bu kaynak, bir xenophobe olduğu konusunda da kuşku bırakmıyor;¹ ancak, İran coğrafyasında, yabancı karşıtlığı ve düşmanlığı yine basit olmaktan çok uzaktır. Çünkü İran, 1828 Türkmençay Antlaşması'yla İran Ermenistanı da dahil pek önemli bir bölgesini Rusya'ya teslim etmesinden sonra, Büyük Britanya ve Rusya'nın sürekli baskısını görmüş ve bu baskıları fiilen kabul etmiştir. Her iki büyük devlet de, zaman zaman ağırlıkları birbiri aleyhine değişmekle birlikte, yönetimin ortağı olmuşlardır; Kaçar şahları özel korunmalarını, Rus Kazak birliğine teslim etmekten çekinmiyorlardı. İran gerçekliğinde, Büyük Britanya'nın İran'dan aldığı yeni bir ödün, mutlaka Rusya'nın yeni bir talebine yol açıyordu veya tersi oluyordu. Bunun bir başka açıdan da tersi söz konusuydu, İran'da bağımsızlıkçı olmak, ya Rusya'ya bağlanarak Büyük Britanya'ya karşı çıkmak veya Londra'ya bağlanarak Moskova'ya itiraz etmektir ve yıllar sonra, Büyük Britanya'nın yerini Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya'nın yerini de Sovyetler Birliği'nin aldığı zaman kesitinde, Musaddık'ın bağımsızlığı her ikisinden de uzak kalmak olarak tanımlamak istemesi İran'da gerçekten bir düşünsel isyan olarak anlaşılıyordu ve bağımsızlığı, Sovyet dış politikasıyla özdeşleşmek olarak gören Tudeh, bu nedenle Musaddık'ı anlayamıyor ve bastığı toprağı kaydırmaya çalışıyordu.

İkinci Dünya Savaşı'nda, Müttefik Kuvvetler Karargahı'nın aldığı kararlar, İran'ın kuzeyine Sovyetler Birliği'nin ve güneyine Büyük Britanya'nın birlik çıkarması, İran gerçekliğinde bir nitelik değişmesine değil şekli bir açıklığa işaret ediyor; bundan önce de, Kuzey İran'ın İran Azerbaycanı'nın Rusya nüfuz bölgesi ve Güney İran'ın, Büyük Britanya etki alanı oluşu nettir. Bu netlik, Kuçuk Han açısından iki uzantıya sahip olmaktadır: birincisi, Kuçuk Han'ın yabancı düşmanlığı, İngiltere ve Rusya düşmanlığıdır. İkincisiyse, Gilan ve Cengel'leri, Hazar Denizi'ne çok yakın ve Rusya nüfuz bölgesindedir. Ekim Devrimi, Rusya Azerbaycanı'nın kısa bir bağımsızlıktan sonra, Kemalist kuvvetlerin açık işbirliği ve desteğiyle, Sovyetizasyonu, bu nedenle, Kuçuk

1) Martchenko, "Kutchuk Khan", op. cit., s. 110.

Han'ın yaşamında yepyeni imkanlar ve sonucuna bakıldığında dramalar hazırlamış oluyordu.

Burada, devam etmeden önce, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılı geride kaldığında, gerilla mücadelesine başladığı zamanda, Küçük Han'ın, bir Almanya umutlusu olduğunu eklemek gereksizdir; ancak böyle bir ekleme, emperyalist ülkeler arasındaki çelişkilerin ve özellikle kendisine yeni mahreçler açmak zorundaki geç kalmış, hırslı ve vaadkar emperyalist güçlerin, Doğu halkları ve elitlerinde, ne büyük kolaylıkla ve aynı ölçüde yaygınlıkla umutlar yarattığını görmemize yardım etmektedir. Bunların, ayrıca kendileri için ihmal edilebilir maliyet ve riskle, sömürge ülkelerde pek çok şekillenmiş hareketi yönlendirebildiklerini de görebiliyoruz.

Gilan bölgesinin, bir tür *no man's land* olan cengellerinden başka özellikleri de var; bir kez, Türkler, İraniler, Kürtler ve Ermenilerle gerçekten bir halklar mozaigi izlenimi veriyor. Ayrıca büyük bölümü tarımcılık yapan bölge halkı, bütün İran'ın en yoksul kesimini oluşturuyor; yöre halklarının çoğu kendilerinin olmayan topraklarda, ancak yaşamlarını sürdürebilecek bir gelir için, çalışma imkanına sahip bulunuyordu. Hazar Denizi'ne komşudur ve burada limanlar bulunmaktadır; bu nedenle, Gilan'ı her zaman patlamaya hazır bir barut fıçısı olarak algılamak gerçeklere uygun düşmektedir.

Yoksul, ancak İran ikliminde, nüfus yoğunluğu ve okur-yazar katsayısı en yüksek bölge olarak biliniyor. Dilleri Gilekçe İran dillerinden olmakla birlikte Gilanlılar kendilerini Iraki sayıyorlar ve İranlılar ise, büyük kent Reşt'ten dolayı bunlara daha çok Reşti diyorlar, yeterli ölçüde renklidir. Gilanlılar, bin yılına doğru, Bağdat'ı fethederek halifeyi kendilerine bağlayan Buveyliler Devleti'ni sahipleniyorlar; politika yüklü bir coğrafya olduğunu İran Komünist Partisi'nin kuruluşuna da sahne olmasından çıkarıyoruz.

Gilanlıların tarihine, Bağdat'tan ayrı, Meşrutiyet'te, Tahran'ı fetih de yazılmıştır; Kaçar Hanedanı'na karşı birlikler gönderebiliyorlar ve 1899 tarihinde bölgeyi işgal eden Rusya'ya karşı isyan ediyorlar. 1953 yılında bağımsızlıkçı Başbakan Doktor Musadık'a karşı CIA darbe düzenleyince, Gilanlılar buna Gilan'ı ele geçirerek cevap veriyorlar; bu bir komünist ele geçirmedir. Ancak tarihte üzeri pek örtülmüş olmakla birlikte, "Sovyet Cumhuriyeti" de kuruyorlar; neden bu kadar üzeri örtülmüştür ve ne ölçüde önemlidir? Gilan bu

soruları tahrik ediyor. Bana Çerkez Ethem gerillalarından ve ansızın aşırı ürküntünün anahtarlarından birisi olarak görünmektedir; sanki bir sır küpüdür. Bunun ötesinde darda isyancı ve ihtilalcilerin ricat alanıdır; “cengeli” ismini yalanlamaktadır.

İlan edilen meşrutiyeti, Türkmen soyundan Kaçar Şah'ın, 1908 yılında Rus subayları tarafından yönetilen Kazak birliği tarafından kanlı bir biçimde bastırarak geri almasından sonra, şahın idamlarından kurtulabilenlerin bir bölümünün yine Gilan'a sığındığını biliyoruz;¹ Gilan, bu Kuzey İran toprağı, her türlü düzen karşıtıni bağrına basmaya ve korumaya her zaman hazırdır. Kuçuk Han'ın da, bu yolculuğa çıkması 1915'te ve Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılındadır.

Kuçuk Han'ın, kısa bir zamanda bir efsanevi önder haline geldiğini görüyoruz; bunda, “nötr” İran'da, Türkiye sınırına yakın bir bölgede Londra muhalifi bir milletvekilinin, Demokrat Parti Başkanı Iskenderi'nin, İngiliz kuvvetleri tarafından tutuklanması üzerine Kuçuk Han'ın tepkisi çok önemli bir rol oynamıştır. Kuçuk Han, İngilizlerin bu adımına karşı, derhal Reşt'teki İngiliz Konsolosu'yla İngiltere Bankası direktörünü, istihbarat subayı E. Noel'i rehin almış ve Londra'yla pazarlığa oturmuştur; Büyük Britanya'nın tutukladığı İngiliz muhalifi milletvekilini serbest bırakmakta gecikmediğini görüyoruz. Bu ve bunlarla birlikte Kuçuk Han'ın, Hazar Denizi sahillerindeki Batı'yla ticaret yapan komisyoncuların tamamını ayrıca bir vergiye tabi tutması, büyük toprak ağalarından aldığı haracı, Gilan'ın yoksullarına dağıtması, Kuçuk Han'a yaşamındayken, modern İran tarihinin değerli araştırmacısı Ervan Abrahamyan'ın aktardığına göre, bölgede bulunan bir İngiliz'in 1919 yılında söylediği sözlerle, “Robin Hoods of the Caspien Marches”, Hazar Uçları'nın Robin Hood'u, unvanını getiriyordu. Abrahamyan, 1917 yılına gelindiğinde Cengelilerin, Kuzey İran'ın en önemli gücü olduğunu yazmaktadır;² Kuçuk Han'a bağlı birlikler, İngilizlerin gönderdiği tedip kuvvetlerini püskürtebiliyor.

Böyle bir insanın, Kuçuk Han'ın, politik kimliğini saptamak önemlidir; belki de güçlüklerin en önemlilerinden biri burada yatıyor ve belki de, İran siyasetinin bütün eğilimlerini kimliğinde taşıyordu. Tahran'da, Hizb-i İttidal, Mutedil Parti'de, politik faaliyet sürdürdüğünü biliyoruz. Ancak asıl politika-

1) *Cambridge History of Iran*, Vol. 7, Cambridge University Press, 1991, s. 205.

2) M. Donohoe, *With The Persian Expedition*, London, 1919, s. 127.

Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, 1982, s. 112.

sını uygulamaya başladığı zaman, "İttihad-ı İslam Hareketi"ne dahil olduğunu ve daha doğrusu, "İttihad-ı İslam" sloganının, Kuçuk Han'ı anlattığını ileri sürenler var; eğer doğruysa, bu Kuçuk Han'ın Enverist politikayla iç içe olduğu anlamındadır.

Gerçekte, bu yönde bazı ipuçlarından yoksun değiliz, Enver-Kemal Paşalar mektuplaşmasında Kuçuk Han'ın adına rastlıyoruz. Enver'in, Moskova'dan Ankara'daki Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta, Kuçuk Han'a patronaj tonunu fark etmemek imkansızdır. Enver, Ruslarla işbirliği yapan Kuçuk Han'ın Rus kuvvetlerinin yağmacılığa başlaması üzerine bunlardan ayrılmasını ve "vaz-ı muhalefet" olmasını, "bizim için şayan-ı dikkattir" diye niteliyor. Burada da kalmayarak, "mamafih Kuçuk Han'a da yazılan mektupla da aradaki su-i tefekkürü kaldırarak menafi-i umumiye için çalışmasını bildirdim" demektedir.¹ Üslup, dikkat çekicidir.

Kuçuk Han'la işbirliği yapan İran ihtilalcilerinden İhsanullah'ın silah arkadaşlarından R. Avih'in yıllar sonra *Noviy Vostok*'ta yayımladığı mücadele anılarında da destekleyici bilgilere rastlıyoruz. Avih, Türk birlikleri komutanı olarak nitelediği bir Ali Asanbek'in –Ali İhsan olabilir– kendisiyle görüşüğünü, ortak mücadeleye çağırıldığını ve silahla cephane yardımı yapugını kaydediyor; arada bir ilişki olduğunu yine görüyoruz.² İşaret edilen zamanda, Türkiye-Iran sınırına yakın yerlerdeki Türk kuvvetlerinin Enverist olduklarını tahmin etmek zor değildir; Kazım Karabekir'in komutanlığından sonra politikalarda değişme gözlenmektedir.

Yakın zamanda, modern İran tarihi üzerine yayımlanan bir monografide de, Kuçuk Han'ı sınıflandırmanın güçlüğüne işaretle, acaba "Pan-islamiste, nationaliste, popüliste ou crypto-communiste" mi? sorusu ortaya atılmaktadır;³ bu soru, sosyal araştırmalarda, zaman zaman komparatif yaklaşımın ne ölçüde verimli olduğuna da güzel bir işaret durumundadır. Çünkü aynı zamanda ve muhtemelen bağlantılı olarak⁴ gelişen, Türkiye'deki Çerkez Ethem kuvvetleri vardır; Ethem'i daha sonra Kemalist tarih, mücadeleyi sadece zen-

1) Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 177.

2) R. Avih, "Natsional'noe i Revolyutsionnie dvijenie v Persii v 1914-1917" gg., *Noviy Vostok*, Kniga 23-24, Moskova, ctr., s. 257.

3) Jean-Pierre Digard et Bernard Hourcade et Yann Richard, *L'Iran aux XXe Siecle*, Fayard, Paris, 1996, s. 55.

4) Kuçuk Han'ın serüveni sürerken bilgiyle yazan ve bize en önemli ipuçlarını bırakan, Martchenko, daha 1920 yılında, Kuçuk Han'ın hareketinin, İrlanda, Hindistan'daki benzer hareketlerle

ginlere bindirdiği vergilerle finanse etmekle eleştirmiştir. Ayrıca Ethem partizanlarını, Anadolu'daki komünizan veya "gizli-komünist" bir silahlı hareket olarak değerlendirenler de bulunuyor; doğrusu, Ethem Vakası'nı da göz önünde tutarak, Kuçuk Han'da, henüz ayrışarak netleşmemiş bütün bu siyasetlerin etkisini bulmak doğal olmalıdır. Bu nedenle Ethem'e olduğu gibi Kuçuk Han'a da yakıştırılan sıfatların çeşitliliği karşısında fazla şaşırılmamalıyız; çoktur ve bunlar arasında, prestijli *Cambridge History of Iran*'a, katkıda bulunan bir yazarın Kuçuk Han'ı "Rusya'nın nasyonal komünistleri"yle özdeşleştirmesi de ilginçtir. Böyle bir nitelemeyi, "nasyonal komünist" kategorisini çözümlmek kolay olmamakla birlikte, Validov'u da bu kategori içine koymak zor görünmemektedir. Böyle bir sosyolojik yapı, hareketin gelişme aşamasında, başlarında, bir cazibe noktası oluşturmakla birlikte daha sonra hareketin yönetilemez olmasını da doğurabilmektedir. Kuçuk Han'ın serüveninde bunu gözleyebiliyoruz.

Martchenko, 1920 yaz ayları itibariyle Kuçuk Han Partisi'nin programını saptamış görünüyor ve buradan aktarma yapabilecek durumdayız. Buna göre, Kuçuk Han Partisi, önce "Iran, İranlıların ve toprak işleyenindir" demektedir. İkincisi, "dışarda, İngilizlere ölüm ve içerde, yaşasın yoksullar!" sloganına uygun iki yönlü savaş ilan etmektedir. Üçüncüsü, İran'la Türkiye arasında yakınlaşma istemektedir. Dördüncüsü, Çarlık Rusyası tarafından kurulmuş olan Şah'ın Kazak birliğinin ilgasını zorunlu görmektedir. Şah'ın değişmesini ve meşrutiyet rejimine geçilmesini şart saymaktadır. Başka kaynaklar da, Kuçuk Han Partisi'nin şiizmle sünнизм arasında da bir kaynaşma taraftarı olduğunu işaret etmektedir; bu nokta, İraniler gibi, Azerilerin de şii olmalarını, pek çok devrimci Azeri aydınını İstanbul'dan uzaklaştırıp Tahran'a yaklaştırıyordu; Kuçuk Han'ın programında, şii ve sünni inançlarını kaynaştırma ihtiyacı, Kuçuk Han'ın Türkiye politikasından ve bu arada Almanya siyasetinden etkilendiğinin bir başka göstergesi olmaktadır.

Program böylece ortaya çıkınca, inançlı bir Xenophobe olan Kuçuk Han'ın, yine de yabancılarla ilişkisinin irdelenmesi zorunlu olmaktadır; hiç mi bulunmuyor? Çeşitli kaynaklar, Şah'ın meşrutiyeti bastırmasından sonra

eşgüdüm halinde olduğunu kaydetmekten sonra, "Kemal Paşa hareketi ve onun nasyonalist Türk birlikleriyle" de koordinasyon ve iştirak halinde geliştiğini haber vermektedir. Yazısının, 1920 ortasında kaleme alındığını varsayarsak, bu sırada Anadolu'da sadece Kuçuk Han kadar elfanevi Çerkez Ethem'in partizanları vardır.

Martchenko, "Kutchuk Khan", 1920, op. cit., s. 105.

Kuşuk Han'ın Tiflis'teki kısa bir sürgünün ardından Tahran'a döndüğünü ve kendisini yeni çıkışlara hazırladığını haber veriyorlar ve bu hazırlık içinde, Tahran'daki Alman delegasyonu ile temaslar var; bu konuda en küçük kuşku duyulmamasını salık veren Martchenko, Kuşuk'un Alman casusluk örgütünün Kafkas istasyon başkanıyla da sürekli ilişki içinde olduğunu ekliyor. Bunu tartışmasız kabul etmemiz gerekiyor; çünkü, Roy örneğinde gördük, bu yüzyılın başında, Büyük Britanya emperyalizmine karşı olanların çoğunun Kabe'si, Berlin olmuştur. Kuşuk Han için, Almanya'ya yüzünü dönmek Roy'dan farklı ve daha kuvvetli bir nedeni daha bulunuyor; bunu, bugün Amerika Birleşik Devletleri'nin politikasına bakarak çok kolaylıkla ortaya koymak imkan dahilindedir. Şimdi, Amerika Birleşik Devletleri, Ortadoğu politikasında daha çok, Sovyet düzeninin çöküşünden sonra Pekin'le Moskova arasında, Asya'da bir büyük nüfuz alanı sağlayabilmek için İslamın bayraktarlığını benimsemiş ve eylemli bir biçimde ilan etmiştir; bu, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Almanya'nın resmi politikasıydı ve Kayzer, "İslamın koruyucusu" olduğunu her fırsatta göstermekten geri kalmıyordu. Bu açıdan da, şiddetli anti-İngiliz ve anti-Rus Kuşuk'un, Almanya'yı umut bilmesi ve yakın ilişkiye geçmesi normal görünmektedir.

İslamın koruyucusu Almanya'nın o zamanlardaki operasyon üssüyse İstanbul'dur; nitekim, 1922 yılına ait bir kaynak daha 1915 yılında, içinde espionage için yararlı bilimsel malzeme, silah, cephane ve para kasalarının bulunduğu büyük bir yükle iki yüz Alman propagandistin, İstanbul'dan Halep, Bağdat üzerinden İran ve Afganistan'a yola çıktığını yazıyordu.¹ Amaç, Şah'ı, her türlü imkanı kullanarak, "la cause germano-turque", Alman-Türk politikasına katılmaya zorlamaktır; sonunda başarıya ulaşamayan bu operasyonun kadrolarının Türkiye'ye sığındıkları anlaşılıyor. Ancak bunu biraz da başarısız kaldığı için biliyoruz ve başarılı olanları bilme imkanımız kuşkusuz çok daha azdır.

Kuşuk Han'ın, gerilla mücadelesine başladığı zaman, İttihad-ı İslam politikasına mensup olduğu konusunda kuşumuz bulunmuyor. Ancak, çağdaş İran'ın bir diğer özenli araştırmacısı Ghods da, bizi, İttihad-ı İslam'ın, "Turkish-sponsored pan-islamic movement" olduğuna inandırıyor; bu, Ortadoğu'da, açıkça pan-islamist ve aynı zamanda de facto pan-turanist, bir hareket-

1) G. Ducrocq, "La Politique du Gouvernement Des Soviets en Perse", *Revue du Monde Musulman*, Dec. 1922, s. 174.

tir.¹ Aslında, hem Enver'in hem de Kuçuk Han'ın, hem Büyük Britanya ve hem de Rusya'ya karşı bitmez tükenmez nefret duygularıyla dolu olmaları ve hem de, İslamın birliğini politika bilmeleri, yakınlaşmalarını sağlamak için yeterlidir; Kuçuk Han'ın programı bu yakınlaşmayı doğrudan doğruya yansıtmaktadır. Böyle bir yakınlaşma Kuçuk Han'ın, ayrıca son derece esnek bir politikacı olduğunu da ortaya koymaktadır; çünkü, Kuçuk'un Gilan'da devrim yaptığı sırada Tebriz'de benzer düzenlemeler peşinde olan Azeri kökenli Hiyabani, bunun tam tersi bir çizgiyi tutturuyordu ve pan-islamist gerekçelerle İstanbul'la yapılacak bir yakınlaşmanın pan-turanizmle kucaklaşmak olduğuna inandığı için, şiddetle karşı çıkıyordu. Bu Azeri politikacı, böyle bir tehlikeyi tümüyle ortadan kaldırabilmek için de, Türkçe eğitimin kaldırılmasını ve Farsçanın kullanılmasını öneriyordu; gerçek öyle görünüyordu, gerçekten sürprizlerle doludur.

Rıza Ghods, Kuçuk'un, bir şekilde, Şah Ahmet tarafından da desteklendiğini ve Kaçar monarkının Kuçuk'u, 1917 yılından sonra, Sovyetler'le yakınlaşmaya özendirdiğini ileri sürmektedir; böylece Londra karşısında manevra alanının genişleyebileceği inancı var. Bu ilk bakışta şaşırtıcı görünen iddia, yine, komparatif yaklaşımla, aynı zamanlarda Türkiye düşünüldüğünde biraz daha güvenilirlik kazanıyor; çünkü, 1919 yılında Osmanlı Sultanı Vahdetin'in de, Mustafa Kemal'i, büyük yetkilerle ve görünüşte, Gilan'a çok da uzak olmayan Osmanlı topraklarındaki şûraları bastırma göreviyle yola çıkarırken, Kemal Paşa'nın, buradaki rezizansı düzenleyerek kendi kontrolünde ayakta tutmasını ve bunun da, kendisine, Londra baskıları karşısında daha geniş bir hareket serbestisi sağlayabileceğini öngörmüş olması ihtimal dahilindedir.

Diğer yandan, Sovyet kaynaklarını inceleyerek Birinci Dünya Savaşı sırasında, K... bölgesini yazmış olan K. Madhar Ahmad, Gilan ayaklanmasının bir başka boyutuyla ilgili bilgiler sağlamaktadır. Ahmad da, bu bölgede Türk propagandistlerin, upki bugün Amerikalılarla olduğu sıklıkta, o zamanlar Almanlarla iç içe bir konumda, çok ciddi politik faaliyet yaptıklarını haber veriyor; Ahmad, "for the Islamic league in the Cilan region" diyerek bölge konusunda da herhangi bir tahmin ihtiyacını ortadan kaldırıyor; burada çalışanlar arasında, Türk tarafından, Kürt meselelerinde çok iyi yetişmiş Yarbay Hüseyin Tebrizi'yi ayrıca belirtiyor. Fakat Ahmad'ın verdiği bilgiler içinde,

1) M. Reza Ghods, *Iran in the Twentieth Century*, London, 1989, s. 50.

Cengel hareketinin lider kadrosunda Kürtlerin önemlice bir yer tuttuğu da var; başka kaynaklarda Kuçuk Han'ın ikinci adamı olarak kaydedilen Halu Kurban'dan¹ ayrı olarak Kürt Kerim Han'ın, Kunbur Han'ın, Hak Haşmet'in, Baba Han'ın, Cengeli hareketinin kadrosu içinde olduğunu öğreniyoruz.² Bütün bunlar, Kuçuk Han'ın hareketinde, gerçekten milliyet ayrımı olmadığını göstermektedir.

Ancak Kuçuk Han'ın bu multi-etnik gerilla kuvveti, bölgede duruma hakim olmasına rağmen, 1918 yılı sonbaharında, Osmanlı kuvvetlerinin teslim olduğu bir zamanda, İngiliz karşısında yenilgiyi kabullenerek faaliyetini durduruyor; ancak bu Kuçuk Han'ın Gilan gerilla yaşamının sadece birinci döneminin sona erdiği anlamındadır. 1917 yılında Rusya'da art arda gelen iki devrim ve 1919 yılında yeni Sovyet düzeninin İran'la bir anlaşma imzalayarak Çarlık Rusya'nın bütün taleplerini reddederek geçersiz ilan etmesi, yeni gelişmelere da kapı açmış oluyordu. Bunlar Rusya'ya olan eski nefretin yerini, bir sempati dalgasına bırakmasına neden olmuştur.

Aynı yıl, İran'la Büyük Britanya arasında, İran siyasi tarihinde, çok önemli bir anlama sahip bir antlaşmanın imzalandığına tanıklık ediyoruz; antlaşma, sonunda pek uygulanmasa bile, yol açtığı politik gelişmeler açısından tarihseldir. 1919 Ağustos ayında Başbakan Vosug Devle tarafından parafe edilen bu antlaşma, Londra'yı İran'ın bir tür mandateri veya koruyucusu konumuna sokuyordu. Buna göre, Büyük Britanya, İran'ın toprak bütünlüğünü tek başına garanti ediyor, masrafları İran tarafından karşılanmak üzere, İngilizlerin istihdam edileceği her türlü idare kurma hakkını sağlıyor, İran ordusunu, subay, silah ve cephaneyle yeniden düzenleme imkanına kavuşuyor ve gümrüklerde değişiklik taahhüdü alıyordu; ayrıca böyle bir antlaşmanın parlamento tarafından onaylanmayacağını hesaplayan Londra, hükümet kararnamesi olarak yürürlüğe konması konusunda İran tarafını da ikna ediyordu. Bu antlaşmanın tahrik edeceği siyasi rahatsızlık bir yana, bütün ticari ve ekonomik bağı kuzeydeki Rusya ve şimdi Sovyetler'le olan, Kuzey İran'daki ticaret ve küçük sanayi kesiminin de yerleşmiş ekonomik kanallarını tıkıyordu. Bu iki ters gelişmenin, İran'da, kuzeydeki yeni düzene daha yatkın bir eğilim

1) Halu Kurban, Cengeli ayaklanması yenildikten ve Kuçuk Han'ın kesilen kafası Tahran'da teşhir edildikten sonra saf değiştiriyor ve bu kez, merkezi hükümete hizmet sunarak, o sırada kemalist kuvvetlerle bağımlı olarak İran'da eylemler yapan Kürt Simko Aga'ya karşı savaşa başlıyor; ölümü bu savaş sırasında.

2) Kamal Madhar Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, London, 1994, s. 125.

yarattığı kesindir. Bunu gözlemekte gecikmıyoruz.

Türkiye tarih yazımında üstü örtülmekle birlikte çeşitli çalışmalarında, Osmanlı topraklarında da, pek çok "sovyet" düzeninin, Farsça ve Osmanlıcada "şûra" fışkırdığına işaret ediyordum; Rıza Ghods da değerli çalışmasında, benzer fışkırmanın, İran'da ve özellikle Kuzey İran'da olduğunu haber veriyor. Bunlar arasında Senendaj'da, Kürtlerin bir sosyal demokrat parti kurarak kentin yönetimini ele almaları, Reşt'te kurulan Sovyet ve Hazar'da liman kenti Enzeli'de, kentin yerli demokratlarıyla Rus liman işçilerinin kurduğu Bolşevik yönelimli şûra da var; patlamaya her zaman hazır Kuzey İran toprakları, daha kuzeydeki örneklerle özenmekte aceleci davranıyorlar.

Kuzey İran'ın ve Kuçuk'un yazgısında önemli tarih ise, 18 Mayıs 1920'dir. sabahın dördünde Bolşevik donanmasına bağlı destroyerler, Enzeli limanını topa tuttuktan sonra, Enzeli'ye çıkartma yapıyor, bu, Gilan'ın kontrol altına alınması anlamına gelmektedir. Sovyetler bunun, yeni kurulan kuzeydeki Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin güvenliği için gerekli olduğunu ileri sürüyorlardı. Ancak, bu güvenlik ihtiyacı bir yana, Enzeli'yi eline geçiren Bolşevik kuvvetlerin, Kuçuk Han'la temasla Kuçuk'u eski gerilla bölgesine çağır-dıklarını görüyoruz.

1920 Nisan-Mayıs-Haziran aylarında, Kuzey İran'ın kendisi, Kuçuk Han hareketi kadar karışıktır ve bu nedenle, her türlü çözümleme, yanlış ögeler içermeye ihtimali bertaraf edilebilse bile, eksik kalmaya mahkumdur. Bu üç ay içinde, Hiyabani'nin Tebriz merkezli bir otonom Azeri hükümeti kurduğunu, Bolşevik kuvvetlerin Enzeli'ye çıktıklarını, bu arada, İran Komünist Partisi'nin kurulduğunu ve Kuçuk'un başkanlığında, merkezi Reşt'te olan, İran Sovyet Cumhuriyeti'nin ilan edildiğini biliyoruz. Bunların hepsi iç içedir ve karşılıklı olarak birbirini etkilemektedir.

Yalnız bir başka etki kanalı daha var, belki de burada yapmaya çalıştığım çözümlemenin tarih bilimi açısından anlamı, bütün bu gelişmelerin, Ankara'yı çok yakından etkileyeceğini ima etmesidir. Bu gelişmeleri hesaba katmadan, aynı dönemde ve özellikle, 1920 sonbaharından itibaren, Anadolu'daki yeni gelişmeleri anlamak ve açıklamak imkansız sayılmalıdır; ancak, ne yazık ki, şimdiye kadar bu imkansızlık üzerinde ısrar edildiğini söylemek durumundayız. Etki, sadece iki coğrafyanın yakınlığından kaynaklanmıyor; buna eklenecek iki önemli dinamiğe daha işaret edebiliyoruz: Birincisi, henüz

1920 ortasında, Kuzey İran'la Anadolu'nun doğusu, birbirinden kavramsal ve siyasi hesaplar planında, diyelim, 1930'lu yıllardaki kadar ayrılmamıştı; bugün de, 1930'lu yıllardaki kinden çok daha yakındır. İkincisi, her iki alan da, Moskova'daki gelişmelere, etki-tepki planında, duyarlılık gösteriyordu; bu nedenle, bir ölçüde abartma içerse de Kuzey İran'daki gelişmeleri Ankara'nın politik tepkilerinin açıklayıcılarından birisi saymak zorundayız ve en azından bunu önerebiliyoruz.

Muhammet Hiyabani, İran Azerbaycanı'nda önemli bir politikacı ve İran Meclisi'nde ilerici bir milletvekilidir; ancak İran'ın dalgalı ilericilik hareketi içinde bir engebede, 1911 yılında kaçmak ve Kafkasya'ya sığınmak zorunda kalıyor; bu dönemde, Rusya revolüsyoner hareketiyle tanıştığını biliyoruz.¹ Savaşın sonra Tebriz'e dönen Hiyabani'nin, Fırka-ı Demokrat-ı Azerbaycan'ı kurduğunu ve Farsça-Azeri *Teceddüd* gazetesini çıkardığını görüyoruz; Hiya-bani de, son derece bağımsızlık yanlısıdır ve 1919 tarihli, İran-Britanya Antlaşması kitleleri kazanmak için toprağı sulamış durumdadır. 1920 yılı Nisan ayına geldiğimizde –Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı tarihtir– Hi-yabani, bir mini ihtilalle, Tebriz'de hükümet binalarını ele geçirerek, otonom yönetimini kuruyor ve Azerbaycan'ın² adını, "Azadistan", Özgürlük Ülkesi, olarak değiştiriyor; bu, kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nden ayrıldır.

Otonom Azeri yönetiminin serüveni, bizi burada bundan daha fazla ilgilen-dirmemektedir; Hiyabani'nin, Kızıl Ordu'nun Enzeli'ye çıkışını ve bolşevik-lerle işbirliğini kabul ettiği için, Kuçuk Han'ın şûrasıyla işbirliğine yanaşmadı-ğını görüyoruz; yeni kurulan İran Komünist Partisi'nin, kendi otonom bölge-sinde örgütlenmesine de izin vermiyordu. Kuşkusuz bunlar, Sovyetler'in Hi-yabani liderliğindeki yeni "Azadistan" otonom yönetimine sempati duymama-sı için yeterli nedenlerdir ve aynı yılın Eylül ayına geldiğimizde, Kaçar Şah'ın Kazak birliği, genellikle Türk tarafında kalmakla birlikte her zaman taraf de-ğiştiren Simko liderliğindeki Şakak Kürt aşireti ve Kaçar şahlarının icadı olan, aşırı gerici ve mersener, her zaman Londra tarafından kullanılabilen, Şahseven

1) G. Lenczowski, *Russia and The West in Iran, 1918-1948, A Study in Big-Power Rivalry* N.Y., 1949, s. 61.

2) Azerbaycan'ın adıyla ilgili iki görüş var; birincisine göre, Büyük Iskender'in buraya vali olarak gönderdiği Pers generalinin adından gelmektedir. İkincisi, Farsçada, "ateş" sözcüğü için günlük konuşmada kullanılan "ateş" kelimesinden başka bir de "azer" sözcüğünün bulunmasıdır; bu-ralarda çok eski zamanlardan beri, şimdi petrol diyoruz, toprakta hemen yanan maddeler ol-duğu için, buraya "ateşülkesi" anlamında, "Azerbaycan" denilmektedir. Dilbilimciler, bu iki görüş arasında bir seçim yapmaktan kaçınıyorlar.

aşiretinin, –şah ve Türkçe, “seven” sözcüklerinden meydana geliyor– ortak hücumuna dayanamıyor; otonom yönetim, büyük bir katliamla ortadan kalkıyor, ortadan kalkanlar arasında Hiyabani’nin kendisi de bulunuyordu.

Hiyabani’nin Tebriz’de otonom Azeri yönetimini ilan ettiği, Nisan 1920 tarihinde, başka bir yerde yine İran’da, Adalet Partisi’nin ilk ülke içi ulusal konferansı toplanıyordu; Adalet Partisi, Bakü’deki İran Sosyal Demokrat Partisi’nden, 1916 yılında kopan ve tümü işçi olan bir küçük grubun kurduğu partidir ve ülke dışında kurulmasına karşın, kurulur kurulmaz, özellikle 1917-1919 yıllarında, İran’ın içinde Tebriz’de, Tahran, Zancan, Reşt, Enzeli, Erdebil ve Meşed’de hücreler oluşturmayı başarıyordu. Kendisinin de bu hareketlerin içinde olduğu izlenimini aldığımız Hüsrev Şakeri’nin, gayet mütevazı bir biçimde yayımlamış olduğu belgelerden anlaşıldığına göre, Adalet, 1919 yılında, Rusya’da yaşayan İranlılardan bir “Armee rouge d’Iran” hazırlığı içindedir.¹ Öyle görünüyor ki, İranlılar, Mustafa Suphi kadar şanslı değiller, Suphi, Anadolu’ya götüreceği Kızıl Ordu’yu örgütleyebilmek için hevesli savaş esirleri bulabiliyordu; İranilerin Rusya’da savaş esirleri bulunmamakla birlikte, Rusya’da çok sayıda İrani işçi, esnaf ve küçük tacir yaşıyordu. Adalet’in de, o zaman Rusya’da kurulan çeşitli komünist partiler gibi, bir “Kızıl Ordu” birliği peşinde olduğunu görüyoruz.

Nisan 1920’deki Adalet Partisi Konferansı’nın önemi, arkasından Haziran 1920’de Enzeli Limanı’nda yapılan kongrenin gelmesindedir; bu kongreyle Adalet, adını Fırka-ı Komünist-i İran olarak değiştiriyor ve böylece, İran Komünist Partisi, şeklen de dünyaya inmiş olmaktadır. Bir ay önce, Enzeli, Kızıl Ordu tarafından zaptedilmiş bulunuyordu.

İran Komünist Partisi’nin, kuruluşundan başlayan ve uzun süre, kendisini izleyen partileri de etkileyen bir özelliği var; içinde ve özellikle yönetici kadroları arasında, İranlı yok denecek kadar azdır. İran komünizmi, özellikle Azeri ve Ermeni kökenli ve arkasından da İran Kürtleri’nin bir hareketi olarak geliyor; çoğunun Farsçasının da pek zayıf olduğunu öğreniyoruz. İran komünizminin en önde gelen isimlerinden birisi olan, Sultanzade de, bu ismi kullanmakla birlikte, Ermeni kökenlidir.

İran komünizminin çocukluk döneminin bu en ilginç figürünün, Sultanzade’nin, Lenin’in sürgünden döndüğünde, istasyonda kendisini karşılayan

1) Cosroe Chaqueri, (ed.) *La Social Demokrate en Iran*, Edition Mazdak, Florence, 1979, s. 3.

izleyicilerini şaşkına çevirdiği konuşmasını, "Nisan Tezleri"ni, pek ciddiye aldığına hükmedebiliriz; çünkü İran'ın, Doğu'nun ilk Kızıl Ülkesi olacağını ileri sürüyordu. Bu nedenle, Mayıs-Haziran 1920 tarihinde Enzeli'de bu görüşlerini dile getirmesi ve Enzeli'den hareketle, İran'da bir komünist rejim kurmayı savunduğunu tahmin etmek zor olmamaktadır. Yalnız, o tarihte, Fırka-ı Komünist-i İran'ın resmi çizgisi olan bu açılımın, Enzeli'de, Kuçuk Han'ın ve daha da önemlisi, Sovyet dışişlerinin muhalefetiyle karşılaştığına tanık oluyoruz.

Rıza Ghods'un çok titiz bir biçimde inceleyerek aktardığına göre, Feodor Raskolnikov komutasındaki Sovyet donanmasının, Enzeli'yi almasından ve Bolşevik denizcilerin, Enzeli halkı tarafından, "Yaşasın İran! Yaşasın Rusya! Kahrolsun İngiltere!" haykırılarıyla karşılanmasından üç gün sonra, sekiz cengeli lideri, Kursk savaş gemisinde, Raskolnikov ve Orjonikitze'yle buluşuyorlar; buluşmada, henüz komünist adını almamış Adalet Partisi yöneticileri de var. Bu toplantıda Kuçuk, mutedil bir program izlenmesini, kitlenin antagone edilmemesini ve hatta özel mülkiyete dokunulmayacağını ilanını istiyor ve ısrar ediyor. Ghods, bu görüşmeler sürerken Sovyet Dışişleri Komiser Vekili, yine Ermeni kökenli, Karahan'ın, Orjonikitze'ye, gizli bir telgrafla "Kuçuk, komünist ve diğer demokratik grupları birleştirmesini" ve İran'da "Sovyet ilkelerini uygulama" projelerini arka plana atmasını bildirdiğini saptamakta. Sovyet Dışişleri Komiser Vekili, 23 Mayıs 1920 tarihinde, Sovyetler Birliği'ni, İran'da sınıf savaşı yapmama konusunda angaje ediyordu.

İran komünistleri, iddialarından çekilmek zorunda kalıyorlar ve 4 Haziran 1920 tarihinde "İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti", merkezi Rest olmak üzere ilan edilmiş oluyordu. Aynı gün bir açıklama yapan Kuçuk Han, yeni cumhuriyetin hedefinin siyasal ve ekonomik bağımsızlığı sağlamak ve İslamın onurunu korumak olduğunu bildiriyordu.¹ Kuçuk, yeni hükümetin en önemli adamıdır, içinde Adalet Partisi'nden yöneticiler, İhsanullah türü "sol cengeli" politikacılar da bulunmaktadır; kurulan yeni düzen, sosyalist yazındaki kategorilere göre burjuva demokratır ve İç Asya'nın göçebe Türk ka-

1) Avih, Rest'e girişlerinin pek muzafferane olduğunu anlatıyor; tarihe, kısaca, "Gilan Sovyet Cumhuriyeti" olarak geçen bu yeni oluşumun resmi adı "Pers Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"ydi ve Kuçuk Han, hemen Lenin'e çektiği telgrafi de, "Rest Kenti'nde ilan edilen İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başkanı Mirza Kuçuk" olarak imzalıyordu.

R. Avih, "Natsional'noe i Revolyutsionnie dvijenie v Persii v 1919-1922" gg., *Noviy Vostok*, Kniga 29, Moskva, ctr., s. 107.

vimlerinin sosyalist bir düzene geçebileceğini kabul eden yeni Sovyet rejimi, bunu, İran'a çok görmektedir. Şaşırtıcı bir durumdur ve şaşırtıcılık saptamaları her zaman bilimsel merakın ve incelemenin başlangıcı oluyorlar.

Böyle olmakla birlikte, haziran ayı sonunda, Gilan sahnesinde, bir coup de théâtrela karşılaşyoruz; ancak bundan söz etmeden önce, bu yeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'yle ilgili iki ayrıntıya daha işaret etmemiz gerekiyor. Bunlardan birisi, çok kesin olmamakla birlikte, bazı kaynaklarda, Lenin'in İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilanı konusunda ikircilikli bir konuma sahip olduğunu ileri sürmeleridir; ancak, Trotski'nin ise, yeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, memnunlukla karşıladığı konusunda bir netlik var. Öte yandan, İran Komünist Partisi'ne Averis Sultanzade'nin egemen olmasına karşın, bunun tam bir kontrol olduğunu düşünmemek durumundayız; çünkü, parti içindeki başını Haydar Han'ın çektiği diğer eğilim, İran'ın, bir sosyalist devrime elverişli olmadığına inanıyordu ve bu nedenle, klasik aşamalı bir politik çizgiyi savunuyordu.

Bu çerçevede haziran sonu yaklaşırken, Sultanzade –sanki haziranın başı “şubat” ve sonu da “ekim” ayıdır– sosyalist devrim için çağrı çıkarıyordu; bunun hemen arkasından da, 28 Haziran'da Komünist Parti'yle İhsanullah'ın sol cengeli güçleri bir *coup d'Etat* yaptılar. Bu darbe üzerine Kuçuk Han yeniden ormana çekilirken, yerine yardımcısı Kürt kökenli Halu Kurban getiriliyordu; yeni hükümet, “savaş komünizmi” uygulayacağını ilan ederek çok katı bir sınıf savaşı başlatmıştır.

Yeni hükümetin fiili başkanı İhsanullah'tır; ancak Kuçuk'un yenilgiyi kabul etmediği ve cengelden mektuplarla, olayların gelişmesine müdahale etmeye çalıştığı anlaşılıyor. Mektuplarında dikkati çeken iki nokta var; bunlardan birincisi, yabancı kuvvetlere karşı safları bozmamak gerektiği ve bu nedenle toprak reformu ve benzeri programları ertelemenin zorunluluğu ve ikincisi de, bu darbe dolayısıyla, Sovyetler Birliği'ni eleştirmekten dikkatle kaçınmasıdır. Kuçuk, darbenin, Orjonikize'ye rağmen bağımsız hareket eden Sultanzade yönetimindeki Komünist Parti tarafından gerçekleştirildiğinde ısrarlıdır. Bu ısrarın, çok zaman geçmeden sonuç aldığını görüyoruz; Bakü'deki “Doğu Halkları Kurultayı” arkasından, Sultanzade uzaklaştırılarak İran Komünist Partisi, parti içindeki sağ kanadı temsil eden Haydar Han yönetimine teslim edilmiştir.

Yalnız Sovyetler Birliği'nin Sultanzade'yi çekerek yerine Haydar Han'ı bırakması, bir yıl sonra ortaya çıkan daha önemli bir çekilmenin habercisidir. Bir yıl sonra Sovyetler, 1921 başlarında Tahran'daki darbeye İran'ın kuvvetli adamı durumuna gelen Albay Rıza Han'la anlaşarak, Kızıl Ordu'yu geri çekince, Kuçuk'un asıl sonu gelmiş oluyordu; kesilen başı, Tahran'da sergilenmiştir.

1 Eylül 1920 tarihinde, Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı, İran'daki gelişmeler açısından, önemli bir kilometre taşı durumundadır. Buradaki hızlı edebiyata karşın, bu tarihten sonra Sovyetler'in, Doğu ülkelerinde de Bolşevik örneği reddettiklerini kabul etmek durumundayız. Bu değişikliğin dinamikleriniyse başka coğrafyalarda aramak zorunluluğu var.

G. Ducrocq, 1922 yılındaki yazısında, 1919 yılından itibaren Londra'da, Büyük Britanya'yla Sovyetler Birliği'nin bu tarafta, Krasin ve Litvinoff bulunuyor bir ticaret antlaşması için görüşmeler yaptığına işaret ediyordu; bu, nihayet Mart 1921 tarihinde ve Türk-Sovyet Antlaşması'yla aynı ayda imzalanmıştır. Anglo-Sovyet Ticaret Antlaşması'na, aslında ve her zaman, bir ticaret antlaşmasının çok ötesinde değerler yüklenmiştir ve bu antlaşmanın, Batı dünyasının, de facto tanınması anlamına geldiği ileri sürülmüştür; doğru bir değerlendirmedir. Sovyet edebiyatıysa uzun yıllar bu antlaşmayı, Lenin'in ve Sovyet dış politikasının dahiyane bir başarısı olarak sunarak hep övünmüştür; Londra'da, City'ye, –Büyük Britanya'nın büyük sermayesine bu isim verilmektedir– geniş iş imkanları vaat edilmesi, gerçekten de bu antlaşmayı yabancı sermayeye de kapıları açan Nova Ekonomiçeskaya Politika izliyordu, antlaşmayı sağlayan sihirli formül olarak gösteriliyordu.

Burada ünlü filozofik anektodu hatırlamanın yeridir; buna göre, bir insanı sihirle öldürmek mümkündür, ancak, kahvesine de yeterli ölçüde arsenik koymak şarttır. Ducrocq'un sözünü ettiğim incelemesinde, Londra'nın, bir ticaret antlaşması için, Sovyet tarafının Büyük Britanya'nın nüfuz bölgesindeki topraklarda, her türlü tecavüzden ve her türlü sınıf propagandasından vazgececeğini taahhüt etmesini şart koştuğu kaydedilmektedir.¹ Kafkas bölgesinin dikkatli araştırmacısı Firuz Kazımzade de, muhtemelen Rus anneye Fars babanın Amerika'da yazan çocuğu, Londra'da görüşmeler devam ederken, Londra'nın Moskova'ya Asya'da devrimci faaliyeti durdurmadan ve öncelikle

1) G. Ducrocq, *La Politique du Gouvernement des Soviet en Perse*, op. cit., s. 121.

İran'dan kuvvetlerini çekmeden ticaretin mümkün olmadığını ısrarla açıkladığını yazmaktadır;¹ Kazemzadeh, bunun Lenin'i, Gilan'daki Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti desteklemekle Büyük Britanya'yla ilişkilerin normalizasyonu ikilemi karşısında bıraktığını eklemektedir.

Bunların yanında, Ankara cephesinde de kayda değer gelişmelerin olduğunu söyleyebilecek durumdayız. Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı yapılırken ve kulislerinde Enver'in de bulunduğu bir zamanda, 4 Eylül 1920 tarihinde, Ankara'daki meclis, İçişleri Bakanlığı'na Kemal Paşa'nın gösterdiği adayı reddederek solcu tanınan Nâzım'ı seçmiştir. 10 Eylül tarihinde Bakü'de, çoğunluğu savaş esiri bir kadro Mustafa Suphi'nin başkanlığında, Türkiye Komünist Partisi'ni kuruyorlar; Kemal Paşa'nın bu gelişmelerden son derece rahatsız olduğunu düşünmemiz için iki işarete dikkati çekmek yeterlidir. Bunlardan birisi, Kemal Paşa'nın, Ankara'ya da hakim Onbeşinci Kolordu Komutanı ve büyük komünist şair Nâzım Hikmet'in dayısı olması ve başka nedenlerle sola yatkın olduğu kabul edilen Ali Fuat Paşa'ya, "komünizme ve Bolşevizme alenen aleyhtarlığı muvafık görmem" ifadesinin bulunduğu bir mektup göndermesi ve ekim ayı ortasında, tamamen kendi kontrolündeki kimselere, Türkiye siyasal yazınında, "resmi" sıfatıyla bilinen, Türkiye Komünist Partisi'ni kurdurmasıdır. Böylece, komünizm alanında geç kalmış Türkler, art arda iki ayda, iki komünist parti kurmuş oluyorlardı. Bunlara, ağustos ayında, Türk-Sovyet Antlaşması'nın parafe edilmesine rağmen sonuçlandırılmadığını ve bekletildiğini ekleyebiliriz; 1920 yılının son aylarında, tarih sıkışmıştır.

Ervand Abrahamyan, Bakü Doğu Halkları Kurultayı'nın, Sultanzade'nin sol önerilerini reddettiğini kaydediyor. Bu durumda Roy'un bize haber verdiği, kurultayın, Sultanzade'nin önerisi üzerine Kuçuk Han'a kutlama telgrafı göndermesi çok daha anlamlı olmaktadır. Kurultay, Kuçuk Han lehine tercihini yaparken, Sultanzade de yerini kurtarmak için tam bir dönüş sergilemiş olmaktadır. Rıza Ghods ise, bu sırada Zinovyev'in, Sultanzade'yi ve Stalin'in de Haydar Han'ı tuttuğunu kaydediyor; daha sonraki Trotski-Stalin mücadelesini algılamamızı zorlaştırdığını kabul etmekle birlikte, Stalin'in o zamanda bile Lenin'in tercihi olduğu yollu izlenimimi tekrarlamak durumundayım. Nitekim, yine Ghods'un yazdığına göre, ekim ayında Bakü'de toplanan ve

1) *Cambridge History of Iran*, op. cit., s. 347.

Stalin'in de katıldığı, İran Komünist Partisi Kongresi, Sultanzade'yle İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmelerinde daha önemli rolünü göreceğimiz Pişevari'yi ihraç ederek, partiyi Haydar Han'ın sağ yönetimine teslim ediyor. Ducrocq da, neredeyse aktüel incelemesinde, 22 Ekim 1922 tarihinde İran Komünist Partisi merkez komitesinin bir bildiri yayımlayarak, İran'da sosyalizmin ancak burjuva devriminden sonra gelebileceğini ilan ettiğine işaret ediyordu. Bu, Bolşevik Partisi'nin, Bolşevik Devrimi'nden önce, Rusya için de geçerli gördüğü tezdır ve şimdi buna dönülmüş olmaktadır.

Burada kullandığımız kaynaklarla ilgili küçük bir *digression*'nın yeridir; Validov'un, Mustafa Suphi'yle ilgili olarak verdiği kısa ancak inanılmaz bilgilerin, Balabanova'nın anlatımıyla güç kazandığına işaret etmiştim, şimdi burada, yeni bir boyut daha ortaya çıkmış olmaktadır. Suphi'nin, Validov'a, Sovyetler'in kendisini yerinden edip yerine bir başka savaş esiri getireceklerini söylediği zamanlar, gerçekten de, Sultanzade'nin tasfiye edilip İran Komünist Partisi'nin sağ eğilimli Haydar Han'a teslim edildiği zamanla aynıdır. Sovyetler Birliği'nin, hatta Roy'un verdiği bilgilerle buradaki yeni bilgiler bir araya getirildiğinde, Sovyet Dışişleri Komiseryası'nın, 1920 yaz ayları geride kalırken, Doğu "Komünist Partileri" içinde, daha hırslı, daha atak ve kendi ülkelerinde de komünizan düzenler kurmak isteyen liderlik kadrolarını, tasfiyeye başladıklarını kabul etmek zorunluluğu belirlemektedir.

Böyle bir durumda, Mustafa Suphi'nin, risk dolu ve ölümcül Anadolu projesini kendisinin istemesi kadar, Sovyet tarafının da özendirdiğini ve hatta zorlandığını güçlü bir hipotez olarak ortaya koymamız zorunludur. Bu seyahat başlamadan önce, Mustafa Kemal'in Suphi'ye bir mektupla, bir tür davet çıkardığını da biliyoruz; ancak bundan sonrası için, güvenilir bilgilerimiz bulunmamaktadır. Güvenilir bilgilerinse arşivlerde olması ihtimal dahilindedir; Sovyet arşivleri, bu açıdan incelenmemiştir ve Türkiye'de en önemli bilgilerin de Cumhurbaşkanlığı arşivleri içinde olduğunu sanıyorum, bunlar da kesinlikle ve hâlâ gizli tutulmaktadır. Kaynaklar ve hipotezlerle ilgili bu *digression*'dan sonra, ayrıntılı incelemeyi beklemek üzere, olayların açılımına yeniden dönebiliriz.

Yalnız, dönüldüğü sırada artık, İran'ın bir kaosun içine düştüğü ve parça parça olduğu kanısı her tarafa yayılmış durumdadır; mevcut siyasal partilerin hiçbirisi bir çözüm ifade etmemektedir. Böyle bir ortamda, 21 Şubat 1921 ta-

rihinde Kozak Albay Rıza Han'ın gerçekleştirdiği darbenin hiçbir ciddi mukavemetle karşılaşmaması sürpriz olmamalıdır; sabah uyanan Tahranlılar, her tarafın askerlerin kontrolüne geçtiğini görüp sessizlikle kabul ediyorlardı. Darbenin görünüşteki lideri Seyit Ziyaettin Tabatabai, bir gazeteciydi ve İngiliz taraftarı olmakla tanınıyordu. Darbe, monarşiye karşı bir niyetten çok uzaktı ve Seyit Ziya'yı hükümet başkanı ve evde Türkçe konuşan bir aileden gelen, 1925 yılından sonraki Şah Pehlevi, bu mütevazı albayı da, savaş bakanı yapıyordu.

Seyit Rıza Hükümeti, ilk iş olarak Ran'da herkesin nefretini çeken 1919 İran-İngiliz Antlaşması'nı ilga etmiştir; Abrahamyan'ın İngiliz diplomatik arşivlerinde okuduğuna göre, Seyit Rıza, bu adımı Tahran'daki Büyük Britanya elçilik görevlilerine, "Bolşeviklerin ve yerli memnuniyetsizlerin gözlerine toprak atmak" olarak açıklamıştır ve Büyük Britanya'nın sesini yükseltmediğini görüyoruz. Yeni hükümet, bir hafta geçmeden de 26 Şubat 1921 tarihinde Moskova'yla İran-Sovyet dostluk anlaşmasını imzalamıştır; bir ay sonra imzalanacak Türk-Sovyet Antlaşması'nın benzeridir ve yer yer, her iki taraf için daha geniş imkanlar da içermekten geri kalmamaktadır. Buna göre Sovyet tarafı, İran'a, Çarlık zamanında alınan bazı küçük toprak parçalarını iade etmekte, Hazar Denizi'nde İran'a haklar tanımakta ve bunun karşılığında, kuvvetlerini, gerektiğinde İran topraklarından geçirme hakkını almaktaydı; kapsamlı bir anlaşma olduğu kesindir.

Yalnız, ünlü 1919 İngiliz Antlaşması'nı ilga etmesine ve Sovyetler'le kapsamlı bir anlaşmayı imzalamasına rağmen, Moskova, İngiliz adamı olarak bildiği Seyit Rıza'ya hiç güvenemiyordu; kurtulmak isterken, Kaçar Şahı'nda bir müttefik bulmuştur. Şah, Seyit Rıza'nın kendisini tahtından etme niyetinde olduğunu düşünmeye başlıyordu; bu manevralar, Albay Rıza'nın durumunu kuvvetlendirmekten başka sonuç vermiyordu.

Aslında bütün belgeler, Albay Rıza'yı Londra'nın ileri sürdüğü ve desteklediği konusunda çok açıktır; kuvvetlenen Albay'ın, daha da kuvvetlenmek için Sovyetler'in desteğine ihtiyacı olduğunu hemen kavradığını görüyoruz. Albay, Gilan'daki Sovyet'ten İran'ı kurtarması halinde, önünün daha da açılacağını görmüştür ve anahtarın Sovyetler'in elinde olduğunu hemen anlamıştır. Dolayısıyla Albay Rıza'nın, savaş bakanı olduğu andan itibaren Sovyetler'in güvenini kazanmayı önemli bir politika saydığını tahmin etmek güç ol-

mamaktadır.

1921 ilkbaharı biterken, hem İran ve hem de Türkiye'yle dostluk sınırları çizilmiş, o sırada Batı'nın lideri durumundaki Büyük Britanya'yla ilişkilerin normalizasyonu yolunda çok ciddi bir antlaşma imzalanmıştır. Daha da önemlisi, Ankara'daki Kemal Paşa liderliğindeki yeni otorite, Ön-Kafkasya'nın, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın sovyetizasyonu konusunda Bolşeviklerle net bir işbirliğine girmiş¹ ve aynı zamanda şaşırtıcı bir diyalektikle kendi içindeki efektif her türlü sol gücü tasfiye etmiştir. Bu bir anlamda, Anadolu reziztansında İngiliz karşıtlarının kırılması anlamına da gelmektedir; ancak tam kırılmaları için, İttihat ve Terakki kadrolarının tümüyle temizlenmesi gerekiyordu ve bunun için, Musul'u beklememiz zorunludur. Yalnız, o tarihteki önemlice bu tasfiyelere rağmen Kemalist kuvvetlerin, Ankara'ya kadar ilerleyen Elen kuvvetlerini, Ankara yakınında, Sakarya'da durdurması, muhtemelen Moskova'nın Anadolu'ya Sovyet kuvvetleri gönderme projelerini terk etmesine yol açmıştır ve Gilan'ın akıbeti işte bu zamanda kararlaştırılmış görünmektedir.

Mayıs ayı sonlarında, Seyit Ziya'nın başbakanlıktan düşürüldüğü ve İran'ı terk etmeye zorlandığı görülüyor; Ziya, Bağdat'a sığınmayı başarıyor ve oradan İngilizler tarafından alınıyor, daha sonra kırklı yıllarda döndüğünde, en geri ve en çok Londra yanlısı politikalara girerek, hakkındaki "İngilizlerin adamı" değerlendirmelerini doğrulamıştır. 1921 yılının yaz ayları, Albay Rıza'nın yazgısında önemlidir; kuvvetlerini, Gilan üzerine yürüyecek şekilde mevzilendiriyor. Ancak karşısında cengeli gerillalarından başka, güçlü ve pek çok bilgiye göre takviye edilmiş Kızıl Ordu kuvvetleri bulunmaktadır; hücum için tereddüt gösterdiğini tahmin etmek zor değildir.

Moskova'nın bir karar vermesi gerekiyordu. 8 Eylül 1921 tarihinde Lenin'in karar verdiğini görüyoruz; bu karar, aslında Kuçuk'a ölüm ve Rıza'ya sarayın kapısını açma kararı olmuştur.² Kızıl Ordu'nun çekilme kararı duyulur duyulmaz, cengeli gerillaları arasındaki moral tümüyle bozulmuş ve her demoralize olan birlik türünden birbirini kırmaya başlamışlardır. İlerde, tarih bize başka örnekleri de gösteriyor; Kızıl Ordu, öne sürdüğü güçleri ansızın terk edince, ileri sürülmüş olanların arasında büyük bir panik ve bunun-

1) F. Kazemzadeh, *The Struggle for Caucasia*, 1917-1921, N. Y., s. 29.

2) W., "Les Relations Russo-Turques Depuis L'Avenement du Bolshevisme", *Revue du Monde Musulman*, Dec. 1922., s. 197.

la birlikte birbirini kırma başlıyor, acı, ancak gerçektir.

Bundan sonra, Albay Rıza'yı, bir başarıdan diğerine koşarken görüyoruz. Haydar Han dahil, Gilan Sovyeti'nin önde gelenlerinin pek çoğu öldürülmüş ve önemli bir katliam gerçekleştirilmiştir; Kuçuk'un ölümü, dağda soğuktan donma yoluylaadır. Ancak, kesilen başı Tahran'da sergilenmiştir; efsanevi önderlerin öldüğünü göstermek, Orta Çağ'dan beri bir usüldür; halk yığınlarının inanmaları ancak böyle sağlanabiliyor. Halu Kurban, sık sık taraf değiştiren ve her türlü soygundan geri kalmayan Simko'nun üzerine gitmeyi kabul edince bağışlanmış, ancak, çıkan çatışmalarda ölmüştür. Rıza, Simko'yu da kaçırmaya zorladıktan sonra başkaldıran Kürt aşiretlerini disiplin altına almış ve Horasan'da, Jandarma Subayı Muhammet Taki'nin başkanlığındaki isyanı da kanlı bir biçimde bastırabilmiştir. 1921 yılının sonu geldiğinde, Kazak Albay Rıza, İran'da, anarşiyi tasfiye eden "kurtarıcı" adamdır.

Kuçuk Han'ın başında olduğu, kısa ömürlü İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, İran için Rıza Han'ı yaratmıştır. Rıza'yı İngilizler öne sürüyor ve Sovyetler büyütüyordu. Sovyetler Birliği ise, en azından İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Büyük Britanya bu bölgedeki sorumluluklarını Amerika Birleşik Devletleri'ne bırakıncaya kadar, birbirini çok yakından etkileyen ve her ikisi de, bir büyük Türk dinastisini tarihe gömmüş, iki usta *despote éclairés*le sınır güvenliğini sağlamış oluyordu.

Beşinci Bölüm

ÇERKEZ

Eğer Kemalizm, Türklere, Türklüğü sadece Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde görmeyi öğrettiyse, Sovyet düzeninin çözülüşü, böyle bir görüşe de darbe indirmiş olmaktadır; önce Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yeni strateji arayışları ve bununla eşzamanlı olarak, İstanbul'da Türk büyük sermaye çevrelerinin mahreç kaygıları, Türk yönetenlerinin projektörlerini İç Asya'ya çevirmekte gecikmiyordu. Gerçi 1980 Eylül ayında sahneye konan Amerikan yanlısı askeri darbeye Türklüğün kök ve dönüş alanını İç Asya olarak belirleyen Türk-Islam Sentezi Partisi'nin iktidara geldiğini saptamış bulunuyoruz; ancak sokaktaki insan kadar yönetenlerin de 1920 yılında Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda kabul edilen müphem, ancak sonradan bugünkü sınırlarla özdeşleştirilen Misak-ı Milli'nin dışında reel bir Türkik iklim ve potansiyel bir nüfuz alanının varlığını görebilmeleri, seksenli yıllarda Washington'daki yeni emperval ve İstanbul'da tekel ekonomisinin realizasyon zorlamaları sonucunda ortaya çıkıyordu. Sovyet düzeninin yıkılmasıyla İç Asya'da kurulan ve pek çoğu Türkik kökenli devletler ise, bu alanı somutlukla tanımayı sağlıyordu; önemli bir sürprizi de beraberinde getiriyordu.

Sürpriz, Batı Türkleri'yle İç Asya'daki yakın akrabalarının fizyonomilerindeki farklılıktan kaynaklanmaktadır; aynı etnik kökten gelen bu iki küme insanların yüzlerinin böylesine birbirlerinden farklılığı herhalde çok şaşırtıcı olmuştur; yakın akrabaların birbirinden yabancılaştırmaları olgusuyla karşılaşırız. Yabancılaştırmaların gerçek, elle tutulur ve tarihsel nedenleri var; buna kısaca, Batı Türkleri'nin çok güçlü dış evlilik ve karışma eğilimi diyebiliriz. Türkler, Moğollarla birlikte İç Asya'dayken de fırsat buldukça, kendilerinden olmayan halklarla evlenmeye büyük düşkünlük gösteriyorlardı; İran ve arkasından Roma topraklarına gelmeleri ve geliş yolları, bu fırsatı fazlasıyla sağlıyordu. Öyleki, artık Batı Türkleri'ni tartışan, ayrıca ele alan ve Türk dostu pek çok tarihçiye rastlıyoruz;¹ sanki hâlâ Türkçe konuşan başka bir kavim oluşmuştur.

Sadece fetihler yoluyla değil, Türklerin her vesileyle karışmak istemeleri ve başkalarının âdet ve *way of life*'ni almaya karşı en küçük direnme göstermemeleri, Türklerle uygun görünen tutuculuk damgasıyla kökten çelişmektedir. Tutucu olmamak bir yana, belki de "köksüz" denecek kadar açık olduklarını saptayabiliyoruz. Benim için acı bir saptamadır.

Sanıyorum, *Aydın Üzerine Tezler* dizisinde, biz Türklerin köksüz olduğumuzu ileri sürüyordum; köylülük her zaman *enracine*'dir ve asıl köksüz olanlar şehirli tabakalarla önemli ölçüde Türk aydın katmanlarıdır. Daha doğrudan aldığı semaver geleneğini uzun yüzyıllar sürdürmüş olan Türklerin, Avrupa'da çay demlemeyi bırakarak, sadece "Avrupalı" olabilmek için "torba" çay içmesi veya Batılılara helada temizliği telkin etmiş olan Türkler dahil Doğuluların Avrupa'da sürgün evlerinde, wc'de² kolaylıkla eklenebilecek bir temizlik musluğunu unutmaları, bana, hem çok akıl-dışı ve hem de çok öğretici görünmektedir. Bu, Anadolu Türkleri'nin, dünyadaki ve özellikle yakınlarındaki depremlerden etkilenmeye çok yatkın oldukları anlamındadır. Bu yanlarıyla, bu kalemin türüne çok yakın düşüyorlar; "köksüzlük"le anlatmak

1) İlk kez *Fatih Sultan Mehmet* çalışmamda dillendirdiğim bu görüşlerimin, daha sonra, eski cumhurbaşkanlarından Turgut Özal adına Paris'te yayımlanan kitapta tekrarlandığını kaydedecek durumdayız.

T. Özal, *La Turquie L'Europe*, Paris, 1988.

2) Batılılar, helayı bilmiyorlardı; dillerinde, istikrarlı bir "bela" sözcüğünün bulunmaması ve zaman zaman, "wc", water-closet, türünden son derece üstünkörü göstergelere başvurmaları, bunun kanıtıdır. Ayrıca, teknoloji tarihi, Fransa'da parfüm sanayisinin gelişmesini, helayı bilmeyen Fransız asillerinin deodorant ihtiyacına bağlayan görüş, genellikle kabul görmektedir. Hamam türünden, a la turca hela'nın, bir Doğu ve Osmanlı icadı olması mümkündür.

istediğim de budur.

Bunun bir örneğiyle de, 1848 Burjuva Demokratik Devrimleri'nin yenilgiye uğraması üzerine karşılaşmış bulunuyoruz; Polonya ve Macaristan'da yenilgiye uğrayan genç burjuva devrimcileri, diğer bütün kapıların kapalı olması nedeniyle, Türkiye'ye hücum ediyorlardı. Devrimleri bastıran Kutsal İttifak'ta Çarlık despotizminin katkısı en önde görünüyordu ve Moskova, kendi kapısını kapatmanın ötesinde, Osmanlı sultanının bunları kabul etmesini bile hoş karşılamıyordu. Osmanlı yönetimi baskılara boyun eğmedi, artık askeri başarılar kazanarak Hristiyan çocuklarını bir eğitimden geçirip "osmanize" etme imkanını çoktan yitirmiş İstanbul'un böyle bir hücumda kendisini yenileme imkanını görmesi son derece şaşırtıcıdır; bunların bir bölümü sivil ve askeri kamu işlerinde hızla yükselebilmiş ve ordular yönetmiştir. Aralarından birisi, Polonya Devrimi'nde yenik yüzbaşı Konstantin Borjenski, hem M. Celadettin Paşa olarak büyük görevler üstlenmiş, hem de, kadim ve çağdaş Türkleri konu alan bir kitabıyla, ilk "Türkçü" yazarlardan birisi olmuştur; Cumhuriyet Türkiye'si'nin hâlâ en büyük şairi sayılan Nâzım Hikmet Borjenski'nin büyük dedesi, işte bu Konstantin Celadettin Paşa'dır.

Kuşkusuz, bunların hepsi Ömer¹ veya Celadettin Paşa gibi şanslı olamadılar; sürgüne mahkum pek çok devrimci örneği, Pera'da kahvecilik ya da lokantacılık yapanlar daha çoktur. Ancak kahveci de olsalar böylelerinin, Türkiye'nin düşün yaşamına ve yeni davranış kalıplarına katkısının hiç de diğerlerinden daha az olmadığını düşünmek için nedenlerimiz var; ilk yenilikçi Türk aydınlarının bu kahvelerin müdavimi olduklarını ve yenik devrimcilerden özgürlük ve devrim dersleri aldıklarını biliyoruz. Türkler, kitaptan daha çok eylemlilikle tahsili tercih ediyorlar; tarihi romancılardan, politik analizleri kahvecilerden öğrenmeyi seviyorlar.

Daha çok Macar ve Polonya kaynaklı burjuva demokrat aydınların akınından sadece on beş yıl kadar geçtikten sonra Türkiye, ölçek ve nitelik açısından, bunlarla karşılaştırılması mümkün olmayan bir büyük göçmen akınına uğramıştır; bu son derece etkili akın da tarihsel ve sosyal etkileri bakımından henüz incelenmiş olmaktan çok uzak görünüyor. Son yıllarda bu akınla ilgili bazı değerli envanter çalışmalarının çıkmaya başladığını görüyoruz; ancak, henüz bu büyük *exodus* sadece roman fragmanları düzeyinde ve

1) Kırım Savaşı'nın büyük komutanlarından.

çok yüzeysel olarak ele alınabilmiş durumdadır. Halbuki, genellikle "Çerkez" denilen ve kendilerininse kendilerini genellikle "adıge" olarak bildiği bu Kafkasyalı kavmin, ancak daha sonraki ve yine ters yönde Ermeni zorunlu göçüyle mukayese edilebilecek bu trajik hicreti, hem Osmanlı ve hem de Cumhuriyet Türkiye'si'nin her yanında ve her çizgisinde derin izlere sahiptir; bu kadar az incelenmiş olmasını son derece üzücü bulmak durumundayız.

Şu söylenebilir mi? Osmanlı düzeni, yayılma döneminde aldığı esirlerle, kendisini besleme ve yenileme imkanı buluyordu ve küçülme döneminde ise, göçlerle olağanüstü bir tazelenme imkanına kavuştu. Birincisi çok iyi biliniyor ve ikincisinin önemli ölçüde ihmal edilmiş olduğunu söyleyebiliriz; halbuki Profesör Karpas'ın yeni bir çalışması, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun, Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'dan beş milyon göçmen almış olduğunu ortaya koymaktadır.¹ Profesör Karpas, bu beş milyonluk yeni insanın geliş tarihini 1908 yılıyla sınırlandırmaktadır ve asıl göçlerin Kırım Savaşı'yla başladığını kabul edecek olursak, elli yıl kadar kısa bir zamanda, Osmanlı toplumu için çok büyük bir akın olduğuna hükmetmek durumundayız. Bundan sonra göç olmadığı anlamında değil, tahminin istatistik sınırı buradadır ve yine Profesör Karpas'ın saptamasına göre, bu büyük göçün çok azı Suriye ve Irak'a yerleştirilmiştir; tamamına yakını Anadolu'ya dağıtılmış olmaktadır.

Kuşkusuz çok kısaca aktardığım bu çok özet istatistik, yakın zaman Türkiye tarihinin en hareketli olduğu bu dönemle ilgili pek çok değerlendirmeyi yeniden ele almayı zorlayıcı bir ağırlığa sahiptir; bu ise, *Sırlar*'ın sınırlarının çok dışına düşmektedir. Yalnız bizim sırlarımızın bazısını da açıcı bir etkiye sahip bulunuyor; bu beş milyon içinde, başlı başına en büyük etnik topluluğun Çerkez halkı olduğunu söylemek, tek başına bir açıklık sayılmalıdır. Özellikle Rusya yayılcılığı karşısında küçüldükçe yeni, Müslüman ve önemli ölçüde Çerkez halkını içselleştirmesi, belki de, Osmanlı düzeni açısından Mavi Gök'ten gelen ve pek dillendirilmek istenmeyen bir lütuf olmuştur.

Nasıl olmaz ki; Osmanlılar, poligamiye tutkulu olmaları kadar eşlerini başka kavimlerden seçmeye düşkünlükleriyle de ünlüdürler. Kuruluş ve yükseliş aşamasında Osmanlı prensleri arasında annesi Türk olan, ihmal edilecek kadar azdır; bu açıdan, Osmanlı yönetenlerinin, sultanlarının, ne ölçüde

1) Kemal H. Karpas, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985, s. 55.

Türk oldukları her zaman tartışmaya açıktır. Yalnız, yayılmanın durması ve daralma, vasal Hristiyan dinastilerden prenses bulmayı imkansızlaştırmasının yanında cariyeye arzını da sınırlıyordu ve işte bu göçler, Osmanlı asilzadelerinin bu düşkünlük zamanında gerçek bir rahatlama yaratıyordu.

Göçenler içinde Çerkezlerin ayrı bir ağırlıkta bulunması, ayrı bir öneme sahiptir; çünkü, Kafkasya'nın bu yerli halkı, yigitliği kadar güzelliğiyle de bilinmektedir. Öyleki, Orta Çağ'dan beri Mısır'dan İstanbul'a ve oradan Moskova'ya kadar bütün saraylarda Çerkez prensesler, en çok istenenler arasında baş sırada oldular ve Çerkez cariyeler, bütün sarayları doldurdular. Bu nedenle, 2 Temmuz 1864 tarihinde ünlü telgrafıyla Grand Dük, Çar'a, artık Kafkasya'da yenilmemiş bir tek aşiretin bile kalmadığını müjdelediği zaman "Büyük Çerkez Göçü" çoktan başlamış bulunuyordu ve İstanbul, Çerkezlerle doluyordu. Gelenler, sarayın ve diğer Osmanlı asilzadelerinin cariyeye talebini karşılamalarının ötesinde, yüksek Osmanlı bürokratlarının konaklarına da yetiyordu; "Çerkez Halayık" bu dönemden sonra, İstanbul'da günlük yaşamın parçası haline gelmiştir. Bütün yorulmuşluğuna rağmen Kafkasya üzerindeki iddialarından vazgeçmeyen Osmanlı sızmalarına karşı kendisini güvenceye almak isteyen Rusya, rusifikasyona bu en dirençli halkı dize getirmekle yetinmiyor ve Rusya'nın başka yerlerine ve tercihen de Osmanlı topraklarına göçe zorluyordu. Coğrafyanın bu bölgesinde, Çerkez halkının trajedisi, ancak elli yıl kadar sonra daha büyük bir şiddetle çıkmış olan Ermeni halkının dramatik göçüyle karşılaştırılabilir; ikincisini daha iyi biliyoruz. Birincisindeki dramı, yatak odası kokulu edebiyatla örtüyoruz.

Çerkezlerden "iyi" cariyeye veya dadı olması, sadece güzelliklerinden kaynaklanmıyor; Çerkezlerde, Batı'da bilinenlerden çok daha katı bir feodal düzenin olduğu kesindir. Çerkez sisteminde çeşitli kastlar vardır ve bunların en üstündeki prenslerse sadece erkektir; Çerkez feodalitesinde de köleler olmakla birlikte Çerkez kadın da köle statüsündedir. Çerkez erkek, kadın üzerinde sonsuz hakka sahiptir ve düzen içi eğitimin son derece önemli olduğu Çerkez feodalitesinde, evlenecek kızın babası, kızının cinsel eğitiminden bile sorumludur; gelinle birlikte erkeğin evine cinsel yaşamda deneyimli bir kadının da öğretmen olarak gönderilmesi, bunun kanıtlarından sadece birisidir. Kadın, yükümlülüklerinden kocasının ölümünde bile kurtulamıyor; iç eğitim yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılan katı kurallara göre, Çerkez kadın, ölümden son-

ra da kocanın mezarına kırk gün gitmek ve her gittiğinde belli bir süre mezar başında durmak zorundadır.

Çerkez feodalitesinde çok katı düzenler vardır ve bunlar arasında geçiş mümkün değildir; daha asil düzenlere çıktıkça, iç eğitim daha da önem kazanmakta ve büyük bir disiplinle gerçekleştirilmektedir. Erkek çocuklar mutlaka aileden alınarak başka ve yine asil bir ailede uzun yıllar yaşamaya ve yetiştirilmeye zorlanıyorlar; bireysel ahlak yerine komünal bağlılığı vermede en önemli kurumlardan birisi olan kan davası, beklenebileceği gibi, Çerkezlerde de çok önemlidir ve kurallara bağlanmıştır. Bu halleriyle, her zaman güzel cariyeler sağlamanın yanında, gözü pek silahşörler de çıkarmışlardır.

Feodalitede, sadakatin bir hoş eğimine rastlayamıyoruz; yüksek ve düz bir doğru üzerinde uzun süre var olduktan sonra, keskin bir düşüşe geçebiliyor ve bu haliyle, matematikteki "kinked" doğruyu andırıyor. Bu nedenle, feodaliteyi yüksek sadakatle yüksek sadakatsizliğin keskin bir köşede buluştukları bir düzen olarak da algılayabiliriz; kapitalizmden farkı, bunda sadakatin hiç bulunmamasına karşılık, eğer öyle söylenebilirse, sadakatsizlik hep "hoş" bir eğri çizmektedir. Mısır'daki, Arapçasıyla "Memluk" ve Türkçesiyle "Köle" devleti, bir açıdan da, sanki bunu ispat etmek için var olmuştur; Kıpçak Türkleri'yle Çerkez silahlı kölelerinin uzun yıllar buraları başarıyla yönettiklerini biliyoruz. Ancak *İslam Ansiklopedisi*'nin aktardığına göre, 1412 tarihinde tarihçi El-Kalkaşandı, o tarihte, Çerkez tarafının yönetimdeki bütün Türkleri temizlemiş olduklarını saptıyordu.¹ Dolayısıyla, bu tarihin pek görkemli "Köle" devletinin, XVI. Yüzyılın başında Osmanlı Sultanı Selim tarafından tasfiye edildiği zaman, bir Çerkez dinasti tarafından yönetildiği kesindir.

Osmanlı, Mısır'dan, herhalde bir Çerkez kölenin elinden aldığı hilafetin dışında, başka Çerkez zenginlikleri de getirmiş olmalıdır; ancak Osmanlı düzeninin Çerkezlerle asıl karşılaşması daha sonradır.² Profesör Karpat, sadece 1859-1879 yılları arasında, büyük çoğunluğu Çerkez olmak üzere 2 milyon Müslüman halkın Rusya'yı terk ettiğini haber veriyor; beş yüz bininin, hedefine ulaşamadığı ve telef olduğu tahmin ediliyor. Ölenlerin kesin sayısını hesaplamak ve hatta tahmin etmek, kuşkusuz mümkün değildir; ancak, Rusya

1) *L'Encyclopedie de L'Islam*, Nouvelle Edition, s. 24.

2) Çerkez halkının politik çözümlemesi daha derli toplu olarak önceki çalışmalarımda, *Türkiye Üzerine Tezler* dizisinde ve özellikle beşinci kitapta yer alıyor; ayrıntı ve kaynaklar için önceki çalışmalarıma başvurulabilir.

kayıtları da pek çok ölüm olduğuna işaret ediyor ve bu nedenle, tıpkı Ermeni halkının acılı yazgısında olduğu gibi, konu her türlü tahmine elverişlidir.

Göçler çok büyük ölçüdeydi ve bu nedenle İstanbul'da bir "İdare-i Umumiye-i Muhacirin" komisyonunun kurulması ihtiyaç olmuştur. Yalnız burada küçük bir not gerekiyor, hem açıklamalarım ve hem de rakamlar, göçün hem Çerkezlerden ibaret olmadığını ve hem de Çerkezlerin Rusya karşısında kesin yenilgilerinden önce başladığını gösteriyor; yine de daha öncesine gitmekle birlikte, Kırım Savaşı'nın, Türkiye'ye, "Nogay" adıyla da bilinen ve Rusyalılarla bizlerin Tatar dediğimiz bir halkın göçünü hızlandırdığını görüyoruz. Tatar göçü de, Kırım Savaşı'ndan sonra ve Osmanlı hezimetlerine paralel olarak sürüyor; Osmanlı yönetiminin göçenlerin hiçbir zaman bir yerde toplanmalarına izin vermediğine tanıklık ediyoruz. Buna karşın Tatarlar, Eskişehir'le Ankara yakınları arasında ve özellikle Eskişehir Ovası'nda önemli bir yoğunluğa erişebilmişlerdir.

Fakat 1862-1865 yılları arasında çok büyük yoğunluğa ulaşan "Büyük Çerkez Göçü", hem zamanında yarattığı problemler, hem de daha sonraki tüm gelişmelere uzanan gizli kanalları nedeniyle çok daha önemlidir; belli çözümlemelere imkan veriyor. Bu arada son zamanlarda yayımlanan bazı çalışmalar da, Osmanlı yönetiminin bu göçleri dağıtırken çok net bir politika izlediğini gösteriyor; göçenleri yerleştirmede hiçbir tesadüfün yeri olmadığı netlikle ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan A. Toumarkine, göçlerin yerleştirilmesi bir yana, Kafkasya'dan çıktıkları yerler açısından da, net bir *déséquilibre*'e işaret etmektedir; eğer Kafkasya'da bizim "Çerkez" başlığı altında topladığımız yakın akraba halkların coğrafyasını, güneydoğu ve kuzeybatı olarak ikiye ayıracak olursak, Toumarkine'in saptamalarına göre, Türkiye'nin aldığı göçler, tamamı denecek ölçüde, kuzeybatıdan olmuştur.¹ Türkiye'ye geniş Çerkez kavminden Çeçenler çok az göç etmişler; gelenler, genellikle bizim Çerkez dediğimiz Adıge'ler ve Ubih'larla daha az ölçüde Abaza ve Abhazlar olmuştur. Bu sonuncular içinde pek az Hristiyan Çerkez'i ayıracak olursak, gelenlerin tümü Müslüman dindendir; özetle, Türkiye'ye, kuzeybatı Kafkasya Çerkezya'dan, Müslüman ve çoğunluğu Adıge Çerkez göçmüş olmaktadır.

1) Alexandre Toumarkine, "La Diaspora 'Tcherkesse' en Turquie, Heredote", *Revue de géographie et de géopolitique*, Avril-Juin 1996, s. 153.

Belki de Türkiye için asıl "lütuf" buradadır; çünkü, Çeçenlerin tümü Nakşibendi ve kadiri Tarikati mensubudurlar ve Rusya'ya karşı savaşlarında şeriat yönetimini getirmek en baş amaçları arasındadır.¹ Çarlığa karşı mücadelesi ve gözüpekliği nedeniyle pek çok süslenmiş Şeyh Şamil, aslında şeriatı gerçekleştirmek isteyen bir tarikat mensubundan başka birisi değildir; buna karşılık, Toumarkine Türkiye'ye göçenlerin, ilke olarak bu tarikatlarla hiçbir ilgisi olmamak bir yana, çokçası "*islamises plus superficiellement*", olduklarını kaydetmektedir. Türkiye'ye göçen Çerkez kavminin, Kafkasya'da kalanların şeriatçı olmalarına karşılık, sadece yüzeysel olarak İslamlaşmış olmaları, bunlara Türkiye'de çok önemli etkinlik alanları açabilmiştir.

Ne olabilir? Bu, "göçmen nasıl davranır" sorusuyla çok yakından ilgilidir ve kuşkusuz, burada bizim ilgi alanımıza girmemektedir. Bununla birlikte, bu konuda Türkiye'nin son yıllarda daha da zenginleşen somut gerçekliklerine bakarak, bazı saptamalar denemenin önlenemez bir çekiciliği olduğunu kabul ediyorum; kısaca işaret etmek durumundayım. Birincisi, "göçmek" demek, öncelikle mülkiyetten kopmayı zorlamaktadır ve taşınamaz mülkiyet objelerini, ayrıldığı yerde bırakmak göçenin yazgısıdır. İkincisi, göçtüğü topraklarda yaşayabilmek için, bir dayanışma içinde olmaksa mutlaka gerekmektedir; dolayısıyla, mülkiyetten kopuşu ve dayanışmaya koşusu, göçmen olmanın ilk adımları saymak zorunluluğu var.

Ancak, bütün göçmenlerin, eninde sonunda tutucu olmalarını ve tarikatlar da dahil, önce reddettikleri bütün bağlara bulaştıklarını görmezlikten gelebilir miyiz? O halde başka açıklamalar da gerekmektedir. Üçüncüsü, göçmen, göçerken sadece gayri menkul mülkiyet nesnelerinden değil, ilkelerinden, geleneklerinden, aile ve utanma baskısından da kurtulmaktadır; göçtüğü topraklarda ailesine, aşiretine ve kavmine yaklaşımı, her türlü içtenlikten yoksun ve çok büyük ölçüde bir kapitalist sigorta ilişkisi türündedir. Dördüncüsü, göçtüğü yerde kaçınılmaz olarak işleyen köksüzlük duygusu, kısa bir zaman içinde yaşamdan korkuyu ve arkasından da yeni bir mülkiyet açlığını yaratabilmektedir; çıkışındaki mülkiyetten kopuş, çok uzun olmayan bir zaman içinde, mülkiyete koşuşa yol açmaktadır.

1) Bir başka araştırmacı, iki yüzyıllık Çeçen mücadelesinin, tümüyle bir tarikat savaşı olduğunu belirtiyor.

"Le soufisme confrerie et militanı est done intimement lie a toute l'histoire tchetche des deux derniers siecles, qui est, au fond, toute l'histoire tchetche."

Dan Alexe, *Les Guerres des soufis*, Herodote, op. cit., s. 84.

Büyük Çerkez Göçü'yle gelenlerde, belki bir kuşak geçmeden büyük bir mülkiyet açlığının başgöstermesini, eğer bu kısa saptamalarda bir bilimsellik varsa, bilimsel anlamda doğal karşılamak durumundayız. Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği 1918 yılında, Türkiye halkının yorgun ve aydınlarının mutsuz olduğu bir zamanda, bu açlık, hızla artan Kürt halkının toprak ve mülk içgüdüleriyle birleşince, pek çok yerde romancı Kemal Tahir'in klişesiyle, pek çok "yorgun savaşçı" yanında, fütühatçı çeteler yaratabiliyordu. 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın bazı maddeleri, bu konuda, zamanında uyarıcı olamasa bile şimdi düşündürücü ipuçlarına sahip görünmektedir.

Çerkez göçmenlerinin yerleşme krokisini, çıkukları limanlara göre bir "T" cetveline benzetebiliriz; Toumarkine de, Kafkasya'dan çıktıkları Karadeniz'in sahil limanları, Samsun, Sinop ve Trabzon'la çevresinin dışında, "Güney'e, Akdeniz'e doğru", Çorum, Amasya, Tokat, Yozgat, Sivas, Uzunyayla, Kayseri, Maraş ve Adana'yı işaretler, "jusq'au Sandjak d'Iskenderun" diyerek, Akdeniz'de Iskenderun'a kadar uzanan iki hatta işaret etmektedir. Bunlara eklenecek, Antep veya Halep türü yöreler de var; yalnız bu işaretlemeyle Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'nın "gazi" yöreleri arasında, tümü olmamakla birlikte, bir korelasyon bulmak mümkündür.

Türkiye'nin Cumhuriyet tarihi, Mustafa Kemal'i başlangıç almaktadır; Kurtuluş Savaşı'nın, Mustafa Kemal'den önce bir başlangıcı olduğu kesindir. Çeşitli çalışmalarında, bir tarihsel önemi olmamakla birlikte tarih yazımı açısından çok grotesk bir örnek olduğu için üzerinde durduğum, "ilk kurşun" sorununu yine hatırlamadan edemiyorum; Doğan Avcıoğlu'nun ve benim yazılarım, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'da ilk kurşunlu çatışmanın Iskenderun dolayında olduğunu gösteriyor ve bu gösteriş, Genelkurmay tarafından yazılan ve dağıtılmayan *Harp Tarihi* tarafından da destekleniyor. Buradaki çözümlemeler çerçevesinde bu ısrar, şimdi daha anlamlıdır.

Fransız araştırmacı P. Dumont'un, *Güneydoğu Anadolu'nun Pasifikasyonu* başlıklı kısa araştırmasının, hem Çerkez göçü ve hem de bugünle bir ilgisi bulunmamaktadır; ayrıca Dumont, Türkiye'deki resmi tarihin dışına çıkmamak için çok titizlik gösteren araştırmacılarından birisi görünümündedir. Dumont'un araştırmasının merkezi, XIX. Yüzyılda Türkiye'de merkezi devletin kurulması ve kapitalizmin gelişmesi için yol güvenliğinin sağlanmasıyla ilgilidir; ancak, Iskenderun'a bağlı Payas'taki Küçük Ali-Oğlu çeteleri ve Kozan

Beyleri'ne bağlı haydutlar buna imkan vermemektedir ve bunların pasifikasyonu söz konusudur. Dumont, bu pasifikasyon işinde, Kırım Savaşı'ndan sonra buraya yerleştirilen Tatarların, Nogay ve daha sonra da gelen Çerkezlerin kullanılmasından söz etmekte ve Maraş'ın ötesinde, Uzunyayla'da, Afşarlarla yeni yerleştirilen Çerkezler arasında sürekli çatışmalardan söz etmektedir.¹ Bu bilgi, Osmanlı'nın göçenleri, ya da göçenleri yerleştirme politikası açısından son derece değerli bir ipucu niteliğindedir.

Anlamını zorladığımız takdirde, "pasifikasyon" sözcüğü çözümleyicidir; bunun için azı nüfus bilgilerini daha sunmakta yarar var. Elenlerin Türkiye'den ayrılmalarından sonra da, Osmanlı Türkiyesi'nde de önemli ölçüde Elen yaşadığını biliyoruz; Profesör Karpas, 1881/82-1893 Osmanlı sayımına göre, bunların sayısını iki milyon üç yüz otuz iki bin olarak vermektedir. Ayrıca Osmanlı mülkünde yaşayan Elen halkının, 1914 tarihi itibarıyla, yarısından fazlasının, Edirne, Aydın dahil İzmir, Trabzon, Samsun, Kayseri ve İstanbul'da yaşadığını kaydederek, buraların, en müreffeh ve ticari açıdan gelişmiş yerler olduğunu eklemektedir.² Muhafazakar araştırmacı Profesör Karpas, aynı sayıma göre, Ermeni nüfusunun 1 milyon 100 bin olarak saptadıktan sonra, göçlere rağmen, Osmanlı döneminde, Ermeni halkının sürekli olarak arttığına işaret etmektedir. Karpas, Osmanlı topraklarında hemen hemen her yerde Ermenilere rastlanmakla birlikte, Ermenilerin en güçlü yoğunlaşmalarının, "Erzurum, Sivas, Van, Elaziz, Diyarbakir ve Bitlis'ten ibaret altı Doğu vilayetinde olduğunu" ayrıca belirtmektedir.³ Bunların dışında, Ankara, Trabzon, Kayseri, Adana ve Halep'te de Ermeni halkının yoğunlukla yaşadığını, Karpas'tan öğreniyoruz. Bunlar zengin insanlardır; nitekim Çerkez Ethem de anılarında, Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara'ya geldiğinde kendisini garda karşılayan Mustafa Kemal Paşa'nın davetine karşın, bir yakınının Ermenilerden aldığı köşkünde kaldığını anlatıyordu.

Osmanlı mülkünde Elen ve Ermeni halkının yoğunlukla yaşadığı yerlerle Çerkez göçünün yerleştirildiği coğrafya arasında bir karşılaştırma yapmak, Profesör Karpas'ın ilgi alanına girmemektedir; ancak Osmanlı nüfus hareketleriyle ilgili elimizdeki en son ve en kapsamlı çalışma olduğu için, bu sonuncu konuda yine Profesör Karpas'ın verdiği bilgileri aktarmayı yararlı görüyo-

1) Paul Dumont, *La Pacification du Sud-Est Anatolien en 1865*, Turcica, Tome V., 1975, s. 119.

2) K. H. Karpas, *Ottoman Population 830-1914*, op. cit., s. 48.

3) ibid., s. 51.

ruz. Profesör Karpat, Çerkez göçerlerinin, "Asya'da", Diyarbakır, Mardin, Halep ve Şam'da ve "has anlamda Küçük Asya'da", Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa ve Eskişehir'de yerleştirildikleri hususunda bizi aydınlatıyor;¹ bu arada o tarihlerde, Iskenderun'un, Halep'in mülki bölümünde olduğunu eklemek durumundayız.

Bütün bu bilgileri bir araya getirdiğimizde, iki saptamayı çok net olarak yapabiliyoruz; Osmanlı yönetenleri, Çerkezler başta olmak üzere, özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'ye gelen ve mevcut nüfusa göre olağanüstü büyük bir ölçüyü bulan göçerleri, öncelikle, Elen ve Ermeni halkının yaşadığı yerlere yerleştirmiş bulunmaktadır. Bunun ötesinde, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerin de ihmal edilmediğini görüyoruz; bunun bir nedeni, Kürtlerin zaman zaman düzen-dışı eylemlerden geri kalmamalarıysa, diğeri de aynı yerlerde yoğun bir Ermeni varlığının bulunmasıdır.

Osmanlı yönetiminin göçerlerin coğrafi dağıtımında son derece politik davranmasına bir nokta daha eklenebilir; her coğrafi yerde hem kavim, hem de aşiret olarak bir güç olmamalarına çok dikkat edilmiştir. Hiçbir yerleşim bölgesine damgalarını vuramıyorlar; hem Türklerle hem de başka kavimlerle karıştırılıyorlar. Böylece bağımsız bir siyasal güç olmamaları için gerekli özen gösterilmiş olmaktadır. Burada başarılı olunmuş mudur ve olunmuşsa ne ölçüdedir? Böyle bir soruyu da ortaya atabiliriz. Ortaya attığımız her soruya cevap bulmak mümkün değildir; yine de cevabın ipuçlarına işaret edebilecek durumdayız. Ancak cevapsızlık bazen ortaya konan soruya bir başka soruyla karşılık vermek olarak da belirmektedir; bu çerçevede şöyle bir soru, "Teşkilat-ı Mahsusa bir Çerkez örgütü müdür?" sorusu akla gelmektedir. Bunu, bir sorudan daha çok, çözümlemeyi sürdürebilmek için gerekli ve reddedilecek bir hipotez kabul etmek daha makul görünmektedir; gerçeklik, ret sürecinden artakalanlardan ibarettir.

Yalnız bu soruyu çözümlemek, formüle etmeye göre çok daha fazla güçlüklerle doludur; güçlüklerin en başında, kuşkusuz Teşkilat-ı Mahsusa'yla ilgili bilgilerimizin son derece sınırlı olması var. Ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa'nın kendisi, sanki bir yasak konudur; tarihçi mesleğinde araştırılması özendirilmemektedir. Bu konuda şimdiye kadar yapılmış tek çalışmanın da, Amerika

1) "In the Asia were settled in the provinces of Diyarbakir, Mardin, Aleppo and Damascus and in Asia Minor proper, in Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa and Eskişehir" ibid., s. 70.

Birleşik Devletleri'nde bir doktora tezi olması bunu gösteriyor; yalnız böyle önemli bir konuda bu örtülülük bile bir açıklık anlamındadır.

Açıklığın bir yanında, Kurtuluş Savaşı'nın ilk yıllarında, Teşkilat-ı Mahsusa'yla Çerkezlere güvensizliğin aynı tarihli olması da var; bu bile, Teşkilat-ı Mahsusa'yla Çerkez siyasi aktivitesini özdeşleştirmeyi telkin etmektedir. Ayrıca, teşkilatın bilinen üç başkanı olmuştur; bunlar, Süleyman Askeri, Eşref Kuşçubaşı ve Hüsamettin Ertürk'tür. Bunlardan birincisi, işin başında ve Irak'ta öldü, üçüncüsü, teşkilatın fiilen olmasa bile resmen lağvedildiği zamanda göreve getirildi ve bu nedenle, Teşkilat-ı Mahsusa'yla Kuşçubaşı'nı birlikte düşünmek zorunluluğu var. Sadece Eşref değil, kardeşleri Kuşçubaşılar da Teşkilat-ı Mahsusa'da çok etkin rol oynuyorlar; Çerkez'dirler. Osmanlı'nın son zamanlarının ve Kurtuluş Savaşı'nın tanınmış silahşörleri, Ethem, Reşit, Tevfik Kardeşler de, Teşkilat-ı Mahsusa'da önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir ve kuşkusuz Çerkez olduklarını biliyoruz.

Bilim de, bir açıdan, bir sahne sanatıdır ve ancak bilim adamını, aynı zamanda oyun yazar ve sahneye koyucu, fakat daha da önemlisi sahne ışıkçısı olarak düşünmek zorundayız. Tarih yazıcılığında ise, sahne ışıkçısı-bilim adamı fonksiyonu çok daha ön plana çıkıyor; her yeni yazım, sahnede karartılan ve öncelikle ışık altına alınan aksiyonları değiştiriyor. Projektörleri, şimdiye kadar karartılmış Teşkilat-ı Mahsusa aktivitesine çevirmek, bize, bir de "cumhuriyet" düşüncesinin pek öyle yeni olmadığını ve kesinlikle Kemalist aktörlerle sınırlı kalmadığını da gösteriyor. Önceki çalışmalarımda, Ankara'da kurulan Cumhuriyet'ten çok kısa süre önce, birisi Batı'da ve diğeri Doğu'da ve çok önemli iki "cumhuriyet" kuruluşunu göstermiş bulunuyorum; her ikisi de Teşkilat-ı Mahsusa tarihiyle çok yakından ilgilidir.

Bunlardan ilki "Batı Trakya Cumhuriyeti" olarak da adlandırılabilir. resmi adı Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi¹ ve başbakanıysa Profesör Salih'tir. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine denk düşüyor; ayrıca çoğunluğu anı düzeyindeki çok kıt kaynaklardan çıkarabildiğimize göre, Edirne'nin kurtarılışı, bu geçici hükümetin kuruluşuyla Teşkilat-ı Mahsusa'nın tarihi iç içedir ve bu nedenle, Batı Trakya Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışını Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu olarak da kabul etmek fazla yanıltıcı olmamalıdır.

1) Nevzat Gündoğ, 1913 Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi, Ankara, 1986.

Bugünkü Cumhuriyet sınırları içinde, ortaya çıkarabildiğimiz ilk cumhuriyet sayılabilecek olan, Batı Trakya Cumhuriyeti'nin başbakanı Mûderris Salih görünmekle birlikte, en güçlü adamı Zeynel Abidin kod adıyla Genelkurmay Başkanlığı'nı yürüten Binbaşı Süleyman Askeri'dir. Kısa bir zaman sonra Irak Cephesi'nde ölen Askeri'nin, Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk başkanı olduğuna işaret etmiştim; cumhuriyetin ikinci ismi olarak ise, "Umum Çeteler Kumandanı" veya Kuva-yı Seyyare Mufettişi, bugünkü adıyla Gerilla Kuvvetleri Şefi ünvanlarını taşıyan Eşref Kuşçubaşı'yı görüyoruz. Eşref'in kardeşi Hacı Sami ve Çerkez Ethem'in ağabeyi Reşit de ön plandadır. Teşkilat-ı Mahsusa'nın son başkanı Yarbay Hüsametdin, Ethem'i, diğer kardeşi Tevfik'i de bu cumhuriyetin kuruluşu için savaşan gerillalar arasında göstermektedir.

Kemalist Cumhuriyet'ten önce, bugünkü Cumhuriyet sınırları içinde kurulan ve General Harbord Misiyonu ile bölgeye gelmiş olan General Moseley'in pek de doğru olmayan bir biçimde, "The South Western Republic of Kars" olarak ifade ettiği ikinci cumhuriyet, "Kars Şura Hükümeti" olarak da bilinmektedir. Bazı kaynaklarda ise, "Güneybatı Kafkasya Şura Hükümeti" olarak geçmektedir; merkezi Kars olmakla birlikte Gümrü ve Batum'a kadar olan toprakları da kendi egemenliği altında görüyordu. Yerel toprak sahipleri, öğretmenler ve Rusya ordusunda görev yapmış Müslüman subaylardan oluşan bu hükümetin, bir de sekiz yüz kişilik ordusu bulunuyordu; Hüsametdin, anılarında Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarıyla Kars Hükümeti arasındaki iyi ilişkilerden söz etmektedir.¹ Hüsametdin, Birinci Dünya Savaşı yenilgiyle biter bitmez, Teşkilat-ı Mahsusa'nın, en deneyimli elemanlarından Yenibahçeli Nail'i Batum'a, Filipeli Hilmi'yi Erzurum'a, Cafer'i Trabzon'a gönderdiklerini anlatmaktadır; daha sonra ilk ikisi İzmir Suikasti gerekçesiyle asılan bu üç kişi, doğudaki ordu komutanlarıyla görüşerek Erzurum, Trabzon ve Kars delegelerinden bir kongre toplamakla görevlendiriliyorlardı. Hüsametdin'in verdiği bilgiye göre Ardahan'da toplanan bu kongreden sonra, Kars'ta Şuralar Hükümeti'nin izniyle ve şura temsilcilerinin de katılımıyla Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarıyla diğer İttihat ve Terakki militanlarının katıldığı bir kongre yapılmıştır.

Bütün bunlar bize, Teşkilat-ı Mahsusa'nın yenilgiyi kabul etmediğini ve mücadeleyi sürdürmek istediğini göstermektedir; Teşkilat-ı Mahsusa militan-

1) *İki Devrin Perde Arkası, Hüsametdin Ertürk'ün Anıları*, yayımlayan, Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1957.

ları ya kendileri örgütleniyorlar ya da örgütlere katılıyorlardı. Bu iki örnekten cumhuriyet kurma konusunda bir pratikleri olduğu sonucunu çıkarabiliyoruz. Fakat böyle olmakla birlikte, Teşkilat-ı Mahsusa konusunda bilgilerimizin yok denecek kadar az olması çok şaşırtıcıdır. Kuşkusuz bu şaşırtıcılık, aynı ölçüde bilimsel merakı tahrik etmektedir; Türkolojinin zaafı, her zaman yeni gerçekler için keşfi bekleyen hazine durumundadır.

Son başkanı Hüsametdin Ertürk'ün çok geç yayımlanmış anıları, son derece eliptik bir nitelik taşımaktadır; ancak, başka kaynaklarla desteklendiği ölçüde aydınlatılabilmektedir. Bu konuda diğer kaynaklarsa çok sınırlıdır.¹ Bu kıtlık ve sınırlılık içinde, P. H. Stoddard'ın 1963 yılında tamamlanan doktora tezi, tek önemli araştırma olarak önümüzde durmaktadır; yalnız, burada da bazı sınırlamalarla karşılaşırız. Doktor Stoddard'ın araştırmasının temel ilgi alanının, Osmanlı-Arap ilişkileri olması ve 1911-1918 tarih kesitine bağlanması, Teşkilat-ı Mahsusa açısından son derece ciddi bir daralma anlamına gelmektedir; çünkü, Teşkilat-ı Mahsusa'nın hem buralarda tam başarısız olduğu kesindir, hem de, bilimsel açıdan asıl araştırmayı tahrik eden, bu tarihten sonraki etkinliğidir. Bu etkinliğin, Osmanlıların güneyine değil, doğusuna doğru açıldığını biliyoruz. Bunun dışında Doktor Stoddard'ın araştırmasının bir açıdan bakıldığında önemini artıran ve diğer açıdan bakıldığında azaltan bir başka özelliği daha var; "tez" önemli ölçüde, belki de Enver Paşa'dan sonra, Teşkilat-ı Mahsusa'yla en çok özdeşleştirilebilecek isim olan Eşref Kuşçubaşı'yla yapılan mülakatlara dayanmaktadır. Bu, başka örneği olmadığı için başlı başına bir zenginliktir; ancak, Eşref'in şu veya bu nedenle, kendi gerçekliğine dürüst kalamaması halinde, yanıltıcı olması ihtimali de vardır.

Ancak ne kadar az dürüst kalırsa kalsın, kalanıyla Eşref'in yaşamı başlı başına bir romandır ve bu kuşaktaki gözü pekliği ve kararlılığı her zaman başka yerlerde göremiyoruz. Ailesi, Büyük Çerkez Göçü'yle İstanbul'a geliyor ve Eşref, göçten kısa bir süre sonra İstanbul'da doğuyor; dünyaya geldiğinde, babasının kızkardeşinin saraydan birisiyle evlilik yapmayı başardığını öğreniyoruz. Bir kapıdır; Eşref'in babası Nuri de, kızkardeşinin evliliğiyle açılan ka-

1) Teşkilat-ı Mahsusa'dan olması mümkün Galip Vardar'ın anılarıysa iki açıdan fazla yardımcı olamamaktadır; birincisi, çok alt düzeyde bir militan görünümündedir ve ikincisi, İstanbul'da Kabataş Lisesi'nde tarih öğretmenim olan Galip Hoca'nın anılarını anlatmaya başladığı zamanda belleğinin oldukça zayıfladığını düşünebiliriz.

İttihat ve Terakki'nin İçinde Dönenler, Galip Vardar Anlatıyor, yayımlayan, Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1960.

pıdan girerek önce kuşçu ve daha sonra da Abdülhamit'in kuşçubaşısı oluyor; çok yüksek bir rütbedir ve çocuklarının zamanın en prestijli ve imkanı okulu olan Harbiye'ye girmeleri artık çok kolay olmuştur. Fakat Eşref'le kardeşi Hacı Sami, ilk kuşaktan geliyorlar ve göçmenin serüven ruhunu içeriyorlar; Hacı Sami, Enver'i İç Asya'da da yalnız bırakmıyor ve "yüz ellilikler" listesi ile, yeni cumhuriyete girmesi yasaklanınca, bunu kabul etmeyerek 1927 yılında girmeyi deniyor ve öldürülüyor. Serüvenci Eşref ise, 1937 yılında af-la dönüşlerine izin verilinceye kadar, Çerkez Ethem'in yenilgisi üzerine çıktığı sürgünde kalıyor ve bundan sonra da bu ikinci ülkesinde, hep bir sürgün yaşamı sürdürüyor; kendisini anlatmaya başladığı zaman kırk yıllık sürül-müşlüğün ruh hali baskındır.

Çerkez Eşref'in romanesk yaşamı aynı zamanda son derece bilimsel ipuç-ları sağlıyor; subaylıkla profesyonel devrimciliğin el ele gittiğini anlıyoruz. Yaşamında ne zaman subay ve ne zaman atılmış, ne zaman özgür, ne zaman hapis ve sürgünde, bunları kolaylıkla kestirmek imkansız görünüyor; ayrıca bir başka nokta da, henüz Türk yönetenlerinin bile sorumluluğu bireyselleş-tiremediğini ortaya çıkarıyor. Çünkü, Sultan Hamit çok zaman Eşref'e uzana-mayınca, Kuşçubaşı Nuri'yi, Eşref'in babasını, tutukluyor veya sürüyor; her iki taraf açısından da, yaklaşım aile boyutludur. Buradaki, burjuva anlamda, illellik bir yana, sarayda yüksek bürokrat baba Nuri'nin dayanıklılığı da çok dikkat çekicidir.

Hüsamettin, anılarında "Teşkilat-ı Mahsusa'nın bazı zabitleri, İran, Turan, Afganistan ve Hindistan'a gönderilmişti" diye yazıyordu. "Turan", İranilerin, İç Asya'daki Türk yurtlarına verdikleri isimdir ve uzun yıllar, Türkler tarafın-dan da kullanılıyordu. Enver'in, yaşça kendinden küçük amcası Halil Paşa, İran burjuva devrimcilerinin kendilerinden yardım istediğini ve yardım için kendisinin görevlendirildiğini haber vermektedir. Öte yandan, Kabataş Lise-si'nde tarih öğretmenim Galip Vardar -Hüsamettin, Galip Hoca'nın gözü pekliliğini pek övüyordu- anılarında, İttihat ve Terakki'yi, Yavuz Sultan Se-lim'in heveslerine bağlı olmakla eleştiriyordu ve "İngiltere'yi, diyorlardı, can alacak yerinden vuracağız, bütün İslam alemini ayaklandıracağız, bunlar Ciz-vit papazları gibi orada inatla, ısrarla çalışacaklar ve Hindistan'ı, Büllicistan'ı, Afganistan'ı, İran'ı, Afrika'daki Müslüman memleketleri ayaklandıracaklar" sözleriyle eleştirilerini dillendiriyordu. Bir de, "İşte Teşkilat-ı Mahsusa adı ve-

rilen teşekkül bu fikirler ve gayelerle meydana getirilmişti" diye ekliyordu.

Hindistan'da anti-emperyalist devrim, Enver için ve Teşkilat-ı Mahsusa açısından son derece önemlidir. Çerkez Eşref'in, Stoddard'a anlattıklarından öğreniyoruz; Enver, Eşref'i Belçika'da, Hintli devrimci örgütlerle temasla görevlendiriyor ve bu temasların verimli sonuçlara ulaşması üzerine, Eşref, Hindistan Devrimi'ne katkıda bulunmak üzere Hindistan'a doğru yola çıkarılıyor; ancak, tam bu sırada savaşın patlaması üzerine dönmek zorunda kalmıştır. Eşref ile ilgili bu ayrıntıyı da, Stoddard'ın doktora çalışmasından öğreniyoruz;¹ Stoddard yine de, tarihini netleştirmemekle birlikte, Eşref'in, Hindistan'da, Britanya emperyalizmine karşı islamist ihtilal çalışmaları yaptığını ve İngiliz ajanlarından korunmak için gizlilikte ustalaştığını kaydediyor. Böylelikle, diğer kaynaklardan yaptığım ve detayı önceki çalışmalarımda bulunan aktarma ve çözümlemelerle birleştirildiğinde, Teşkilat-ı Mahsusa'yla ilgili bir araştırmayı, Arap dünyasına ve Birinci Dünya Savaşı sonuna bağlamanın çok sınırlayıcı olduğunu düşünmek zorundayız.

Ayrıca Cengeli gerillalarıyla ilgili olarak bu çalışmada geliştirmiş olduğum çözümlemeler, Küçük Han'la Teşkilat-ı Mahsusa arasında bir bağ bulunduğu konusunda hiçbir kuşku bırakmamaktadır. Bu da, Teşkilat-ı Mahsusa'yla ilgili bu tek sistematik çalışmanın bir başka eksigine işaret ediyor; ancak bütün bunları makul karşılamak mümkün olmakla birlikte, Stoddard'ın, Teşkilat-ı Mahsusa kadroları arasına, başka hiçbir yerde rastlamadığımız Mustafa Kemal'in adını koyarken, diğer bütün anılarda bulduğumuz Çerkez Ethem'i ihmal etmesi ayrıca şaşırtıcıdır. Bunu, benim kitaplarıma kadar, Türkiye'de Çerkez Ethem'in resmen ve tarihsel olarak "hain" sayılmasına ve Eşref'in de Çerkez halkını korumak istemesine bağlayabiliriz; fakat nereye bağlarsak bağlayalım, çok büyük ölçüde Eşref'in anılarından ibaret olan bu çalışmaya güvenimizi sarsıcı bir durumdur.

Eşref, kardeşi Sami, bütün Doğu'da, sürekli İngilizlere karşı politik ajitasyon içinde oluyorlar; bu nedenle İngilizlerin, Mütareke'yle birlikte, yakaladığı Osmanlı muhaliflerini Malta'ya sürme tertibinden kurtulamıyor; ancak, bundan önce, yakalanıncaya kadar İzmir yöresine çekilerek Elen kuvvetlerine karşı gerilla savaşı başlattığını biliyoruz. Bu hazırlığın liderliği, bir süre

1) Philip Hendrick Stoddard, *The Ottoman Government and the Arabs 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa*, basılmamış doktora çalışması, Princeton University, 1963.

sonra, Çerkez Ethem'e geçiyor; ayrıca, Eşref'in bütün kariyeri boyunca, hep Çerkezlerle birlikte olduğu ve bu arada Ethem'in ağabeyi Çerkez Reşit'le birlikte hareket ettiği anlaşılıyor. Bu da Çerkez Ethem'i ihmal etmesini daha çarpıcı hale getirmektedir.

Ethem'in Teşkilat-ı Mahsusa için çalışmasına karşın mensubu olmadığı ileri sürülebilir; bu, hem Teşkilat-ı Mahsusa'yı, hem de benzeri örgütlenmeleri bilmemekle özdeştir. Bu "Özel Örgüt," istihbaratla gerilla aktivitesini birlikte ve iç içe sürdürmektedir; zamanında, Osmanlı'da, gerilla sözcüğü için "çeteci" kelimesi kullanılmaktadır. Teşkilat-ı Mahsusa, gözü pek yurtsever çetecilerden oluşan ve örgüt planında, "gevşek" olarak nitelenebilecek bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla Ethem'in veya bir başkasının, Teşkilat-ı Mahsusa için çalıştığı halde mensup olmaması, tanımsal olarak, imkansızdır. Ayrıca diğer kaynaklar, Ethem'i, Teşkilat-ı Mahsusa içinde gösteriyorlar; ağabeyi Reşit'in subay, kendisininse bugünkü dilde "astsubay" denilen "küçük zabıt" olmasına karşın, daha sonra, belkemiğini Çerkez gerillalarının oluşturduğu Kuva-yı Seyyare'nin önderi sayılabilmesi için, Teşkilat-ı Mahsusa içinde sürekli sivri len bir kariyerinin olması zorunludur.

Özel Örgütün, teşkilat yapısı açısından gevşek olmakla birlikte, ideolojik açıdan, kendisine yeterliliği olduğunu görüyoruz; "Pan-islamizm" Teşkilat-ı Mahsusa'nın vitrinindeki ideolojik doku olarak ortaya çıkmaktadır. Müslüman halkların yaşadığı tüm iklimlerde, başını Büyük Britanya'nın çektiği garp emperyalizmine karşı başkaldırıları çıkarmak, bu Özel Örgüt gerillalarını ateşleyebilmektedir; yalnız, örgütün ilk denemeleri, Arap halklarında bu alanda fazla bir şans olmadığını göstermeye yetmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılları, Araplarda, Osmanlı'dan ayrı bir bilincin oluşmaya başladığını ve Arap şeflerinin ise, bu savaşı Osmanlı federasyonundan ayrılmak için bir imkan olarak gördüklerini ortaya çıkarmıştır; Arap aktivistleri, Teşkilat-ı Mahsusa dirijanlarının aksine, Büyük Britanya ve arkasından Fransa'yla bir işbirliği eğilimini gösteriyorlardı. Bu, İslamist ihtilaller için, coğrafyayı sınırlamış ve Doğu'ya açmıştır.

Teşkilatın bir adının "Umur-u Şarkiye" olması bu yönelimle ilgilidir. Ayrıca, Enver'in, yenilgiyle İstanbul'dan ayrılırken Yarbay Hüsamettin'i çağırarak, "Örgütü resmen lağvediyor, ancak fiilen sürdürüyoruz" demesi ve bunun ötesinde, adını da, "Umum Alem-i İslam İhtilal Teşkilatı" olarak değiştirdiği-

ni bildirmesi, böyle bir anlayışa uygun düşmektedir. Ancak daha önce de değindim; pan-islamist kart, zamanında da pek öyle ciddiye alınmıyordu. Teşkilatın, pan-turanist ideolojisi, örgüte asıl rengini vuruyordu; yakınlaşmalar da uzaklaşmalar da buna göredir. Kuçuk Han, programında, Türklerle yakınlaşmayı çok açıklıkla ifade ettiği için, Teşkilat-ı Mahsusa'yla işbirliğinden çekinmemiştir.

Burada bir nokta var; Teşkilat-ı Mahsusa'nın silahlı gerilla örgütü olduğu pan-islamist ve aslında pan-turanist bu programda, hem "şark" ve hem de "sınır" sözcükleri, bugünkü netliklerinden çok uzaktaydılar. Kars bölgesinde olduğu gibi, sınırların oldukça sık bir biçimde değişmesi, 1878 yılından itibaren Rusya'nın egemenliği altında "Karskaya Oblast" olarak yaşamış bu bölgenin halkının, Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yeni belirsizlik içinde, Müslüman halktan oluşan Kars Şurası'nı kurması ve İttihat ve Terakki'yle Teşkilat-ı Mahsusa subaylarıyla bağlantıya geçmesi, buradaki siyasal oynaklığın çeşitli göstergelerinden birisidir. Bu açıdan, Teşkilat-ı Mahsusa gerillalarının, Kars Şurası veya Kuçuk Han'ın Sovyetiyle işbirliğine başladıklarında, bir sınır ötesi eylem içinde olduklarını akıllarına getirmemiş olmaları mümkündür. Öte yandan millet kavramının netleşmesi ve çok sınırlılığın ortaya çıkmasını da, daha çok, bir Birinci Dünya Savaşı sonrası olgusu olarak algılayabiliriz; bu nedenle, Teşkilat-ı Mahsusa gerillalarının, Ege kıyılarında veya Hazar yakınında eylemliliklerini aynı iklimde saymaları makuldür.

Böyle bir çözümlemenin, yöntemsel açıdan bir uzantısı beliriyor; hem Teşkilat-ı Mahsusa dirijanlarının, hem de Ankara'da kontrolü eline geçirmek üzere olan paşalar yönetiminin, örnek olsun, Kuçuk Han liderliğindeki Sovyet Cumhuriyeti'ni dışsal değil önemli ölçüde içsel gördüklerini düşünebiliriz ve böyle bir görüş haksız olmamaktadır. Aynı çerçevede, Kars Şurası'nın, Ermeni-Sovyet araştırmacı Pogosyan'ın yazdığına göre,¹ Daşnaklarla takviye İngiliz birlikleri tarafından dağıtılmasını da bir içsel sorun olarak görmek durumundayız. Pogosyan, bunun üzerine, Karskaya Oblast'ın, İngiliz, Fransız ve İtalya'nın kararlaştırması üzerine Amerikan Mandası'na verildiğini de ileri sürmektedir; herhalde bunu öneri olarak anlamak zorunluluğu var.

Kars Şurası'nın Daşnaklarla işbirliğiyle İngiliz birlikleri tarafından ortadan kaldırıldığı tarih, 1919 Nisan ve Mayıs ayları, Mustafa Kemal Paşa'nın da, net

1) A. M. Pogosyan, *Karskaya Oblast' ve Sostave Rossii*, Erevan, 1983, s. 225.

bir biçimde tanımlanan üç görevinden birisi olan doğudaki şûraları ortadan kaldırmak üzere, Şark Vilayetleri'ne bir tür olağanüstü yetkilerle donatılmış guvernör olarak gönderilme kararnamesinin hazırlanmakta olduğu zamana denk düşmektedir. Kuşkusuz Mustafa Kemal Paşa'nın, İstanbul'dan gemiyle ayrılıp Samsun'a çıkabilmesi, Sultan Vahdettin ve Sadrazam Ferit'in dışında, Büyük Britanya işgal kuvvetlerinin de tasvibini gerektiriyordu; Türk tarihçilerinin, anlaşılması zor nedenlerle, 1920 yılı başındaki İstanbul'un resmen işgalini abartmaları ayrı, İstanbul ve giriş çıkışları, o zaman da, İngilizler tarafından kontrol ediliyordu. Nitekim, çıkış kağıdında, İngiliz işgal kuvvetlerinin damgası vardır.

Bu yan, Türkiye'de Kemalizmin ve Paşa'nın bayagi eleştiricileri tarafından hep abartılmıştır; buradan hareketle, Kemal Paşa'yla Londra arasında organik bağ kuranlar az görünmüyor, bunları, vulgar saymak durumundayız. Bir ittihatçı olmadığı kesin ve teslimiyet imzalanır imzalanmaz, İstanbul'a gelen Kemal Paşa'yı, silah ve cephaneleri muhtemel mukavemetçilere transfer edinceye kadar görevinin başında kalan ittihatçı paşalardan ayırmak, İngilizler açısından zor olmamalıdır; bunun ötesinde, XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyılın başı, Batı hükümetlerine, iyi veya kötü anlamda Türk paşalarına sonuna kadar güvenilemeyeceğini öğretmiştir. Kemal Paşa'nın kararnamesinde, silah ve cephanelerin reziztans kuvvetlerine verilmesini önlemek de olmakla birlikte, çok kısa zamanda Kemal Paşa'nın var olan mukavemet kuvvetlerinin lideri olması, bu analiz çerçevesindedir.

Enver'in Umur-u Şarkiye'yi çok ciddiye aldığını ve en güvendiği paşa ve subayları buralarda görevlendirdiğini tekrarlamamız gerekiyor; Yakup Şevki, bunlardan birisidir ve bütün anılar, eldeki tüm silah ve cephaneyi muhtemelen Teşkilat-ı Mahsusa dirijanlarının kontrolündeki mukavemet kuvvetlerine aktarmaya özen gösterdiği noktasında birleşmektedir. Hüsamettin, Rusya'dan alınan Ardalan'daki kongrede başkanlığa Yakup Şevki'nin önerildiğini kaydediyordu; Paşa, sağlık nedenleriyle bu görevden uzak kalmıştır. Bu da, böyle bir dönemde sivil-asker arasındaki sınırın da silinmiş olduğuna işaret eder; nitekim Kemal Paşa da, bazı muhalefete karşın Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin başkanlığına talip olmuş ve başkan olmuştur.

Bu, Kemal Paşa'nın kişiliğinin bir parçası olan politik esnekliğinin kanıtlarından birisidir. Bundan kısa bir zaman sonra, bu kez Ege kıyılarında,

Çerkez Ethem gerillalarının tasfiyesi sırasında sergilediği manevra kabiliyetiye kişiliğinin başka bir yanını açığa vurmaktadır; 1920 yılının yaz öncesinde, Ethem'i Ankara Garı'nda büyük ihtimam ve saygıyla karşılayan Kemal Paşa, ikinci yarısında olağanüstü sayılacak manevralarla bu gerilla liderine Elen kuvvetlerinin arkasına geçmekten başka, açık bir kapı bırakmamaktadır.

Aslında Ethem'in, gerillalarıyla birlikte tasfiyesini, tek başına almamak gerekiyor; bu, Cumhuriyet'in yönetiminde, kuruluşunda çok önemli roller oynamış olan Çerkez kökenlileri tasfiyenin de başlangıcı sayılmalıdır. Anadolu'daki kurtuluş hareketine katılanlar içinde Mustafa Kemal dahil, en ünlüsü hiç kuşkusuz, "Hamidiye Kahramanı" olarak bilinen, sonraki soyadıyla Rauf Orbay, bir Abaza'ydı ve idam olmamak için yirmili yılların ortasında sürgünü seçmek zorunda kalıyordu. Bursa bölgesindeki ilk mukavemeti kuranlardan Bekir Sami, "Zeraho" aşiretinden bir Çerkez'di ve ilk dışişleri bakanlarından, Ankara kuvvetlerini Londra'da temsil eden adaşı Bekir Sami'ye "Kunduh"du. Millet Meclisi'nde öldürülen Deli Halit Paşa, İzmir Suikasti nedeniyle asılan "Hatko" İsmail Canbulat, yirmili yıllardaki komünist harekette önemli yerleri olan Hakkı Behiç, Şeyh Servet hep Çerkezdiler; bunlardan Canbulat, Kemal Paşa'nın, bakan olmak için yazdığı arzuhalde Paşa'nın birlikte bakan olmasını istediği çok yakın arkadaşıydı. Kuşçubaşı kardeşler, Pşivü Ethem, Reşit ve Tefvik Kardeşler de, çok önemli roller oynadıktan sonra, hızla tarih sahnesinden uzaklaştırılanlar arasındadır.

Yirmili yıllardaki Çerkez tasfiyesi, belki de tasfiyelerin ilkidir; çünkü, daha 1923 yılına gelindiği zaman bile artık, Teşkilat-ı Mahsusa ve Çerkez sözcükleri, öyle her yerde rahatlıkla telaffuz edilecek elfaz olmaktan çıkıyordu. Bunun nedenleri, hiçbir zaman netlikle ortaya konmuş değildir; bununla birlikte, benim, Çerkez Ethem'in ve gerillalarının, Elen kuvvetlerinin arkasına geçmekle birlikte, Türk mukavemet kuvvetlerine bir tek kurşun bile atmadıkları ve Ethem'in, ayrılmadan önce, bazı gerilla liderlerini mukavemeti sürdürmeye özendirdiğini göstermeme kadar, "ihamet" kabul edilmiş ve kuşaktan kuşağa tekrarlanmış. Ancak teknik çalışmalara inildiğinde, Ethem kuvvetlerinin nerede ve nasıl ihamet ettikleri konusunda hiçbir kanıt verilmeyordu; bunun yerine, Ethem'in, kuvvetlerinin yönetiminde ve finansmanında, popülist ve hatta komünizan yöntemlere başvurduğu hep ileri sürülmüştür.

Ethem'in, birisi modern Kürt başkaldırılarından ilkinin yöneten Prens Be-

dirhan'ın torunu Cemal Kutay tarafından ve diğeri, bir günlük gazetede yayımlanan iki anısı bulunmaktadır; Kürt kökenli Kutay, yer yer anıları bükmüş olmanın dışında bir de yazılarını Kemalist çerçeveye uydurma konusunda aşırı gayretli olmakla ünlüdür. Günlük gazetede, Ethem'in ölümünden çok sonra yayımlanan anıları da pek çok soruya cevap verici bir nitelikte olmaktan uzak görünüyor; bununla birlikte, burada da Ethem kuvvetlerinin finansmanını zenginlere yüklediği ve kamulaştırma yoluyla gelir edindiğini doğrulamaktadır. Ancak, söz konusu dönemde, belki de yakındaki Ekim Devrimi'nin etkisiyle, bu tür yöntemler her yerde ve her türlü gerilla eyleminde etkili olabiliyordu. Örnek olabilir, Erzurum Kongresi'yle aynı zamanda Balıkesir'de toplanan, Hacim Muhittin Çarıklı'nın önderliğindeki "Hareketi Milliye Kongresi," alay komutanlarının, kongre tarafından seçileceğini ve seçimi kabul etmenin zorunlu olduğunu, politik komutanların yanında askeri bir komutan yardımcısı olacağını şarta bağlıyordu. Adana çevresindeki gerillalar ise, daha sonra Çin'de Mao'nun moda haline getireceği yöntemlerin benzerlerini icat ediyorlardı; bunlar normaldir.

Normal olmakla birlikte, Ethem kuvvetleriyle Moskova arasında herhangi bir temasın olup olmadığı sorusu önemlidir; Sovyet kaynaklarının tamamını incelememiş olmakla birlikte, incelenenlere bakarak, böyle bir temas olduğunu ileri sürmek mümkün görünmemektedir. Bunun ötesinde, Çerkez kuvvetlerinin tasfiyesinden sonraki karalamalar esas alınacak olursa, tam tersini düşünmeye zorlanabiliriz; ancak, bunları önemsememeyi öğrenmiş durumdayız. Çünkü Sovyet siyasi yazınında, daha önce çok umut bağlansa bile, yenilgiye karşı acımasız bir davranış söz konusudur; daha önce çok övülmüş, ancak sonra kaybeden tarafı karalamak bir Sovyet siyasi yazı ahlakı olmuştur. Bu nedenle böyle bir soruya doğrudan cevap yetiştirecek durumda olmadığımı kabul ediyorum.

Buna karşılık, 1920 yılı Eskişehir'inin, Ethem'in siyasi merkezi olduğunu düşünmek mümkündür; çok büyük ölçüde Tatar ve daha az ölçüde Çerkez göçmenlerinin barındığı Eskişehir'de yayımlanan *Seyyare-i Yeni Dünya* gazetesi, "Milli Kahramanımız Ethem Yoldaş" olarak adlandırdığı Ethem'in ve gerillalarının başarılarının övgüsüyle doluydu. Bu da bir rastlantı olarak ortaya çıkmıyor; Eskişehir, 1920 Türkiye'sinde en önemli komünizan merkez durumundadır ve çok aktif olmuştur. Bazı kaynaklar, Ethem'le aynı zamanda tas-

fiye edilen Türkiye Komünist Partisi'nin ikinci adamı sayılan ve Suphi'yle birlikte Karadeniz'de boğulan, anne tarafından Çerkez, Ethem Nejat'ın buralarda etkili olduğunu ileri sürüyorlar; zamanındaki Sovyet kaynaklarıysa, Eskişehir'de Bolşeviklerin etkili olduğunu ileri sürmekten geri kalmıyorlardı.

Ethem'in kendisiyse, yayımlanan anılarında, bu konuda suskunluğu seçmiş bulunmaktadır; kuvvetleri içinde adı "Bolşevik Taburu" olan bir birliği haber vermekle birlikte, ilişkileri konusunda aydınlatıcı olmamayı tercih ettiğini görüyoruz. Aslında anılarında vermeye çalıştığı izlenime göre, politika-dan daha çok savaş örgütlemeyi bilen bir gerilla lideridir; bunu olduğu gibi kabul etmede güçlüklerimiz var. Kemal Paşa çevresinin kendisini tasfiye etmek istediğini sezmesi ve manevraları çok iyi görmesi, üstelik daha sonra kendisine yapıştırılacak "hain" sıfatını sanki bilmişcesine, bunu haklı çıkara-cak adımlardan ısrarla kaçınması, politik yanının da ihmal edilemeyeceğinin ipuçları durumundadır. Eğer kaybetmişse, kaybetmesi kaçınılmaz olduğu içindir.

İslam Ansiklopedisi'nde, Ethem hakkında çok kısa bilgi veren Türkolog Rustow, Atina'dan 1923 yılında ayrılarak, çeşitli duraklardan sonra Ürdün'e yerleştiğinde, 1935 yılında birkaç kez Mustafa Kemal'e karşı komplo nede-niyle tutuklandığını kaydediyor.¹ Aynı kaynak, Irak'taki Ali Raşit hareketini desteklediği için de başının derde girdiğini ilave ediyor; bunlar her sürgünün başına gelebilecek abartmalı polis gözetiminin etkisini taşısa da, yaşamının sonuna kadar politikayla ilgisini kesmediğini de düşündürmektedir.

Ethem'in Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Anadolu'da gerilla faali-yetlerine, 1919 yazında Anzavur liderliğinde ve izinde başladığını biliyoruz; Anzavur da, Kuşçubaşı Kardeşler ve Ethem Kardeşler türünden Çerkez'dir. Ancak Anzavur, daha sonra Ankara-İstanbul polarizasyonunda, İstanbul ya-nında yer alarak mukavemetçilere çok büyük güçlükler verdiriyordu; bu haliyle, mukavemetin ilk zamanlarında çatışmaların bir bölümü de Çerkez-ler arası bir nitelik kazanıyordu. Bunun başka örneklerini de biliyoruz; Çerkez Ethem'in, Kurtuluş Savaşı'nda ünlenmesinde, reziztansa karşı Düz-ce İsyanı'nı bastırması ve içlerinde Berzeg Sefer'in de bulunduğu pek çok Çerkez ileri gelenini astırması da var. Sefer'in yakınları daha sonraki yıllar-da, Sefer Bey'in gericilere katılmasının zorunluluktan doğduğunu ve asılma-

1) *L'Encyclopedie de L'Islam*, Nouvelle Edition, s. 21.

dan önce dört bin Çerkez gerillasıyla, reziztansa katılmak üzere olduğunu ileri sürüyorlar; burada önemli olan kaydedilen rakamdır. Rustow da, Ethem'in, Elen hattının gerisine geçerken yanında birkaç yüz Çerkez gerillası olduğuna işaret ediyordu; ne kadar abartmalı olursa olsun, bunlar 1920 yılında büyük sayılardır.

Peki neden? 1920 yılında, Çerkez Ethem'in gerillaları hariç, hiçbir başarılı askeri harekete tanıklık etmiyoruz; bu durumda Kemal Paşa gibi temkinli ve beklemesini bilen bir liderin, bu kadar erken bir tasfiyeye başvurmasının nedenini sormak durumundayız. Bunu, 1920 yazında, Gilan'da olanlara ve sonbahardaki Bakû gelişmelerine bağlamak zorunluluğu var. Ayrıca Ethem'in buradaki gelişmelerle bağlantılı olmasa bile haberdar olduğunu düşünmek gerekmektedir; Rauf, anılarında Ethem için, "İran'ın Kürt aşiretleriyle olan çarpışmalarda hizmeti ve yararlılığı görülmüştür"¹ diye yazıyordu. Örgüt çerçevesi bir yana, kişisel düzeyde de, İran coğrafyasındaki gelişmelerin içine girmiş olduğunu görüyoruz. Gerçekten böyle mi? Bu aslında görüldüğü kadar önemli değildir; önemli olan, mukavemeti yönetimi altına almak isteyen, Kemal Paşa liderliğindeki yüksek Osmanlı bürokratlarının değerlendirmesinin bu yönde olduğundan kuşku duymamamız gerekmektedir.

Daha önceki bölümlerdeki çözümlemelerden hatırlanacaktır; Çerkez gerillalarına benzer, Cengeli gerillalarına dayanılarak ve Hazar sahillerine çıkan Kızıl Ordu'ya güvenilerek, İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilanı, 1920 yaz başıdır. Eylül ayındaysa Bakû'de Doğu Halkları Kurultayı, Cengeli gerillalarının lideri Kuçuk Han'ı desteklediğini bir karar haline getiriyordu ve Bakû Kurultayı devam ederken, hırslı, Paris'te eğitim görmüş bir valinin oğlu olan Mustafa Suphi'nin liderliğinde bir komünist partisi kuruluyordu. Böyle bir durumda, kendisini şekillendirmeye başlayan Kemalist yönetimin, Çerkez Ethem gerillalarını tasfiye etmeyi kararlaştırması, siyasi analiz çerçevesinde, son derece anlaşılabilir olmaktadır.

Burada şaşırtıcı olan kararın kendisinden daha çok, henüz kendisini kabul ettirmemiş bir liderliğin bu kadar riskli bir kararı böylesine bir cüretle alabilmesidir. Bu karar tek kalmıyor; Kemalist yönetim, aynı zamanda, kendi kontrolünde bir komünist parti kurulmasını da kararlaştırıyor ve böylece, 1920 sonbaharında, "resmi" komünist partisi ilan ediliyordu. Çerkez gerillalarının

1) "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, 1962, Sayı: 6, s. 178.

tasfiyesiyle “resmi” komünist partisinin kurulmasının kararlaştırılması, Kema-
list politika kurallarının önemlilerinden birisini, “kontrol” kabiliyetine verilen
ağırlığı da ortaya çıkarıyor. Gerçekten de, 1920 sonbaharında Mustafa Sup-
hi’ye karşı davetkar bir tutum alındığına ve legal komünistlerin oto-likidasyo-
na zorlanmasına da tanıklık ediyoruz; 1921 Şubat ayına girdiğimizde, Musta-
fa Suphi ve arkadaşları Karadeniz’de boğulmuş ve Çerkez Ethem’le kardeşleri,
seçkin gerillalarıyla birlikte savaş alanını terk etmiş durumdadırlar.

Aynı tarihte, Tahran’da da, İngiliz siyasetine sıkı sıkıya bağlı Seyit Ziya’yla
Sovyetler’le daha pozitif bir denge politikasına yatkın Albay Rıza’nın darbesi
de sahneleniyordu. Çerkez Ethem, anılarında, 2 Şubat 1921 tarihindeki de-
rin hüznünü, kısa bir süre önce Elen kuvvetlerinden aldığı Susurluk’ta Elen
kuvvetlerine teslim olmak olarak özetliyordu. Aynı yılın aynı ayının yirmi bi-
rinde ise, Tahranlılar, ateş ve postal sesleriyle uyanıyorlardı; bir darbe var.
Önde görülen, daha sonraki politik eylemlerinin ve İngiliz arşivlerinin net bir
biçimde kanıtladığı gibi, tam bir İngiliz adamı olan Ziya’dır, ancak yine de,
darbe, toplumda büyük tepkiler çekmiş ve Sovyetler’i son derece rahatsız et-
miş, kapitüler nitelikteki İran-Britanik Antlaşma’yı ilga ediyordu. Başbakan
Ziya, bunu, Büyük Britanya’nın Tahran temsilcilerine, halkın gözünü boya-
mak için gerekli bir adım olarak anlatmıştır; Londra’nın da hoşgörüyü karşı-
ladığını biliyoruz.¹ Tarihi gelişmeler, bu darbede kuvvetli adamın Rıza oldu-
ğunu göstermiştir ve Rıza, darbeden hemen sonra, Cengeli gerillalarını dağı-
tarak ve yer yer patlayan benzeri ayaklanmaları kırarak, hem gücünü ve hem
de prestijini artırmayı bilmiştir. Bu arada, Ziya’nın hızla tasfiye edildiğini ve
Tahran’ın, bölgede birbirine rakip, Londra ve Moskova arasında daha denge-
li bir politik çizgiyi benimsediğini hatırlıyoruz.

Çerkez gerillalarıyla Cengeli gerillaları arasındaki ilişki hangi ölçüdeydi?
Bunu, daha sonraki araştırmalar ortaya koyacaktır. Ancak Teşkilat-ı Mahsu-
sa’nın elinin her ikisine kadar uzandığı konusunda hiçbir kuşumuz bulun-
muyor. Pan-islamist ideolojinin ikisini de etkilediğini düşünebiliriz; en azın-
dan Küçük Han’ın programında, Türkiye’ye yakınlığın çok önemli bir yer tut-
tuğunu kaydetmiş bulunuyorum.

Ortadan kaldırılmaları aynı yıldadır ve benzer mekanizmalar çerçevesinde

1) Seyit Rıza’nın sözü, “to throw dust in the eyes of Bolsheviks and native malcontents” biçimindedir.
*Documents on British Foreign Policy, 1919-39, XIII, 731, aktaran, Ervand Abrahamian, Iran
Between Two Revolutions, Princeton U. P., 1982, s. 118.*

gerçekleşiyor. Miralay Rıza'nın bu tasfiyeden sonra "kurtarıcı" rolünü açıklıkla öne çıkardığı ve yolunun açıldığı kesindir; "reis-i cumhur" olmak istiyordu, İran'da dinasti değiştirmenin tradisyonu bulunduğu için, eski İran'ın adlarından birisi olan "Pehlevi" sözcüğüyle, yeni bir haneden kurmasına ve şah olmasına mücadele ediliyordu. Osmanlı düzeninde ise, çok şaşırtıcıdır, hanedan değiştirilmiyor ve nedenini pek bilemiyoruz, ancak belki de bir başka çalışmamda bir bölüm başlığı yaparak ileri sürdüğüm "Osmanlı Cumhuriyeti" nitelemesi¹ bir ipucudur ve Osmanlı düzeni, sanıldığından daha çok bir cumhuriyet niteliği taşıyordu. Bu nedenle, Albay Rıza'nın şah olurken Kemal Paşa'nın "reis-i cumhur" olması fazla şaşırtıcı sayılmayabilir; her ikisinin de, düzenlerini kurmaya başlamaları için, 1925 ve 1926 yılını beklemek zorunluluğu var.

İki gelişmeye daha işaret etmek durumundayız; Küçük Han, Cengeli gerillalarıyla birlikte tasfiye edilirken, yeni düzen çağrışımı yapan İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etmişti ve Çerkez Ethem'in kariyerinde bunu görmüyoruz. Gerçi, Türkiye tarihinin bu kesitiyle ilgili olarak ve her yorumcunun kendi tarafına çektiği bir "Yeşil Ordu" sözü veya efsanesi bulunmaktadır; benim değerlendirmem, Çerkez gerillaları dışında ve Ankara yakınında Ali Fuat Paşa'nın komutasındaki kolorduyla Erzurum'daki Kazım Karabekir komutasındaki kuvvetlerinden başka, bir silahlı gücün olmadığıdır. Bunların da ne ölçüde güç oldukları tartışmalıdır; çünkü, Osmanlı-Türk kuvvetlerinin son zamanlardaki temel özelliği, son derece yaygın ölçüde, cepheden kaçışların görülmesidir.² Bu, Anadolu mukavemeti zamanında da geçerliydi; daha sonra, ittihatçıları, komünistleri ve Kürtleri cezalandırmak için kullanılan "İstiklal Mahkemeleri" sisteminin, tümüyle savaştan kaçan askerler için kurulduğu kesindir; dolayısıyla, Çerkez gerillalarının, hem ayrı bir siyasi örgütlenme olmadan ve hem de güçlü bir alternatif mukavemet ordusu yaratılmadan üzerine gidildiği netlikle ortaya çıkmaktadır. Tarih yazıcısı, tarihsel olayların açılımını, tarihsel aktörlerden çok daha ciddiye almak zorundadır; bu açıdan bakıldığında, 1920 yılı sonu ve 1921 yılı başlarında, Çerkez geril-

1) Y. Küçük, *Fatih Sultan Mehmet*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.

2) İsrailli Profesör Tauber'in çalışmasında, geçerken verdiği bilgiler arasında, en fazla 1 milyonu bulan Osmanlı Ordusu'ndan kaçışların, 1918 yılında, yarım milyona ulaştığı ve Suriye'deki yüz bin kuvvetindeki Dördüncü Ordu'dan, savaş sonunda ancak üç bin beş yüz askerinin kaldığı yer almaktadır. Profesör Tauber, cephe terkleri için, "veba" nitelemesini yapmaktadır. Eliezer Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, Essex, 1995, s. 3.

lalarının tasfiyesinin iki bölmeli bir boşluğa yol açmasını beklemek durumundayız. Bu bölmelerin birisinde “karalama” ve diğerinde “övünme” var; Çerkez Ethem’i, hain olmasa bile hain ilan etmek kaçınılmazdır. Bunun ötesinde, reziztansın başında elde ettiği başarılarla savaş için gerekli psikolojik üstünlüğe imkan veren bu popülist gerillaların dağıldığı bir zamanda ve ayrıca, Sovyetler’den bir savaşçı alayla gelmeyi vaat eden Mustafa Suphi ve yoldaşlarının Karadeniz’de öldürüldükleri bir tarih noktasında, özellikle yenikçi bir psikoza sahip halka güven vermek zorunluluğu vardır. İşte tam bu sırada ilan edilen ve aşırı törenlerle kutlanan, Elen kuvvetlerine karşı “Birinci İnönü Zaferi”, kendi halinde, büyük kuşkuları davet etmektedir; tanrı lütfu niteliğindedir, ancak bilim dünyasında, tanrısal oluşumları soğukkanlı bir kuşkuculuk süzgecinden geçirmek, zaman zaman verimli sonuçlar verebiliyor.

Benim yaptığım da bu olmuştur; önceki çalışmalarımın yayımlanmasından sonra, bugün, “ihamet” ve birinci “zafer” artık inandırıcılığını, çok önemli ölçüde yitirmiş durumdadır. Aslında Türk Kurtuluş Savaşı’na soğukkanlı olarak bakacak olursak, gerilla savaşı ve iç savaş çarpışmaları çıkarıldığında, düzenli orduların karşılaşması planında, çok fazla abartmaya elverişli olmadığını görebiliyoruz. Hepsi, Elen kuvvetlerinin Ankara önlerine kadar gelen ilerleyişi, Sakarya kenarında durdurulduktan sonra, bir de karşı taarruzdan ibaretti; Sakarya Müdafaası, diğer politik gelişmelerle birlikte bir dönüş noktasıdır.

Askeri açıdan anlamı şudur: Eğer, Britiş emperyalizmi, Anadolu’ya çıkışını özendirdiği Elen kuvvetlerinin lojistik desteğini sağlamazsa, bu kuvvetlerin Anadolu’nun içlerine doğru ilerlemeleri ve buraları ellerinde tutmaları mümkün değildir. Bu çok önemli bir mesajdır, ancak, anlamının kavranabilmesi için başka işaretlere de ihtiyaç duyuluyordu; ünlü “Harbord Raporu” işte burada, tarihsel rolünü bulmuş olmaktadır.

General Harbord başkanlığındaki Amerikan misyonunun, Doğu Anadolu ve Transkafkasya’da incelemeleri, 1919 sonbaharına denk geliyor ve Sivas Kongresi sırasında bazı temaslar da yapmış olduğunu, Türk tarihinin tartışmalarından biliyoruz. Harbord Misyonu’nun temel amacı, Washington açısından, önerilen Ermeni Mandası’nın kabule değer olup olmadığını araştırmaktır; raporun 1919 yılı sonrasında,¹ Amerikan resmi makamlarına teslim

edilmesine karşın, mesajının daha sonraki tarihte anlaşıldığını kabul etmemiz gerekmektedir. Amerikan Senatosu'nun 1 Haziran 1920 tarihinde, iki ay sonra açıklanacak Sevr Sözleşmesi'nde açıkça ifadesini bulan, Ermeni Mandası'nı reddetmesini, General Harbord Misyonu'nun değerlendirme ve tavsiyelerine bağlamak zorunludur.

Amerikan Senatosu'nun, tarihsel olarak İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilan edildiği haftaya rastlayan bu ret kararı, aslında Sevr Sözleşmesi'nin de ölü doğmasının en önemli nedenlerinden biridir; Harbord Misyonu bulguları çerçevesine giriyordu. Harbord, bu bölgeyi, ne Ermenilerin ve ne de Kürtlerin tutamayacağını, ayrıca Amerikan mandasının katkısının zahmetini çok aşacağını ve yine de bu bölgeyi, tarihsel deneyimleriyle sadece Türklerin düzen altında tutabileceğini bildiriyordu. Raporun, çeşitli kançılaryalarda okunmasını izleyen bir tarihteki Sakarya Savunması, General Harbord'un tavsiyelerini destekliyordu.

Bu saptama, bizi yukarıda sözünü ettiğim gelişmelerden ikincisine getirmektedir; Anadolu'da, Çerkez gerillalarının, Suphi ve arkadaşlarının, legal komünizan politikacıların tasfiye edildiği ve Sovyetler'le "resmi" komünist kuruluşlar çerçevesinde ilişkilerin ön plana çıktığı ve daha da önemlisi, Sovyet-Iran, Sovyet-Türkiye dostluk ve Sovyet-Britiş ticaret antlaşmalarının imzalandığı, Ankara'nın Çerkez halkından Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin Londra'da, barış görüşmeleri yaptığı² bir zamanda, bir de, Enver Kaygısı'nın hakim olduğunu görüyoruz.

Kazım, Fevzi ve Kemal Paşalar, Enver'in Anadolu'ya geçiş yapmak üzere olduğu yollu istihbaratını çok ciddiye alıyorlar ve görüldüğü yerde, en azından tutuklanması için önlemler geliştiriyorlardı. Bunun, Enver'e ulaştırıldığından kuşku duymamız için pek az neden var; ayrıca, bütün bu tasfiyeler sırasında, Ankara'yı tutan kuvvetlerin komutanı, Kemal Paşa'nın sınıf arkadaşı ve ayrıca sınıf birincisi, komünist şair Nâzım Hikmet'in dayısı Ali Fuat Paşa'nın da, Moskova'ya büyükelçi yapıldığını görüyoruz. 1925-1926 tasfiyelerinde, hayatını ancak köşeye çekilmeye razı olarak kurtarabilen bu ünlü komutan, anılarında, Moskova'da Enver'le görüştüğünü ve Ankara'daki aleyhte havayı yansıttığını kaydetmektedir. Bu nedenle, Moskova'yı Sovyetler, Al-

1) "The Military Mission to Armenia (Harbord) to the Secretary State, Oct 16 1919" *Foreign Relations*, 1919, Vol. II. Wash. D. C., 1984.

2) Bekir Sami de, kendisini, hemen izleyen tasfiye dalgasından kurtaramamıştır.

manya'yı Ermeniler ve Anadolu'yu da Kemalistler tarafından tehlikelerle doldurulmuş gören Enver'in, İç Asya'da serüvene açılmasının da bir zorunluluk olduğunu kabul etmek durumundayız. Şartlar, artık Enver'in siyasi ömrünü doldurduğuna işaret ediyordu.

Şimdi, ortaya çıkan politik vektörleri özetleyebilecek durumdayız. Bir: Kemalistler, Ön-Kafkasya'nın Bolşevize edilmesinde, kızıl kuvvetlere çok büyük ölçüde yardımcı oldular. Başkaları bir yana, eğer Kemalist katkı olmasa, Azerbaycan'ın Sovyetize edilmesinin güç olacağı ileri sürülebilir ve Azeriler, bunu hep ileri sürmüşlerdir. Bu, Moskova açısından son derece dostane bir yaklaşımdır. İttihatçılar, ittihatçı komutanlar ve Teşkilat-ı Mahsusa, bu politikaya karşıdır ve bunların hızla tasfiyesine tanıklık ediyoruz.¹ İki: Kemalizm, kendisini, pan-turanizmi ve Osmanlı emperyal heveslerini, tümüyle terk düşüncesine dayayarak forme etmektedir. Bu, Büyük Britanya emperyalizmi için son derece cazip bir gelişmedir. Üç: Londra'nın, o tarihte, olayların gelişmesine Moskova'dan daha titiz bir sınıfsal-politik açıdan baktığını söyleyebiliriz; ıslahı mümkün olmayan bir İngiliz karşıtı olan Enver ve taraftarlarına Anado-

1) Bu nokta, Transkafkasya'da bağımsız cumhuriyetlerin kurulmasında ve daha sonra bunların Sovyetize edilmesinde Osmanlı-Türk kuvvetlerinin rolü, bölge tarihinin en karışık yanlarından birisidir. Açıklık şuradadır: Bağımsız devletlerin kurulmasında da önemli rol oynamışlar, ancak bunlar, henüz ittihatçı yönetimindedir. Daha sonra Bolşevize edildiğinde Kemalist direksiyon egemendir; bunları zamanına ait üç kaynakla gösterme ihtiyacı duyuyorum.

Bir: 1919 yılında bir kaynak, Osmanlı kuvvetlerinin, bağımsız Azeri Cumhuriyeti'ni desteklediğini ve Kızılordu'ya karşı savaştığını kaydediyor.

"D'apres le traite special, garantissant completement l'indpendance du nouvel Etat en ec-hange de quelques avantage economiques, le commandement ottoman accordait au gouvernement de l'Azerbaidjan leş munitions et leş techniciens necessaires. Leş volontaires azerbaid-janis, avec leur aide, ont reussi en peu de temps a prendre l'offensive contre rarmee rouge, et la chasser vers Bakou qui, assiege, tomba le 15 septembre 1918."

D. Z. T., "La Premiere Republique Musulmane - L'Azerbaijan", *Revue du Monde Musulman*, 1918-1919, Vol. XXXVI, s. 255.

İki: Bu bağımsız cumhuriyetlerin devrilmesinde de, bu kez, Kemalist Türk kuvvetlerinin kilit rolü oynadığı kesindir.

"Dans leur stituation desesperee, les Turcs s'allerent aux revolutionnaires."

"Cette amitie turco-bolcheviste etait dictee par des interets communs."

"Le travail des Turcs continuait au Caucase; ils excitaient la population musulmane contre son gouvernement."

"Ce fut ainsi que le Gouvernement de l'Azerbaidjan fut renverse a Bakou, et que Parmee rouge entra le 27 Avril 1920 en Azerbaidjan aidee par des officiers superieurs turcs."

W., "Les Relations Russo-Turques Depuis L'Avenement du Bolshevisme", *Revue du Monde Musulman*, Dec. 1922, Vol. LU, s. 93-94.

Üç: Bu dönemde, Kafkasya'da savaşan, o zaman binbaşı, Veysel'in anıları da bu sırrı açıklamaktan geri kalmamaktadır.

"Nahçıvanlılar Türkleri, Ruslarla müttefik olmakla suçluyorlardı."

"Açıktan açığa, 'Türkiye kendisini kurtarmak için bizi kurban ediyor, eğer Bolşeviklerin hatırı için taarruzdan vazgeçmeselerdi bugün iki düşman arasında kalmayacaktık' dediler."

Emekli General Veysel Ünüvar, *Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921*, İstanbul, 1997, s. 37.

lu'nun kapatılması ve rüşeym halindeki anti-emperyalist sol odakların tasfiyesi, Londra açısından ayrı bir tanrısal lütuf oluyordu. Dört: Sovyetler, Anadolu'daki genç komünist hareketin feda edilmesi karşısında, Anadolu ve İran platolarında –buna Afganistan da eklenebilir– bir *no man's land* bulmaktan ve daha sonraki sözlerle, *cordon sanitaire* sağlanmasından ayrıca hoşnutluk duyuyordu.

Çok ayrıntılı ve ince bir siyasal mimariyle karşı karşıya duruyoruz.

Altıncı Bölüm

SUPHİ

Mustafa Suphi, Cumhuriyet Türkiye'si'nin, belki Mustafa Kemal'den sonra, hakkında en çok ağıt yakılanıdır; Türk entelijansiyasının bir numaralı martiri olduğunda kuşku bulunmuyor. Fakat belki de en az tanınanı olduğunu söyleyebiliriz, herhalde martir ya da "aziz" olmak için fazla bilinmemek zorunludur. Hakkında bildiklerimizse net bir tablo çıkarmıyor, ayrıntıya indikçe de çelişkili bir resimle karşılaşmaktan korkuyoruz. Bir kez korkunca, gerçeklere kapanıyoruz ve hep gerçeklerden kaçıyoruz.

Son Osmanlı aktivistleri içinde ve Cumhuriyet'e kalan kuşakta, köken olarak yüksek bürokrat bir aileden geliyor; babası vali ve anne tarafından dedesi belediye başkanıdır. Mustafa Kemal'den iki yıl sonra 1883 tarihinde, o zaman Trabzon'a bağlı Giresun'da dünyaya geliyor; baba mesleği gereği ilk tahsilini Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli büyük kentlerinde görüyor, daha sonra İstanbul'da hukuk ve Paris'te siyasal bilimler okuyor, son Osmanlı aydınları içinde de iyi bir eğitimi gördüğü kesindir.

Yurtsever olduğunu söyleyebiliyoruz, oportünist nitelemesinin ağır olacağına kuşku yok, fakat, hep bir arayış içinde olduğundan da kuşku duymu-

yoruz. Gazetecilik ve Yüksek Ticaret Okulu'nda hocalık yapıyor; "Milli Meşruyetperver" Partisi'yle ilgili olduğu anlaşılıyor, buralarda bir netlik var. Fakat, Kabe-i Hürriyet Selanik'ten, Kahpe Şehir İstanbul'a Hareket Ordusu Komutanı olarak gelip Meşrutiyet'in ilanını sağlayan ve Başbakan olan Mahmut Şevket Paşa'nın katli nedeniyle yakalanması ilgi çekicidir; suikastte parmağı olduğuna inanmamız için bir neden bulunmuyor; yalnız, hem Hareket Ordusu ve hem de Mahmut Şevket Paşa'nın arkasındaki dinamo olan İttihat ve Terakki'nin karşısında bir yer tuttuğunu biliyoruz. Herhalde bu tutuş yazgısını belirliyor; suikastin arkasından gelen terör dalgası, Suphi'nin, Sinop'a kalebend olarak sürülmesi sonucunu da doğuruyor; Cumhuriyet'in usta ve oportünist yazarı Sabahattin Ali'nin de sürülmesi ve burayı anlatan bir şiirinin daha sonra türkü olması nedeniyle çok ünlenen bu kalede, artık bağlıdır.

Suphi, her şey olabilir, fakat bağlı kalacak bir insan değildir; Birinci Dünya Savaşı başlayınca, kayıkla Karadeniz'i geçiyor ve Rusya'da savaş esiri statüsünü buluyor, arkasından da, savaş esiri olarak Ekim Devrimi'ni duyuyor. Angelica Balabanova, bize Ekim Devrimi'nin Rusya'daki tüm savaş esirleri için de bir talih kuşu oluşunu, pek dramatik bir biçimde anlatıyordu; öte yandan, Türkiye komünist hareketler tarihinde de adı geçen, ancak Moskova'da İslam Komiserliği'nde görevli Şerif Manatov, 1923 yılındaki bir notunda, Suphi'nin 1918 Ocak ayında komiserliğe gelerek bir Türk şubesi açmak üzere başvurduğunu kaydediyor,¹ artık yeni bir kariyer açılmıştır. Ne yazık, pek uzun sürmüyor; fakat dolu olduğunu görüyoruz. 1920 yılında Türkiye Komünist Partisi'ni kurarak genel sekreter olan Suphi, aynı yılın sonunda Anadolu Savaşı'na yardım amacıyla, Kars'tan Türkiye'ye geliyor ve binbir hakareten sonra yine Trabzon'dan, bu kez zorunlu olarak bindirildiği bir kayıkla yine kuzeye kürek çekerken, on beş yoldaşıyla birlikte boguluyor; bedenlerinin denize atıldığı konusunda Nâzım Hikmet'in şiirleri vardır.

Lenin, jakobenizmle proletarya diktatörlüğü arasında bir köprü değilse nedir; Lenin'in, jakobenizmi yüksek tuttuğunu hep biliyoruz. Bundan, bir jakoben damarı olmayanın ihtilalci komünist olamayacağı sonucunu çıkarabilir miyiz? Mümkün, fakat Jön-Türkler'in ve bunların örgütlü hali olan İttihat ve Terakki'nin, *jakoben a la turque* olduklarını kesinlikle söyleyebiliyoruz.

1) Mustafa Suphi, *Yaşamı Yazıları Yoldaşları*, derleme, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1992, s. 46.

Özgürlükçü olduğunu düşündüğümüz ve yurtsever olduğundan kuşku duymadığımız Suphi'yi, İttihat ve Terakki'den uzak tutan herhalde bu jakoben damar olmalıdır. Fakat aynı Suphi'yi, 1920 yılında Komünist Enternasyonal'in İkinci Kongresi'nde, Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresinde ve Doğu Halkları Kurultayı'nda delege olarak görüyoruz, ayrıca Rusya Komünist Partisi toplantılarına katıldığı yolunda da işaretler var; çok derinde bir çelişki ya da uyumsuzluğun habercisidir. Belki de trajik yazgısı, bu uyumsuzlukta belirlenmiştir.

Rusya Komünist Partisi'nin önde gelen diriyanlarından bir bölümünün, henüz açılmadan önce, Doğu Halkları Kurultayı'nı, "sirk" ya da "komedi" türünden aşağılayıcı nitelemelerle karşıladıklarını daha önce kaydetmiştim, tam açılacağı sırada, 1920 yılı Eylül ayı başında, Ermenilerin de benzer değerlendirmeler yaptıklarına tanık oluyoruz. Ermeni Taşnak Partisi yayın organları, kurultay sırasında, "Biz inanıyoruz ve bir kez daha tekrarlıyoruz ki, Şark Enternasyonal siyasi komediden başka bir şey değildir" yollu yayınlar yapıyorlardı.¹ Ermeniler, "Mustafa Kemal, Kuçuk Han ve Sultanların temsilcilerinin katılmasıyla Enternasyonal" olmayacağını ileri sürüyorlardı; Kemal'in temsilcisi İbrahim Tali'yle sultanın temsilcisi olması gereken Enver, kurultay sırasında localarda oturuyorlardı. Tam bu sırada, Moskova'nın ilhamı ile, yeni kurulan İran Komünist Partisi'nde bir değişiklik gerçekleştiriliyordu; sol kanat Sultanzade, sağ kanattan Haydar Han'a yer açıyordu, Kuçuk Han'la daha iyi bir uyum için düzenlendiğinde hiçbir kuşku yoktur.

Başkurt Cumhuriyeti Başkanı Velidi Togan ise, bu zamanlarda, Moskova'daki komünistlerle nihai olarak bozuştuktan sonra firar halindedir; sanki Bakü'deki Doğu Halkları Kurultayı, bir sirk olmasa bile bir dram sahnesidir. Velidi Togan'ın da bu sırada Bakü'de olduğunu, anılarına dayanarak, daha önce göstermiş bulunuyorum; üstelik Togan anılarında, kendisini, Bakü'de Suphi komünistlerinin sakladığını haber veriyordu. İlk bakışta inanılması zor bir bilgidir kuşkusuz, komünist partilerinin savaş esirleri veya kâr peşinde bezirganlar tarafından kurulması, bu bilmece türü rivayete belli açıklıklar getirmektedir, yalnız, burada ters yönde bir açıklığı da saptayabiliyoruz. Validov Vakası, bu sırada kurulan komünist partileri analiz etmemize de katkıda

1) Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 204.

bulunmaktadır.

Retrospektif bir yaklaşımla, Doğu Halkları Kurultayı'nı Suphi'nin komünist dünyada hızla parlayan yıldızının tutulmaya başlayışı olarak algılamak mümkündür; çünkü ek işaretler var. Ankara'da, pek çok araştırmacıya kapalı arşivleri kullanma iznini elde edebilmiş ve buna ek olarak Bakü'deki pek çok arşivi inceleyen Doktor Yavuz Aslan, Suphi üzerine monografisinde, kurultay boyunca Suphi'nin konuşma yapmamasına ve kurultay sonunda da propaganda ve hareket Sovyetine seçilmemesine dikkati çekiyor; dokuz kişilik bu önemli komiteye Türk komünistlerinden İsmail Hakkı seçilmiştir.¹ Doktor Aslan, bu bilgileri verdikten sonra, "Bu durum Kongre'ye gelen Üçüncü Enternasyonal'in liderleriyle, Mustafa Suphi'nin bazı konularda anlaşmazlığa düştüğü şeklinde yorumlanabilir" demektedir; öyleyse, Moskova'daki liderlerle ihtilaf halinde kaçak Togan'ın, Türkiye Komünist Partisi binasında saklanması haberini daha ciddiye almamız gerekmektedir.

Suphi, komşu İran Komünist Partisi'nde, Üçüncü Enternasyonal'in mühendisliği ile, Kuçuk Han'a uygun bir liderlik değişimini nasıl algılıyordu? Bilgilerimizin bugünkü düzeyinde ancak böyle bir soruyu formüle edebiliyoruz. Buna ek olarak, Ankara'da Mustafa Kemal'in izlediği politika karşısında, Sovyetler'e yakın bir Türkiye Komünist Partisi başındaki her sol ve büyük hevesli liderin kaybetmeye mahkum olduğunu söyleyebiliyoruz. Bu durumda, şansına güvenmeye alışmış Suphi'nin bu kez Anadolu'yu denemek istemesi akla uygun düşmektedir; yalnız tehlikeden uzak görünmüyor. Şerif Manatov'un, Suphi'ye tehlikeleri belki de abartarak anlatmış olduğu anlaşılıyor; çünkü, Manatov "Fakat yoldaşları Suphi'yi Türkiye'ye gitmeye ikna etmişler" diye yazıyordu ve kendisinin etkisiz kalmasından yakınıyordu. Yoldaşları kimler, Sovyetler de dahil mi? İkna edici bir bilgiye sahip değiliz.

Daha önceki çalışmalarımda, Kafkasya'nın Bolşevizasyonunda, Kemalist politika ve kuvvetlerin rolüne değinmiştim, şimdiye kadar yazılmış tarihin üstünü örtmek istediği bu politikadan kuşku duyulmamasını öneriyorum. Azeri araştırmacı Bağirov, Azeri arşivlerine dayanarak, Azerbaycan'da Sovyet düzeninin kurulmasından birkaç gün sonra 4 Mayıs 1920 tarihinde, Kirov ve Orjonikidze'nin Lenin'e gönderdikleri raporda, "Türk askerleri ve subayları, Bakü'deki devrim yararına son derece etkin bir rol oynadılar" diye yazıyorlar-

1) ibid., s. 197.

di.¹ Kemalistler, yalnızca Ön-Kafkasya'nın Bolşevizasyonuna katkıda bulunmadılar aynı zamanda, Enverist güçlerin karşı hareketlerini önlemede son derece kararlı hareket ettiler. Bu, iki çizgi arasındaki nitelik ayrılığına da işaret etmektedir.

Çeşitli Azeri kaynakları, Azerbaycan'da Sovyet düzeninin kurulmasından önce ve hemen sonra da, Enverist güçlerin, Sovyet düzenini yıkmak için çaba harcadıklarını kaydetmektedir; bu hareketler içinde, Enver'in kendinden yaşça küçük kardeşi Nuri Paşa'nın adı sürekli olarak ön plana çıkıyordu. Ankara'daki Azerbaycan Büyükelçisi İbrahim Abilov'un, Ankara'dan Bakü'ye gönderdiği bir notta, Nuri Paşa'nın, komünistlerin devirdiği Musavat Partisi yandaşlarından bir örgütün başında olduğu bildiriliyordu. Bütün bunlar, İttihat ve Terakki politikasının, Kafkasya'nın Sovyetizasyonu karşısında olduğunu göstermektedir; Enver ve izleyicilerinin, bunun yerine imparatorluğu Doğu'ya kaydırma projesinden vazgeçmemiş oldukları anlaşıyor. Böyle bir projede, Kafkasya önemli ve öncelikli bir yere sahiptir; kolaylıkla kabul edileceğini sanıyorum.

Bütün bu bilgiler, arşivlerde yer alan Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal'in, Şark Cephesi Komutanı Kazım Paşa'ya çektiği bir telgrafı daha da önemli yapıyor; söz konusu telgrafta, Kemal Paşa, "Bolşeviklik aleyhine isyan çıkararak vaziyetimizi işkal etmiş olan Bahattin ve Nuri Paşa hakkında" işlem yapılmasını ve tutuklanmalarını istemektedir. Nuri Paşa'nın, Sovyet Devrimi'nden sonra, mayıs ayı sonlarına doğru Gencede gerçekleştirilen karşı isyanda önemli bir rol oynadığını biliyoruz; öyle görünüyor, Kemalist politika, daha bu noktada, Enverist stratejiden ayrılmaya başlıyor.

Burada "Kemalist politika" nitelemesini yapıyorum; "politika" sözcüğünü bildiğimizi varsayabiliriz, fakat, "Kemalist" olanı, daha da önemlisi Kemal'i biliyor muyuz? Türkiye'de ve Batı'yla Sovyetler Birliği'nde yazılanların birbirinin tekrarından ibaret olduklarını ve öğrenilmesinden önemli bir korku duyulduğunu düşünmek durumundayız. Bildiğimizi ve bilmek istediğimizi sanmıyorum; aslında bütün tanılaştırma çabalarında bilmekten bir korku vardır. Aradan iki bin yıl geçmesine karşın, insanlığın en bilimsel olduğu yö-

1) Yusuf Akoglu Bağirov, *İz İztorii Sovyetsko-Turetskii Otnoşeni 1920-1922 gg Po Materialam Azerbaycanskoy SSR.*

A. Şemsutdinov-Y. A. Bağirov, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, İstanbul, 1979 içinde, s. 125.

relerde güzel haber getirdiğine inandığımız İsa Peygamber'in Tanrı mı, Oğul mu, kutsal mı, insan mı olduğunu bilmemekteki inadımız da bunu gösteriyor, başka ne olabilir?

Bin dokuz yüz yirmi sonbaharında, Bakü sahnesini bilmemek, belki de Kemal Paşa'yı bilmek istememekle özdeştir; son derece titiz, sahnedeki her oyuncuya ayrı bir oyun yazan, tam anlamıyla topyeküncü bir stratejiyle karşı karşıya geliyoruz. Ünlü "idare-i maslahatçı olunmaz" sözü, en çok kendisine uyuyor; dostluğuna ve düşmanlığına çok bağlı ve şiddetli olduğunu da görüyoruz. Kurtuluş Mücadelesi'nin başarısı için Sovyet dostluğunu esas almıştır; esas aldığı sürece buna tümüyle uymaktadır ve bütün notaların da uyumlu olması için göstermiş olduğu dikkat gerçekten şaşırtıcıdır.

Bu tarih, Enver-Kemal mektuplaşmasına denk düşmektedir; Enver, mektubunu kurultaydan hemen önce gönderiyor ve Kemal, hemen sonra alıyor, "Kardeşim" diye başlayan ilk cümlesi, "Avrupa'nın genel durumuna ve doğuda tasarladığınız örgütlenme ve girişimlere ilişkin 29 Eylül 1920 tarihiyle Moskova'dan gönderdiğiniz mektubu aldım" olmaktadır.¹ Birbirini tartan ve dostane bir yazışma var. Kemal Paşa, "İngiltere'ye karşı koyacak yegane İslam Hükümeti Türkiye Devleti olduğu için batı emperyalizminin ve kapitalizminin en şiddetli darbeleri doğal şekilde Anadolu üzerine yönlendirilmiş bulunuyor" demektedir. Paşa, bu sırada "Türkiye Devleti" erken nitelemesinden ayrı, oldukça sol bir jargonu tercih ediyor; bunu, beyin konsantrasyonunun bir başka işareti sayabiliriz.

Yalnız, mektupta Kemal Paşa'yı önemle anlatan ve bu açıdan son derece önemli bulduğum bir başka paragraf yer alıyor; burada Paşa, "Dikkatlerden uzak tutulmaması gereken diğer önemli bir nokta kalır ki" demektedir ve bunu, "Türkistan, Afganistan ve Acemistan gibi Müslüman ülkelerde görünen milli hareketlerin birleştirilmesi, düzenlenmesi ve büyük Hind'e varacak çalışma ve uygulamaların ve bunlara rehber alınacak emel ve amaçların, Rusları kuşku ve kaygılara sevk etmemesi için pan-islamizm şekil ve esaslarından ve bunların açıklanmasından kesinlikle kaçınılması" olarak tarif etmektedir. Bunun, Azerbaycan'da Sovyet düzenini yıkmak isteyen güçlerle birlikte hareket ve isyanlar düzenleyen Enver'in kardeşi Nuri Paşa'nın derdest edilmesi emriyle tam bir tutarlılık içinde olduğunu görmemek imkansızdır.

1) "Enver Paşa-Kemal Paşa Mektuplaşması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 72, Şubat 1991, s. 5.

Yirmi yılının Ankara'daki saygın siması, Azerbaycan Büyükelçisi Abilov'un Bakû'ye gönderdiği şifreler de Kemal Paşa'nın Sovyetler'le dostluğu yüksek ve kalıcı tuttuğunu teyit ediyordu; Paşa'nın bunun için pek özenli davrandığını göre biliyoruz. Azerbaycan arşivlerinde, Bağirov'un yaptığı araştırmalara göre Kemal Büyükelçi Abilov'un toprak reformu önerisini zamansız ve imkansız buluyordu; ancak, Padişah ve Batı devletleriyle anlaşmaya hiçbir zaman kapıları kapatmıyordu, içten bir ihtilalci izlenimi verdiğinde kuşku yoktur.

Azerbaycan diplomatik arşivlerine göre, bu dönemde Kemal Paşa, Ankara ve Millet Meclisi'ndeki eğilim ve gücü üçe ayırıyordu: Önce bir din adamları grubu var, Paşa, bunlar içinde hem savaşçıların ve hem de barışçıların bulunduğunu kaydediyordu. İkinci güç batıcılardır; paşalar ve Sovyet karşıtları, bu grubu oluşturmaktadır. Üçüncüsü, Kemal'in "üçüncü grup" dediğidir, Batı devletleriyle anlaşma yollarını aramakla birlikte "Sovyet cumhuriyetleriyle dostluk ve kardeşliğe hiçbir şekilde zarar" vermek istemediğini, yine Kemal, Abilov'a ifade ediyordu. Kemal Paşa, "Bu grup Meclis'te yönetici durumdadır ve başında da ben bulunuyorum" da diyordu; gerçekçi bir analiz olduğunu görüyoruz.

Doktor Yavuz Aslan'ın da, Ankara'da gün ışığına çıkardığı bir arşiv belgesi var; buna göre, Kemal'in Doğu Halkları Kurultayı'ndaki adamı Ibrahim Tali, Moskova'dan Ankara'ya bir rapor gönderiyordu, bu raporda, "Eğer bir sene daha İngilizlerden ve komünistlerden memleketi masun tutabilirsek halas muhakkaktır" deniliyordu, oldukça öğretici buluyorum. Rapor, Moskova'dan Ankara'ya gelse de, Ankara'nın değerlendirmesine uygun düşmektedir; o yılın ve izleyen yılların olaylar akışı böyle düşünmemizi sağlamaktadır, görmek durumundayız.

Bir kez, bu dönemde başta Kemal pek çok önde gelen dirijanın yaptıkları açıklamalar, Ankara'nın Bolşevizmle bir flört dönemine girişine işaret etmektedir. Aslında bunun daha Amasya'da başladığını düşünebiliriz, Kazım Karabekir'in anılarında, Kemal Paşa henüz Amasya'dayken aldığı telgrafların birinde, Paşa'nın Bolşevizmden Türkiye'de uygulanabilir bir sistem olarak söz etmesinden duyduğu üzüntüler kayıtlıdır. Kemal Paşa, Moskova'daki Enver'i, pan-islamist programlar ortaya atarak Sovyetler'i ürkütmemesi için uyarırken, kendisi de Ankara'da, en azından Bolşevizmi kötütlememeye ve karalamaya özen göstererek, yine Moskova'yı teskin ediyordu. Teknik açıdan,

politikasını hem formüle ederken ve hem de uygularken tutturabildiği bütünsellik ve sofistikaşyon ölçüsü, gerçekten şaşırtıcı görünüyor; her noktasının büyük bir disiplinlilik içinde ahenkli olduğuna tanıklık ediyoruz.

İşte burada, Ankara'daki strateji ustasının iki açılımı daha ortaya çıkmaktadır; bunlardan biri, Anadolu'yla bağlantılı komünist ve komünizan parti ve hareketlerle silahlı güçlerin tasfiyesidir. Yüksek düzeyde Sovyet dostluğu ve Bolşevizmle flört ortamı içinde bu tasfiye süreci anlaşılması zor bir adım olarak görünüyordu, gerçekten de, özellikle Türkiye'de pek anlaşılmadığını kesinlikle söyleyebiliyoruz. Bir yanlışlık veya yanılmayla açıklama oldukça yaygındır; başlı başına önemli olmayabilir, yalnız, tam bu sırada Kemalist güçlerin Kafkasya'nın Sovyetizasyonunda çok pozitif ve aktif bir rol almasını görebilmeyi önleyebilmektedir.

İkinci açılım ise, tasfiyeyle birlikte Kemal Paşa'nın, Türkoloji yazınında "resmi" sıfatıyla birlikte anılan bir Komünist Partisi kurdurmasıdır; 1920 sonbaharına doğru, Anadolu'da, komünist tarihin en ilginç oluşumlarından birisi doğuyordu. Kemal Paşa'nın güvenilir ve sol adamlarının dümenini ellerinde tuttukları, her zaman sol serüvenci ve her zaman iyi niyetli aktivistlerin yer aldığı bu "resmi" Türkiye Komünist Partisi'nin sadece bir rüzgar estirdiğini biliyoruz. Artık bildiğimiz, bir de, beklenenin sadece bir rüzgar estirmek olduğudur.

Ankara'da kurulan bu "resmi" Türkiye Komünist Partisi'ne, zamanında Sovyet yazınından da önemli bir tepki gelmemesi ilk bakışta dikkat çekicidir; ancak ilk bakışın her zaman sağlıklı olmadığını söyleyebilecek durumdayız. Otuzlu yılların Dimitrof pratiğiyle ilgili olarak daha önce verdiğim işaret, daha sonraki bir tarihe rastlasa da, Doğu Halkları Kurultayı çevresinde yeni kurulan İran Komünist Partisi'ndeki lider değişikliği ve yine kurultay tarihinde 10 Eylül 1920'de Bakü'de, savaş esiri Mustafa Suphi'nin genel sekreterliğinde kurulan Türkiye Komünist Partisi'nin yönetimindeki yeni esintiler karşısında, Kemal Paşa'nın bu açılımını fazla yadırgamak mümkün mü? Sanmıyorum. Sovyet tarafına önemli bir itirazın düşmediği sonucuna varabiliriz.

Ankara'da, "resmi" komünist partisinin kurulmasından çok kısa bir zaman önce ve kurultaydan oldukça kısa bir zaman sonra, Bakü'de, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nden, yine Bakü'de Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne bir yazı gitmektedir; bu yazının Azerbaycan arşivlerin-

den çıkarılmasını, Doktor Aslan'a borçluyuz.¹ Bu yazıda, "Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, *Yeni Dünya* gazetesini nüfuzdan düşüren malumatların gazeteye dahil olması sebebiyle *Yeni Dünya* komünist gazetesinin redaksiyon üyeleri hakkında etraflıca malumat verilmesini istemektedir" deniliyordu; ancak, Türk komünistleri tarafından komünizmin etkisini azaltan yazılara örnek verilmiyordu, neler olduğu bilinmemektedir.

Kuşkusuz, "iki kardeş" partiden birisinin diğerini denetleyici bir üslupla sorguya çekmesi, özellikle o tarihte sıkça rastlanan bir durum olmamalıdır; Türk komünistlerinin bu yazının Rusya Komünist Partisi'nin telkiniyle yazıldığını düşünmüş olmaları mümkündür. Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin on gün içinde ve ciddi bir üslupla bu mektubu cevaplandırması, bizi de böyle bir düşünceye sevk ediyor; Mustafa Suphi imzasıyla gönderilen cevap yazısı önce komünist *Yeni Dünya* gazetesini çalışanlarının isimlerini kaydediyordu. Cevap yazısı, "Gazete emektaşlarımızın tamamen Merkez Komite'nin rehberliği altında çalıştığını, *Yeni Dünya* gazetesinin çıkmış bütün numaralarının bulunduğunu ve bunlarda gazetenin itibarını düşüren herhangi bir şey bulunmadığını Merkez Komite size bildirir" sözleriyle bitiyordu; sonuç, ancak boyun eğmeyen bir cevap olduğunu görüyoruz.

Suphi'nin böyle bir uyarıcı yazı almasını, aynı ay içinde yapılan Doğu Halkları Kurultayı'nda Enver Paşa'nın ve Ankara Hükümeti'nin bildirgelerinin okunmasına² karşılık, Suphi'ye söz verilmemesiyle birlikte ele almak durumundayız; işte tam bu sırada Suphi'nin, Sovyet istihbarat örgütü Çeka'dan kaçan Togan'ı sakladığını ise, daha sonra da olsa, öğrenmiş bulunuyoruz. Bir güvensizlik ve hatta bir değişiklik havasını sezmek yerindedir.

Daha önce değindiğim, yeni kurulan Azerbaycan Sovyet düzenini devirmeye yönelik Gence İsyanı'yla ilgili Türkiye Komünist Partisi'nin tutumu, güvensizliğin nedeni olabilir; ancak herhalde sadece birisidir. Yıkılan Müsavat Partisi yandaşlarıyla Nuri Paşa'ya bağlı Türk kuvvetlerinin düzenledikleri bu isyan sırasında, Suphi'nin komünistleri de yeni düzeni korumak üzere çalışıyorlar; daha sonra Suphi'nin, Gence İsyanı'yla ilgili olarak iki rapor gönderdiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya hitap

1) Y. Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, op. cit., s. III.

2) Kurultayda başkan, "Bundan sonraki bildirge, Ankara Hükümeti'nin temsilcisi, İbrahim Tali'nindir, Ostrovski yoldaş tarafından okunacak" diyordu.

Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Bakü, 1920, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1975-1999, s. 97.

ediyordu; Suphi, Paşa'ya, Nuri Paşa'yı şikayetle bunun ilişkileri bozucu etkisini anlatıyordu. Diğeriyse Lenin'e gidiyordu; Suphi, burada, bu isyan sırasındaki olumlu çalışmaları anlatmakla kalmıyor ve ayrıca, isyanı bastıran kuvvetler arasında bulunan Bolşevik birlikleri içindeki Ermeni kökenli askerlerin Müslüman halka eziyetle cinayet işlediğini ileri sürüyordu. Türkiye Komünist Partisi, Bolşevik askerlerin cinayet işleyebileceğini ileri sürerek güvensizlik işareti mi vermiş oluyordu? Böyle düşünmek mümkündür.

Herhalde bu sıralarda Suphi'nin, Türkiye'ye dönme heyecanı içinde olduğu görülmektedir; Suphi'nin, Anadolu'ya eli boş dönmek istemediğini anlıyoruz. Türkiye Komünist Partisi kuruluşuna öncülük eden savaş esiri Türklerin bu kez de Anadolu'da savaşıacak bir alay için akla geldikleri kesindir; "Türkiye Kızıl Birinci Nişancı Alayı" işte tam bu zamanda düzenleniyordu. Kayıtlar, Türkiye komünistlerinin, savaş esirlerini Anadolu'daki kurtuluş savaşına hazırlamakta rol aldıklarını gösteriyor; Suphi'nin bunların başında dönmeyi planladığını düşünebiliyoruz.

Ankara'nın böyle bir hazırlıktan heyecan duyduğunu söylemek imkansızdır; yalnız, Suphi'nin gelişini önlemeye çalıştıklarını gösteren hiçbir işaret bulunmamaktadır. Hatta temkinli bir özendiricilik bile sezilebiliyor; bunu bir oyun olarak görme eğiliminde değilim. Suphi'nin yazgısı, 1920 yılının sonlarına doğru açılan çok cüretli senaryolarla belirlenmiştir.

Diğer taraftan, bu esir alayının bütün özene karşın ciddi bir güç olmadığını gösteren işaretler de var; Anadolu'ya doğru yola çıkan ilk birliğin önünü kesen Ermenilerin, esir kuvvetlere çok büyük zayıat verdirdikleri bilinmektedir. Zayıat, ilk çıkışı durduracak ölçüdedir.

Ayrıca, Anadolu'daki komutanlığın, efektif olarak böyle bir birliğe ihtiyacı olduğunu düşünmek de zor görünüyor; çünkü, tam bu alayın geleceği zamanda, Kemalist komuta karargahının komünizan Ethem partizan birliklerini tasfiye etmeye başladığını biliyoruz. Çerkez partizanları, savaş gücünü ve kurtuluşa bağlılıklarını kanıtlamışlardı; Konya'dan Bursa'ya, Bursa'dan Düzce'ye kadar uzanan bir alanda, Kurtuluş Mücadelesi'ne karşı çıkan ve Sultan yanlısı bütün birlikleri bastıran ve Kemalist komutanlıktan yana bir devrimci terör estiren Ethem partizanları oluyordu.

Önceki çalışmalarım, Ethem partizanları üzerindeki sis perdesini ve buradaki falsifikasyonu ortadan kaldırmaya yetmiştir; artık hem Ethem'in bu ça-

tısmaya zorlandığından ve hem de kurtuluşçu Kemalist kuvvetlere karşı kurşun sıkmadığından emin olabiliyoruz. Kemalist karargahın böylesine deneyimli bir kuvvetten yoksun olmaya razı olduğu bir zamanda, Azerbaycan'dan gelecek bin kişilik bir derme çatma birliğe ihtiyaç duyulabileceğine ihtimal vermemek zorunluluğu var.

Kemalist komutanlığa ise, her türlü sıfat yakıştırılabilir, ancak serüvenci olduklarını ileri sürebilmek, kesinlikle akıl dışıdır. Bu nedenle, bu son derece cüretli tasfiye için motif ararken, Kuçuk Han'ı ve Cengeli birliklerini hatırlamak durumundayız; sınırlar her zaman ayrılık kadar ortaklık noktalarıdır ve bugünkü sınırlarsa o zamanlar henüz sınır olmaktan çok uzaktılar. Öyleyse, Kuçuk Han'ı ve Cengeli birliklerini, o tarihte, daha çok içsel olarak düşünmek zorundayız; Gilek kavmi, kendilerini Iraki sayıyordu ve Çerkez partizanları, sadece liderlik düzeyinde değil, asker temelinde de, çok büyük ölçüde Çerkez damgası taşıyordu. Bunların Teşkilat-ı Mahsusa subayları tarafından yönetildiklerini de kesine yakın bir biçimde saptayabiliyoruz; öte yandan hem Çerkez partizanlarının ve hem de Kuçuk Han kuvvetlerinin Enver'in etkisinde olduğunu varsaymak gerçekçidir.

Enver'in, daha önce sözünü ettiğim 26 Ağustos tarihinde yazdığı ve Kemal'e 29 Eylül 1920 tarihinde ulaşan mektubunda, dünya ve bölge tahlillerine ek olarak "Anadolu'ya farz-ı muhal olarak gelecek Hristiyan Kırmızı Ordusu'nun" kötü etki yapacağı konusunda da uyarıcı olduğu görülüyor; bunun yerine de "Sovyet Hükümeti'yle anlaşabildiğim takdirde Dağıstan ve Kafkasya'dan bir iki fırka süvari teşkil ederek, ilk baharda size muaveneti temin ve teşkil edeceğim" haberini gönderiyordu. Temkinli Kemal bu tür kuvvet önerilerini kaygıyla karşılamak durumundadır.

Böyle olmakla birlikte, Komintern'in İkinci Kongresi, burada okunan Lenin'in *Komünizmin Çocukluk Hastalığı* broşürü, izleyen Doğu Halkları Kurultayı, taze İran Komünist Partisi'ndeki yönetimde sağa yönelen değişiklik, Kuçuk Han'ın büyük bir lider olarak selamlanması ve Suphi liderliği üzerinde esen yeni rüzgarlar sahnede bir niteliksel değişikliğin de habercisi görünümü vermektedir; 1920 sonbaharından sonraki yakın zamanın politik hareketlerini henüz o sıralarda var olmayan televizyonlar yardımıyla Ankara, Tahran, Moskova ve Londra arasında oynanan bir satranç maçı olarak algılamak imkan dahilindedir. Yalnız bütün oyuncuların amacının kazanmak değil, bir

“mat” olduğunu söyleyebiliriz.

Bu satranç sonucunda tarihsel determinizm, Kuçuk Han'ın, Suphi'nin, Enver'in fiziksel yaşamını, Ethem'inse politik ve tarihsel varlığını bitirebilmektedir; İstanbul ve Tahran'da iki Türk dinastisi, Osmanlı ve Kaçar hanedanları tarihe karışıyordu. General Kemal ve Albay Rıza yönetimleri, bir yandan komünizmin Kafkasya'dan güneye inmesini önleyerek, diğer yandan Batı düzeninin, İsa'dan önce Atina'yı ve daha sonra İtalya ve Viyana'yı tehdit eden bu iki büyük imparatorluk topraklarına transplantasyonunu deneyerek, Avrupa'yı son derece tatmin eden bir barış kurabiliyorlardı. Rıza ve Kemal, çok yakın işbirliği ile, topraklarının yeni Sovyet düzenine karşı kullanılmasına izin vermeyerek de Moskova'nın kabulünü sağlayabildiler. Bu da Birinci Dünya Savaşı'ndan yorgun çıkan Batı'nın ve o zamanki lideri Büyük Britanya'nın aktüel politikasına denk düşüyordu; yavaş yavaş, yeni düzeni yıkmaya yerine sınırlarını çizme politikasına kayıyorlardı.

Sınırlar ve yazgılar birlikte çizilmektedir. Kemal Paşa, haziran ayında Kazım Paşa'nın sorması üzerine 5 Temmuz 1920 tarihli şifresinde, Suphi için oldukça makul bir üslubu tercih ediyordu. “29 Haziran 336 tarihli şifreli telgrafnamelerinde ismi geçen Mustafa Suphi Efendi, haris olmakla beraber ahlaksız değildir. Sovyetler nezdinde mühim mevkisi vardır. Kendisinden istifade edilmek muvafıktır.” Kemal Paşa'nın, haziran sonu ve temmuz başı bu değerlendirmesi sonbahardan itibaren değişiyor; burada geliştirdiğim mantığa uygundur.¹ Ocak ayında, Suphi için, “idaresiz ve milliyetsiz” nitelemesi tercih ediliyordu.

Suphi'nin öldürülmesi, Türkiye'de duygu yüklü bir ilginin kaynağı olmuştur. Kemal Paşa'nın kişisel emrinin varlığı veya yokluğu, duygusal ilginin merkezinde bir yerdedir; böyle bir yaklaşımı gerçekçi bulmak güç görünüyor. Çünkü söz konusu tarihte, Kemal Paşa bir lider olarak öne çıkmakla birlikte, henüz kolektif liderlikten uzaklaşamadığı kesindir. Zamanın arşivleri yavaş yavaş işlendikçe, çok yoğun bir yazışma ve danışma düzeninin olduğunu görüyoruz; Suphi'nin tasfiyesinin de bu düzenin içinde olduğundan kuşku duymamız için bir neden bulunmamaktadır.

1) TBMM gizli celsesinde, 22 Ocak 1921 tarihinde, Kemal, Suphi için “idaresiz ve milliyetsiz bir adamdır” diyordu. Ayrıca, “hiçbir vakitte merkezi haricte bulunan bir teşkilatla teşriki mesai edemeyiz” sözlerini de telaffuz ediyordu.

Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönem, 1919-1923, Ankara, 1994, s. 316 ve 311.

Bugün işlenen arşiv belgelerinden birisine göre, Erkan-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa, Suphi ve heyetindeki kimselerin çoğunun askerlik sorunları olduğunu ve bu nedenle “sulh-i umumi tesis edinceye kadar hudut haricine çıkartılması lüzumu” üzerinde duruyordu; Fevzi Paşa, Şark Cephesi Komutanlığı’ndan gelen işareti, Milli Savunma Bakanlığı’na gönderiyordu. Bu yazının tarihi, 30 Ocak 1921 olarak görülmektedir; bütün bilgilerse Suphi ve heyetinin 28-29 Ocak gecesinde, Karadeniz’de boğuldukları üzerinde birleşmektedir. Dolayısıyla bu yazının, devam eden işlemlerin tamamlanması olarak düşünülmesi veya Ankara’nın henüz tamamlandığından haberdar olmaması şeklinde yorumlanması mümkündür; ancak, herhalde Anadolu dışına çıkarılması kararının danışmalı bir biçimde alındığından kuşkulanmak imkansızdır.

Mekanizma ise, o yıllar için öncü olsa da, daha sonraki yıllarda bir rutin nitelik alıyordu; Türkiye’de, komünist zanlılarının linç edilmeleri, genellikle, “Komünizmle Mücadele Dernekleri”ne verilmektedir. Sol düşüncenin filizlenmeye başladığı her dönemde bu tür derneklerin birbiri arkasından çıktığını artık çok iyi biliyoruz; Erzurum’da tam bu sırada kurulan cemiyetin adı “Muhafaza-i Mukaddesat”ı ve başkanı Raif Hoca olmakla birlikte asıl yöneticisi, Erzurum Valisi Hamit olarak biliniyordu. Kemal Paşa, Vali Hamit’in eylemlerini tümüyle desteklediğini belli etmekten hiç çekinmiyordu. Suphi ve arkadaşları, bu cemiyetin marifetiyle, linçten kurtarma gerekçesiyle –gelişmelerin kanıtladığı üzere– boğulmak üzere Erzurum’dan Trabzon’a götürüldüler.

Tam bu sırada Şark Cephesi’nde Kazım Paşa kuvvetleri, Suphi ve arkadaşlarını tasfiye ederken, Garp Cephesi’nde de İsmet Paşa kuvvetleri, Ethem Partizanlarını dağıtmakla meşguldüler; Cengeli kuvvetlerinin çökertilmesiyle eş zamanlıdır. Yine bu sırada, Ankara’da Elen kuvvetlerine karşı Eskişehir çevresinde İnönü’de büyük bir zafer kaydedildiğini ve kutlama telgrafları çekildiğini duyuyoruz. Yıllar sonra ben, savaş psikolojisi açısından çok gerekli olduğu bir zamanda böyle bir savaşın olmasını ve zaferle sonuçlanmasını kuşkuyla karşılamayı akıl ettim ve böyle bir zaferin yokluğunu bir hipotez haline getirdim;¹ araştırmalarım veri sağlıyordu.

İnönü Zaferi’nin yaratılması, uygulamaya konulan stratejinin ne kadar riskli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çok iyi hesaplanmış, bir or-

1) Geliştirilmesi ve kanıtları için, önceki çalışmalarıma bakılmasını öneriyorum. Ayrıca, Atina’daki bazı tarihçiler, bu tezlerimin, Elen arşivinde kontrol edildiğini ve doğrulandığını bana söylediler; fakat yazılı bir metin görebilmiş değilim, sadece kaydediyorum.

kestrasyon titizliğinde uygulamaya konmuş son derece cüretli bir politikayla karşı karşıya olduğumuz kesin görünmektedir. Hem politikanın realizasyonunun ve hem de İnönü Zaferi haberinin, Ankara'nın uluslararası dengelerini etkilememiş olması dikkat çekicidir; buradaki anlatımla tutarlılığı var.

Sakarya, İnönü'ye göre daha doğuya düşmektedir; Ankara kuvvetlerinin, Londra tarafından desteklenen Elen kuvvetlerini Ankara yakınında, Sakarya'da durdurmasının tarihsel olarak önemini göstermekte gecikmiyor. Bundan sonra, Londra'nın Elenleri destekleme konusunda tereddüte düştüğü ve Moskova'nın Enver'den kurtulma konusunda kesin karara ulaştığı bir döneme geçiyoruz. İçerde ise, komünizan eğilimler iktidardaki bütün yuvalarından sökülüp atılıyorlardı; bu, Çerkez partizanları ve Bakü komünistlerinin ortadan kaldırılmasından da önemli ve kalıcı etkilere sahiptir.

Artık Kemalist kuvvetlerin Afyon'dan hareketle İzmir'e ulaşmaları, sanıldığından daha kolay ve beklendiğinden çok kısadır. Daha sonraki Lozan görüşmelerinde askeri alanda kaybeden Elenlerin, kazanan Türk tarafına göre, nisbi olarak daha iyi koşullar elde ettikleri değerlendirilmesiyse yaygındır.

Yedinci Bölüm

MUSUL

Başka bir örneği var mı ve eğer varsa anlamlı mı? XIX. Yüzyılın hemen başında, Büyük Britanya cephesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtı İstanbul'la ilişkilerin Londra ve buna karşılık, imparatorluğun tartışmasız bir parçası olan Musul dahil bugünkü Irak'la ilişkilerin Hindistan Valiliği tarafından yönetilmesini nasıl açıklayacağız? Britiş kolonyalizminin, Musul'u daha XIX. Yüzyılın başında, Türkiye'den ayrı tuttuğu anlamına gelebilir; ancak, tartışmak durumundayız.

Öte yandan, Londra'nın, Irak'taki senaryolarını daha rahat uygulayabilmek için, 1919 yaz başında Elen kuvvetlerini İzmir'den Anadolu'ya çıkmak üzere tahrik ettiğini ileri süren görüşleri ne kadar önemseyeceğiz? Tarihsel olayların açılımında, bu görüşü ciddi bir hipotez olarak almayı telkin eden yanlar var. Bu, kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu çöktüğü zaman, İstanbul-Ankara eksenindeki gelişmeleri, hem bölge coğrafyası ve hem de o zamana kadar Osmanlı toprağı sayılan yerlerdeki politik gelişmelerle birlikte ele almak için bir davettir. Ne yazık, Türk, Sovyet ve Batı Türkolojisi böyle bir yaklaşımdan son derece uzak olmuştur ve hâlâ uzak duruyor; bu haliyle, bir bü-

tün olarak Türkolojinin bilimin temel gereklerini yerine getirmeye yaklaşmadığını söyleyebiliriz. Bir süreci, tarihten ve coğrafyadan kopararak, buna bir *uniqueness*, bir *unicité* yüklemek, bilimin değil kutsal kitapların işidir. Maalesef, modern Türkiye'nin kuruluş sürecini ele alırken, kutsal kitapların biçim ve yöntemini¹ aşabilmiş değiliz; bir bütün olarak Türkoloji ancak *Kuran* kadar bilimseldir.

Musul, bir kent değil Osmanlı anlamında bir "vilayet" ve bugünkü anlamda bir bölge demektir. Kürdolojide Musul'a, "Güney" adı da verilmektedir; bu, bugünkü Irak'taki Kürt yoğunluğunun tamamının, Osmanlı vilayeti Musul sınırları içinde kaldığı anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla "Musul Sorunu" üzerinde düşünmek "Kürt Sorunu" üzerinde düşünmeksizin mümkün değildir; Londra'nın da son iki yüz yıldır böyle yaptığını, ikisini birlikte ele aldığını görüyoruz. Bu çerçevede, Musul Meselesi'nin nihai çözümünün tarihi olan 1925 yılına gelinceye kadar, bugünkü Türkiye sınırları içinde, 1880 tarihli Şeyh Ubeydullah'ın İran topraklarının içine yönelen Kürt Başkaldırısından bu yana, her açıdan ihmal edilebilecek olan Koçgiri hariç, hiçbir ayaklanmanın olmaması oldukça düşündürücü görünmektedir. Daha da düşündürücü olan, buna karşılık Anadolu rezistansının açıldığı ve Türkler ile Elenlerin karşılıklı cephe tuttukları bir zamanda, Musul'da Şeyh Mahmut Berzenci'nin liderliğinde, Kürt başkaldırılarının sürüp gitmesidir. Bu söz, "sürüp gitme" bir açıdan zorunludur; çünkü, Şeyh Mahmut'la Londra'nın sürekli olarak anlaşmalarına ve bozuşmalarına tanıklık ediyoruz. Bunun ötesinde, bu sırada Hindistan Valiliği tarafından yönlendirilen Musul'daki İngiliz kolonyal kuvvetlerinin, Kürtleri hak aramaya özendirdiğini biliyoruz. Buna, bir süre sonra, Kemalistlerin de katılması, tarihin sürprizlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İşte böyle bir tarih-coğrafya iklimi içinde, 1925 yılında Ankara'nın daha sonra Şeyh Sait'in adına yazılan bu Kürt ayaklanmasını önleme şansının olup olmadığını sormaya mecburuz; böyle bir şans varsa, neden kullanılmadığı sorusu çok zengindir. Kuşkusuz, ilk bakışta, böyle bir soruyu fazla spekülâtif bulmak ve hatta, çok kötü örnekleri nedeniyle, pejöratif bir anlam kazanan "komplo teorisi" saymak da mümkündür. Bu aşamada, böyle bir yakıştırma-

1) Fransızların önde gelen Türkoloğu Dumont'un kitabını, bunlardan birisi olarak gösterebiliriz. Dumont, 1920-1921 yılındaki gelişmelere kanıt olarak bile, bütün rakiplerinden özgürleşmiş Kemal Paşa'nın anlatımını, 1927 tarihli Nutuk'u, gösterebilmektedir; böyle bir yaklaşım, Türkiye'de bile, artık ilkokul sıralarına sınırlı kalmıştır.

Paul Dumont, *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne*, Editions Complexe, 1983-1997.

ya itiraz edecek durumda değilim; ancak, bunun yanında bir de Şeyh Sait ve kırk arkadaşının, İstiklal Mahkemesi'nde neredeyse bir ay kadar kısa bir zamanda yargılanmalarının ardından, Milletler Cemiyeti'nin Kürt ağırlıklı olacağı belli Musul Raporu'nun açıklanmasından on beş gün önce asılmaları var. Kısa yüzyılın başında, Osmanlı'da paşa olmak ve ayakta kalabilmek, çok büyük bir politik deneyimi biriktirmekle özdeştir; böyle bir durumda, Musul Meselesi'nin Türkiye lehine çözülmesini son derece olumsuz yönde etkileyecek olan bu tür bir aceleciliği, artık kontrolü ellerine geçirmiş olan yeni paşa-triumvirasının¹ politik acemiliğine bağlama imkanımız bulunmamaktadır. Öyleyse, bütün bu soruları cevapları ne olursa olsun verimli kabul etmek durumundayız.

Öte yandan Büyük Britanya kolonyalizminin, Musul'u Londra'dan değil de, en büyük kolonisi olan Hindistan Valiliği'nden etkilemeye çalışmasının, Londra merkezi dışında, Osmanlı analizi açısından da, bazı haklı nedenlerini görebiliyoruz. Bunun için, Osmanlı düzenine, belki de hepsi bir federasyon olan bütün imparatorluklar içinde, en çok bir federasyon olarak bakabilmek gereklidir. Mısır Valiliği'nin, hem zamanında diğer büyük devletler tarafından ve hem de bugün tarihsel çözümleme çerçevesinde, neredeyse bağımsız sayılması çok öğreticidir ve Osmanlı sistemi içinde buna itiraz göremiyoruz. Yalnız bu en çok bilinen örnek olmakla birlikte bir istisna olmaktan da uzak kalıyor.

Osmanlı sisteminde, valileri, belki de dışişleri dışında tam yetkili ve Mısır Hidivleri hariç, genellikle merkezden atanan birer devlet başkanı olarak düşünmek yerindedir; Iraklı bilim adamlarının, kısa süre de olsa, Bağdat Valisi olan tanınmış Türk yenilikçisi Mithat Paşa'yı, "büyük reformatör" saymalarını başka türlü açıklayamayız.² Merkezde uygulamaya koyduğu yenilikleri nedeniyle ölüme mahkum olan ve Taif zindanlarında boğdurulan bu Osmanlı reformisti, vali olarak Osmanlı Bulgaristanı'nda yaptıkları için Bulgarlar tarafından da büyük övgülerle hatırlanmaktadır; bu, sadece yenilikçi bir ideolo-

1) Kemal Paşa, ordular yönetmeden önce, ordu içindeki büyük çalkantıların kenarında kalabilmiş ve en sonunda, Sultan'a mektup yazarak bakanlık istemiş deneyimli bir paşadır. Fevzi Paşa, Osmanlı'nın son savaş bakanlarından ve bu kapasitede, Anadolu'da mukavemet kuvvetleri tarafına geçen Mustafa Kemal'in cezalandırılmasını kararlaştırabiliyordu ve sonra, kendisi de aynı safa geçti. İsmet'se savaş bakanlığı müsteşarlığında bulunmasının yanında tedbirliliğini, Ankara tarafına bir kez geçip tekrar İstanbul'a dönerek de kanıtlanmıştır; Anadolu rezistansına katılması uzun tereddütlerin sonucudur. Dolayısıyla, yöneten paşa-triumvirasını, politik açıdan çok yetkin saymak durumundayız.

2) Abdul Jabbar Mahmud Jaid, *La vie politique en Irak 1920-1944*, yayımlanmamış doktora tezi, Université de Sorbonne Nouvelle, 1988, s. 4.

jiye sahip olmakla açıklanamaz, aynı zamanda Babıali'den çok ayrı hareket serbestisinin varlığını da gerektiriyor.¹ Gerçekten de bugünkü Irak, Osmanlı'nın, Basra, Musul ve Bağdat vilayetlerinden ibaret olmakla birlikte, Bağdat Valisi'nin, bir devlet başkanı türünden yetkileri bir yana, yine Babıali'den önemli ölçüde özgür olduğu, Basra ve Musul valileri üzerinde de sözünün geçtiği biliniyor; bu nedenle, bugünkü Irak'ın, Bağdat'ta oturan bir olağanüstü vali ve bunun jurisdiksiyonu içinde, Basra ve Musul vilayetlerinden ibaret olduğunu düşünebiliriz.

Bu çerçevede, Iraklı bilim adamı Zeki Salih'in, her açıdan yararlı çalışmasında bizi haberdar ettiği bir detay çok öğreticidir. Buna göre, Büyük Britanya'nın Hindistan Valisi Lord Monti, yardımcısı General Malcolm'u, önemli bir misyonla İran ve Irak'a gönderdiğinde, daha 1808 yılında "özel kredansiyellerini İran Şahı'yla Bağdat Paşası'na" yazıyordu.² Osmanlı mülküne önemli yetkilerle gönderilen bir özel elçinin güven kağıtlarını Babıali'ye vermesinin zahmete değer bulunmaması, tarihin az görülür ironilerinden birisi sayılma-

1) Tuna üzerinde Rusçuk'tan gelme aydın bir ailenin çocuğu olarak 1822 yılında İstanbul'da dünyaya gelen ve adı "Ahmet Şefik" iken, Türkiye tarihinin en büyük publisistlerinden Ahmet Mithat'a izafeten "Mithat" adını alan, Mithat Paşa için, *L'Encyclopedie de L'Islam*'da, A. J. Wensinck, "Türkiye tarihinin en iyi ve en dikkate değer devlet adamlarından birisiydi" demektedir ki, son derece isabetlidir. Bektaşî, özel yaşamında çok neşeli ve hatta alaycı olan Mithat, ilk atandığı ikinci derece idari görevden itibaren, olağanüstü bir idarecilik ve reform kabiliyeti sergiliyordu; Tuna Vilayeti Valiliği sırasında yaptıklarını, yine Wensinck, "Türkiye'de az görülür bir uygarlık örneği" saymaktadır.

Mithat, bir Osmanlı yöneticisi olarak, Bulgaristan ve Irak'ın modernizasyonunda en önemli isimler arasındadır. Her gittiği yerde din ve ırk ayrımını kaldırmaya özenmiş, yol yapımına, küçük tasarrufları koruyacak sandıklar kurmaya, düzene ve pasifikasyona ağırlık vermiştir; Dicle üzerinde ilk düzenli vapur seferleri, Mithat tarafından uygulanmaya konmuştur.

Birkaç kez sadrazam atanmasına karşın en az etkili olduğu yer, merkezydi; gericilikle ve Türk tarihinde, Rusya yanlılığı nedeniyle, "Nedimof" olarak da bilinen rakibi sadrazam Mahmut Nedim tarafından hep engelleniyordu. Paşa, anılarında, Tuna Valiliği'nden uzaklaştırılmasını, Rusya'nın ve bu arada güçlü Rus Büyükelçisi Ignatıyev'in entrikalarına bağlamaktadır. Paşa, Ignatıyev'in, zamanın Sultanı Aziz'i, Mithat'ın, Tuna'yı da Mısır'a benzeteceği ve meclis-i mebusan kuracağı yolunda tahrik ettiğini yazmaktadır. Mithat, demokrasi, cumhuriyet ve hatta kendi dinastisini kurmayı planlamakla suçlanmıştır; adını aldığı Ahmet Mithat ve tutucu Osmanlı tarihçisi Cevdet Paşa, Mithat'ın mezarını kazanların başında geliyorlardı.

Aziz'i indirip Murat'ı ve Murat'ın aldığı zaafının görülmesi üzerine, Murat'ı indirip Hamit'i tahta çıkartacak kadar örgütlüdür; kendisine çok güveniyordu, yıllar sonra, İzmir Valisiyken, 1880 yılı başlarında görevden alındı, bir komplo ile, intihar etmiş olan düşük Sultan Aziz'in katili olarak idama mahkum edilerek, bugünkü Suudi Arabistan'da Taif zindanına gönderildi ve 1883 yılında zindanında, boğularak öldürüldü.

Türkiye'de ilk parlamentonun kurucusu ve halk tasarruflarının koruyucusu olarak tanınıyor; buna rağmen, kemiklerinin Türkiye'ye getirilmesi, Kemal Paşa'nın ölümünü ve İsmet Paşa'nın iktidardan düşüşünü bekliyor; fazla şaşırıcı bulunmamasını öneriyorum.

A. J. Wensinck, "Mithad Pacha," *L'Encyclopedie de L'Islam*, s. 547-548.

Mithat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1997, s. 62.

2) Zaki Saleh, *Britain and Iraq - A Study in British Foreign Affairs*, London, 1995, s. 68.

lıdır. Bu arada, sadece bugünkü Irak'ın değil, İran veya Afganistan türünden coğrafyaların da, Londra açısından, bütün sömürge politikalarının geliştirilip uygulandığı Hindistan merkezine bağlı olduğunu eklemek gerekiyor. Şimdi öyle görünüyor, zamanın en önemli kolonyalist gücünün bu çok ilginç işbölümü, bu kısa çalışmanın sınırlarını çok zorlayan yeni analizlere gebe. Gerçekli yeni analizlerin başında da bir bütün olarak, Türkolojinin, dünya güç dengeleri matriksinde, İstanbul veya Ankara'ya her zaman ayırdıkları "stratejik önem" duruyor; halbuki, XIX. Yüzyılın başındaki bu net ayırma ve bunun ötesinde, Osmanlı yıkıntısı içinde, XX. Yüzyılın başlarında, hiçbir emperyalist gücün Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde kalan topraklara talip olmaması ve bölge halklarından gelen manda yalvarmalarınaysa kulak vermemesi var.

Profesör Zeki Salih, sözünü ettiğim çalışmasında, bir de Büyük Britanya Dışişleri Bakanları'ndan Ernest Bevin'in, 1949 yılı Ocak ayında *The Times* gazetesinde yayımlanan demecini hatırlatıyor; Bevin, burada Büyük Britanya'nın Ortadoğu'daki çıkarlarının iki yüzyıl içinde hiç değişmediğini ve Napoleon zamanındaki önemini koruduğunu söylüyordu. Buna eklediği ve artık bütün bölge çözümlemelerinde mutlaka hesaba katılması gereken iki nokta daha bulunuyor. Birisi, Britanya'nın iki yüzyıllık Ortadoğu çıkarlarının, artık çok büyük ölçüde, bütün Batı dünyasının çıkarları haline geldiğidir. İkincisiye daha çok analitik değere sahip görünüyor; Bevin, daha sonraki yıllarda petrolün bulunmasının Ortadoğu'nun önemini çok artırmakla birlikte, önemin petrolden bağımsız olduğunu "but geography is stili master", sözleriyle, kendi halinde Ortadoğu'nun çok önemli sayılması gerektiğine işaret ediyordu. Tarihsel-siyasal çözümlemeleri, dar ve bayağı ekonomizmden koparma yönündeki bu işaret yerindedir.

Ortadoğu'nun ve bu arada Türkiye'yle sınır Osmanlı vilayeti Musul'un, Büyük Britanya için, Türkiye'den ayrı önemiyle ilgili elimizde tarihsel göstergeler bulunmaktadır; bunlardan birisi, doğrudan doğruya, galip tarafla teslim olduğunu bildiren Babıali arasında silah bırakma anlaşmasının imzalanmasının geciktirilmesidir. İstanbul Hükümeti, Türk tarafında esir bir İngiliz generali aracılığıyla teslim olduğunu, Büyük Britanya tarafına bildirdiğinde, müttefiklerin Türkiye'yi teslim almak için hiç de acele etmediğini biliyoruz; daha sonra 30 Ekim 1918 tarihinde Türkiye'yle silah bırakma anlaşması imzalan-

mıştır. Bunu hemen izleyen gelişmeler, kulak tıkanmanın ve yavaş davranmanın nedenine açıklık getiriyordu; Büyük Britanya, kuvvetlerini Musul'a sokmak için, Babıali'nin teslimiyet çağrısını bir süre duymazlıktan gelmiştir. Teslimiyet anlaşması imzalandığı zaman bile, Musul'un çok az bir bölümü İngiliz kuvvetlerinin eline geçmiş bulunuyordu; imzalanmasından sonra da, Altıncı Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın, silah bırakma koşullarına aykırı olduğu gerekçesiyle, Musul'u Büyük Britanya kuvvetlerine teslim etmediği ve direndiği kesindir.

Ali İhsan Paşa'yla ilgili çok kısa bilgi, Türk Kurtuluş Savaşı'nın hem Kemal Paşa ve arkadaşlarıyla sınırlı olmadığını, hem de Kemal Paşa'nın en önde bir tutum almadığını göstermesi açısından da çok önemlidir. Ali İhsan Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın sınıf arkadaşıdır ve Kemal Paşa'nın yaptığı gibi, silah bırakması imzalanır imzalanmaz birliklerin bırakılarak İstanbul'a gidilmesinin çok karşısında olmuştur. Ancak, Kemal Paşa'nın ölümünden çok sonra ve İsmet Paşa'nın 1950 seçimlerinde iktidardan düşmesinin ardından yayımlayabildiği anılarında, Musul'u, Kemal Paşa'nın mensubu olmak için mektup yazdığı Ahmet İzzet Paşa hükümetinin yazılı emriyle, işgal kuvvetlerine verdiğini işaretler, o zamana kadar, "Musul'daki her nevi silah, cephane vesaireyi, daha evvel, geceleri Şimal'e, Cizre'ye göndermiştim" demektedir. Ali İhsan'ın bu iddiaları, başka şekillerle de olsa, diğer kaynaklarca da doğrulanıyor; daha sonra inceleyebildiğimiz Fransız diplomatik yazışmaları, bölgedeki Fransız temsilcilerinin, Ali İhsan Paşa'nın bir direniş örgütlemeye kalktığını ve Kürtleri, Hristiyanların gelmeleri halinde, kendilerini kesmekle korkutmaya çalıştığını Paris'e bildirdiklerini gösteriyor. Büyük Britanya ise, yakalanan savaş suçluları listesinin başına Ali İhsan'ı almakla, Paşa'nın, Büyük Britanya çıkarlarını ne ölçüde tehdit ettiğini belirtmiş olmaktadır. Gerçekten de Ali İhsan, öncelikle yakalanarak, Malta'ya sürgün ediliyor ve Malta'da İngiliz hapsinden kurtulduktan sonra döndüğü Anadolu'da da, silah arkadaşları tarafından, İstiklal Mahkemesi'ne sanık olarak gönderiliyorsa da hayatını kurtarabiliyor.¹ Büyük Britanya kuvvetleri, bu tarihten sonra Musul'a veya

1) Ali İhsan Paşa'nın, Malta'dan sonra geldiği Anadolu'da, Kurtuluş Mücadelesi'ne sokulmaması çok ilginçtir. Paşa, sadece, 1950'li yıllarda Demokrat Parti'nin, Kemal Paşa'nın son başbakanı bankacı Celal Bayar'la milletvekillerinden Ege Ovası'nda büyük toprak sahibi Adnan Menderes'in ortak iktidarı döneminde zamanının geldiğini düşünüyor ve bazı gerçekleri açıklıyorsa da artık sadece yaşlı bir "kaçık" izlenimi veriyor; Bayar-Menderes Rejimi'nin kemalizmin muhalifi değil, restoratörü olduğunu, pek çokları gibi, anlamakta güçlük çekiyor. Anıları okumaya değer niteliktedir. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Ankara, 1951.

bugünkü coğrafik sözcükle, Kuzey Irak'a egemen olabilmıştır.

İşgal kuvvetlerinin Musul'dan sonra ilk işgal ettikleri ikinci yerin, bugünkü Cumhuriyet Türkiye'si sınırları içinde Iskenderun olması da, Bevin'in değerlendirmesine çok uygun düşmektedir. Iskenderun, bugün Türkiye sınırları içinde olmakla birlikte, Toros Dağları silsilesinin altındadır. Roma ve Osmanlı döneminde, Suriye idari taksimi içinde kalan Iskenderun ve körfezinin önemi, 1877-78 Türk-Rus Savaşı dolayısıyla kendisini kanıtlamış bulunmaktadır; bu savaşta, Rusya'ya karşı Türkiye'yi korumayı reddeden Londra'nın, Rus kuvvetlerinin İstanbul'un bugünkü havalimanı Aya Stefanos'a inmesinden daha çok, Kafkas Dağları'nı aşarak Ön-Kafkasya'da Kars'ı almasından büyük bir telaşa kapıldığını biliyoruz. Bu telaşa toplanacak bir Berlin Konferansı'nda, Türkiye'nin bazı kayıplarının tamiri yönünde hareket edeceğini vaat ederek, Kıbrıs'ı sonradan kalıcı olan, bir geçici formülle eline geçirmeyi başarmıştır; Rus kuvvetlerinin Kars'a inmesini, Büyük Britanya kolonyalizmi, durdurulamaz bir şekilde Iskenderun'a uzanması biçiminde değerlendiriyordu. Rusya'nın, Ortadoğu'nun Kuzey Kapısı'na dayanması tehlikesine karşılık, Büyük Britanya kolonyalizmi, güvenceyi Kıbrıs'a tahkimat yapmada buluyordu.

Aslında Londra'nın bu değerlendirmesinin bir abartma olduğunu söylemek zordur; çünkü, Kars'tan Iskenderun'a çizilecek bir hatta, Ermeni ve Kürt halkının yoğunlukla yaşadığı kesinlikle biliniyordu.¹ Daha önceki Türk-Rus savaşları, söz konusu savaşlarda Ermenilerin net bir biçimde Rusya'yla saf tuttuklarını ve Kürtlerdense Rusya yanında savaşanların az olmadığını gösteriyordu. Dolayısıyla Rus kuvvetlerinin, eğer uluslararası politikayla durdurulmazsa, Iskenderun'a ulaşmaları zor görünmüyordu.

Bu açıklamalar çerçevesinde, Anadolu'nun reziztansında ilk çatışmanın genel Türkolojinin iddiasının aksine, bizim daha önceki çalışmalarımızda

1) Iskenderun, benim doğduğum ve çocukluğumun geçtiği kenttir. Annem, beni, babası Osman Dedem'in ve amcası Hurşit'in çete reisi serüvenleriyle büyüttü, sahne, Iskenderun'a yakın Dört-yol'du. Dedem'in Teşkilat-ı Mahsusa'dan gelmesi ve o zamanlar Dört-yol'da da zengin bir Ermeni nüfusun olması ihtimal dahilindedir.

İskenderun, İngilizlerin Musul'a girişine karşılık, Fransızlar tarafından ilk önce işgal edilmiştir; Annem, Ermeni komşularının Fransız üniformasıyla geldiklerini anlatıyordu. Ben de Türkiye'nin kurtuluş mücadelesinde, "ilk kurşun" atışının, Elen-yoğun İzmir'de değil, Ermeni-yoğun Dört-yol'da gerçekleştiğini yazdım, 1 Eylül 1993 tarihinde, Iskenderun'da bir konferansında dillendirdim. O tarihten sonra iki gelişmeye tanıklık ediyoruz; birincisi, Dört-yol İlçesi'nin artık resmi "ilk kurşun" törenleri yapması ve ikincisi benim, bu konferansından dolayı, bir DGM tarafından çok ağır biçimde cezalandırılmamdır. Öyle görünüyor, tarih yazmakla yapmak bazen iç içe giriyor ve ben ilk-kurşun tarih-coğrafyasını değiştirdiğim için de zindanda yazmak zorunda bırakılıyorum.

öne sürdüğümüz çerçevede, Iskenderun çevresinde ortaya çıkması çok makuldür. Böyle bir kaydırma, reziztansın başında, “Kemal Paşa versus Elenler” karşıtlığından “Halklar versus Ermeniler” karşıtlığına geçme anlamını da içeriyor ki, çok daha gerçekçi görünmektedir. Çünkü, tarihte Ermeni Baronluğu’na da mekan olan bu bölgede, Osmanlı’nın son zamanlarına kadar, önemli bir Ermeni nüfus yaşıyordu; Türkiye’nin kurtuluş mücadelesinde ilk çatışmanın ve dolayısıyla ilk kurşunun, en çok muhtemel sahnesi olan Iskenderun’a bitişik Dört Yol için, İttihat ve Terakki triumvirasından Cemal Paşa, anılarında, bir büyük köy olduğunu kaydettikten sonra, “Kendisine pek yakın diğer beş-altı köyün ortasında hemen kamilen Ermenilerle meskun olup portakal bahçeleriyle meşhurdur” diye yazıyordu. Bundan ayrı olarak, Kafkas göçmenlerinden bu araya önemli bir yerleştirme yapıldığına işaret etmiştim, dolayısıyla, reziztansın tüm aktörleri tamamlanmaktadır, dekor ve aktörler uygundur.

Devam etmeden önce, uluslararası ilişkiler katalogundan iki dosyayı hatırlamakta yarar görüyorum; bunlardan birisi, Berlin Antlaşması’dır ve sözünü ettiğim, 1877-1878 Türk-Rus Savaşı sonrası bir genel düzenleme kapasitesindedir. Kıbrıs Adası’nın modern tarihi bu antlaşmayla başlıyor; ancak, Berlin Sözleşmesi’nin önemi bununla sınırlı kalmıyor, Türkiye’ye Avrupalıların yapukları bitmez tükenmez ve sonu gelmez reform çağrılarından birini de içeriyordu. Bütün bunların ötesinde, sanki modern Türkoloji için bir sır açıklarcasına, bir de altmışbirinci maddesi var; ne yazık, Türkoloji, maddeyi ve içindeki açıklayıcı ışığı hep görmezlikten gelmiştir. Berlin Sözleşmesi’nin 1878 tarihindeki saptamasıyla Babiali, Ermeni halkını ve ekonomik değerlerini, Çerkez ve Kürt saldırganlarının tacizinden korumayı taahhüt ediyordu. Böylece Berlin Sözleşmesi, olağanüstü materyalist bir bakış açısıyla, kırk yıldan biraz fazla bir zaman sonrasında açılacak Anadolu reziztansının önemli motifine ve aktörlerine¹ işaret etmiş olmaktadır.

İkinci dosya, Birinci Dünya Savaşı öncesinde yoğunlaşan ve savaş içinde de devam eden, Osmanlı mülkünün paylaşım program ve sözleşmeleriyle ilgilidir; en tanınmış, Fransa ve Britanya arasındaki Sykes-Picot olmak üzere

1) İttihat ve Terakki’nin birkaç kuruluş tarihinden söz edebiliriz; ancak öncelikle, Harp Okulu öğrencisi dört arkadaş tarafından kurulduğu, genellikle, kabul edilmektedir. Bunlardan İbrahim Temo, Arnavut kökenliken, Mehmet Reşit, Çerkez ve geriye kalan Abdullah Cevdet ve İshak Süku-ti’ye Kürttüler. Bunu da, modern Türkiye tarihinin uç sahnelerinde, Çerkez ve Kürt aktörlerin sıklıkla görülmesinin ayrı bir işareti sayabiliriz.

İtalya ve Rusya'yı içine alan, iki veya çok taraflı paylaşım sözleşmesi imzalanmış olduğunu biliyoruz. Fakat daha az bildiğimiz, savaştan sonra bunlara pek uyulmadığıdır. Bolşevik Devrim'le birlikte Lenin'in ilan ettiği ilhaksız ve tazminatsız barış programını karşılayabilmek için Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'ın dillendirdiği Ondört Nokta'nın, mazlum halklar üzerindeki etkisini ve bundan dönebilmek için nasıl "mandat" sisteminin geliştirildiğini, diğer çalışmalarında geliştirdiğim için, burada tekrarlamaya ihtiyaç bulunmamaktadır. Belki de tekrarlanması gereken, yüz elli yıldır Batı karşısında her zaman utandırıcı yenilgilere alışmış, başta Osmanlı olmak üzere bütün Doğu halklarının, kendilerini yönetmek için Milletler Cemiyeti'nin bir vekil Batılı devlet tayin etmesini, artık utandırıcı bulmamalarıdır ve üstelik "mandat" sistemi yepyeni bir öneri olduğu için sakıncasını görememeleridir. Yalnız bunun ötesinde, bir de aralarında yaptıkları paylaşım anlaşmalarını bir kenara atma manevralarına tanıklık ediyoruz.

"Mandat" düzeni, savaş öncesindeki paylaşım programlarını, Leninist ve Wilsonist açıklamalar karşısında, başka bir düzen içinde sürdürmeye imkan veriyordu. Yalnız savaş sonrası, önceki paylaşım anlaşmalarına uyulmadığına da tanıklık ediyordu. Yeni durumlar ortaya çıkmaktadır.

Musul, Fransa ve Büyük Britanya arasındaki paylaşım anlaşmalarının ihlaline çok tipik ve önemli bir örnektir. Sykes-Picot Sözleşmesi'ne göre Fransa'nın nüfuz bölgesi olmasına karşılık, Büyük Britanya el koyuyordu. Birinci Dünya Savaşı yaklaşırken, Fransa'da bir güçlü akım, sanki Rusya'nın Osmanlı Ortodokslarının, Almanya'nın Müslümanların koruyuculuğunu üstlenmesine bir nazire olarak, Fransa'nın da Doğu Katoliklerinin hamisi olduğunu ileri sürüyor ve Lübnan, Suriye, Musul, Kilikya dahil geniş bir Osmanlı coğrafyasını nüfuzları altına almaları gerektiğini savunuyor, üstelik, etkili oluyorlardı. Fransa, Sykes-Picot Sözleşmesi'yle bunu Büyük Britanya'ya kabul ettirmekle birlikte Londra şimdi bunda değişiklikler yapıyordu ve ayrıca Büyük Britanya, Iskenderun'a da el koymayı denemiş ve öncelikle girmişse de, sonra 1939 yılında Türkiye'ye ilhaka kadar, buraları Fransa'ya terk etmeyi kabul etmiştir. Yalnız, paylaşım sözleşmelerinin ihlali, bir nicelik değil, emperyalistler arası ahengi tehdit edici niteliğe yaklaşıyordu.

Sevr Antlaşma tasarısını, nihai bir taslaktan daha çok, bir keşif belgesi ve bir pazarlık önerisi olarak görme eğilimimi gizlemiyorum; bu çerçevede J.

Pichon'un, Sevr'in tek kazançlısının Büyük Britanya olduğu ve Fransa, İtalya ve hatta Elenlerin, bunu "a regret" kerhen, imzaladıkları görüşüne katılıyorum.¹ Bu isteksiz imzalama ve zamanın emperyalist lideri Londra'nın, paydaşlarına karşı aşırı tamahkar davranışı, Anadolu'daki reziztansın önemli şanslarından biri olmuştur. Ayrıca Sevr yazılırken, 1920 Nisan ayında San Remo'da açıklanan Ortadoğu mandataire'leri listesi –bu bir tür ganimet dağıtım listesi-ydi. Sykes-Picot paylaşım sözleşmesine göre, Fransa'nın hayallerine büyük darbe indiriyordu; Büyük Britanya, daha önceki sözleşmenin aksine Musul dahil Irak'la Filistin'i kendi üzerine yazıyordu. 1920 yazında Fransa, ganimet dağıtımından son derece rahatsızdır.

Fransa, rahatsızlığını Ankara'yla anlaşmak için çabuk davranarak sergilemekten geri kalmıyordu; Ankara'yı legalize eden devletlerin başında Fransa geliyordu. Yalnız bu kadar değil, hep yakınlık duyduğu yerel Ermenileri şaşkınlık içinde bırakarak, 1922 yılı Ocak ayında Kilikya'daki askerlerini çekme kararı alıyordu. Kilikya'nın boşaltılması, Fransız askerlerine güvenerek eski husumetleri doğrultusunda hareket eden Ermenileri, Suriye ve Yunanistan'a doğru göçe zorlarken, Ankara'daki Kemalist karargahı da son derece rahat bir konuma sokuyordu. Anadolu'da, Kemalist karargahın kaygı duyacağı bir işgal gücü kalmamış oluyordu; büyük devletler, tahrik ettikleri bölge halklarını teker teker terk ediyordu.

İtalyanlar ise, paylaşma sözleşmeleriyle kendilerine yapılan taahhütlere uyulmadığını düşünüyorlardı; Antalya yöresi ayrı, Büyük Britanya'nın Elen kuvvetlerini, İzmir Limanı'ndan Anadolu'ya çıkartmasını tamamen paylarının ellerinden alınması olarak görüyorlardı. Gerçekten de, 1917 yılı Ağustos ayında Büyük Britanya, Fransa ve İtalya arasında imzalanan paylaşım sözleşmesine göre, güney ve güneybatı Anadolu'da önemli bir bölgeyle İzmir, İtalyanlara veriliyordu ve bu nedenle, İtalyanlar aldatıldıklarını düşünüyorlardı. Böyle düşündükleri için de, tüm Anadolu reziztansı boyunca, Kemalist karargahın muhbirleri olarak hareket etmekten geri kalmadılar; Ankara'daki Kemalist karargah, emperyalist merkezlerdeki eğilimleri, İtalyanlar kanalıyla öğrenmekte gecikmiyordu.

Bu çerçevede, Elenlerin İzmir'e çıkışlarının, sadece Londra'nın bir manev-

1) "... La Grande-Bretagne était la principale beneficiare du traité de Sevres. La France, L'Italie et même la Grece ne l'avaient au contraire signe qu'a regret."
Jean Pichon, *Le Partage du Proche-Orient*, Paris, 1938, s. 228.

rası olduğu hipotezini yeniden hatırlamak durumundayız; burada, bu hipotezi dillendirenlerden birinin kimliği çok ilginç görünmektedir. Elen kökenli, Türkiye’de yetişme Fransız yazar Yerasimos, Elenlerin “yalnızca Irak mandası işinin iç sorunlarını çözmek için gerekli zaman süresince Türk Ordusu’nu meşgul etmek” amacıyla, Büyük Britanya tarafından Anadolu’ya çıkarıldığından hiç kuşku duymamaktadır.¹ Yerasimos’un hipotezine göre, Elenler hep bir “oyun” içinde ve hem de Irak’taki Britiş emperyalizmi niyetleri çerçevesinde, gemilere bindirilerek İzmir’e çıkarılmışlardır.

Bu çalışmada kurmaya çalıştığım mimariye göre, Kemalist kuvvetlerin Londra’nın can düşmanı İttihat Terakkici subay ve politikacıları Anadolu reziztansının dışında tutması ve komünizan ya da popülist gerillaları tasfiye etmesi ölçüsünde, Londra’nın, Elen Kuvvetleri’ne çıkardığı lojistik sorunları artırması, Anadolu’nun içine doğru yürümek zorunda olan Elen Kuvvetleri’ni lojistik destekten yoksun bırakması, bu hipotezle çok tutarlıdır. Ancak bu, bu haliyle eninde sonunda bir hipotezdir ve bilimsel bir kanıya yaklaşabilmek için, Irak ve özellikle Musul sahnesine bakmak kaçınılmaz olmaktadır. Bu da, doğallıkla, yakın zaman Arap tarihi içinde yer alıyor.

Elenlerin, Osmanlı sisteminden ayrılarak, bağımsız devlet kurmayı başaran ilk kavim olduğunu biliyoruz; başından beri Osmanlı mülkü içinde yaşamış kavimler içinde en geç hareket edenlerse Ermeniler ve Kürtlerdi. Doğu’nun zanaatkar kavmi Ermenilere Osmanlı üslubu içinde “Millet-i Sadık” dendiğini de biliyoruz; kabul etmek gerekir ki bu nitelemeyi hakkıyla kazanmışlardır. Başta İstanbul, pek çok gelişmiş bölgede ticarete egemen olmalarının yanında, Osmanlı’nın kuruluşundan itibaren diplomatik görevleri işgal eden Elenlerin, bağımsızlıktan sonra güvenilirliklerini yitirmelerinin yarattığı boşluğu, Ermenilerin büyük bir sadakatle doldurduklarını görüyoruz. Burada kullandığım “diplomatik görevler” sözünü, geniş anlamda ele almak zorunludur; büyük ölçüde bürokratik görevler ve tedrici ölçüde de entelektüel fonksiyonlar olarak anlaşılması yerindedir. Doğan boşluğun arkasından, Osmanlı son döneminde, Ermeniler diplomaside, üniversitelerde, gazetecilikte, sanatta ve düşün yaşamında, kuşkusuz zenginliklerin üretilip kontrol edilmesinde bir kilit role sahip oldular; bu, Ermeni seçkininin, Ermeni milliyetçi ha-

1) S. Yerasimos, *Les Kurdes et le Partage du Moyen-Orient 1918-1926*, E. Picard, La Question Kurde, Editions Complexe, 1991, içinde, s. 29.

reketleri ve ihtilal çabalarından uzak kalmasını doğuruyordu. Uzun süre Ermeni nasyonalist-devrimci hareketinde, egemen düzenin parçası olmakla bunun tarafından ezilme fonksiyonları iç içe ve birbirini yavaşlatarak etkili olmuştur. Ani ve Malazgirt çevresinde, birbirinden vadiler ve dağlarla kopmuş Ermeni feodalitesi, birleşmeyi hiç öğrenemedi; bunu, Ermeni kimliğinin önemli çizgileri arasında gören tarihçiler bulunmaktadır.

Kürtlerin durumu da Ermenilerden çok farklı değildi; gerçi, Kürt tarihinin en önemli başkaldırılarından birisi olan Bedirhan İsyanı, bugünkü Türkiye sınırları içinde gelişmişti, ancak, bunda Elenlerin bağımsızlığından sonra, merkezi hükümetin yetkilerini artırmak isteyen Babiali'ye karşı Kürt emiri Bedirhan'ın feodal tepkisinin rolü önemlidir. Bunu kabul etmekle, Batı'da Elenlerin karşısında yenilen İkinci Mahmut'un Doğu'da yaptığını, "K...ın İkinci Fethi" olarak niteleyen Sovyet Kürdolog Profesör Lazarev'e katılmak bir ve aynı yöndedir. Çünkü, Osmanlı'yı bir Batı İmparatorluğuken Doğu İmparatorluğu'na yönelten, Birinci Selim'in XVI. Yüzyılın başında İran'a, Bağdat ve Mısır'a yönelmeden önce, Kürt seçkini Idris-i Bitlisi'nin işbirliğiyle, Kürt prensleriyle yaptığı anlaşma, Kürt coğrafyasını tam bir zapttan daha çok, Kürt beyliklerini Osmanlı üst egemenliği altında toplamayı amaçlıyordu. Babiali, dış ilişkileri yönetme ve savaşlarda beyliklerin belli miktarda savaşçı göndermeleri ve belli zamanlarda vergi vermeleri karşılığında, buralardan asker celbetme ve vergi toplama haklarından feragat ediyordu; tam bir vasaliteyle karşı karşıya geliyoruz. Bu açıdan, Selim'inkini tam bir fetih bile saymanın güçlükleri var; asıl başlangıç, Mahmut'la birliktedir ve yalnız burada da, Bedirhan'ın, Kürt birliğini amaçlamayan ve bölgede yaşayan Süryanilerin kitlesel katliamını içeren hareketini, kendisine ilerdeki yıllarda Kürt milliyetçiliğinin "Babası" sıfatını getirse de, fazla abartmamak durumundayız. Ayrıca Kürtlerin bir ara, Batılıların Ermeni pogromları nedeniyle, "Kızıl Sultan" adını taktıkları Sultan Hamit'e de, "Kürtlerin Babası" dediklerini biliyoruz.

Bunun karşılığında, Berlin Konferansı sonrasındaki, bugünkü Türkiye sınırları içine düşen Kürt hareketliliğinin, önemli ölçüde Babiali'nin etkisinde olduğunu ileri sürmekse abartma sayılmamalıdır. Çok açık bir Kürt birliği perspektifi olan ilk Kürt lideri sayabileceğimiz Şeyh Ubeydullah'ın İran'ın içine yönelen büyük isyanının, Sultan Hamit'le birlikte geliştirildiği iddiası hâlâ tartışılmaktadır. Bunu, Sultan Hamit'in, imparatorluğu tümüyle pan-İsla-

mist ilkelere dayandırmak ve aynı amaçla daha doğuya kaydırmak heveslerinin bir uygulaması sayabilir miyiz? En azından Büyük Britanya'nın Ubeydullah'ın Doğu'ya doğru yayılmasından çok kaygılandığı ve durdurulması için Babıali'ye baskı yaptığı bilinmektedir.

Bu tarihten sonra uzunca bir süre Kürt milliyetçiliği, İran'a, merkezi Mahabat ve bugünkü Irak'a, merkezi Süleymaniye'ye kayıyordu; Hamit'in, Ermenileri taciz politikasıysa en çok Kürt şeflerinin işine yarıyordu. Burada, biraz ileride değineceğim "Hamidiye Alayları" çok etkin bir taciz düzen ve kuvvetidir; bu korucu alayları ile, Ermeniler sürekli katlediliyor ve sürekli topraklarından kovuluyordu. Diğer taraftan bu taciz makinelerinin etnik niteliğine gelince, 1919 ve 1920 yıllarında, Anadolu'nun batısındaki gerilla kuvvetlerini Çerkez halkıyla özdeşleştirdiğimiz ölçüde ve hatta çok daha fazla, Hamidiye Alayları'nı da Kürt saymak durumundayız. Ermeni zenginliği ve Hamidiye Alayları, Kürt şef ve şeyhlerini, tümüyle Osmanlı ve Türk düzenine bağlamıştır.

Osmanlı coğrafyasının otojen halklarından Arapların tutumunuysa bu fonda daha kolaylıkla değerlendirebiliriz. Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde, Osmanlı'dan ayrı bağımsız devlete yönelik milliyetçi hareketlerin varlığı hiçbir tartışma götürmüyor. Jön-Türk hareketinden etkilenen bir güçlü Jön-Arap hareketi görülüyor; Arap milliyetçileri, İttihat ve Terakki'deki pan-islamist eğilimi çok az önemsiyorlar ve İttihat ve Terakki'yi bir Türk nasyonalist politik hareket olarak değerlendiriyorlar. Tepkileri de buna uygundur; çok zaman, Şam'a veya bir başka yere Arapça bilmeyen bir öğretmen veya yargıcın atanması, hep mukavemetle karşılaşıyor; Türk yönetenleri bunun farkındadır.

Farkında olmasalar bile, Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915 ve 1916 yıllarında, Haşimi soyundan Hicâz Emiri Hüseyin'in Sir Mac-Mahon'la müzakereler sonucunda, Osmanlı kuvvetlerini vurma karşılığında bir bağımsız Arap devleti konusunda anlaşmalarını bilmek zorundadırlar. Gerçi zaman, emperyalist merkezlerin bir birleşik Arap devletine razı olmadığını göstermekte gecikmiyor; bunda paylaşım hesapları etkilidir ve öte yandan, olayların gelişmesinden Arap milliyetçilerinin de bunu pek fazla önemsemediklerini öğreniyoruz. Bu arada herhalde, Ankara'daki mukavemet merkezi, kendisi ayrı ve merkezi bir meclis ilan etmeden önce Suriye'de bir milli meclisin,

Hüseyin'in oğlu Faysal'ın kral olduğu, bir yeni devleti ilan ettiğini duymuştur; bundan, Türklerin kısa ömürlü bazı şûra denemelerini bir kenara atacak olursak, Osmanlı mirası üzerinde ayrı devlet kurmada önceliğe sahip olmadığı sonucunu da çıkarabiliyoruz. Suriye Milli Meclisi'nin bağımsız Suriye Devleti'ni ilanı, 8 Mart 1920 tarihindedir.

Bu sırada, yine 1920 başında San Remo'da, emperyalist devletler, Suriye'yi Fransa'nın ve Irak'la Filistin'i de Büyük Britanya'nın mandasına verdiklerini ilan ediyorlardı. Ankara'da, Türkiye Milli Meclisi'nin açılışıyla aynı ayda –Nisan 1920– Osmanlı topraklarında yeni politik otoriteler ve mandataire'leri belirliyor ve sınırlarında anlaşıyorlardı, ama bazı güçlükler de yok değildi; bir kez, o tarihlerde, Suriye ve Irak, nasyonalistlerin kafasında, o gün emperyalist merkezlerde ve bugünse Araplar dahil pek çok yerde olduğu kadar ayrı düşmüyordu. İhtilalci ve bağımsızlıkçı örgütlerde, hem birlik düşüncesi hâlâ vardı ve hem de ayrılığın sınırları belirsizdi. Suriye'ye kral yapılan Faysal'ı, Fransa'nın Suriye'den kovması üzerine, Büyük Britanya'nın Irak'ta kral ilan etmesi –Ağustos 1921– bunun, yine ironik kanıtlarından birisidir. Ayrıca manda fikri olmasa bile Büyük Britanya mandası, o zaman Araplar için de çok cazip gelmiyordu; önemli din adamları Britanya mandasını reddeden fetvalar yayımlıyorlardı. Dolayısıyla, 1920 yılından sonra, 1922 yılı sonuna ve daha sonrasına kadar, Britiş emperyalizminin Irak'ta ve bu arada Musul'daki sorunları, Anadolu'daki sorunlarından daha önemsiz ve kolay görünmüyordu; Faysal, manda projesine yatkın olmakla birlikte, milliyetçilerin tehdidini duyuyordu. Londra için, has Ortadoğu ve Irak'ta, en azından Anadolu'daki kadar geliştirilmiş diplomatik-politik manevralara ihtiyaç olduğu açıklıkla görülmektedir.

Türkiye'deki gelişmeleri, sorunun bu boyutunu ele almadan çözümlemeye çalışmak, hep eksik kalmaya mahkumdur. Ancak analiz de kolay görünmüyor; çünkü, Londra'nın burada Kürt kartını oynamaya eğilim göstermesini saptamak sorunu çözmiyor, bir süre sonra Ankara'nın da Musul'da aynı kartı eline almak istediğini görüyoruz. Yalnız, Kemalistlerin kendi kontrollerindeki Kürt politikasındaki sınırlılık göz önüne getirildiğinde, böyle bir imkanın varlığını ve daha ötesinde kullanılabilirliğini analiz etmek bir yana, kavramak bile çok güç olmaktadır. Bu güçlükten kurtulmak içinse, sadece, en azından o tarihte de ve muhtemelen de çok daha sonraları, Kürt şeyhleriy-

le seçkinlerinin, en az Büyük Britanya kadar tamahkar ve dar görüşlü olduğunu varsaymak zorunluluğundayız. Kürt şeflerinin politik açıdan yetkin, ancak dar bakışlı ve aşırı egoist olduklarını varsaymak, Türkiye coğrafyasındaki gelişmeleri çözümleyebilmek için de çok gerekli bir anahtardır.

Büyük Britanya'nın Kürt Davası'nı bir oyalama ve pazarlık malzemesi olarak kullandığını düşündüren işaretlerden birisi, Sevr taslağına bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan coğrafyada, bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin yanında, 62 ve 64. maddeleriyle, bağımsızlığı ilerde tartışılmak üzere bir otonomi önerisi koyan Londra'nın, Lozan Konferansı sırasında, daha önceki vaadini tamamıyla unutmamasıdır. Çok kısa aralıklarla sergilenen bu hatırlamayla unutmayı göz önünde tutmadan, sorunun soğukkanlı bir analizini imkansız görüyorum; üstelik cevabını bulmak hiç de zor görünmemektedir. Çünkü, Lozan'a yaklaşıldığı zaman Londra, Irak mandası konusundaki güçlüklerini aşmıştı ve belki de, Musul konusunda da önemli mesele kaydetmiş bulunuyordu.¹ Düşündürücü değil mi? Londra ve Ankara delegasyonları, sessizce Musul Sorunu'nun tartışılmasını erteliyorlardı; bu erteleme, Türkiye'nin görünüşü kurtarmaya yönelik tepkilerine bile sahne olmadan, Musul'un Büyük Britanya mandasındaki Irak'a bağlanması sonucunu doğurmuştur.

Musul Sorunu, istediği şekilde çözülünceye kadar, "Irak K..." demek olan Musul'da Kürtler için bir otonomiyi şart koşturmak, Londra diplomasisinin temel çizgilerinden birisi olmuştur; Musul'u işgal eder etmez de -1918 yılının sonu- Süleymaniye'de resmi dili Kürtçeyi edebi ve politik diyaleği olan ve Süleymaniye'de konuşulan Soraniye çeviriyordu.² Bundan sonra da, Kürt siyasal tarihinin en ilginç kişilerinden biri olan Şeyh Mahmut Berzenci'yi, 1919 yılı Mayıs ayında Süleymaniye'ye vali tayin ediyordu. Süleymaniye'yi, o tarihte, Kürt hareketliliğinin kültür ve politik merkezi saymak durumundayız.

Süleymaniye Valisi Şeyh Mahmut'un, bundan sonra arada bir bağımsız Kürt Devleti'ni ve kendi krallığını ilan ettiğini ve arkasından, İngiliz kuvvet-

1) Lozan'da Türk Delegasyonu Başkanı İsmet Paşa'nın anılarında, Musul Meselesi'nin son derece hafif olarak ele alınması dikkat çekicidir. İsmet Paşa'nın, "Konferans'ta da görüştük" demesine karşın, sorunun, özel görüşmelerle ertelendiği kesin görünmektedir.

"Musul meselesini de konferansta birkaç defa görüştük. İngilizlerle aramızda bir hal şekline varmak için özel müzakereler yaptık."

İsmet İnönü'nün Hatıraları: Lozan Antlaşması I, İstanbul, 1998, s. 132.

2) Sa'ad Jawad, *Iraq and the Kurdish Questions 1958-1970*, London, 1981, s. 7.

leri tarafından uzaklaştırıldığını ve sonra tekrar Süleymaniye'ye getirilerek yönetici yapıldığını görüyoruz. Bunları, Mahmut'un fırsatları değerlendirerek bağımsızlık peşinde koştuğu şeklinde değerlendirmek mümkündür; bazen de, Londra'yla danışma içinde hareket ettiğini düşünmekten kendimizi alamıyoruz. Çünkü, bu sırada Londra'nın, Kürt Sorunu'nu hem Ankara'yı ve hem de Bağdat'ı terbiye etmek için kullandığı anlaşılıyor; Kürdolojideki yeni ve bu arada Britiş diplomatik kayıtlarının incelenmesiyle yapılan araştırmalar, Londra'nın, belli bir merkezi yapıya angaje olmadan bütün Kürt bey ve şeyhlerini ayakta ve hareket halinde tutmaya çalıştığı konusunda hiçbir kuşku bırakmamaktadır. Bundan başka, milliyetçilerin baskısı altındaki Faysal'ı, manda anlaşmasına razı edebilmek için, Musul'u, Türkiye'de bırakmakla tehdit etmekten geri kalmıyordu. Londra'nın, Faysal'ı, şartlarını kabul etmesi halinde, Musul'un Irak'ın parçası olacağı konusunda inandırdığında kuşku yok; Türkiye cephesiyle ilgili olarak, Londra'nın rahatlığı dikkat çekicidir. Lozan'a gidilirken Irak cephesinde istediğini sağlayan Londra, burada da, şaşırtıcı bir kolaylıkla, "sorunu" erteleme kararı çıkartabiliyordu.

Bu aşamada, Türkolojinin aşırı zaaflarından ayrı olarak, Osmanist etütlerin de, bir yöntem sorununa işaret etmek zorunluluğunu duyuyorum; Osmanist yapı analiz edilirken, çok zaman, bir coğrafik tanım yapılmamaktadır. Bu sorunu, buradaki formülasyonuyla Marx etütlerine kadar uzatabiliriz; ünlü "Asya Türü Üretim Biçimi" tartışmalarında coğrafi sınırlama hep eksik kalmıştır. Bu sorunun önemi şuradadır: Eğer Anadolu'nun ortasındaki üretim biçimi "asyai" ise, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı vilayetler, tam bir feodal tanım içine girmektedir; Kürtlerin yaşadığı illerdeki feodal kuralların katılığı son derece şaşırtıcıdır. O halde Osmanist etütler açısından, Kürtlerin yaşadığı iller, Osmani bir kapsamda mıydı? Bu soruyu kaydetmekle yetiniyorum.

Batı'da Elenlerin bağımsız bir devlet oluşuna tanıklık eden Osmanlı'nın ilk aydınlanmacı despotu Mahmut'un tarihsel rolü, Kürt feodalitesini kırmak olmuştur. Elenleri kaybeden, artık sadece bir gerici Bektaşî-esnaf güruhu olan ve her türlü yenileşme adımını baltalayan, zamanın silahlı kuvvetleri yenice-riliği çok kanlı bir iç savaşla tasfiye eden Mahmut'un, gecikmiş bir Sekizinci Henry veya Büyük Petro rolüyle Kürt feodalitesine yönelmesi, olayların gelişme mantığına çok uygun düşmektedir.

Uzun yıllar süren, Mısır Hidivi kuvvetlerinin ciddi hiçbir mukavemetle karşılaşmadan İstanbul'a yaklaştığı ve hanedanı tehdit ettiği bir zamanda gerçekleşen K... Seferleri, Türkiye tarihinde her açıdan ayrı bir öneme sahiptir. Bir yanıyla, bu seferlere genç bir danışman-subay olarak katılan Kont Moltke'nin çok değerli gözlemlerini ve diğer yanıyla, K... Madalyaları'nı gerisinde bırakarak, bir dönemin sonuna da işaret ediyordu. Osmanlı merkezi kuvvetleri, bütün zayıflıklarına karşın Kürt Prensi Bedirhan'ın liderliğindeki isyanı bastırmayı başarmıştır; bundan sonra, Kürt hareketliliğinde asil sınıfların önderliği bitmiş olmaktadır.

Artık Kürt aşiret ve topluluklarını, şeyhlerin sürüklediğini görüyoruz; aşiretleri bir araya toplayarak isyanlar çıkarabilen ve ulusal birlik programlarına yaklaşanlar da bunlardır. Çok azı Kadiri ve çoğunluğu Nakşibendi olan bu şeyhler, hiçbir zaman Müslüman ortodoksluğu olan sünni görüşünün dışına çıkamıyorlar ve inanç olarak Alevi ve zazafon Kürtlerle birlik kuramıyorlardı; bunlar da, sünni başkaldırlara katılmamak bir yana, Seyit Rıza örneği kendi başkaldırlarını ayrıca gerçekleştiriyorlardı. Benim Kürt birliği peşinde koştuğunu düşündüğüm ilk lider olan Ubeydullah ve bir ara Irak K... 'nda krallığını ilan eden Berzenci, şeyhtiler. Sait de şeyh ve yine Nakşibendi olmakla birlikte, Şeyh Sait'in isyanını, Kürt hareketliliğinin üçüncü dönemine yerleştirmenin daha doğru olduğunu sanıyorum¹ ve bu, hareketin net olmayan niteliğine daha da uygundur.

Burada incelediğim tarih kesitinde, Osmanlı'nın son zamanları ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, Kürt hareketliliğinin önderliğinin şeyhlerle birlikte "Hamidiye" entelijansiyasının eline geçtiğini görüyoruz. Nitekim, daha sonradan Şeyh Sait'in hiç de yetkin ve hazırlıklı olmayan omuzlarına yüklenen bu isyanın lideri, hazırlık aşamasından isyanın patlamasından hemen önce asılincaya kadar, Cibranlı aşireti reisi Albay Halit'ti; Halit, bir Hamidiye Alayı komutanıydı ve albaylığı buradan gelmektedir.

Hamidiye Alayları da, Türkiye'de ve tümüyle Türkolojide, yeni yeni incelenmektedir; bundan önce, Ermeni kökenli bazı Amerikalı araştırmacıların çalışmalarında ve özellikle Sovyet Kürdolojisinde, ipuçlarına ve değerli

1) Kürt hareketliliğinin periyotları bundan sonra da sürmektedir. Bu konuda bazı bilgiler, uzun bir karanlıktan sonra çıkan ilk çalışmalarda hep görüldüğü üzere, polemist bir biçimle yazılan bir diğer çalışmamda var.

Y. Küçük, *Kürtler Üzerine Tezler*, Dönem Yayınevi, İstanbul, 1990.

değirmelere rastlıyorduk.¹ Böyle olması alayların niteliğine, kuruluş amaçlarına ve eylemlerine çok uygundur; çünkü, 1891 yılında Sultan Hamit tarafından kurulan ve adına bağlanarak “Hamidiye Alayları” adını alan bu kuruluşlar, tümüyle Osmanlı Ermenistanı’ndaki Ermenilerin canlarını ve mallarını hedef alıyordu ve ikinci olarak da Türk-Iran hududunu koruma misyonları vardı. Hamidiye Alayları, tümüyle Kürt aşiretlerinden oluşuyordu ve bunlardan alay komutanlarına “albay” rütbesi veriliyordu; Hamidiye paşaları da bulunuyordu.

Hamidiye Alayları’nın önündeki modelin Rus Kazak alayları olduğu hep söylenmiştir; ancak, Kürdolojinin şu anda duayeni sayılabilecek olan Sovyet bilim adamı Profesör Lazarev, Hamidiye Alayları’nın Osmanlı Ermenileri’ni tacizden başka bir misyonuna da –bana göre çok büyük bir haklılıkla– işaret etmektedir. Ermeni kökenli Sovyet Türkologu Hasretyan’ın editörlüğünde, *Kurdskoe Dvijenie* başlığıyla yayımlanan derlemeye katkısında, Profesör Lazarev, Hamidiye Alayları’nın, aynı zamanda tarih sahnesine çıkan, ancak Arap ve Arnavut kökenlileri de kapsayan “Aşiret Mektepleri”yle birlikte, Kürt milliyetçiliğini törpüleme ve bağımsızlık isteklerini tüketme işlevi de olduğunu ileri sürüyordu. Lazarev, Kürt aşiret reislerini silahlandırmak, onlara rütbe ve silah vermek politikasında çok bilinçli olduğuna bizi inandırmaktadır; Sultan Hamit’in “Küçük Asya’da bunları, Kürtleri, asimile etmeye mecburuz” dediğini yazmaktadır.² Kürtlerin bu alaylar içinde bir araya geldiklerini ve ortak bir amaçları olabileceğini gördüklerini ve bu nedenle alayların, Kürt ulusalcılığının gelişmesine olumlu katkıda bulunduğunu ileri sürenler varsa da, daha çok Türk merkezine bağlılık yarattığını düşünmek yerindedir. Çünkü, eninde sonunda Türk merkeziyle Kürt şefleri arasında, bir çıkar ve yazgı birliğini gösterebiliyordu.

Sevr taslağı, Kürtlere net ve tanımlanmamış bir otonomi önerirken, bileerek veya bilmeyerek asıl bu birliği tehdit etmiştir. Kürt şeflerinin Sevr’den rahatsızlığı ve ürküntüsünün, Türklerden daha az olduğunu düşünmek için hiçbir nedenimiz bulunmuyor. Sevr, Van ve Bitlis de dahil geniş bir coğraf-

1) Şu iki kaynak, Hamidiye Alayları konusunda, en yararlı olanlardır: Prof. Dr. Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 1987. Louise Nablandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, 1963. Bu arada Nablandian’ın, Hamidiye Alayları’nın zaman zaman, çevredeki Türk ve Arap köylerine de saldırdığını saptaması, ayrıca kayda değerdir.

2) M. A. Gasratyan, *Kurdskoe Dvijenie ve Novoe i Noveşee Vremya*, Moskva, 1987, s. 33.

yada, bir Ermeni devleti öneriyordu; bu, Berlin Antlaşması'nda sözü edilen ve Hamidiye Alayları'yla çok ileri boyutlara ulaşan, gerçekleştirilmiş servet transferini tehdit etmekteydi. Dolayısıyla, Sevr açıklandığı zaman Kürt ileri gelenlerinin hiç sahip çıkmamaları çok aydınlatıcıdır; bunu, çıkarlarını bilmemelerine değil çok bilmelerine bağlamak durumundayız. Şeyh Sait İsyanı'na yaklaşırken, bu değerlendirmeleri mutlaka yapmış olmak zorunluluğundayız.

Şeyh Sait İsyanı da uzunca bir süre bilimsel tabular arasında yer aldı ve Türkiye tarih yazımı –buna Türkiye Komünist Partisi'nin ve Kürtlerin yazımını da katmak gereği var– Sait'in hareketini Büyük Britanya'nın güdümünde, dinsel yanı diğer bütün yanlarını bastıracak kadar koyu bir gerici ayaklanma olarak ele alıyordu; zamanındaki Sovyet değerlendirmesi de böyledir. Sovyet değerlendirmesi, yeni Sovyet sosyalizmine bir *cordon sanitaire* sağlayan Türkiye düzeninin *destabilize* edilmesini önce Londra'nın yararına görmeye ve sonra da mekanik olarak Londra'ya bağlamaya dayanıyordu; bu nedenle Sovyetler'in ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nden aydınlanan Türkiye Komünist Partisi'nin bu değerlendirmeleri, doğru sayılmamakla birlikte anlaşılır olmaktadır.

Ancak mantığa ve gerçeklere uymuyordu; bu açıdan, Çerkez Ethem'in bir hain olmayıp yolunun sonuna gelmiş bir gerilla lideri olduğunu ortaya çıkardıktan sonra Sait'in de bir "İngiliz ajanı" olmadığını geniş kitlelere, göstermek bana kalıyordu.¹ Zamanın Britanya diplomatik belgeleri artık açıktır ve bunlarda Sait'in İngilizlerle temasına dair bir işarete rastlamıyoruz; öte yandan, Türkiye'ninki, daha önce Bulgarların ve daha önce de Elenlerinki dahil, bütün nasyonalist hareketlerde az veya çok bir dinsel boyut olmuştur. Muhtemelen, Şeyh Sait başkaldırısının dinsel yanı daha ağırdır; ancak Kürt halkının o zamanki nasyonalist özelemlerini de içerdiğinden kuşku duymak imkansızdır.

Ayrıca Sait'in kişiliğine dayanarak bu başkaldırını değerlendirmek de zordur; çünkü, Sait sonradan ve zoraki liderdir. Bu isyan üzerine gün geçtikçe artan araştırmalar bunu netlikle ortaya koyuyor; burada bunlara girmek ve

1) Aslında, Türk tarihiyle ilgili olarak, benim mevcut değerlendirmeleri altüst eden buluşlarımın, amprik değil teorik çıkışlı ve ağırlıklı olduğunu kaydetmek durumundayım; beni böyle düşünmeye yönelten, öncelikle herhangi bir amprik kanıt değil, tümüyle, teorik mimari olmuştur. Bu, Einstein'ın bilimde "teorik başlangıç önceliklidir" biçiminde formüle ettiğim yaklaşımına uygun düşmektedir.

tekrarlamak için hiçbir gerek duymuyorum. Sadece bazı kısa hatırlatmalara ihtiyaç olabilir; bunun için de Profesör Hasretyan'ın, sözünü ettiğim derlemede, kendisinin kaleme aldığı bölüm,¹ yeteri ölçüde açık ve güven vericidir. Profesör Hasretyan'ın, o tarihe kadar en geniş katılımlı bu başkaldırıyla ilgili olarak, "İsyan şeyhler tarafından değil, esas olarak başında Türk ordusundan Albay Cibranlı Halit Bey, gazeteci Kemal Fevzi, Doktor Fuat gibi tanınmış aydınların bulunduğu Azad-i K... Komitesi tarafından hazırlandı" saptaması, "Türk Ordusu" sözünün "Hamidiye Alayı"yla değiştirilmesiyle birlikte, çok aydınlatıcıdır. Sonunda idam edilenlerin listesi de, Hamidiye entelijansiyası olarak adlandırabileceğimiz, son Osmanlı dönemi Kürt aydınlarının direksiyonunu açıklıkla ortaya koymaktadır.

Başkaldırının hazırlığı gizli yapılmıştır; ancak bu gizlilik çok tartışmalıdır. Komite, ordu içinde örgütleniyordu ve Halit Bey 1924 yılı Kasım ayında, diğer Kürt liderlerinin katılımını sağlamak üzere, Diyarbakir üzerinde, Halep'e gidiyordu. Harekete katılanların birbiriyle irtibatı, konspirasyon kurallarına hiç uymayan bir gevşeklik içinde geliştirdiklerini artık çok iyi biliyoruz; bütün bunların zamanında Ankara tarafından da bilinmediğini düşünmek çok zordur. Nitekim, Albay Halit, 1924 yılında yakalanmış ve isyana hazırlıktan dolayı, Yusuf Ziya'yla birlikte derhal kurşuna dizilmiştir; bütün bunlar üzerine başkaldırının neden önlenmediği sorusu önümüzde duruyor.

Yeni Kemalist yönetimin, böylesine ve hızlı bir yayılmayı beklememiş olması ve daha sınırlı bir ayaklanmadan yarar umması ihtimal dahilindedir. Bununla birlikte, Ankara'nın daha kalıcı politikalar için böyle bir başkaldırının yayılmasını öngörmesi de ihtimal dahilindedir; bu takdirde, bununla tutarlı olarak yeni Kemalist yönetimin, Musul'un ve aynı anlama gelmek üzere, bugünkü söyleyişle Güney'in, yeni cumhuriyetle birleşmesini gözardı ettiğini de düşünmek zorundayız.

Tarihçi Arnold Toynbee, 1927 yılında yayımlanan 1925 yılına ait *Uluslararası İlişkiler Yıllığı*, *Survey of International Affairs* adını taşıyan çalışmasında, *The Times* gazetesinin 17 Ağustos 1925 tarihli sayısında Kürt liderlerinin idamının Musul'da çok olumsuz bir hava yarattığını haber verdiğini kaydetmektedir. Aslında bunun aksini beklemek şaşırtıcıdır; daha önce de işaret etmiş bulunuyorum, Milletler Cemiyeti'nin Kürt Sorunuyla büyük ölçüde öz-

1) ibid., Beşinci Bölüm.

deleşen “Musul” raporuna, i’lerin noktasını koyduğu bir zamanda, hiçbir gerek yokken kırk idamı yapmanın böyle bir sonucu istemekle aynı anlama geldiğini düşünmek kaçınılmazdır. Türkiye’de böyle hızlı ekzeküsyonlar için hiçbir hukuk zorunluluğu olmadığını biliyoruz. Mithat Paşa’nın acıklı yaşamı da gösteriyor; idama hükmetmek ve ancak uygun zamanı beklemek her zaman mümkündür.

Aslında tarihçi Toynbee’nin, 1925 yılı *Uluslararası İlişkiler Yıllığı*’nda, Musul Meselesi’ne çok geniş ve çok bilimsel bir yer ayırması, bugün için bir şanstır; çok değerli bir bilim adamının, bu önemli sorunu, en aktüel olduğu sırada bir tarihçi perspektifiyle tespit etmesinin değerini abartmak hiç mümkün görünmüyor. Bu nedenle, hem şimdiye kadar yapılan çözümlemeleri özetlemek ve hem de test etmek için Toynbee’nin saptamalarını, çok kısa bir biçimde aktarmayı çok yararlı görüyorum.

Toynbee, başka kaynaklardan da yararlanmakta ve bunlara kendi birikiminin değerlendirmelerini de katmakla birlikte, esas olarak o zamana dek yayımlanmış olan Millet Cemiyeti’nin Musul Raporu’na dayanmaktadır. Buna göre Musul’un, mekan olarak, önce Kadim Asur İmparatorluğu’nun merkezi coğrafyasına denk düştüğünü, Türklerin, Süryanilerin, Arapların ve Kürtlerin belli başlı halklar olduğunu, Türklerin tartışmalı sınırın çok güneyinde, Kürtlerle yoğun bölgelerin altında yaşadıklarını, ekonominin öncelikle Irak, sonra Suriye ve arkasından İran ve en az ölçüde de Türkiye’yle ilişki içinde bulunduğunu kaydederek nüfusun yarıdan fazlasının Kürt olduğuna işaret ettikten sonra, eğer nüfus gözetilerek bir karar verilecek olursa, burada bir bağımsız Kürt Devleti’nin kurulması gereğini aktarmaktadır.¹ Tekrarlama gereğini duyuyorum, bunlar, Millet Cemiyeti’nin Musul değerlendirmesinde yer alan saptamalardır; bunlara ek olarak, Kürtçenin Türkçe gibi Turan ve Arapça gibi Sami dillerinden ayrı olduğu da bu raporda yer almaktadır. Ancak Türkçenin hemen hemen her yerde konuşulduğu ve Kürt bölgelerinin hepsinde de küçük küçük anklavlar halinde başka halkların da yaşadığına işaret edilmektedir; fakat Toynbee’nin aktararak önemine işaret ettiği gibi, Cemiyet’in raporunda iki önemli saptama daha bulunmaktadır.

Bunlardan birisi, Kürtlerin, hızlı bir biçimde ekilebilir topraklar satın aldıkları ve kentleri “Kürdize”, raporun diliyle “Kurdizing” ettikleridir. Daha

1) Arnold J. Toynbee, *Survey of International Affairs 1925*, Vol. I, Oxford University Press, 1927, s. 479.

sonra sözünü edeceğimiz “Türkiyelikasyon” sürecinin yanında hep bir “Kürdizasyon” süreci de oluyordu; otuzlu yıllarda yayımlanan ünlü *Kadro* dergisinde buna işaret edilmiştir. Bundan ayrı olarak Milletler Cemiyeti Komisyonu, bölgedeki sınırların hiçbirinin, tartışmalı bölgenin Suriye ve İran’la veya Türkiye’nin Irak’la olan sınırının, etnik esası olmadığını, “racial frontiers” sayılmalarının imkansızlığını kaydediyordu; bu, bölge için genel olarak doğru bir değerlendirmedir. Başkalı bir yana, İran’la Türkiye arasındaki, temeli 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla atılan sınır da böyledir; sınır bölgelerinde Kürtler ve Azeri Türkleri yoğunlukla yaşamaktadırlar. Ancak belki de sınır böyle durumlar için gerekmektedir; filozofların bu eklemeyi yapması mümkündür.

İngiliz Profesör Toynbee, Musul’un işgaline karşı çıkan Ali İhsan Paşa’nın direncinin, ancak Babiali’nin yazılı emriyle kırılabilirdiğini kaydetmekle birlikte, işgalin silah bırakması koşullarına uygun olduğunu ve bunun üzerine de, Musul’a Büyük Britanya bayrağının çekilebildiğini belirtiyor. Bundan ayrı olarak, Sevr taslağının bütününün ve maddelerinin, “İlgili Kürtler üzerinde bir etki yaptığı konusunda hiçbir işaret görünmüyordu” dedikten sonra, ilgili Kürtlerin Sevr’in ilgili maddelerinden haberdar olduklarından bile kuşkuyla söz etmektedir.¹ Fakat Toynbee, silah bırakmasından itibaren “Kuzey Kürtleri’nin”, the northern Kurds, galip büyük devletlerin, Kürtlerin yoğunlukla yaşadıkları yerlerde bir Ermeni devleti kuracakları ve Kürtleri de Ermeni azınlığın hükmü altına koyacaklarından pek çok korktuklarından hiç kuşku duymamaktadır. Tarihçi Toynbee’nin, hemen hemen zamanında yaptığı bu değerlendirme, benim, zamanında Sevr’in farkında görünmeyen Kürt şeflerinin dar hesaplarını çok iyi bildikleri yolundaki analizimle iç içe girmektedir.

Profesör Toynbee, Kürt hareketliliğiyle kısa temasından sonra bile Kürt nasyonalizmini, ciddi olarak eleştiren ifadeler kullanmaktan geri kalmıyor; siyasi boyunduruğa, “muhalafetin negatif biçimini”, the negative form of opposition, göstermekle birlikte, any positive consciousness of Kurdish national solidarity, ulusal dayanışma alanında pozitif bir bilinç sergileyemediğine işaret ediyordu. Bu da, Kürt politikasını her zaman canlı tutuyor, ancak, aynı zamanda da kişisel ve oligarşik esprisini de sürdürmesi sonucunu doğuruyordu; Toynbee’nin bu görüşlerinin Kürt gerçekliğiyle ilgili önemli ipuçları sağladığını düşünüyorum.

1) ibid., s. 492.

Lozan çerçevesinde, Musul için bir plebisit önermeyi planlayan Ankara Hükümeti'nin de bu bilimsellikte formüle etmese bile, böyle bir değerlendirmeyi yapmış olması mümkündür; ancak bundan da öte 29 Ocak 1920 tarihinde, Ulusal Ant'ı –Misak-ı Milli– kabul eden Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın da eninde sonunda böyle düşündüğüne inanmak durumundayız. Misak-ı Milli, net olmayan, adlandırmaktan çok tanımlamayı tercih eden bir belgedir; bu belgenin artık Arap halklarını kendi dışında tutması, hemen o zamana kadar gelişen siyasal olaylar göz önüne alındığında bir zorunluluk oluyordu. Misak-ı Milli, adını koymamakla birlikte Musul'u anlatım yoluyla içermekte ve Kürt halkıyla birlikte yaşanabileceğini varsaymaktaydı; Sevr'in, başkaları bir yana Van ve Bitlis'i de, Ermenilere verdiğini ilan eden Başkan Wilson'ın bu varsayımı güçlendirdiğini düşünebiliyoruz.

Toynbee'nin, Musul Sorunu'nun daha mürekkebi kurumadan kaleme aldığı ve değerlendirmelerinin değerinin her geçen gün daha iyi anlaşıldığı bu çalışmasından son bir hatırlatma da şudur: Ankara, Fransız kuvvetlerinin Kilikya'dan çekilmesinden kısa bir zaman sonra 17 Mart 1922 tarihinde, Revanduz'a bir Türk kaymakam tayin ediyordu; bu, Musul'da hak iddia etmek anlamındadır. Ancak aynı Türkiye 22 Nisan 1923 tarihinde, Irak-Britiş kuvvetlerinin baskısıyla, en ufak mukavemet göstermeden kaymakamını geri alıyordu; yerine, bir Kürt vali atanmıştır. Bu, Ali İhsan Paşa'nın, Babiali'nin yazılı emriyle Musul'u teslim zorlamasından sonra ikinci kez, Osmanlı-Türk yönetiminin, Musul için herhangi bir savaşı düşünmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Kaldı ki, Musul Sorunu'nun artık tümüyle Britanya mandası altına verildiği zamanda da, Londra gazeteleri Ankara Hükümeti'nin toplanarak Musul için savaşmama kararı aldığını yazıyorlardı. Daha sonra, 1938 ve 1939 yılında Ankara'nın, Iskenderun Sancağı için savaşı göze aldığını her fırsatta gösteren tavrıyla karşılaştırıldığında bu ayrı bir plan ve niyet demektir.

Halbuki, uluslararası durum Türkiye'nin daha "belligerant" bir tutum almasına elverişliydi; çünkü Milletler Cemiyeti, Ankara'nın bütün çağrılarını reddetmesi üzerine, Musul'u Büyük Britanya'nın mandası altına sokan kararı verdiği tarihte, Sovyet dış politikası da, Batı'da çok olumsuz bir gelişmeyle yüz yüze kalıyordu. Buna göre, Locarno'da, Almanya, Fransa ve Belçika, Versailles'de kararlaştırılan sınırların değişmezliğini teyit ediyorlardı; fakat, Locarno'nun asıl anlamı Sovyetler Birliği'ni dışarda bırakarak, Almanya'nın re-

habilitasyonu yönünde çok önemli bir adım olmasıydı. Bu, bundan sonraki yılda İngiltere'deki genel grev ve bu grevle ilgili olarak Stalin'in aldığı savaşçı tutum, Batı'yla Sovyetler Birliği'nin arasını, belki de soğuk savaş öncesindeki en gergin noktaya getirmiş oluyordu. Soğuk savaş döneminden farkı, bu sırada Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin çok yakın dostluk içinde olmasıydı ve Sovyet Komünist Partisi'nin dümenindeki Türkiye Komünist Partisi'nin Ankara'yı Musul konusunda daha savaşkan tutuma davet etmesi de Moskova'nın yaklaşımının ipucunu veriyordu. Ancak, bütün diğer gelişmeler gibi bu da Türkiye'nin sanki Musul'dan çoktan vazgeçtiğini gösteriyordu. Türkiye, bu elverişli durumda Sovyet Dışişleri Bakanı Chicherin ile Türk bakan Aras tarafından imzalanan ve gerçekte mevcut dostluk anlaşmasını teyit eden yeni bir anlaşma yapmayı yeterli görüyordu.

Lozan'da da, Türk Delegasyonu Başkanı İnönü'nün Musul'u gündemden çıkararak, zamanın en büyük dünya gücü Büyük Britanya'nın etkisinde olduğundan kuşku duyulmaması gereken Milletler Cemiyeti komisyonuna havale etmeyi önermesi, sıralamış olduğum gelişmeler zinciri içinde yerini bulmaktadır. Burada önemli nokta, uzun hazırlıklardan sonra Londra'nın, Musul Sorunuyla Kürtlerin siyasal haklarının güvenceye alınmasını özdeşleştirmeyi başarmış olmasıdır; Milletler Cemiyeti'nin raporu da, aslında Kürt sorunu üzerine ilk ve derli toplu bir uluslararası inceleme niteliği sergiliyordu. Bu içeriğe paralel olarak, Milletler Cemiyeti yetkili kurullarının, Musul'u almak isteyen taraflara, Kürtlerin siyasal hakları konusunda bazı öneriler sunması ve bunlarla ilgili olarak taahhütler beklemesi normaldir; ancak, Türkiye, bu önerilere cevap vermeyi bile reddediyordu. Ankara için bazı müphem taahhütlerle Cemiyet'in isteğini karşılamak zor değildi; bunu yapmaktan ısrarla kaçınmıştır.

Türkolojiyle ilgili şu kuralı formüle edebiliriz; bir sorun ne kadar az inceleniyorsa, o ölçüde tahrifat var demektir. Sadece Cemiyet-i Akvam'ın Musul Dosyası'nın incelenmesi bile, Ankara'nın, Musul'un Britanya'nın mandası yoluyla Irak'a verilmesini önlemek için gerekli ve mümkün hiçbir adımı atmadığını göstermeye yetiyor; buysa bir sonuç olmaktan çok daha fazla bir soru olarak önümüzde duruyor. Ankara neden Musul'un Türkiye'ye bağlanması için ısrarlı ve hatta istekli olmamıştır? Bu soru ortadadır.

Anadolu'daki sorunları çözmek için 1922 yılı başlarına ve belki daha da

öncesine giden, bir Ankara-Londra mutabakatı olabilir mi? Mantıklı görünse de şimdilik bunu doğrulayan bir belgeden yoksun bulunuyoruz; ancak belge eksikliğini de uluslararası ilişkilerin analizinde, fazla abartmamak zorunluluğu var. Görüşme ve paylaşımların, Sykes-Picot örneği, hep yazılı belgelere dökülmesi âdet değildir; zımni mutabakat da mümkündür.

1921 ilkbaharındaki durum burada bir örnek vaka olarak karşımıza çıkıyor; aynı ay içinde, Türkiye-Sovyet, İran-Sovyet, Afganistan-Sovyet anlaşmalarına tanıklık ediyoruz; bunlar, yeni düzenin güney sınırıyla ilgilidir. Fakat sanki bunlara damga vururcasına, yine aynı tarihte Anglo-Sovyet Antlaşması geliyor; belli bir stabilizasyon işaretini çıkarmamak imkansızdır. Bu nedenle, güney sınırı antlaşmalarıyla birlikte, Moskova'nın bu sınırın altında, Türkiye, İran ve Afganistan'da sınıf esasına dayalı politik mücadele ve propagandadan vazgeçtiğini Londra'ya taahhüt ettiği hep ileri sürülüyordu; ancak bunu doğrulayan yazılı ifadeler de eksiktir.

Eksiklik netlikte midir? Sovyetler'in, Gilan'da, Batı Anadolu'da komünizan gerillalarla 1920 yılındaki ilişkilerinin 1945 yılında Mahabat'taki açılımının, her iki defa İran Azerbaycanı'ndaki denemelerinin, keşif amaçlı birer manevra düzeyini geçmemesi, belge yerine alınamaz mı? Tersinden de bakılabilir; Sovyet kuvvetlerinin Afganistan'a oradaki hükümetin isteği üzerine girişinin, Batı'da ve özellikle artık Londra'nın yerini almış olan Washington'da yol açtığı, tek sözcükle ölçsüz tepkiyi, böyle bir taahhütün bozulmasının yaratığı sinirlilikle açıklamak mümkün değil mi?¹ Bu nedenle, böyle bir mutabakat imkansız görünmemektedir.

Bu da, Ankara'daki yeni önderliğin "defeatist" bir psikolojiye sahip olmasıyla ilgilidir; aynı psikolojiyle Musul Eyaleti'nin de katılması halinde, yeni coğrafyanın yönetilemez olabileceği değerlendirmeleri de ihtimal dahilindedir. Kemalizme yüklenen gerçekçilik felsefesini, "ne kadar küçük olursa, o kadar kolay yönetilir" bakış açısı olarak da değerlendirmek gerekmektedir.

Bütün bunların ne kadar gerçekçi olduğunu sınavabilmek için, Cumhurbaşkanlığı arşivlerinin incelenmeye açılmasını beklemek durumundayız; şimdiye kadar bu arşivlerin iki kullanımına tanıklık etmiş durumdayız. Bunlar-

1) F. Halliday de, Afganistan'da, Afganistan Halkın Demokratik Partisi'nin iktidara gelmesinden daha çok, Sovyet müdahalesinin Washington'ı ve Körfez emirliklerini alarme ettiğine işaret etmektedir. Richard Lawless (ed.), *Foreign Policy Issues in the Middle East*, University of Durham, 1958, içinde, s. 14.

dan birisi, Mustafa Kemal'in *Nutuk* kitabı ve diğeri ise, İsmet İnönü'den sonra Çankaya Köşkü'nde ev sahipliği yapan Celal Bayar'ın *Ben de Yazdım* ciltleridir.¹ Yalnız, her ikisi de kaynakları son derece seçmeci kullanmışlardır ve genel bir aydınlanmadan çok kendi konumlarının *justification*'unu amaç edinmişlerdir. Bu nedenle, Çankaya arşivlerini hâlâ beklemek zorunluluğu var; yine de, bazı ilişki ve görüşmeler üzerindeki gizlilik perdeleri kaldırıldıkça aydınlığın arttığını görüyoruz.

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğraması üzerine, 1923 Ocak ayında Ankara'da Millet Meclisi'nde yapılan ve gizliliği yakın zamanlarda kaldırılan müzakereler bu konuda bazı ipuçları getirmektedir; bu müzakerelerde özellikle Kürt kökenli milletvekillerinin, hükümeti, Musul'u teslim etmekle eleştirdikleri görülmektedir. Erzurum Milletvekili Mustafa Durak, çok kızgın bir biçimde, "sona kalan dona kalır" dedikten sonra, "Musul'u kaybettikten sonra senin Şark'ta bir yerin kalmamıştır" diyerek net bir umutsuzluk sergilemektedir.² Siirt Mebusu Necmettin'se Musul konusunda, "Cemiyet-i Akvam'a vermek İngilizlere vermek demektir" görüşünü ifade ediyordu; görüşmelere yansıyan hava, Musul'un daha 1922 yılı sonunda "verilmiş" olduğu ve özellikle Kürt kökenli milletvekillerinin buna en çok tepki gösterdikleridir.

Kürt kökenli milletvekillerinin, Musul'un Büyük Britanya-İrak'a verilmesini, orada bir Kürt Devleti kurmakla eş tuttuklarını anlıyoruz ve buna çok itiraz ediyorlar. Burada, Türklerden çok daha fazla Türk çizgisini savundukları kesindir. Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, oturumu yöneten Kemal Paşa'ya, "Paşa! Ordunun başına otur, başka bir işin yoktur" diye haykırıyordu ve Meclis, Kemal Paşa'ya karşı Hüseyin Avni'yi alkışlıyordu. Kemal Paşa ise, "Musul'u vermemekte ısrar edersek muharebeye dahil oluruz" diye nasihatla bulunuyordu ve çözümü erteleyerek zaman kazanmak istediklerini anlatmaya çalışıyordu. Kemal Paşa, burada Misak-ı Milli konusunda, bana göre, gerçeği yansıtan bir tanım yapıyordu ve şöyle söylüyordu: "Misak-ı Milli şu hat, bu hat diye hiçbir vakitte hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin

1) *Nutuk*'un, usta yazar ve Kemalist gazeteci Falih Rıfkı Atay ve *Ben de Yazdım* ciltlerinin ise, bir ara sol romancı olarak tanınan ve benim faşizan olduğumu ileri sürdüğüm ve şu anda, MHP ve Ülkü Ocakları'nın benimsediği, Kemal Tahir tarafından kaleme alındığı konusunda yaygın bir kanı var. Ancak kanıtlanmış olmaktan uzaktır.

2) Prof. Dr. Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Ankara, 1992, s. 116. Meclis'teki görüşmeleri bu tutucu kaynaktan aktarıyorum, asıl kaynaklar için Prof. Öke'nin çalışmasına bakılabilir.

menfaati ve Heyet-i Celile'nin isabet-i hazarıdır. Yoksa, haritası mevcut bir hudut yoktur." Böylece 1923 yılı başında, yeni yönetimin Musul'u teslim etmeyi çok önemli görmedikleri sonucu çok netlikle ortaya çıkıyordu.

Devam ederken savaşı tamamlayan, göçleri gerçekleştiren, Lozan'ı imzalayan, Osmanlı hanedanını tasfiye ederek cumhuriyeti ve yeni bir anayasayı ilan eden yeni liderlik için en önemli sorunun, kontrol kapasitesi olduğunu düşünmek durumundayız; hemen izleyen gelişmeler, bizi buraya getirmektedir. Şeyh Sait ve arkadaşlarının idamlarıyla aynı zaman kesitinde 3 Haziran 1925 tarihinde, Terakkiperver Partisi'nin kapatılması, hemen izleyen gelişmelerden biridir; Terakkiperver Partisi, Kurtuluş Mücadelesi'nin önde gelen diğer paşalarının kurdukları politik hareketti. Doğu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın liderliğindeki bu partinin kapatılmasını, liderlerinin idamla yargılanmak üzere İzmir İstiklal Mahkemesi'nin önüne getirilmeleri izliyordu.

İzmir İstiklal Mahkemesi'nin başkanı "Kel" olarak da bilinen Ali Çetinkaya ve pek çok üyesi de, Teşkilat-ı Mahsusa'dan geliyorlardı; sanıkların ve bunlar arasında idam edilenlerin önemli bir bölümü de, Teşkilat-ı Mahsusa yöneticileri arasından seçilmişlerdi. Tutuklamalar ve izleyen idamlar için gerekçe, artık Devlet Başkanı olan Kemal Paşa'nın hayatına yönelik bir hazırlığın ortaya çıkarılmasıdır. Ancak hem suikast girişiminin açığa çıkarılması ve hem de çok hızlı idamların yapılması, Musul Sorunu'nda, Türkiye'nin nihai kabulünden önceye denk düşüyordu; suikast, 17 Haziran 1926 tarihinde açıklanmıştır.

Şeyh Sait'in adına bağlanan başkaldırı ne ölçüde önceden biliniyorsa, İzmir suikasti hazırlığı, çok daha fazla, güvenlik güçlerinin avucunun içinde gelişmiştir; sanıkların, kamu görevlilerinin, idamdan kurtulan Kazım Karabekir Paşa'nınki dahil her türlü açıklaması bu yöndedir. Bu, böyle bir hazırlığın olmadığı anlamında değil, hazırlık var; ancak, hazırlığın bir bölümü içki masalarında yapılıyor ve diğerlerini de polis biliyordu. Burada daha da önemli olan, İzmir suikasti vakasında, nedenle sonuçlar arasında bir ölçü bulmanın imkansızlığıyla, idam edilenlerin önemli bir bölümünün suikastle hiçbir ilişkilerinin bulunmamasının hem o zaman ve hem de şimdi kesinlikle bilinmesidir.

Şeyh Sait başkaldırısıyla başlayan ve İzmir suikastiyle sürdürülen iki yıllık

bir olaylar zinciri içinde, Türkiye solunun, İstanbul basınının önde gelenlerinin hemen hemen hepsi, İstiklal Mahkemeleri önünde sanık sandalyesine oturtulmuşlardır; çoğu pişmanlığa zorlanmış ve yeni düzenin içine çekilmişlerdir. Ancak İttihat ve Terakki'yle Teşkilat-ı Mahsusa'nın kalan kadrolarının bir bölümü, ölümden kurtulamamışlardır; anlamı burada aramak zorunluluğuyla karşılaşıyoruz.

Aslında bu zamana gelinceye kadar, her ihtilal merkezinde olduğu gibi Ankara'da da bazı cinayetler oluyordu; söz uygunsa, en gözüpekler ve elini kana en çok bulamış olanlar bir bir eksiliyordu. Çerkez kökenli "deli" Halit Paşa'nın ve Mustafa Suphi ve arkadaşlarını öldüren Yahya Kahya'yı ortadan kaldırdığı konusunda ve bu arada Trabzon'da Pontusluların tasfiyesinde en önemli rolü oynamış olan Topal Osman'ın ortadan kaldırılmasını, bu çerçevede kaydetmek durumundayız. Bunlar hem reziztansın en başında bulunmuşlar ve hem de Osman türünden, Kemal Paşa'nın kişisel fedaisi olmakla eleştirilmişlerdir; çözümlemenin çekiciliğini ve Türkiye deneyiminin zenginliğini artıran elemanlar olmaktadır.

Şeyh Sait başkaldırısı nedeniyle Seyit Abdülkadir'in ve İzmir suikasti nedeniyle Mehmet Cavit'in idamları üzerinde çok kısa olarak durmakta yarar var; Şûra-ı Devlet üyesi Abdülkadir'in Sait'in başkaldırısı ve Cavit'in de suikastle bir ilgilerinin olmadığı o zaman da biliniyordu ve bugünse kesin sayılmaktadır. Ancak Şeyh Ubeydullah'ın çocuklarının –Abdülkadir çocuklarından birisidir– Bedirhan'ın çocuklarının Fransa'ya bağlılıklarının karşısında, hep Londra'nın çizgisini izlediklerini görüyoruz; sonradan gizlilikleri kaldırılan diplomatik kayıtlar, bu iki ailenin birbirini hep karşı ülkenin casusu olarak, Paris veya Londra'ya ihbar ettiğini göstermektedir. Bundan ayrı olarak, Abdülkadir'in 1921 yılında, Londra'ya Bolşevizmin güneye yayılmasını önlemek için, tampon bir Kürt devleti önerdiği kayıtlarda vardır. Abdülkadir'in Sait'le bir ilgisi olmamakla birlikte, hem Kemalist önderliği kabul etmediği ve hem de Londra siyasetine bağlı kaldığı kesindir. Selanik Yahudi komünitesinden gelen Mehmet Cavit de, İttihat ve Terakki'nin Maliye Nazırı olduğu zamandan beri, Londra finans çevrelerine ve Londra siyasetine bağlı birisi kabul edilmektedir. Yaklaştığı ülkelerin siyasetini izleyenleri tasfiye etmekse Kemal Paşa'nın siyasetteki üsluplarından biridir.

Idamlar arasında iki isim de ayrı bir kategori oluşturmaktadır; Çerkez İs-

mail Canbulat, çeşitli kayıtlara göre Kemal Paşa'nın hayattaki pek az yakınından birisi olarak tanınıyordu. Paşa'nın, mücadelele atılmadan önce bakan olma isteğiyle saraya gönderdiği mektupta, kendisiyle birlikte hükümette Canbulat'ı da görmek istemesi bunun ayrı kanıtıdır; ayrıca, çeşitli anılar da bunu doğrulamaktadır. Öte yandan, karargahında ayı beslediği için "Ayıcı Arif" olarak bilinen Albay Arif'in ise, Kemal Paşa'nın en yakın arkadaşı olduğu son derece kesindir; Kemal Paşa hakkında en eleştirel biyografinin yazarı Armstrong, hem buna işaret ediyor ve hem de spekülasyona açık ifadeler kullanıyordu. Suikastle, Canbulat'ın hiçbir ilgisi olmadığını biliyoruz ve Arif'in arkadaş sitemlerini aşmıyordu; ikisinin de idam edilmesi, belki de Kemal Paşa'nın kendi geçmişinden kopma isteğiyle açıklanabilecektir, bilemiyoruz.

Şu veya bu, idam edilenlerin ve idam iddiasıyla yargılananların hepsinin bir ortak yanı var; ister gazeteci, ister asker ve isterse sivil politikacı olsunlar, her birinin hayatının birer roman olduğuna kesin gözüyle bakabiliriz. Idamlar, hapisler, bir romanesk kuşağı ya idama ya da bir kenarda kalmaya mahkum etmiştir; doğru veya eğri, ufukları çok geniş ve yürekli, serüvenci bir kuşak mezara gömülmüştür.

Artık bundan sonraki Anadolu aktivisti sadece marjinalisttir. Stalin mahkemelerinden sonra, Sovyetler Birliği'ndeki kadrolar için kullanılan sözcüğü Kemalist modernizasyona uygulayacak olursak, artık önümüzde sadece aparatçik yenilikçiler ya da aparatçik inşaatçılar var; belki de amaç burada düğümleliyordu.

Sekizinci Bölüm

PERYODİZASYON

Türkolojinin ve Türkiye tarihçilerinin iç savaş tanımlamalarından uzak kalmaları önemli bir bilimsel eksikliktir; halbuki savaş ilanlarının politikacılar ve komutanlar tarafından yapılmasına karşılık iç savaş ilanları hep bilim adamlarına düşmektedir. Tümûyle olayların açılımından çıkan mantığın zorlamasıyla, önceki çalışmalarımda, üç iç savaş dönemi ilan etmiş bulunuyorum. Bunlardan ilkinin 1806-1826 dönemi, ikincisini 1906-1926 ve üçüncüsünü ise, 1966-1996 olarak öneriyordum; sınırlar, benim için de, hâlâ kesinlik kazanmış olmaktan uzak duruyor ve tartışmalıdır. Birincisi, Türkiye tarihinin en radikal reformasyon çabalarının adı olan Tanzimat'ı, ikincisinin Cumhuriyet'i doğurduğunu biliyoruz; üçüncüsünün ne doğurmakta olduğunu veya doğuracağınıysa henüz bilmiyoruz. Çünkü doğum olmamıştır ve doğumun sancılarından geçiyoruz.

Türkiye iklimini bilenlerin, “kurt” sözüne bir aşinalığı var; zaman zaman “Türk” sözcüğünün yerine de kullanılıyor. Ancak bu ikisi arasında, Türk ikliminden ayrı olarak, bir yakınlık veya birbirinin yerine geçiş olduğunu çoğumuz bilmekle birlikte pek bilincinde görünmüyoruz. Gerçekten de, bütün efsane ve mitolojilerde boy gösteren, genellikle ölümü veya vahşice tüketmeyi temsil eden bu hayvanla yapılan değişlerden biri olan Jeune Loup, genç kurt, bugün yerini, Jeune Turc, Genç Türk'e bırakmış durumdadır;¹ kurdun, vahşi tüketme hırsıyla, genç kuşak politikacıların, eski kuşakların yerini alma kararlılıklarının birleşimini anlatmaktadır. Kuşkusuz, böyleleri az çok bütün saraylarda ve bütün politik yapılarda vardır; ancak, belki de İstanbul'daki “Genç Türk”, hırs ve şiddette bütün diğer örnekleri geride bıraktığı için bütün dillere ve daha önemlisi siyasi analiz diline girip yerleşmiş olmaktadır. Jeune Turc, par excellence, Jeune Loup durumundadır.

Neden böyledir veya gerçekten böyle midir? Bildiğimiz, Türkiye siyaset sahnesinde, yavaşlıkla hızın veya gecikmeyle patlamanın çokça birbirini izler-

1) A. Rey-S. Chantreau, *Dictionnaire des Expressions et Locutions*, Paris, 1989, s. 714.

ken gözlemlendiğidir. Türkler, yüzyıllar boyunca kendilerini, Türkleri, aşağılıyorlardı; fakat, adında "Türk" olan bir derneğin ilk defa kuruluşundan veya şair Mehmet Emin'in "soyum, ırkım uludur" nakaratlı ünlü şiirini yazmasından, adında "Türkiye" olan bir devletin kuruluşuna kadar uzanan zaman, bir on seneden biraz daha uzundur ve bunu şaşırtıcı saymamak imkansızdır. Burada, Türklerin uzun yılların ihmalini bir aç kurt hırsıyla doldurmaya çalıştıklarını görüyoruz. Aynı şekilde, altı yüzyıl pek çok kanlı saray darbesine karşın Osman hanedanını değiştiremeyen Türklerin, yazılı olarak belki de hiç zikredilmemesine karşın, birdenbire çok kısa ve neredeyse tartışmasız geçen bir meclis seansından sonra cumhuriyete karar vermeleri de aynı ölçüde şaşırtıcı görünmektedir. Altı yüzyıl, pek vahşi saray darbelerine karşı dayanıklılık gösteren bir hanedan, Ankara'da de facto bir konsey tarafından devrildiğinde, bir tüfek kurşunuyla bile ifade edilebilecek bir tepkinin olmaması son derece düşündürücüdür.

Daha da önemlisi, Cumhuriyet'te daha az şiddetle olsa da, ulus kavramının uygulanmasında Türklerin yakın zamanlarda bir kurt hırsı sergilediklerini biliyoruz. Ancak herhangi bir yanlış anlaşılmayı önlemek için hemen eklemek gereğini duyuyorum, biz Türklerde, hırsla sığılık da hep yan yana görülmektedir. Ne yazık ki bununla da en çok Jön-Türklerde karşılaşılıyor; Jön-Türklerin, üretim ilişkilerinin gelişmişlik düzeyinde, sadece bir sığılık olan bir ideolojiyi, uğruna her türlü fedakarlığın yapıldığı, ölüm ve öldürmenin rutin haline sokulduğu, bir din ya da mezhep haline getirebilmeleri, belki de isimlerinin bir kavram olarak bütün dillere girmesinin de nedenidir.

Türkler, uzun süre Türk ulusu kavramını bilememişler. Uzun tarihleri olmasına rağmen, nasyanolizmde en geç kalanlardan olmalarına karşılık, bunu öğrenir öğrenmez de, bir yandan bütün ulusların Türklerden çıktığını ve Türkçenin bütün dillerin anası olduğunu otuzlu yıllarda ileri sürmüşler ve diğer yandan da grandiose bir Türkifikasyon sürecini uygulamaya koymuşlardır. Aynı şekilde, kapitalizasyon ve sanayileşme süreçlerinde de geç kalmışlıklarını, altmışlı yıllarda belki de önceki yüzyılın otuzlu ve kırklı yıllarındaki İngiltere'yle karşılaştırılabilecek bir hızla sanayi ve özellikle dayanıklı tüketim malları sanayisine kavuşarak gidermekle kalmamışlar, aynı hızla sanayilerini klasik kapitalist sistemle değil, tamamıyla tekel bazında kurmuşlardır. Türkler, nasyonalizmi keşfederken şovenizmi de içermişler ve sanayileşir-

kense tekel düzenini kurmuşlardır; her ikisi de bugün, Türkiye'yi, Türk çözümlmeleri içinde, Kemalizmden Enverizme ve ekonomi-politik analizler bakımından da kapitalizmden emperyalist aşamaya geçişe zorlamaktadır. Her iki yönlü geçiş sürecinde de, en az ölçüde bile hazırlıkların olmadığını görüyoruz.

Bu bir fazla sıkılmış zembereğin boşalması mıdır, yoksa bir zamanlar kalkınma iktisadına da giren, geri kalmışlığın, *backwardness*, bir avantajı mıdır? Sorulabilir, ancak burada benim konumun dışına düşmektedir. Başka yerlerde değinmiş bulunuyorum; bir türlü geliştirilemeyen "eşitsiz gelişme yasası" çerçevesinde de ele almak mümkündür. Geliştiremeyenlerin arasına kendimi de yazıyorum.

Bu kadar değil; Jön-Türk'ün yaşlı kuşakları ortadan kaldırdığı doğru olmakla birlikte, eksiktir. Çünkü daha önceki bölümlerde, özetle sunduğum çözümlmeler gösteriyor; Jön-Türkler de hızla ortadan kaldırılıyorlar. 1900'li yılların başlarında hırsıyla politika sahnesine çıkanlarla 1960'lı yılların ikinci yarısından sonra Türk politika tiyatrosunda yeniliği ve hırsı temsil edenlerden ayakta kalan olmamıştır; hepsi öldürülmüş veya sürgüne mahkum edilmiştir. Öldürülmeyen, hapsedilmeyen veya sürülmeyenlerin de, kendilerini inkar yoluyla, ölümünün en onursuzunu seçmeye zorlandıklarını da biliyoruz.

Kuşkusuz benzerleri başka ülkelerin tarihinde de var; benim başka bir yerde İttihatçılarla Kemalistler arasındaki kanlı savaşı, jakoben-jironden zıtlığıyla açıklamaya çalışmam da buna denk düşüyor. Ancak Türkiye sahnesinin özelliği, sükunetle şiddetin birbirini izleyişinin, hem bir yasa düzenliliğinde ve hem de mükemmellikle oynanmasındadır. Fakat sahnenin özellikleri, ne yazık ki, bununla da sınırlı kalmamakta ve başka özelliklere açılmaktadır.

Burada kullandığım "özellik" sözü de tesadüf olmamıştır; özellik, tanın.ı zor bir sözcüktür ve bu açıdan "hürriyet" sözcüğüne benzemektedir. Hürriyet de, mutlak tanımı imkansız sözcük ve kavramlar arasında ve belki de başında yer alıyor; taşın hem özgür ve hem de esir olduğunu söylemek mümkündür ve bu hürriyetin anlatılmasındaki zorluğa işaret etmektedir. Hareket, istek veya alışkanlığını kaybetmiş katman veya sınıfları, hareket etmedikleri için özgürlükten yoksun sayabilir miyiz? Bu nedenle, özgürlüğün bir hareket durumu ve sadece hareket durumu değil, aynı zamanda sınırlarda ve sınırla-

rı zorlayan hareket hali olduğunu kabul etmek mecburiyetindeyiz. Dolayısıyla, bir yanıyla özmede hareket isteği ve diğer yanıyla, sınırla çatışma hali yoksa, özgürlüğün varlığını söylemek, sözcüğün olumsuz anlamında metafiziktir.

Ancak yine de bir tanım bulmaya çalışırsak, özgürlükle katılım arasında; özellikle düşüncenin oluşumuna katılım çerçevesinde –bu tartışma demektir– bir yakınlık tespit etmek durumundayız. Böyle alırsak, hem Jön-Türk dönemini ve hem de altmışlı yılların ortasını izleyen zaman kesitini, modern Türkiye tarihinin en özgür dönemleri olarak nitelemek mecburiyeti var; çıkan dergilerin sayısı, kurulan partilerin miktarı, toplantılar, ortaya atılan yeni kavramlar, “düşünür” kümesi, aydın özentileri, martyr sayısı, hepsi hepsi bu dönemlerin diğer zaman kesitleriyle karşılaştırılamayacak kadar özgür ve aynı anlamda katılımcı ve tartışmalı olduğunu göstermektedir.

Aynı zamanda son derece kanlı dönemler oldukları da kesindir; resmi idamlar, siyasi öldürmeler yanında çok önemsiz düzeylerde kalıyordu. Yalnız, 1970’li yıllarda caddelerde günlük siyasi cinayet sayısının yirmiyi aştığı bir zamanda, neredeyse Türkiye’nin büyük kentlerini saran gecekonduların, “self-rule” kendi yönetim komitelerini kurmaları ve bunda çok büyük bir kadın katılımının olması, dersleri henüz çıkarılmamış olsa da son derece öğreticidir. Bu rastlantı mı? Özgürlük endeksinin yükseldiği zamanda siyasi kan akıtmanın da artması çok üzücü olmakla birlikte, teorik düzeyde hiç de şaşırtıcı görünmemektedir. Çünkü özgürlük, eninde sonunda devlet zoruyla temas alanlarındadır; devlet zorunun ortadan kalkmasıyla özgürlük arasındaki sınırı tanımlamak da çok zordur. Öyleyse, eğer özgürlük, devlet zoruyla zıtlık ilişkisi içindeyse iç savaşla yakınlık halindedir; çünkü iç savaş, devlet zorunun coğrafyasında boşluk anlamına gelmektedir. Devlet ise, tanımında, zorunu uygulama alanında boşluk kabul etmediği için, zoru yeniden zorlayabilmek üzere, kendi legalitesinin dışına çıkmaya zorlanmaktadır. Buna iç savaş diyoruz ve iç savaş, devletin parçalanmasının bir başka görünüşü olmaktadır.

Türkiye’de özgürlük ve siyasi kan akıtma endekslerinin korelatif olması, Türkiye düzeninin şimdiye kadar ve tanımlanmış özgürlük sistemleri içinde, özgürlüğe elverişli olmadığı anlamına mı geliyor? Olabilir, tartışılabilir, düşünülebilir, ancak, benim bunu kastettiğim kesindir. İsa hesabına göre bu yüzyılın başında ve altmışlı yılların ikinci yarısından itibaren, Türkiye’de çok an-

lamli özgürleştirici dinamikler harekete geçmiş; fakat, sonunda düzenler çökmüştür. Birincisinde Osmanlı-Türk ve ikincisinde, Kemalist-Türk düzenleri çözülmüştür; benim bu durumdan çıkardığım, özgürlük tanımlarını geliştirmek ve özgürlük sistemlerini değiştirmek olmaktadır.

Öte yandan, genel olarak Türkolojinin ve özel olarak Türkiye tarihçilerinin iç savaş tanımlamalarından uzak kalmaları da önemli bir bilimsel eksiklik; halbuki savaş ilanlarının politikacılar ve komutanlar tarafından yapılmasına karşılık iç savaş ilanları hep bilim adamlarına düşmektedir. Bu, iç savaşın bir kategori olarak da bilimsel olmasından kaynaklanıyor; böyle bir eksikliği gidermek amacıyla olmasa da, tümüyle olayların açılımından çıkan mantığın zorlamasıyla, önceki çalışmalarımda üç iç savaş dönemi ilan etmiş bulunuyorum. Bunlardan ilkinin 1806-1826 dönemi, ikincisini, 1906-1926 ve üçüncüsünü ise, 1966-1996 olarak öneriyordum; sınırlar, benim için de hâlâ kesinlik kazanmış olmaktan uzak duruyor ve tartışmalıdır. Birincisinin, Türkiye tarihinin en radikal reformasyon çabalarının adı olan Tanzimat'ı, ikincisinin Cumhuriyet'i doğurduğunu biliyoruz; üçüncüsünün ne doğurmakta olduğunu veya doğuracağınıysa henüz bilmiyoruz. Çünkü doğum olmamıştır ve doğumun sancılarında geçiyoruz.

Yalnız buradaki değerlendirmelere göre, Kemalist cumhuriyet dönemini, 1920 veya 1923 yerine, 1926'yla başlatmak ve yaklaşık, altmışlı yılların ikinci yarısında bitmiş olduğunu düşünmek esastır. 1926 yılına kadar Türkiye, büyük bir kararsızlık içinde, Osmanlı'nın devamıdır; biçimini bu tarihten itibaren alıyor ve altmışlı yılların ikinci yarısından sonra kazandığı bütün çizgileri kaybetmeye başlıyor.

Bu analizler gerçekçi mi? Bir an için gerçekçi oldukları kabul edilirse, daha önemli sonuçları düşünmemize yardım edecektir. Önemi biraz da, buradan kaynaklanıyor. Bu da –bir başka şekilde yukarıda değinmiş bulunuyorum– Türkiye düzeninin, özgürleştirici eylemlilik ve düzenlemelere dayanmadığıdır; Jön-Türk hareketi, sözcüğün tam anlamında eksik ve fazlasıyla revolüsyoner bir burjuva demokrat harekettir. Osmanlı düzeninin buna dayanmadığını görüyoruz. Benzer bir durum, altmışlı yılların ikinci yarısında ortaya çıkıyordu; aydın katmanlar, emekçi sınıfları da kendi programlarına katarak zamanın rüzgarına da uygun bir biçimde, daha özgürleştirici, daha emekçi ve daha modern bir Kemalist cumhuriyet peşinde koştukları zaman,

mülk sahipleri, bunu çok büyük bir tehdit olarak algıladılar ve var olanı korumayı var olanı yıkmakta buldular.

Özgürleştirici ve modernist programlar, var olan yapının gizli zayıflığını mı açığa çıkarıyor? Tartışmak gerekiyor. Ancak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanan Türk-Rus Savaşı'nın, Osmanlı düzeninin büyük bir maharetle gizlediği iç zaafiyet ve hastalıklarını, şaşırtıcı bir hoyratlıkla kendisine ve Avrupa'ya açıkladığı kesindir. Osmanlılar, bu savaşa tam anlamıyla bir "büyük devlet" olmanın zorunluluğu nedeniyle bulaştılar; Rusya'nın Polonya üzerindeki baskılarını ve Polonya'yı bölmesini, mevcut dengede bir aykırılık olarak gördüler. Voltaire'in, "ce gros cochon de Mustafa" "şu koca domuz" dediği Sultan Mustafa, bunu kabul edilmez ve savaş nedeni sayıyordu; o tarihte, Osmanlı düşüncesinde, başka "büyük devlet" göremiyoruz. Osmanlı, bu savaşa, bir büyük devlet olarak girdi, ancak savaştan bir küçük devlet olarak çıkıyordu. Malta'da Müslümanların katliamının hesabını soramamak bir yana, karada ve denizde, utandırıcı yenilgilerle karşılaşılıyordu.

Gerçekten bir dönüm noktasıdır; bundan sonra Osmanlı Ordusu, tarihinin sonuna kadar Düvel-i Muazzama'yla saf tutarak diğer büyük devletlerle savaştığı Kırım veya Birinci Dünya Savaşı'ndaki cephe başarıları bir yana –Çanakkale veya kötül A.. örneklerini hatırlıyoruz– 1897 Girit'te Elenlere ve 1913 yılında Enver'in Teşkilat-ı Mahsusa'nın önemli rol oynadığı Edirne Savaşı hariç, hiçbir başarı elde edemiyordu. 1774 tarihli "Küçük Kaynarca" Antlaşması'nın gerçekten büyük bir haberci olduğunu, daha sonraki gelişmeler doğruluyordu.

Ancak bugünden baktığımızda, Küçük Kaynarca'yı hemen izleyen zaman da yepyeni dönüşlere tanıklık ettiğini çıkarabiliyoruz; bunları sıralayabilecek durumdayız. Birincisi, İkinci Frederick'in "Rus Ayısı" diye tabir ettiği Çarlık Rusyası, artık bir dünya gücü düzeyine geldiğini ispatlamış oluyordu. Karada güçlüydü ve Baltık'tan Akdeniz'e kadar donanma bulundurabiliyordu. İkincisi, en azından Avrupa diplomasisinin ileriye gören kadrolarında, Osmanlı yenilmezliği düşüncesinin sona erdiğini görüyoruz; daha sonra Babıali'nin hizmetine geçecek olan İstanbul'daki Fransız konsülü Baron de Tott, Paris'e, "Türklerin Asya'ya atılmaları artık romanesk bir düşünce olmaktan çıkmıştır" diye yazıyordu. Bazı kayıtlardan, benzer değerlendirmelerin, Büyük Britanya hariciyesinde de yapıldığını biliyoruz; Napoleon'un seferleri

ve arkasından gelen Kutsal İttifak bir süre planlama egzersizlerinin üstünü örtse de, bir kez, yere düşmüş olmaktadır. Üçüncüsü, bütün bunların, öyle pek egzersiz düzeyinde kalmadığı da kesindir; Napoleon'un, boşa çıkan Mısır Seferi ve Elen dünyasında filhelenik çalışmaların başlaması, Osmanlı'nın, Asya'ya doğru itilmesi sürecinin başlangıç eylemleri arasındadır.

Fakat belki de en önemlisi, dördüncüsü, Türkiye'nin içindeki gelişmedir; bu da, Türkiye tarihinin bir yanını daha, hep sürprizlerle dolu olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Ubucini'nin, "Türkiye'de reformasyonun köşe taşını koyan" kimse olarak andığı Üçüncü Selim'in tam bu sırada tahta çıkışını, belki de tümüyle bir hoş sürpriz olarak görmek gerekmektedir. Gerçekten de Sultan Selim, sanatçı ve düşünür kişiliği, açık ufku ve hayatına malolan hoşgörüsü ile, Osmanlı'da kendisinden önce kesinlikle ve sonraysa büyük ihtimalle eşi olmayan bir yönetici ve yenilikçiydi. Tahtı sırasında patlayan Büyük Fransa Devrimi'ne sempatiyle bakması ve pek çok yeniliği başlatmaya çalışmasının yanında, belki de kendisinden sonra Osmanlı hanedanına –ölümünden dönerek yerine geçen Mahmut hariç– egemen olan iradesizliğin de habercisi oluyordu. Osmanlı yenilik hareketleri üzerinde monografik bir çalışma yapan Bailey'nin, "his ideas were good, but his methods lacked force as well as tact"¹ dediği Selim, her türlü Türk gericiliğinin *incarne* hali olan Türk Ordusu, yeniçeri kuvvetleri tarafından devrildiği zaman –Birinci Bayezit'in Timur tarafından yenilmesinden sonra gelen ve kısa süren iç savaş bir yana– benim saptamalarıma göre Türkiye'de ilk uzun iç savaş başlıyordu. Mahmut, yeni hazırladığı modern kuvvetlerini bu gerici güruh üzerine aç kurtlar türünden sürdürdüğünde, görgü tanıklarına göre, Boğaz'ın suları yeniçeri cesetlerinden görülmüyordu. Mahmut, kininden mezarlıklarda yeniçerileri temsil eden kavuk biçiminde mezar taşlarını bile idam ettiriyordu, bu iç savaş sona ermiştir.

Peryodizasyon analizlerimde ben, bu dönemi modern Türkiye'nin başlangıcı olarak görüyorum. Türkiye'nin XIX. Yüzyılı, kanlı yeniçeri tasfiyesiyle –1826– Kürt ve İttihatçı şeflerinin kanla ortadan kaldırıldığı ve sol hareketlerin susturulduğu 1926 tarihi arasındadır. Her ikisinde de, yaklaşık yirmişer yıllık iç savaş dönemlerinin sona erdiğini düşünebiliyoruz. Yalnız yöntemsel bir açıklama gerekli olabilir, periyodlarının sınırlarını bir yıla göstermem, sadece zorunluluktan ileri gelmektedir; sınır şeritlerini daha uzun tutmak ve iki

1) Frank E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement - A Study in the Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, Harvard University Press, 1942, s. 28.

periyod arasında bir **no man's land** düşünmek daha doğrudur. Bu, iç savaş dönemleri için de doğrudur ve belki de daha çok gereklidir. Bundan ayrı olarak, dönem sınırlarının her birinin mutlaka uluslararası boyutları bulunmaktadır; fakat, burada ayrıntıyla ele alınmalarının imkansızlığının açık olduğunu sanıyorum. Ancak Napoleon'un 1798 Mısır Seferi üzerinde kısaca durmadan, ne dünümüzü ne de bugünümüzü sağlıklı analiz etmemiz çok zordur. Napoleon'un cüretkar seferinde ifadesini bulan, bir yanıyla, Fransa'nın artık Avrupa'ya yakın Osmanlı egemenliğinin çürüdüğü düşüncesiyle diğer yanıyla, Doğu'da Büyük Britanya kolonyalizmiyle rekabet etme kararıdır. Londra da bunu böyle anlıyordu; kuvvetlerini deniz yoluyla Mısır'a çıkaran Napolyon'un, Büyük İskender'in izinden giderek, karadan, Hindistan'a yürüyeceğinden kuşku duymuyordu. Londra'nın bu değerlendirmesi gerçekçidir ve tepkisi, tek sözcükle emperyal içgüdülere uygundur.

Bunun anlamı -emperyal içgüdü veya refleksi kastediyorum- Napoleon'u Mısır'dan çıkarmakla yetinmemektir; gerçekten de E. Ingram'ın, "Bağdat Paketi'nin çok garip önceleyenleri vardı" sözlerinde ifadesini bulan, bir süreçle karşı karşıyayız.¹ Mısır'da 1952 yılında, yüzyılımızın büyük liderlerinden Albay Abdülnasır'ın liderliğinde krallığa son veren ve emperyalizmin siyasal emirlerini dinlemeyen bir devrime, zamanın emperyalist lideri Washington'ın cevabı, Büyük Britanya, Pakistan, İran ve kuşkusuz Türkiye ile Irak'ı içine alan, 1955 tarihli, Bağdat Paketi olmuştu. Bu, aslında Sovyetler Birliği'nin nüfuzunun Ortadoğu'ya inmesini durdurmak için inşa edilmiş bir baraj oluyordu; gerçekten de 1774 Küçük Kaynarca yenilgisi ve 1798 Napoleon'un Mısır'a kolaylıkla çıkışından sonra, zamanın en büyük kolonyal gücü Büyük Britanya'nın yaptığı tam da budur. O tarihte Pakistan, Hindistan'ın içinde olduğu için ve Hindistan yolunu, Rusya ve Fransa karşısında tutabilmek üzere Londra, Babıali, İran ve Bağdat'ı içine alan ittifaklar ağı örüyordu.

Burada, Iraklı bilim adamı Zeki Salih'ten uzun bir aktarmanın yeridir; Profesör Salih, gelişmeleri mümkün olan kısalıkla ve tam olarak anlatıyor, öyle sanıyorum. Şöyledir: "Böylece, takriben üç yıllık, 1798-1801, amansız politik ve askeri aktivitenin sonucunda Britanya, sadece Omman veya Umman'a Napoleon tarafından gelebilecek, Hindistan'a yönelik her türlü tehdidi yok

1) E. Ingram, *Erimin's Persian Connection 1798-1828, Prelude to the Great Game in Asia*, Clarendon Press-Oxford, 1992, s. 126.

etmekle kalmadı, aynı zamanda Konstantinopol'den Kalküta'ya uzanan geniş hat üzerinde, kendisini, en tercihlili yabancı güç haline getirdi. Babialı, Britanya'nın dört başı mamur müttefiki olmuştu. Hindistan, kontrolü altındaydı. Omman, Fransa'ya karşı Britanya'yı seçmeyi kabul etti. Persia, Hindistan'a yönelik muhtemel bütün tehlikeleri püskürtmede işbirliği yapmayı taahhüt ediyordu ve Bağdat, ilk kez, önemli bir Britiş konsolosluğuna mekan oluyordu.¹ Öyle görülüyor, XIX. Yüzyılın başında, İstanbul'daki büyükelçi Lord Elgin'in, Bağdat'ta² bir konsolosluk açma iznini elde etmesi, belki de, sembolik olarak, Osmanlı'nın parçalanmasının önemli kilometre taşlarından birisidir. Tekrar oluyor, artık, Babialı hariç, burada adı geçen bütün iklimlerin, Britanya açısından, Kalküta'dan yönetildiğini biliyoruz.

Böyle olmakla birlikte bu dönemi, bir periyot başlangıcı olarak kabul edemiyoruz; pek çok nedeni var. Devam ederken yine uluslararası planda kalacak olursak, Avrupa'nın bu sırada Türkiye'yle ilgili net bir politika oluşturacak durumda olmadığını öncelikle kaydetmemiz gerekiyor. Çünkü, XIX. Yüzyılın başında, Napoleon'un askerleriyle bütün Avrupa'yı bir uçtan öbür uca tepeleyen, önemli ölçüde törpülenmiş olmakla birlikte yine de Fransa burjuva devriminin ilkeleriydi; ayrıca Napoleon, Avrupa'nın siyasi haritasını karşı durulması güç bir rüzgar gibi sallayıp duruyordu. Britanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya, bu rüzgarı durdurmakla meşguldüler ve eski Batı, durdukları zaman da, Fransa açısından bakıldığında, "restorasyon" denilen ve Avrupa'nın tümü söz konusu olduğunda "Kutsal Ittifak" olarak bilinen, belki de Orta Çağ'dan sonra ancak İtalyan ve Alman faşizmiyle karşılaştırılabilecek bir karanlık döneme giriyordu. Dönemin temel ilkesi, statükoculuktur ve her türlü değişikliğe karşı isteksiz olmaktır; böyle bir dönemde, yeni ve temelli olarak değişik politika stratejilerinin belirlenmesini beklememek durumundayız.

1) Zaki Saleh, *Britain and Iraq - A Study in British Foreign Affairs*, London, 1995, s. 41.

2) Ancak Bağdat Paktı, Irak'ta baasist devrim olunca -1958- karargahından tahrir oluyordu ve Irak pakttan ayrılıyordu; bu, paktın içinde hiçbir Arap devletinin olmaması anlamındadır ve adını "Merkezi Pakt" olarak değiştirerek kendisini sürdürmek istese de, sonuna işaret ediyordu. Bağdat Paktı, Bagh-dad, Eski İran dillerinde ve bugün Rusçada "tanrı" demek olan bagh ile, dad, "verdi" veya "vermiş" sözcüğünden oluşuyor, "tanrıverdi" anlamındadır. Yalnız 1800'lü yıllardan Bağdat Paktı'na uzanan bu tarih çizgisi, bir noktayı ortaya çıkıyor; önemlidir: Türkiye ve İran, içlerinde karşı hizipleri barındırmakla birlikte, son iki yüzyıldır, birlikte ve hep Batı'nın lideriyle aynı kampı seçiyorlardı. Humeyni Devrimi'yle Tahran'ın, militan bir Washington karşıtı olması ve Türkiye'nin de, 1980 Eylülist darbeden sonra hızla, artık ABD'nin bir eyaleti düzeyinde bir bağımlılık ilişkisine girmesi, bu iki komşunun yollarını ayırmış olmaktadır.

Ayrıca Mısır'ın, bir yandan Vali Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminde Doğu'da ilk ve başarılı modernizasyon programına bırakılması ve diğer yandan, Babıali'yle bağının bir garip "vekalet" ilişkisiyle sınırlandırılması bir tür çözümdür. Bu çözüm de, önerdiğim bu ilk periyodun sonuna yakın 1878 Berlin Antlaşması'yla ortadan kalkmaktadır. Burada, hem Avrupa'yla Türkiye arasında ilginç bir köprü oluşturması ve hem de, Türkiye'de açtığı ve doldurulması yepyeni düzenlemeleri gerektiren boşluklar nedeniyle Etenlerin bağımsızlık mücadelesini ön plana çıkarmak gerektiğini düşünüyorum. Elenlerin bağımsızlık mücadelesi, ayrıca şimdiye kadar hep beylik ve devletleri yutmuş Osmanlı'dan ilk kez bir bağımsız devletin çıkması açısından da önemlidir; Türkiye düzeninin bunu hazmetme kapasitesi bulunmuyordu, gelişmeler de bu yönde olmuştur.

Avrupa'yla ilişkisine gelince, Elen bağımsızlık mücadelesinin Batı Avrupa'nın aydın hareketi içinde ayrı bir yeri olduğunu ileri sürmek abartma değildir. Avrupa aydınının formasyonunda Elen bağımsızlık mücadelesi, sanıldığından daha önemli bir yer tutuyordu. Avrupa aydınında, bir yerden diğerine değişen dozlarda olmakla birlikte mutlaka var olan filhelenik elemanı, her zaman sanıldığından aksine Antik edebiyata değil bu mücadelenin yarattığı büyük aydın hareketine bağlamak zorundayız. Filhelenik elemanın her zaman türkoFOB unsurla birlikte görünmesi de bunun kanıtıdır.

Aydınlanma yazımının, Elen Antik Çağı'yla ilgili önemli bir eleştiri içerdiğini unutmamak zorunluluğu var;¹ Kutsal İttifak'ın boğucu havasında restorasyon aydınıysa, bir kıvılcım arıyordu ve Elen mücadelesini yüceltmeye mahkum bir ruh hali içindeydi. Burada, özellikle Paris ve Londra aydınının, Elenleri dünyanın özgürlük tepesi ve Türkleri de, Kutsal İttifak'ın zulmünü unutturacak bir karanlık uçurum olarak resmettikten sonra, her türlü aydın protokolünü bırakarak halkla kurduğu bağlar, her zaman incelenecek ve yeni dersler çıkartılacak bir hazine değerindedir. Büyük Fransız Devrimi'nin ye-

1) Buradaki görüşlerimin derli-toplu ilk açıklamasını, 1998 Mayıs ayında, Athina'da Panthio ve Nicosia'da Kıbrıs Üniversitesi'nde verdiğim konferanslarda dillendirdim. Ayrıca Fransız tarihçi Driault, 25 Mart 1821 tarihinde Napoleon'un ölümünden altı hafta sonra, Elen isyanının başladığına işaretlerle, "vous entendez les philhellenes de partout, magnifiques apotres de la liberte, Lord Byron, Fabuier, Victor Hugo, Lamartine" diyordu. E. Driault, *La Question d'Orient 1918-1937*, Paris, 1938, s. 21. Bunun dışında şu iki çalışmada bu düşüncelere destek bilgiler bulmak mümkündür: C. W. Woodhouse, *The Philhellenes*, London, 1960. Frederiki Tabak-i Iona, *Poesie Philhellenique et Periodiques de la Restoration*, Athenes, 1993.

nilgisine ek olarak, Viyana'dan Şansölye Metternich'in yönetimindeki engizisyonu aratmayan casus ve baskı makinesi altında sinmiş Avrupa aydınları, bu yeni yükselişleriyle Moskova hariç sınırların değişmesine karşı hükümetleri etkileri altına alarak, 1827 yılında Navarin'de Fransız-İngiliz-Rus donanmalarının, Türk-Mısır donanmasını tümüyle tahrip etmesini sağlıyordu. Elen mücadelesinin alevlediği aydın dinamizmini ancak bu yüzyılın ikinci yarısında, Vietnam halkının Amerika'ya karşı mücadelesindeki aydın canlılığıyla karşılaştırabiliriz; yalnız, önceki çok daha fazla aydın içeriklidir.

Bu, Babıali için yepyeni bir politik durumdur; ayrıca yabancı dil bilme, diplomatik görevlere ve hatta tıp türü serbest mesleklerle yakınlık ve buralarda yetişkinlik, "Rum"¹ Osmanlıların elindeydi ve Elen bağımsızlığı bunlara güvensizliği de beraberinde getiriyordu. Böylece Osmanlılar, 1826 yılında, Vaka-i Hayriye'yle o *zamana kadar* var olan ordusunu, yeniçeri düzenini, bir yıl sonra donanmasını ve Elenlerin bağımsızlığıyla da, tüm diplomatik ve aydın kadrolarını kaybetmiş oluyordu. Ancak bir büyük ihtilalle elde edilebilecek bir *tabula rasa* ortaya çıkmıştır; bunun üzerine her türlü yazı daha kolaydır. Tanzimat'ın radikalizmin bir de burada aramak durumundayız.

Öyle bir durum ki, *Aydın Üzerine Tezler* başlıklı çalışmamda, "Türk aydınının tercüme odasında" doğduğunu ileri sürmem gerekiyordu; hâlâ imparatorluk özelliklerini saklı tutan Osmanlı'da, diplomatik görevler, dil bilmek ve aydın olmak, neredeyse özdeşleşiyordu. Yeni düzenin bütün önemli aydınlar, diplomat yetiştirmek için derme-çatma düzenlenen "Tercüme Odası" kaynaklıydılar. Elence, "drağoman", tercüman sözcüğünün, Arapçadaki söylenişle Osmanlıca bu şekli bile aradaki bağı göstermeye yetmektedir. Türkiye'de, Fransızca'yı Osmanlıcadan daha iyi bilen, günlük yazışmalarını yabancı dilde yazan, İslam hukuku İsviçre hukuku kadar bilemeyen bir yeni bürokratik-aydın kadro çıkıyordu.

1) Roma sözcüğünün Arapçasıdır; "rumi", Romalı anlamındadır. Celalettin-i Rumi, Romalı Celaled-din, demek olmaktadır. Araplar, Anadolu'yu, Roma olarak biliyorlardı ve bu halklara da "rum" diyorlardı. Osmanlıcaya da böyle geçmiş oluyor, ancak, pek çok karışıklığa yol açtığını da görüyoruz. Pek çok doğulu, Osmanlı devletine de, Devlet-ı Rumi diyordu; ünlü eserini Kürtçenin Kırmanci diyaleğinde yazan Ahmet-i Hani de, *zaman* zaman, Devlet-i Türki, Devlet-i Ali demesine rağmen, sık sık da, Devlet-i Rumi sözcüğünü kullanmaktadır.

Osmanlı zamanında, Anadolu halkının bir bütün olarak "rum" bilinmesine karşın, zamanla sözcük, Osmanlı topraklarında yaşayan Elen halkı için kullanılmış ve zaman zaman, Hellas'ta yaşayanlara da uzatılmıştır. Cumhuriyet döneminde de, İstanbul halkı, İstanbul Elenleri'ne "rum" diyorlardı, bugün kalmadılar ve sadece, Kıbrıs'ın Türk yöneticileri, Kıbrıs'ın Elen halkına, "rum" demektedir.

Aydın formasyonu ile ilgili olarak bir iki değinme daha mümkündür; bunları erteleyerek, periyodizasyon analizini sürdürebiliriz. 1921 yılında, hemen hemen aynı ayda, yeni Sovyet yönetiminin, Afganistan, İran ve Türkiye'yle ve bunlara paralel olarak, Büyük Britanya'yla antlaşmalar imzalamasıyla 1799-1802 tarihleri arasında, bu kez Britanya'nın, Babıali, İran, Umman ve Bağdat'la sözleşmeleri arasında, ters yönde olsa da bir paralellik kurmak durumundayız. Ancak Büyük Britanya'nın esas hedefi, Fransa'yı durdurmaktır; 1828 ve 1829 yılına geldiğimizdeyse, Rusya'yı durduramadığını şaşkınlıkla anlamış olması gerekmektedir. Bu iki tarihten birincisi, İran-Rusya arasında imzalanan Türkmençay ve ikincisi, Türkiye-Rusya arasında aktolunan Edirne Antlaşmaları'nı gösteriyor; gerçekteyse İran ve Türkiye tarihinin utanç verici yenilgilerini anlatmaktadır.

Çarlık Rusya'nın sınırlarına sığmadığı kısa bir zaman içinde anlaşılıyordu; 1826 yılında başlayan İran savaşı, İran'ın büyük bir mağlubiyet sonucunda çok önemli toprak kaybına razı olmasıyla sonuçlanmıştır. Türkmençay Antlaşmasıyla Rusya, İran Ermenistanı'nı kendi topraklarına katmakla kalmıyor, İran ve Kürt halklarıyla doğrudan temas imkanını buluyor ve bunun ötesinde, İran'a, kendisini hesaba katması gerektiğini, artık hiçbir zaman aklından çıkaramayacağı bir biçimde öğretiyordu. Hemen başlayan Türk-Rus savaşında Türkiye çok büyük askeri yenilgiler yaşamakla birlikte 1829 Edirne Antlaşması'nı, fazla toprak kaybı olmadan sonuçlandırıyor. Yalnız, Elenlerin bağımsızlığını ve Rusya'nın Akdeniz'deki varlığını resmen kabul ediyordu. Bunlar, hem İstanbul ve hem de Londra için çok öğreticidir.

Bu arada birkaç yıl sonrasında, tarihsel dersleri çok kısır sayılan bir gelişmeyle karşılaşyoruz; bu da Sultan'ın, Mısır'daki vekilinin düzenlediği kuvvetlerle savaşmak zorunda kalmasıdır; bu savaşta, Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetleri çok büyük başarılar elde ederek, İstanbul'a çok yakın Kütahya'ya kadar çıkıyorlardı. Sultan'ın tahtından ve belki de hanedanından korkarak, Rusya'dan yardım istediği ve Rusya'yla Hünkâr iskelesi Antlaşması'nın yapıldığını biliyoruz. Bu, artık bir dünya gücü olan Rusya'nın, İran'dan sonra Osmanlı üzerinde de bir nüfuz kazandığının işaretidir. Büyük Britanya'nın, bundan önemli dersler çıkarmış olduğunu tahmin etmek güç olmamalıdır; elli yıl kadar sürecek Osmanlı politika hattının bu gelişmelerle birlikte daha da netleştiğini söylemek mümkündür.

Ancak bu, bu dönemdeki gelişmelerin tümüyle Londra taralından dikle edildiği ve yenilik hareketinin Batı damgası taşıdığı anlamına gelmemelidir; batılılaşma hareketi ile, bunun Batı tarafından dikte edildiğini birbirinden ayırmak durumundayız. Kolay değil; iki önemli güçlğe işaret edilebilir, birincisi, doğrudan doğruya o sırada İstanbul'da görev yapan Batılı diplomatların anılarından kaynaklanmaktadır. Diplomatların hem övünmeye ve hem de yaptıklarının sonuçlarını abartmaya eğilimli olduğunu unutarak, özellikle, zamanın Eritiş diplomat ve devlet adamlarının, Babıali'yle ilgili övünme dolu ve hatta çok zaman kolonyalist-küstah anılarına dayanarak, Tanzimat yöneticilerinde, sadece bunların direktiflerinin uygulayıcılarını görüyoruz ve özellikle, F. E. Bailey'nin de "yüksek kalibreli bir devlet adamı" saydığı Tanzimat'ın mimarı Reşit Paşa'yı bir cüce ya da en fazla, Batı dillerine Türkçe "ulak" sözcüğünden geçme kelimelerle, İngiliz büyükelçilerinin Fransızca laquais'yi veya İngilizce lackey'i, haline getiriyoruz. Bunda, Türkiye tarihindeki bütün yenilikleri kendisiyle başlatan ve bu nedenle Tanzimat'ı hep karalayan kemalizmin ve altmışlı yıllarda, yine büyük bir gecikmişlikle, Lenin'in emperyalizm çözümlemesiyle karşılaşan Türkiye'nin sol entelijansiyasının bayağı marksist analizlerinin de etkisi var. Türkolojiye gelince, Londra, Ankara ve Moskova'nın politik açılımlarının hiçbirini bilimsel bir kuşkuyla ele alarak tartışmadığını tekrarlamak durumundayız.

İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetlerinin durdurulamaz yürüyüşü bir yana, Mahmut'un, daha 1826 yılında Boğaz'ın sularını örten yeniçeri cesetlerini seyretmek üzere ünlü surların bir kulesine çıktığında, başında "mışıl" denilen bir Mısır şapkası olduğu kaydediliyor; bu, baş giysisini alması da¹ Mısır'daki yenilikçi hareketleri yakından izlediğinin önemli bir işaretini veriyordu. Ancak, Mahmut üzerinde, İbrahim Paşa kuvvetlerinin tartışmasız başarısı kadar, belki Suriye anlaşılabilir, Anadolu halkının da bu kuvvetlere kapılarını açmalarının ve yer yer "kurtarıcı" olarak karşılamalarının çok daha fazla etkili olduğunu düşünmek zorunluluğu var.

Yazdığı çağa göre yazılarının bazı bölümlerindeki bilimsel düzey karşısın-

1) Mahmut, yeniçerilere kinini, yeniçerilerin baş giysisi olan kavuktan nefretiyle özdeşleştiriyordu; bu hızla, kavuğu yasaklamakla birlikte yerine ne koyacağını bulamıyordu. Bu sırada, İstanbul li-manında demir atmış Fas'tan gelmiş geminin tayfalarının baş giysisini -fas-faz-fez- seçerek soru-nu çözdüler.

da yalnızca şaşırabildiğimiz İbn Haldun'un, "le vaincu adopte alors tous les usages du vainqueur et s'assimile a lui"¹ teoremi her zaman olmasa bile –Türkler sadece yenildikleri zaman değil– Anadolu'ya yerleştiklerinde görüyoruz, yendiklerinde de taklit ediyorlardı, burada tam yerindedir. Bu nedenle ve bütün bunlara bakarak, Tanzimat'ın temel muharrikini, Batı'da değil, Mısır'da aramak gerekmektedir; hem tahrik ettiğini, hem de yer yer model olduğunu düşünebiliriz.

Demek oluyor ki bu peryodizasyon denemesinde ortaya çıkıyor. Türkiye tarihinin bu ilk aydınlamacı despotu Mahmut'un zamanında Türkiye, kat kat boşluklardan oluşuyordu; dolayısıyla, yeni düzen bir ölüm-kalım sorunu niteliği taşıyordu. Bu nitelik, Mahmut'un kendisi için de vardı; Mahmut, ölümün nefesini, somut olarak duymuş bir sultandır.

Başka çalışmalarım da çok ayrıntılı olarak ele aldığım için tekrarlamak gereği duymuyorum; Mahmut'un, ölümün elinden alınarak tahta çıkarılması, Türkiye tarihinin belki de ilk başarılı konspirasyon hareketidir. Şair ve yumuşak Selim'in reform çabaları, bir yanıyla esnafı, pazar demektir ve diğer yanıyla da özellikle yeni ordu üzerindeki denemeleri, yeniçeri güruhunu rahatsız ediyordu. Yalnız burada da, pazar ile ordu'yu birbirinden ayırmam sadece analitik düzeydedir, o zaman aralarında organik birlik bulunuyordu. Pazar ile ordunun el ele vererek kolaylıkla hazırladıkları gerici darbeyle Selim indiriliyor, hapsediliyor ve tutucu Mustafa, adının dördüncüsü olarak tahta çıkarılıyordu; yenilikçilere karşı bir büyük insan avının başladığını kestirmek zor değildir.

Beş yenilikçi aydının, bunlara "Rusçuk Yaranı" diyoruz. Rusçuk'a kaçarak, iyi yürekli ancak sınırlı görüşlü komutan Alemdar Mustafa Paşa'yı yenilik düşüncesine kazanmaya çalıştıklarını görüyoruz. Mustafa, 1909 yılında İstanbul'daki gerici ayaklanmayı bastırmak üzere Mahmut Şevket Paşa'nın komutasındaki Hareket Ordusu'nu önceleyerek, İstanbul üzerine yürümüştür. İşte tam bu sırada, Osmanlı düzeninin çok garip yasalarından birisinin harekete geçirildiğini görüyoruz, bu garip yasaya göre, darbeler ve sultan indirip yenisini çıkarmalar oluyor, ancak, hanedan değişmiyordu: Sultan Mustafa'dan

1) İbn Khaldun, *Discours Sur L'histoire universelle- Al-Muqaddime*, traduit de L'arabe par V. Monteil, Sinbad, n. d., s. 227.

Aynı zamanda bir seyyah olan İbn Haldun, Anadolu'ya, Alanya'dan çıkınca, "burada Rum memleketi başlamaktadır" diyordu, commence le pays de Roum, ve buranın Türkmen Beyi'ni de, "Sultan Alaattin-i Rumi" olarak anıyordu.

başka, tutsak Selim ve kuzeni Mahmut'un dışındaysa erkek hanedan mensubu bulunmuyordu; Mustafa'nın, diğerlerini öldürmesi halinde, tahtta kalacağını, mevcut yasadan çıkarması çok kolaydır. Ne yazık ki, hunhar Osmanlı yasası işlemekte gecikmiyor, Alemdar'ın kuvvetleri saraya yetiştği zaman, gerici kuvvetler, yenilikçi ve şair Selim'i boğmayı başarmış haldeler; yenilikçi askerler, Mahmut'u gerçekten cellatların elinden alıyorlar, dolayısıyla Mahmut'un, tanımını net yapamasa da, gericiliğe karşı bir ölümkalım mücadelesi vardı. Acımasız şehzade yaşamı, Mahmut'u acımasız yapmıştır.

Sözcüklere, içerdiklerinden daha fazla anlam yüklemekten kaçınabiliriz ve "osmanlı" ve "cumhuriyet" sözcükleri arasında büyük bir kopuş olduğu savını bir kenara bırakarak, modern Türkiye'nin bu tarihten itibaren başladığını ileri sürebiliyoruz; isterse, yalnız 1826 veya isterse, buradan başlayan bir on yıllık zaman aralığı olabilir, artık yeni Türkiye başlamış olmaktadır. Yeni Türkiye'nin, 1880'lü yılların başına kadar sürdürebildiğimiz bu ilk döneminde, sınırları zamanın en büyük kolonyal ve sonra emperyalist gücü olan Büyük Britanya tarafından garanti ediliyordu. Büyük Britanya, yüzyılın başındaki Osmanlı'yı tümüyle Asya'ya atma türünden düşünsel egzersizlerinden vazgeçerek, bambaşka bir anlamda bir kurt hırsı sergileyen, Frederick'in sözüyle, Rus Ayısı'nın Güney'e inmesini durdurabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşatmayı en temel politikası sayıyordu.

Ruslar mı? Bu dönemde, bütün bunlara karşı çarlarının ağzından, *"l'homme malade de l'Europe"* sözünü icat ediyordu; bu söz icat edilir edilmez, bir Rus keşfi olduğu da unutulurak, hem Türklerin ve hem de ilgili yabancıların ağzına yerleşmiştir. Gerçekten de sınırları garanti edilen imparatorluğun vücudunun hastalıklarla yıpranmış olduğunuysa kimse inkar etmiyordu; Tanzimat'la başlayan çağır, Osmanlıların hastalıklarını tedavi etmek için gösterdikleri dramatik çabalara da tanıklık etmiştir. Şu netlikle söylenebilir; bu dönemin sonuna ulaşıldığında, artık eskisine göre tam bir kopuş ortaya çıkmıştır.

Ordu, eğitim, sağlık tümü bir yana, Türkiye tarihinde "yeni" olanların hepsi bu dönemin damgasını taşımaktadır. Türkiye'de ilk gazete, ilk roman, ilk tiyatro, çıkışında bir parlamento niteliğinde olan Danıştay, ilk anayasa, ilk parlamento, ilk yazılı yasalar, hepsi hepsi bu döneme aittir. Sadece bu kadar değil, kadın-erkek arasında aşk bile, bu dönemden önce Osmanlı'da bulunmuyordu.

Bu tarihten önce Osmanlı'da erkeklerin genç erkeklere âşık olmaları esastır; Osmanlı'da da eninde sonunda bir büyük "aydın" sayılmak için kendine ait şiirlerden bir "divan" gerekiyordu, olanları incelediğimizde aşkların hep erkekten erkeğe olduğuna, şaşkınlıkla tanıklık ediyoruz.

Türkiye aydın hareketinin doruklarından Kemal, Şinasi ve Agah da tümüyle bu dönemin çocuklarıdır, ilk romanda, ilk tiyatrodaki, ilk düşün gazetesinde bunların isimlerini görüyoruz. Bunlar, sadece yaptıklarıyla değil, isimleriyle de bir yeniliği temsil ediyorlardı; bu üç ismi de, Arapların, İranilerin, Ortodoks Müslüman Türklerin isim sözlüğü olan Kuran' da veya İslam tarihinde bulmak mümkün değildir. Üçüne de sultan isimleri arasında rastlamıyoruz; yeni ve anlamlıdır. "Şinasi" ve "agah", bilen ve kavrayan, "kemal"se tüm ve olgun anlamına geliyorlar. Bunlardan büyük şair, tiyatro yazarı, yurtsever ve aktivist Kemal, yaşamı ve sürgünleriyle Türkiye tarihinin azizleri arasına girmiştir; o kadar ki, pek çok bilinmeyen örneği de olmalıdır, kuşaklar sonra, küçük memur Ali Rıza'nın oğlu Mustafa'yı, öğretmenini beğenince ve ilerde ülkesine yararlı bir insan olacağını düşününce, küçük çocuğa, "Kemal" adını veriyordu; çünkü, insanda "Kemal" adı yeniliği ve yürekliliği temsil ediyordu ve bunu yaparken de Mustafa Kemal'in, ilerde Türkiye Cumhuriyeti'ni kuracağını ve yaptıklarına "kemalizm" deneceğini, kuşkusuz, aklına getiremiyordu. Sözcük olarak "kemalizm" deyişini, Tanzimat'ın bu zirve aydınına borçluyuz.

Ama dönemin zirvesi, her açıdan, tarihçe ortalara düşen Kırım Savaşı ve sonudur; Kırım Savaşı'nı, Rusya'ya karşı kazanılan ilk ve son zafer olmasının yanında, Türk diplomasisinin büyük bir riskli açılımı ve başarısı olarak da görmek durumundayız. Gerçi, Mithat Paşa Partisi, yirmi yıl sonra aynı başarıyı tekrarlayacağını düşünerek, Sultan Hamit'in temkinliliğini aştıktan sonra, Türkiye'yi, Rusya'ya karşı yeniden savaşa sürüklemiş, ancak bu kez arkasından hiçbir Avrupa gücünü sürükleyemediği için utanç verici bir hezimetle karşılaşmıştır. Ama Kırım'da, bütün Avrupa Osmanlıların yanında ve Rusya'ya karşı savaşıyordu. Büyük Britanya açısından da başarıdır; Osmanlı sınırlarını garanti etme politikasına, Paris ve Viyana'nın da katılımını sağlamıştı; bu haliyle, Kırım'a neden "Birinci Dünya Savaşı" denilmemiştir? Anlamakta hep güçlük çekiyorum.

Daha sonraki dünya savaşlarına göre hiç incelenmediği bile söylenebilir; ancak burada Rusya'daki büyük yansımaları ve köleliğin ilgasının dinamiklerinden birisi olduğuna ve hemen arkasından çok güçlü narodniçestva ve intelligansiya hareket ve akımlarının çıktığına işaretle yetinmek durumundayım. Ancak Türkiye'de, yöneten kadrolara umut ve güven vermesinin yanında, elitlerin insan davranışını şekillendirmede çok önemli bir rol oynadığını belirtme zorunluluğu var.

Tanzimat döneminin izleyen dönemden farkı, halkçı Rusçasıyla narodnik, hiçbir izinin bulunmamasıdır; bu nedenle dinden de uzaktır. Tanzimat döneminde çıkarılan önemli siyasal yayınların adının, "ibret" veya "Tasvir-i Efkar" türünden tümüyle laik ve çağdaş olmalarına karşın, daha sonraki dönemin en önemli yayınlarının adlarının, "Şûra-ı Ümmet" veya "Meşveret" veya "İctihat" türünden kuranik ve islamik olmaları, dönemlerin rengine yönelik önemli işaretlerdir. **Tanzimat, halkçı olmamak bir yana, halka güven de beslememektedir; halkla ilgili tek çizgisi, halkı değiştirmek istemesidir.**

Bu nokta, Türkiye tarihinin ufkunun ötesinde de ilgi çekici görülmelidir; yüzyıl sonrasının kemalizmi kadar tanzimatçılığını da nihai başarısızlığı, getirdikleriyle birlikte, ele alınmak durumundadır. Tanzimat, hiçbir altyapıya sahip olmadan çok dinli ve çok milletli bir emperyal düzen kurmak istiyordu; "millet" sözünü kabul ediyor ve bunları hukuk belgelerine geçirerek, Müslüman olmayan halklar için kullanıyordu. Bütün dinlere ve bütün halklara uzak olmak zorundaydı; bunu, Tanzimat'tan çok sonra ve Tanzimat'la karşılaştırıldığında mükemmel ekonomik ve teknolojik bir baza rağmen, ne monopolist düzen Amerika Birleşik Devletleri ve ne de Sovyet sosyalizmi başarabilmiştir. Ayrıca hiçbir birikim olmadan ve var olan birikimden koparak, hem XX. Yüzyıl United States'inin ve hem de Sovyetskiy Sayuz'unun yapamadığı bir entelektüelizme cüret ediyordu.

Bunlar kaydedildikten sonra, tanzimatçı elitin halkı ne kadar değiştirdiği tartışılabilir; ancak kendilerinin çok değiştiklerinden hiçbir kuşku duymuyoruz. Bu elitist transformasyon sürecinde, Kırım Savaşı'nın ayrı bir yeri var; çeşitli anılardan çıkarabildiğimize göre Kırım Savaşı'nın sürdüğü üç yıllık zaman süresince İstanbul, bir büyük hastaneye dönüşmüştür. Dünya hemşireliğinin kurucusu sayılan Florence Nightingale'in, bu sıfatı Kırım Savaşı sırasında ve İstanbul'daki çalışmaları nedeniyle alması da bunu doğruluyor; bir ölçüde, hemşirelik de Kırım Savaşı'nda doğmuş olmaktadır.

Uzun süren bu savaşta, Fransız ve İngilizler fazla kayıp vermiş, subayları ve erleri yaralanmıştı; yaralananlar İstanbul'da düzenlenen hastanelere getiriliyordu. Özellikle Fransız ve İngiliz asil kız ve hanımları da, yaralı subay ve askerleri teselli etmek üzere İstanbul'a akın ediyorlardı; yalnız, gündüzleri hastanelerde geçirdikleri hüznün yüklü zamanın acısını akşamları düzenlenen eğlence ve balolarda telafi etmek gereğini duyuyorlardı. Bunlar İstanbul'un hayatını değiştirmiştir; gece eğlencelerine ve balolara Türk asilleri ve yüksek bürokratları da çağrılıyorlardı, ilk önceleri büyük uyumsuzluk gösteren ve çok zaman alay konusu olan Türk tarafı, hızla, Paris ve Londra görgü kurallarını öğrenmeye başladılar. **Türkler, kitaptan olmasa bile pratikten öğrenmede eşsizdirler ve burada da bu yeteneklerini sergileyebildiler.**

Paris ve Londra'nın asil hanımları çekilmeye başladığında, İstanbul, bu kez Mısır prenseslerinin hücumuna uğruyordu; Mehmet Ali Paşa'nın modernizasyon ve kapitalizasyon faaliyetleri, XIX. Yüzyılın ortasına gelince, zengin ve yüksek tabakasını yaratmış bulunuyordu. Zengin Mısır elitleri ise, zenginliklerini yatırma yeri olarak İstanbul'u seçtiler; Boğaz üzerinde, daha sonra "yalı" veya "köşk" demlen, fakat o zamanlar "sahilhane" tabir edilen görkemli konaklar yaptırıyorlardı; yananlar hariç, bugün bile İstanbul Boğazı'nda kalan görkemli yalıların hemen hemen hepsinin Mısırlı isimleri taşıması da -Hidiv Kasrı ve Sait Halim Paşa Yalısı'nı hatırlamak yeterlidir- bunun tanığıdır. Ayrıca tarihçi Cevdet Paşa, Mısır'ın bu yeni zenginlerinin akını nedeniyle, Boğaz'da arsa ve mülk fiyatlarında çok büyük bir artış olduğuna işaret etmektedir.

Kuşkusuz, kasr veya köşk olarak ya da yaparak gelmek, ailece ve prenseslerle birlikte İstanbul'a akın etmek anlamındadır; Mısır seçkinlerinin eşlerinin çoğunu Kafkas kavminden seçtiğiye biliniyordu. Böylece, Avrupalı asil hanımların bıraktığı boşluğu, Mısırlı ve çoğu Kafkas halkından prenseslerin doldurduğunu görüyoruz; **Türk elitleri, kadınlara âşık olma usûlünü, bu Mısırlı prenseslerden öğreniyordu.**

Osmanlı'nın politika dili sembolizm mi ve eğer öyleyse, sembolizmle fetişizm arasında mesafe çok mu kısadır? Mithat'ın, yeteri kadar reformcu görmediği Sultan Aziz'i indirerek yerine Murat'ı ve Murat'ın da akli dengesinin yerinde olmadığı görüldüğünde, bu kez tekrar bir indirme-çıkarma ile, reformları taahhüt eden Hamit'i tahta oturtmasından ve bu arada uzunca bir süre, on beş yıldan fazla, başbakanlık dahil pek çok önemli görevlerde bulunmasından sonra, intihar ettiği kesin düşük Sultan Aziz'i öldürttüğü gerekçesiyle, İzmir Valiliği'nden alınarak tutuklanması, idama mahkum edilmesi ve 1883 yılında bugünkü Suudi Arabistan içinde, Taif Zindanı'nda boğularak ol dürülmesi, bu soruları akla getiriyor.

Yeni peryodizasyon önerime göre, bu yıllarda yeni bir döneme girilmiştir ve İzmir halkı ise, Tanzimat Dönemi'nde kentlerini ziyaret eden Sultan Aziz'e, "vive le Sultan" sözleriyle, Fransızca olarak, hoşamediy yapıyordu, İzmir, Osmanlı'nın son zamanlarında hep "Gavur İzmir"¹ infidèle, olarak tanınıyordu ve Cumhuriyet dönemi, İzmir'in, bu romanesk adını değiştiremiyordu. Mithat'ın, Tanzimat'ın çok uluslu ve çok dinli bir imparatorluk yaratma amacına en uygun İzmir'den alınarak ölüme gönderilmesinin de bir sembolik anlamı var mı? Sormak zorunlu olmaktadır.

Gerçi bu öldürme için de, Osmanlı hanedanının hunhar ve bu kez aynı ölçüde hipokrit bir yasasını daha formüle edebiliyoruz. Bu da, Osmanlı'da sultan halledenlerin bile, kuşkusuz sultan öldürenlerin evleviyetle yaşatılmayacağı kuralıyla ilgilidir. Birinci Bayezit'in, Türk-Moğol kırması Timur'un esaretinde ölümünden sonra, tam bir Tanzimat ruhunda oğullarının, Bayezit'in çocuklarına İsa, Musa, Muhammet gibi hep büyük peygamberlerin adını vermesi Osmanlı'nın o dönemde henüz tek dinli olmaktan çok uzak durduğunu da göstermektedir, taht için birbiriyle savaşa tutuştuklarını biliyoruz; sonunda, en ılımlı, en dar ufuklu ve dış kuvvetlerle en çok işbirlikçi, Muhammet, -Türklerin deyişiyle Mehemet- kazanıyordu, hep bilinmektedir. Süleyman'ı da katarsak, yeniden istikrar sağlanıncaya kadar, Bayezit'in çocukları ve çocuklarının çocukları, birbirinin elinde bu dünyadan göçüyorlardı; bu da her dereceden tarihlerde kayıtlıdır.

Yalnız her dereceden bu tarihlerin bir de detayı var; kazanan kardeş, kaybeden kardeşin ve çocuklarının ölümünü emretmekle birlikte, bu emri yerine getirenlerin hepsini de, en hafifiyle kafasını vurdurarak diğer dünyaya gönderiyor ve çok zaman, malı-mülkü ve bütün yakınlarıyla birlikte yakıyordu. Osmanlı sultanı, hem kardeşinin ölümünü emrediyor, hem ölüme ağlıyor ve kardeşinin ya da yeğenlerinin celladına cellat seçiyordu; hiçbir sarayda görülmeyen bu ikiyüzlülüğün bazı seramonileri bile var.

1) Son Osmanlı döneminde, İzmir "gavur" ve buna karşın İstanbul, romanlarda ve şiirde, çok zaman, "kahpe" olarak tanınıyordu. Bütün gerici ayaklanmaların İstanbul'da olması ve hep, Rusçuk'tan, Selanik'ten, Ankara'dan hareket eden kuvvetler tarafından gericilerin elinden kurtarılması, belki de, bu yakıştırmının tarihsel gerekçeleridir. Cumhuriyet dönemi, İzmir ve İstanbul'un bu ek isimlerini atamamıştır; bunun yerine, "Kahraman" Maraş, "Gazi" Antep ve "Şanlı" Urfa sıfatlarını icat edebilmiştir.

Osmanlı hanedanı, Moğol saraylarından öğrenip beğendikleri bir usûlle asillerini sadece boğduruyorlar ve üstelik bu işi, sadece ipek sicimle yaptırıyorlardı. Osmanlı'da kafası vurularak öldürölmek, adi insanlara ait bir sondur.

Kuşkusuz, bu hipokrit davranış sadece Bayezit'in şehzadelerinde görölmüyor; bana hiçbir zaman "kanuni" görünmemiş Süleyman'ın en sevdiği ve en parlak oğlunun ipek sicimle boğulmasını seyretmesinde veya bebek yaşında torunlarının yaşamına son verilmesini emretmesinde bir kanuni yan göremiyorum.¹ Süleyman da, hem boğdurmayı emretmiş ve hem de boğanların kafasını kestirmiştir; ikiyüzlölük burada da kalmıyor, boğdurdukları bebelerin asil olduklarını öldüröldükten sonra anlıyorlar ve cesetlerini, gerekli ihtimamla babalarının yanına koyduruyorlar; bu ihtimamı da anlamakta hep güçlük çektim. Bursa'daki sultan türbelerinde, babalarının yanındaki babalarına göre ufacık bebek mezarlarını seyretmek bana her zaman büyük bir hüzün ve öfke vermiştir.

Mekanizmalarına girmeden, Sultan Mahmut'un da, patlak veren bir gerici isyanı bastırmak için, Mustafa'yı hallederek kendisini tahta çıkaran iyi yürekli Mustafa Paşa'nın, isyancılar tarafından öldürölmesini beklemesini, tarihçilerin pek sevmedikleri bir istatistik veri olarak kabul edebiliriz. Ayrıca, Enver ve dadaşlarının pek çok başarılı siyasi suikast ve en sonunda, dağa çıkarak Hamit'i yeniden anayasa ilanına zorlamalarının arkasından patlak veren ve silahlı kuvvetlerle işbirlikli gerici ayaklanmayı bastırmak üzere tarihte buna "31 Mart Vakası" adı veriliyor, Selanik'te düzenlenen Hareket Ordusu'nun Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın da -Paşa bu yürüyüşüyle Hamit'i hallediyordu- birkaç yıl geçmeden öldürölmesi, ayrı bir istatistik olgu durumundadır. Alemdar Mustafa ve Mahmut Şevket Paşalar arasına düşen ve sultan indirip-çıkarmayı bir oyun haline getiren Mithat Paşa'nın boğulması da ayrı bir istatistik olmaktadır. Bunlara bakarak, bu ikiyüzlü ve ölüm yüklü yasanın son zamana kadar işlediğini kabul etmek zorundayız; öldürmek bir yana, sultan halleden paşalar yaşatılmıyorlar.

Bilim yasa uydurmaz; bilim var olan yasaların, bilimsel denilecek bir üslupla, formüle edilmelerinden ibarettir. Dolayısıyla, Mustafa Kemal'in, bilmese de hissederek böyle bir yasadan çekinmiş olması, ihtimal dahilindedir. Çünkü, eninde sonunda Osmanlı geleneği içinde, Mustafa Kemal de bir sultan halletmiştir ve Türkler de dahil, belki de Hindistan'daki birtakım İslamık tarikatların dışında hiçbir Müslüman camia tarafından ciddiye alınmasa da, Osmanlı soyundan bir şehzadeyi, halifelik koltuğundan kovmuştur

1) Süleyman, böylece, tahtı çocuklarının en yeteneksizi ve sarhoş Selim'e bırakmış oluyordu. Türk tarihleri, Selim'in şaraba düşkünlüğü nedeniyle, şarapları ünlü olduğu için, Kıbrıs'ın zaptını emrettiğini yazmaktadırlar.

Alem-dar'ın, Mithat'ın ve Şevket Paşa'nın akıbetlerinden korunmak için de aşırı kaygılı olmasını anlayabiliyoruz ve bu, 1926 yılına gelindiğinde, geçmiş yaşamları yurtseverlik ve yer yer kahramanlıkla dolu pek çok burjuva-revolüsyonerin idamını da anlamamıza yardım etmektedir. Ne yazık ki anlamak çok zaman kabul etmeyi de beraberinde getiriyor; ancak burada böyle bir problemimizin bulunmadığının görüleceğini düşünüyorum.

Kuşkusuz bu, Mithat'la ilgili düzmece mahkemeleri açıklayabiliyor; ancak, seksenli yılların başına kadar beklemeyi ve bu arada, Mithat'ı önemli görevlere getirmeyi hiçbir zaman açıklayamıyor. Ayrıca, vesvese ölçüsünde temkinli ve hakkındaki bütün karalamalara karşın, otuz üç yıllık döneminde imzaladığı idam sayısı ona bile ulaşmayan Hamit'in -bunların içinde siyasi olanlar çok azdır- Mithat'a karşı bu cüreti kendisinde bulabilmesi için ortamı son derece elverişli görmesi zorunludur. Asıl önemli olan noktayı da burada açmak durumundayız; gerçekten, Balkan ve Arap halklarının tarihine de büyük bir reformatör olarak giren Mithat'ın idama mahkum oluşunda, adını aldığı büyük publisist, aydın tarihindeki adıyla, Hacı Evvel, Türkçesi'yle "ilk Öğretmen", Ahmet Mithat ve büyük Osmanlı tarihçisi Cevdet Paşa türünden zamanının önde gelen aydınlarının da katkılarının olması, artık dönemin değişmiş olduğunun işaretleridir. Bu nedenle, zindan karanlığında vahşi ellerle boğulanın Mithat değil, Tanzimat olduğunu düşünmemiz gerekmektedir.

Öte yandan eğer, kitlede bulaşık halde bulunan tipleri görerek tipoloji çıkarmaya veya somutun içinde kırık olarak görülse de vektörleri bulup dinamikleştirmeye ya da her ikisine, sosyoloji diyorsak, Akçuraoglu Yusuf, Türkiye'nin ilk ve muhtemelen en büyük sosyologlarından biridir. 1826-1926 yüzyılının ikinci dönemi olan ve 1880 yılı çevresinden başlatabileceğimiz ve belki de Türkiye tarihinin en karışık ve bulaşık bu peryodunu, 1904'te Mısır'da yayımlanan Türk dergisinde çıkan Üç Tarz-ı Siyaset adlı monografisiyle, olağanüstü bir açıklıkla, inceleyebilmiştir¹ ve gerçekliğe, bugün bile ışık tutan çözümlerler bırakmıştır.

1) Üç Tarz-ı Siyaset yakın zamanlarda, Latin karakterlerle de yayımlanmıştır. Geniş analizi için önceki çalışmalarına bakılabilir. Ancak Batı dillerinde de çok yararlı bir araştırma var. F. Georgeon, Aux Origines du Nationalisme Turc - Yusuf Akçura 1876-1935, Paris, 1980, s. 2.3 ve sonrası.

Aslında yaşamı da, somutu imbiklemeye elverişlidir; Lenin'le aynı kentte, Kazan'da, Ruslarla Türklerin "tatar" dediği Moğol halkından zengin bir ailenin çocuğu olarak doğmuş, İstanbul'da büyümüş, Paris'te science politique tahsil ederek Rusya'da 1905 İhtilali'ne katılmış ve Çarlık hapishanelerini görmüş ve sürgünlerin acısını yaşamıştır. Daha sonra, Jön-Türk döneminin önemli bir türkçüsü olmuştur; böylece, Zaza kökenli büyük türkçü Ziya Gökalp dışında, bütün önemli türkçülerin Rusya veya Kafkasya'dan geldikleri yollu genel ilkeye de katkıda bulunmaktadır.

Bütün karışıklığı içinden Yusuf Akçura'nın görüp çıkardığı şudur; yaşadığı ve yaşamını riske ederek mücadele edenlerden birisi olduğu bu karışık dönem, aslında o kadar da karışık değildir; çünkü, **eninde sonunda, ortada üç çizgi bulunmakta ve herkes, bunlardan biri etrafında toplanmaktadır. Bunlardan biri, osmanizm, diğeri, islamizm ve üçüncüsüyse türkizm** oluyordu; görülüyor, Tanzimat'ın despotik vektörü osmanizm, artık sadece azınlıktadır ve iki önemli ve güçlü düşmana sahip durumdadır.

Bu dönemin "halkçı" olduğunda da kuşku bulunmuyor; halkçılık, her zaman, dinsel ve tutuculuk içermiştir. Dolayısıyla, daha halkçı olmasıyla, islamist ve türkist ya da turanist vektörler içermesi, çok tutarlı oluyor; öyleki, çok şiddetli bir Tanzimat eleştirisiyle birleşiyor. Gerçekten de, Türkiye'deki tüm Tanzimat eleştirilerinde güçlü bir islamist damar bulunmaktadır ve bunun olmadığı zamanlarda da, kemalizm burada akla geliyor, islamist eğilimlerle ittifak arayışları ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle, Tanzimat ne kadar eleştirilmeyi hak ederse etsin, tüm Tanzimat eleştirilerinde çok güçlü bir tutuculuk damarı olduğu sonucuna yaklaşıyoruz.

Yeni bir dönem, daha önceki peryodizasyon analizinde de ortaya çıktı, mutlaka bir kopuş, bir boşluk ve boşluğun yeni bir biçimde doldurulması koşullarını öngörüyor; uluslararası, materyal-ekonomik ve ideolojik boyutları olmak zorundadır. Türkiye örneğinde, peryodlar arasında iç savaşlar olması da, bu işaretle tutarlıdır; çünkü, iç savaşlar, çukur kazıcılarıdır. Çünkü savaşların savaşçıları sıradan halkken, iç savaşların kurbanları her zaman seçkinler oluyorlar. Seçkinlerin önemli bir bölümü iç savaşta kırılıyorlar ve fizik olarak ölmeyenler içinde de çok büyük bir bölümü, süresinde veya hemen sonrasında, kendilerini reddederek tükeniyorlar. Bu nedenle bu peryodizasyon formülasyonunda da kopuşları aramak durumundayız ve bunun için yine 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'na ve daha doğrusu sonuçlarına dönmekte yarar görüyorum.

Mithat Partisi'nin büyük illüzyonudur; **Kırım'daki ittifakı** tekrarlayabileceklerini düşünüyorlardı. 1 Sonuçları, burada, bizi ilgilendirdiği ölçüde, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok daha fazla bir islamik düzen haline gelmesidir. Türkiye, bu savaşın sonunda imzalanan anlaşmalarla, Aya Stefanos ve Berlin, bir kez daha **Müslüman olmayan nüfusunun çok önemli bir bölümünden ayrılıyordu**. Artık, Bulgaristan da, Osmanlı'dan ayrı bir bağımsız devlettir. Romanya ve Balkanlarda kayıplara ilave olarak, önemli ölçüde Elen halkı barındıran Kıbrıs da, Büyük Britanya'ya emanet ediliyordu. Yalnız, Hristiyanların ayrılması bunlarla sınırlı kalmamaktadır.

Doğu'da Kars-Ardahan-Batum da Rusya'ya geçiyordu; Kars'ın bugünkü nüfusu yanılmamalıdır, Türkiye'den koptuğu zaman, buralarda, çok büyük bir yoğunlukla Ermeni halkı yaşıyordu. Dolayısıyla, Türkiye tarihinde eski takvimle "93 Savaşı" olarak bilinen bu savaş, Osmanlı'nın, artık Tanzimat esprisinde önemlice yer alan, çok dinli bir toplum yapma heveslerini daha az anlamlı hale getiriyordu. Tanzimat felsefesi, materyal dayanaklarından birisini ciddi olarak kaybediyordu. Bu kadar değil; bir de madalyonun diğer tarafına bakmamız zorunludur.

Daha önceki bir bölümde -"Çerkez"- daha çok Tanzimat'ın son zamanlarındaki, Osmanlıların aldıkları göçe işaret etmiştim; gelen Müslümanlar, mevcut nüfusa göre çok büyük oranları buluyordu. 93 Savaşı da, yeni bir göçü harekete geçirmiştir; **altmışlı yılların Büyük Çerkez Göçü'nden sonra, '93 Savaşı, Romanya'dan, Balkanlar'dan, Türkiye'de "tatar" olarak bilinen ve uzun yıllara yayılan bir göçü harekete geçiriyordu**. Çoğu kağnılarla bu yoksul halkın perişan yürüyüşü, Türklerin belleğinden henüz silinebilmektedir; yeni döneme girerken, Türkiye, dinler açısından, siyasal coğrafyasını, radikal bir biçimde değiştiriyordu. Yalnız, analizi biraz daha sürdürmek yararlıdır.

Bir noktayı daha fazla geliştirmeye ihtiyaç olmadığını sanıyorum; Türkmençay'la İran Ermenistanı'nı, Aya Stefanos ve Berlin ile, Türkiye Ermenistanı'ndan önemli nüfusu, hakimiyeti altına geçiren Çarlık, artık Ermeni halkıyla iç içe ve tam komşu olmuş durumdadır.

1) Mithat Paşa, Kırım'ı tekrarlayacağını düşünerek, Rusya'ya karşı savaşa girdi ve feci şekilde yanıldı. Enver Paşa, bu kez zaferi elinde bulunduran tarafı bulduğunu sanarak, Rusya'ya savaş ilan etti ve acı sonuçlarını gördü. Bu, Birinci Dünya Savaşı'dır; İsmet Paşa, İkinci Dünya Savaşı sırasında kazanacak taraf hakkında karar veremedi ve savaş boyunca, Amerika yanında savaşa gireceğine söz vermesine rağmen sözünü tutamadı. Sonra, soğuk savaşla kaybını telafi etmeye çalıştı; Türkiye, soğuk savaşın kurbanlarından değil, çıkarıcılarından biridir.

'93 Savaşı ise, Babıali'de, artık Milleti-Sadık Ermeni halkının sadakatine de eskisi kadar güvenmemesi gerektiği düşüncesini doğuruyordu; bu da yepyeni bir durumdur.

'93 Savaşı, sadece sadık millet Ermenilerle ilgili değil, Kürtler açısından da yeni eğilimlerin su yüzüne çıkmasına yol açıyordu; bunu, bazı kaynaklardan ve kitabı olarak biliyoruz; yalnız, zamanında, Osmanlı komutanlarının ve yöneticilerinin pratikten bildiklerini düşünebiliriz. Rusya'nın Kafkas Ordusu'ndan Albay P. I. Aver'yanov'un hazırladığı ve 1900 yılında yayımlanan ve *Kürdi v Voynah Rossii* adını taşıyan çalışma son derece aydınlatıcıdır;1 bu çalışma, **Kürtlerin de Türkiye tarafında Ruslara karşı savaşmak için büyük tereddütler gösterdiklerini yazıyordu.** Çalışmada yer alan, savaş alanına yakın yerlerdeki Türk Ordusu'nun durumu hakkındaki bilgiler şaşırtıcıdır; bilgilerin sunuluşu da, yazılanlara güven telkin edici durumdadır.

Bir aktarma yapmakta yarar var; "*Dersim Kürtleri 1877-1878 yıllarındaki savaşlarda Türkiye Hükümeti'nin bütün isteklerini reddederek emirlere kulak vermemiştir*" denilmektedir. "*Ne asker ne de vergi vermişlerdir*" şeklinde sürdürüyorlar; eğer Rusya Ordusu'nun savaş raporlarına dayanan bu bilgilere güvenecek olursak, "*diğer Kürtlere oranla hürriyet arzularının daha fazla olması ve Türklerle Kızılbaş Dersim Kürtleri arasında dini farklılıklar*" nedeniyle, bazı yerlerde daha net olmakla birlikte, Kürtlerin Türkiye safında savaşma isteksizliğinin yaygın olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kürdolojinin ilk önemli çalışmalarından biri olarak değerlendirdiğim Albay Aver'yanov'un bu çalışmasında, bekleneneği gibi, Ubeydullah'ın isyanı hakkında da bilgi bulunuyor; buradan, Ubeydullah'ın, Peygamberin Arap soyundan gelmediği için, İstanbul'daki hilafeti hiç ciddiye almadığını öğreniyoruz. Fakat aynı zamanda, **Bedirhan'la karşılaştırıldığında, Ubeydullah'ın kalibresi de belirgin oluyor; üç gecede on bin Süryani'yi kesen Bedirhan'ın tutumuna karşı Ubeydullah, Ermenilerle iyi geçinilmesi ve en azından fazla saldırılmaması gerektiğini savunuyor.**

1) Profesör Lazarev ve bazı önde gelen kürdologların zaman zaman değindikleri bu önemli çalışmanın aslını hâlâ inceleyebilmiş değilim; Milli Kütüphane eski memurlarından A. Varlı'nın çıkardığı garip bir metin Türkçede yayımlanmıştır. Albayın adının bile yanlış yazılması çeviriden kuşku duymamıza neden oluyor; ancak, yine de, bu çalışmanın Osmanlı döneminde tercüme edilerek yönetim ve ordu içinde okunduğu sonucunu çıkarabiliyoruz. Güvenilir olmamakla birlikte bu çeviriyi kullanıyorum.

P. I. Aver'yanov, *Kürdi v Voynah Rosii s Persiey i Jurtsiey v Tegenie XIX Stoletiya-Sevremen-noe potitiçeskoe pohjenie Turyetskih, Persidskih i Russkih Kurdov-Istoriçeskiy Oçerk, Tiflis, 1900. Avyarov, Osmanlı-Rus ve han Savaşları'nda Kürtler 1801-1900, İstanbul, 1995.*

Bu, bir sevgiden çok, soğukkanlı bir hesapla ilgilidir; Ubeydullah, Babıali'nin Kürtleri Ermenilerin üzerine salma politikasını benimsediğini ve bu nedenle Kürtlere değer biçtiğini, ancak, Ermenilerin tükenmesi halinde, Babıali'nin değer biçme döneminin de sona ereceğini düşünmektedir. Tekrar görüyoruz, **Kürtler içinde de, politika ustaları çıkmıştır.**

Albay Aver'yanov, Babıali'nin Kürtler açısından karşılaştığı bu zor durumdan, "Çihat-ı Muhammediye" ilan ederek çıkmaya çalıştığını da kaydetmektedir; İstanbul, Rusya'ya karşı savaşı tümüyle islamik ilkelere oturtmayı seçmiş olmaktadır. Doğrusu, Kırım Savaşı'yla karşılaştırıldığında, hristiyan Avrupa devletlerinin Osmanlı orduları yanında cephe tutmamaları da, böyle bir ilanı kolaylaştırıyordu; Aver'yanov, bu çağrının etkili olduğunu kaydetmekten geri kalmıyor. Ancak daha sonraki savaşlar için, Kürtlerle ittifak kurmada hem deneyim kazanıldığını ifade ediyor ve hem de, kurulan bağlara dayanarak, umut belirtiyor.

Devam ederken Stephen Duguid'in iki önemli saptamasına işaret etmekten kendimi alamıyorum. Birisinde, "*in terms of policies and priorities, 1878 represents a fundamental shift in the Ottoman self-view*"¹ diyordu; buradaki değerlendirmelere uygun düşmektedir. Gerçekten de, **1878 yılından sonra, Osmanlı'nın kendisini eskisi gibi görmeyi sürdürmesi imkansız olmuştur.** Duguid'in ikinci önemli saptaması, Kürtlere yönelik Osmanlı politikasının, hamidiyen politikaları anlamının gerçek anahtarı, *the real key to understanding the Hamidian politics*, olmasıyla ilgilidir; sadece çok yerinde olmakla kalmıyor, aynı zamanda, bir bütün olarak türkolojinin temel zaaflarından birisine de parmak basıyor. Hamit, otuz yıldan fazla bir zaman Osmanlı tahtına oturmuş; gerçekten hükümdar olmuştur; daha sonraki bütün karalamalara karşın, bugün bile süren pek çok yenilikte Hamit'in izlerini buluyoruz.

Hamit'in bir reformatör prens olarak tahta çıktığını ve hükümdarlığının önemli bir bölümünde, yenilikçilerin sultanı olduğunu unutmak, yakın zaman Türkiye tarihine gözleri kapamakla özdeştir; Mustafa Kemal'in formasyonunda güçlü Hamit'in izlerini gözlemek, beni, önceki çalışmalarımda, "kemalizm hamidizm'dir" formülasyonuna götürüyordu.

1) Stephen Duguid, "*The Politics of Unity; Hamidian Policy in Eastern Anatolia*", *Middle Eastern Studies*, Vol. 9, May 1973, s. 139.

Hamit'in imajının önce kızarması ve sonra kararması, Ermeni-Kürt çizgisinde aranmalıdır; Hamit'e 1878 Berlin Antlaşması'nda, Ermeni halkını Çerkez ve Kürt taciz ve taarruzlarından koruyacağını taahhüt etmesine karşın, 1890 yılından itibaren harekete geçirdiği "*Hamidiye Alayları*"yla Ermeni pogromları düzenlemeye başlıyordu. **Hamidiye Alayları** ise, toprak ve taşınabilir zenginlikler için, kurt açlığı sergileyen Kürt aşiretlerine dayanıyordu; dolayısıyla, Ubeydullah'ın, daha önce ifade ettiği temkinliliğe karşı, hamidiyen politikalar, bir yanıyla, bir zenginlik transferi ve bir yanıyla da bir etnik mutasyonu ifade ediyordu.

Devrim, koparma ve bilim, tamamlama eğilimlidir; belki de bu nedenle has bilim, kendisini, kuvantum fiziğinde bulmaktadır, ittihat ve Terakki, herhalde, hamidiyen politikalara karşı mücadele ediyordu ve sonunda, Hamit'i, tahttan indirerek sürgüne gönderiyordu. Buna bakarak, hamidiyen politikalarla ittihatçı çizgi arasında temelden bir zıtlık olduğunu düşünmek son derece yanıltıcıdır. **Hamit öldüğü zaman, bütün görgü tanıklarına göre, ittihatçı triumvira'dan başvekil Talat Paşa'nın, çocuklar gibi, hüngür hüngür ağlaması, herhalde bir kişisel zaafiyetin değil, derinde ortaklığın göstergesi kabul edilmek durumundadır.** Hamit'in fazla vesveseli, her türlü özgürlükten korkan bir mizacı olduğunu biliyoruz; ittihatçılarsa daha geniş ufukluydular ve **Hamitle aralarında bir de hız kavgası olduğunu düşünebiliriz.** Bu açıdan, bazı yabancı kaynaklarda yer alan ve Talat'a atfedilen, "*Ermeni Sorunu'nun çözümünde ben, Abdülhamit'in otuz yılda başardığının çok daha fazlasını üç ayda başardım*" sözünün gerçekten söylenip söylenmediğini bilmiyoruz; bildiğimiz, **eğer uydurulmuşsa son derece isabetle uydurulduğudur.** Eğer bu söz yalansa, gerçekten daha doğru bir yalan niteliğindedir; üzerinde durduğumuz dönem, kişiler değişse de, bu çizginin hiç değişmediği bir periyot olmaktadır. Bir purifikasyon ve bir islamizasyon saptayabiliyoruz.

İslamizasyon çizgisine eklenen iki olgu daha var; bunlardan birisi, **Hamit'in islamik çizgisiyle birlikte anılan Cemalettin Afgani'dir.** Ancak burada hemen söylenmesi gereken, Hamit'in çizgisinde, Cemalettin'in yerinin abartılması ihtimalidir; ben abartıldığını düşünenlerdenim. Cemalettin iranlı'dır, ancak, iranlı şii bir ideologun pek büyük çoğunluğu sünni bir iklimde yakışık almayacağı düşünülmekle adına bir "afganlı" sıfatı uyduruluyordu; her haliyle, bolşevik tarihinden bildiğimiz Parvus'u hatırlatıyor ve islamik bir Parvus olarak çeşitli başkentlerde fırsatlar peşinde koştuğu izlenimim vermektedir.

İkinci olgu, Osmanlı İslamı için yeni bir koruyucunun çıkmasıyla ilgilidir; Almanya'da Kayzer, zaman zaman "Hacı Giyom" olarak da tanınan Alman imparatoru, Osmanlı ülkesine ve kutsal yerlere yaptığı ziyaretlerle de, Almanya'nın hem İslamın ve hem de Osmanlı düzeninin hamisi olduğunu ilan ediyordu.¹ Gerçekten de bu dönemde, emperyalist politikalara eğilim göstermeyen Bismarck'ın tasfiyesinden sonra Almanya, kendisine nüfuz alanları bulmaya yöneliyordu; el attığı coğrafyanın Osmanlı toprakları olması herhalde şaşırtıcı sayılmamalıdır. Bu dönemde Alman sisteminin bir bütün olarak Türkiye'ye ve Doğu'ya göre eğildiği gözüküyor. Alman yayılmacılığının belirginleştiği 1890 yılından itibaren, Kayzer ikinci Wilhelm, panislamizmin de bayraktarlığına özenmektedir. Hicaz demiryolunun yapımına Alman katkısı, yeteri kadar açıklayıcıdır. Almanya'nın bu eğiliminin, önceki dönemdeki Büyük Britanya'nın statükocu politikasına karşılık revizyonist olduğu düşünülmektedir; İstanbul, Tahran veya Kalküta'daki revolüsyoner-nasyonalistlerin hepsinin, bir büyük umutla, Berlin'e bakmalarının temelinde böyle bir değerlendirme yatıyordu. Zaman bunların çoğunun önemli ölçüde yanıldığını göstermiştir; ama, yaşamlarında, Roy'dan Enver'e, Enver'den Küçük Han'a kadar pek çok nasyonalist, Büyük Britanya'ya karşı Almanya'ya meylediyor ve Almanya'nın mevcut sınırları revize edeceğini varsayarak bundan kendi politikaları açısından olumlu sonuçlar çıkarıyorlardı.

Bütün bunlarsa, Türkiye açısından, Büyük Britanya'nın Türkiye'nin garantörlüğünden tedricen çıkışına da denk düşmüştür. 1878 Berlin Antlaşması'yla Kars ve Ardahan'ın Rusya'ya geçişini gerekçe gösterip ve bunların geri alınması halinde iade etmeyi taahhüt ederek, Kıbrıs Adası'nı eline geçirmesini, Büyük Britanya'nın artık Türkiye'nin parçalanması gerçeğini kabul edişinin ilk işareti saymak durumundayız. Gerçekten de, tanımladığımız bu dönemde, Rusya dahil Avrupa devletleri arasında sürekli paylaşım sözleşmeleri imzalanıyordu; bu dönemde artık Türkiye, rejyonel değil enternasyonal bir sorun ve durum haline geçmiş olmaktadır.

Eğer emperyalist nitelikte değilse, "enternasyonal durum" sorunlu olmak

1) Kayzer'in İstanbul, Suriye ve Kudüs'e ziyaretlerini izleyen Fransız gazeteci G. Gaulis, imparatorun İstanbul günleri için, "pour la premiere fois depuis des années peut-être même depuis des siècles, elle avait fait un peu de toulette" diyordu, İstanbul, belki de yüzyıllardır ilk kez biraz tuvalet yapıyordu. G. Gaulis, La Ruine d'un Empire, Paris, 1913, s. 92.

ve her türlü dış müdahalelere açık bulunmak anlamına geliyor; bu anlamda, insanların hepsi olmasa bile, seçkinleri de kesinlikle enternasyonalize oluyorlar. Aslında bu dönemde, Doğu, bir bütün olarak, enternasyonalist duyarlılık içinde görünmektedir.

Bu periyotla ilgili, bu kısa çözümlemeleri tamamlamadan önce, kapanış tarihine daha önce işaret ettiğim, uzun iç savaşın başlangıç tarihi üzerinde durma gereği duyuyorum. 1905-1906 kesitini bir başlangıç olarak sayma eğilimi var; sembolik olarak, Japonya'nın Rusya üzerinde beklenmedik zaferinin, Doğu halkları üzerindeki kıvılcımlı etkisi üzerinde ne kadar çok durulsa yine de abartma sayılmayacağını düşünüyorum. Aslında bastırıldığı ve üzeri örtüldüğü için de, Adam Smith-İlyiç Lenin mantığına göre, böyle durumlarda doğruyu bulmak için çubuğu tersine bükme gereğine de inanarak, tersine vurgunun bir abartma sayılmaması gerektiğini de ileri sürebiliriz; ancak Afrika'nın kuzeyinden Hindistan'ın uçlarına kadar çok geniş bir alanda yaşamış nasyonalist-revolüsyonerlerin üzerinde, Japonların Rusları pes ettirmesinin, bir ufuk depremi etkisi yaptığını, yayımlanmış pek çok anının okunmasından çıkardığımızı söylemekle yetinmek mecburiyeti var. Hristiyan, güçlü, herhalde Avrupalı, hep genişleyen bir gücün Hristiyan olmayan, adı bilinmeyen, beyaz olmayan bir millet tarafından mağlup edilmesi pek çok siyasi yapıyı dinamitleme şansını içeriyordu.

Lenin'in, 1905 Rusya Burjuva Devrimi'nin Doğu halkları üzerindeki uyandırıcı etkisiyle ilgili saptamaları yanlış olmamakla birlikte önemli ölçüde eksik kalmaktadır; daha sonraki Sosyalist Devrim'le daha önceki köleliğin ilgası da gösteriyor, bir emperyal yapı olarak Rusya, uluslararası gelişmelere karşı son derece duyarlıdır. Sosyalist Devrim'de üçüncü yılına ulaşan yıpratıcı savaşın ve Burjuva Devrimi'nde de Japonya yenilgisinin etkisini kabul etmek durumundayız; dolayısıyla, hem Japonya'nın zaferinin hem de burjuva revolüsyonerlerinin başarısının, Doğu halklarında, büyük bir uyanış etkisi yaptığını ileri sürebiliyoruz, İttihat ve Terakki'nin ortaya çıkışı da bu döneme denk düşüyordu; öte yandan, **Rus Çarı'yla Büyük Britanya Kralı'nın bir araya geldiklerinde, Türkiye'yi paylaşma haritaları çizdikleri kaygısının, Enver ve arkadaşlarını dağa çıkmaya zorladığını biliyoruz.**¹ Burada dikkat çekici olan genç subayların dağa çıkması kadar, bunların üzerine gönderilen birliklerin

1) İsraili profesör Tauber'in kitabı şöyle başlamaktadır: "In June 1908 a young officer in Salonika, named Enver, decided to flee to the mountam rather than to go to istanbul for a promotion. In his footsteps went another officer by the name of Niyazi. Troops sent to suppress the rebels jo-ined them instead."

E. Tauber, The Formaüon of Modem Syria and ima, Essex, 1995, s. 1.

de, bunlara katılmasıdır; devletin parçalanışı için daha çarpıcı bir gösterge bulmak zordur. Bütün bunlar, yeni bir iç savaşın başlangıcını gösteriyor; 1925-1926 yılında sona eriyor ve yepyeni bir dönem açılıyor.

Dönemin yeni olduğu kesindir, ancak ne ölçüde ve neden yeni olduğu sorusunu da sormak durumundayız. Bu soruyu başka şekilde de sormak mümkündür; kemalist Türkiye'nin, laisizmi kabul eden ve bunu başarıyla uygulayan tek Müslüman ülke olduğu hep söylenmekte ve her zaman tekrarlanmaktadır. Bunun doğruluğunu ne ölçüde kabul edebiliriz; Türkiye'nin başarılı bir laik ülke olduğunu ileri sürerken, kaçınılmaz olarak, karşılaştırma yapmak durumundayız. Eğer böyle bir karşılaştırma yaparsak, hâlâ aynı iddiayı ve aynı hırsıla tekrarlayabilir miyiz; laik olmadığını kabul ettiğimiz ve askeri bir diktatörlükle yönetilen Irak'ta bile Müslüman olmayan başbakan yardımcılarını bulunabilmektedir ve bunu Türkiye'de düşünebilmek imkansızdır. Suriye'deyse iktidardaki Baas Partisi'nin kurucusu, Misel Eflak adında bir gayrimüslimdir; Suriye Ordusu'nda Hristiyanların subaylık yapması bir yana, çok küçük bir azınlık olan alevilerden bir cumhurbaşkanı uzun on yıllar ve hâlâ baştadır. Mısır'a gelindiğinde, bundan önceki Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Butros Gali'nin, Mısır'da hep bakan çıkarmış ve kendisi de bakanlık yapmış, bir gayrimüslim olduğunu biliyoruz; Cumhuriyet Türkiye'si'nin tarihinde gayrimüslim bir bakan bilmiyoruz ve milletvekilleri ise, uzun on yıllardan beri artık bilinmiyor.

Yenidir, ancak hiçbir biçimde abartmak durumunda değiliz. Lord Kinross'un, Türkiye üzerinde, benim değerlendirmelerime göre, birisi çok tanınan ve pek az değer taşıyan ve diğeri pek az bilinen ve çok değerli iki kitabı bulunuyor. Değerlisi, 1950'lerin başında, Türkiye'ye ve Doğu'ya gerçekleştirdiği bir seyahatin oldukça entelektüel bilançosunu içeriyor. Burada Lord Kinross, Atatürk'ün, devleti ve bir anlamda eğitim görmüş tabakaları laisize ettiğim kaydettikten sonra, "ne did not laisize the mass of people" diyordu; yerinde bir saptamadır.¹ Halkı laisize etmek kolay değildir; benim, önceki çalışmalarımda ısrarla tekrarladığım gibi, hareketin felsefi temellerinin olması zorunludur, kemalist laisizmin hiçbir felsefesi ve geniş anlamda politik tabanı

1) Lord Kinross, Within the Taurus - A Journey in Asiatic Turkey, London, 1954-1970, s. 21.

bulunmuyordu. Pratikti ve bu nedenle geçici kalmaya mahkumdu; Lord Kinross, Osmanlı döneminde, devletin dinin bir departmanı iken kemalist dönemde dinin devletin bir dairesi haline getirilmesine işaret ediyor ki, bu da, yapılan işin devletin politika araçlarının kullanımıyla ilgili pratik ve güncel bir adım olarak kaldığını göstermektedir.

Bu dönemde laisizm dahil sosyal yaşamdaki bütün reformları doğrudan doğruya Şeyh Sait'e borçluyuz; eğer Sait'in başkaldırısı olmasa, bunlar nakşibendi tarikatı çerçevesinde ve tekkelerde gelişmese, camiler ve tekkelerin birer siyasal örgüt bürosu olarak kullanıldığı ortaya çıkmasa, isyana katılanların çoğu ve asılanların büyük bir bölümü sarık kullanmasa, kemalizmin övünç kaynağı adımlar için, başka pratik muharrikler bulmak zorunda kalacaktık. Sait'in hızla yayılan başkaldırısından önce, kemalizmi tanımlayan adımların hiçbirinin atılmadığını biliyoruz. Sosyal-siyasi alanda Şeyh Sait'in ayaklanması ve birkaç yıl sonra, Türkiye'yi de içine alan ve 1929 yılında "Dünya Ekonomik Krizi" olarak daha da keskinleşen ekonomik bunalım, kemalizmin formasyonunun gerçek motorudur. Kemalizm, doktrinal değil, pratik ve eklektik bir sürecin adıdır.

Kemalizm, cumhuriyetin kurucu kadrolarının savunma refleksinin ürünüdür. Her adımı pratiktir ve eğer sonunda bir bütünlüğe yaklaşabildiyse, bu pratik akıldan kaynaklanıyordu; teorik aklı ve genel planlamayı, hiçbir zaman varsaymamak durumundayız. Latin karakterlerinin kabulü bile böyledir; burada da, kemalist edebiyatın öncülük iddialarına karşın, 1926 yılında, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi'nde, yazının latinize edilmesi yolunda bir karar alındığını da biliyoruz. Kuşkusuz yazı karakterinin latinizasyonu, sivil yaşamın yeni bir medeni kanunla kapitalize edilmesi, giysilerin batılılaştırılması, hepsi hepsi, yirmili yılların ikinci yarısından itibaren uygulamaya konuyordu. Böyle olmakla birlikte, bunların son derece cüretli adımlar olduğunu inkar etmek mümkün değildir. Cüretlidir, ama cüretli adımlar atmanın, Türk siyasi tarihinde kendisini sık sık tekrarlayan paradokslar olduğuna işaret etmiş bulunuyorum.

Tarihin toplumsal bilimin anası olduğu yollu görüşleri kuşkusuz benimsiyorum ve bu çerçevede, Ibn Haldun'un Mukaddime'si, Cahen'in Osmanlı Öncesi Anadolu veya Bloch'un Feodalite'si karşısında gıpta dolu şaşkınlığımı

İfadeden geri kalmıyorum; tarih, tekil ya da unique olanları ön plana çıkarırken bilim hep benzerler peşinde koşuyor. Bu nedenle, türkoloji, kemalist önlemler demetini eşsiz olarak sundukça, bilimden uzaklaşıyor; benzeri olmalıdır.

Bir kez, kemalizmin kendisini kurduğu otuzlu yılların dünyada inşaat dönemi olduğunu kolaylıkla saptayabiliyoruz; Amerika Birleşik Devletleri'nde "New Deal" ve Sovyetler Birliği'nde "Pyatletka", konstrüksiyonle özdeş anlam içerir oldular. Krizden sonra ve hissedilmekle birlikte önlenmeye çalışılan Büyük Savaş'tan önce, bir inşaat ve yeniden yapılanma histerisinin yaşandığım biliyoruz; kendi iç dinamiği bir yana, Türkiye bundan da etkilenmeye açıldı.

Ancak daha yakında ve zaman zaman ikiz ölçüde benzerlik gösteren bir başka ülke ve örnek daha var; şimdi kısaca buna değinmek istiyorum. Kısa olabilme konusunda şansımız var; Iranoloji hem önceki zamanları ve hem de çok yakın dönemleri inceleme açısından, türkolojiyle karşılaştırılamayacak ölçüde, değerli çalışmalara sahip bulunuyor. Yakın zamanlar açısından Ghods ve Abrahamian'ın çalışmaları burada ayrıca işaret edilmeye değer görünüyorlar; sadece bunlara bakmak bile, kemalizmin "eşsiz" olduğu saplantısından vazgeçmek için yeterlidir. Aslında, özellikle İran kökenli iranologların çalışmalarına bakılacak olursa, İran modernizasyonunda hep model Türkiye olmuştur; kuşkusuz, İran ilgisi, Kemal Paşa'dan çok önceki tarihe gitmektedir. Ervand Abrahamyan, İran'da modernizasyon atılımlarının Prens Abbas Mirza'yla başladığını kaydettikten sonra, Mirza'nın, kendisine rehber olarak Osmanlı reformatörü Üçüncü Selim'i aldığı ve Selim'in Nizam-ı Cedit'ini, Azerbaycan'da hayata geçirdiğini haber vermektedir. 1 Reformist Prens Mirza, Selim gericiler tarafın-dan öldürülünce reformlara devam etmek için bir fetva alma becerisini de gösteriyor ve daha sonra, İstanbul'da Kaçar Hanı'nı temsil ederken, Tanzimat reformlarını daha yakından inceleyerek ülkesine döndüğünde, tanzimatçıların yolunda, bir sürekli ordu, bir gazete ve bir de Darülfünun kuruyor; Darülfünun, bizde üniversite anlamında kullanılsa da, lise demektir ve kuruluşu önemli bir adım oluyor.

1) *"He therefore modelled himself on the contemporary reformer of the Ottoman Empire, Sultan Selim III, and constructed in Azerbaijan his own version of the Ottoman Nizam-i Jadid, New Order."* Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton U. P., 1982., s. 52.

Yalnız etkileme tek yanlı değil; Meşrutiyet ilanında, İranlıların kesin önceliğini görüyoruz. İran yenilikçileri, hem Japonya'nın zaferinden ve hem de çok daha yakın oldukları Rusya'daki Burjuva Devrim'den ilk önce etkileniyorlar; 1905 yılındaki büyük tarımsal hasılanın düşüklüğüyle başlayan ekonomik kriz ve ülkenin kuzeyindeki kolera da üst üste gelince, 1906 yılında, tam bir halk hareketiyle, ilk meşrutiyetlerinin ilanını sağlıyorlar. Tahran sokaklarında halk, "Yaşasın İran Milleti" diye bağırıyor; bazı kaynaklar İranlıların ilk kez sokaklarda böyle bağırıklarını kaydediyorlar. Bunun Türkiye yenilikçilerini umutlandırmış olması ihtimal dahilindedir; Türkiye'de Meşrutiyet iki yıl sonra geliyor, ancak, iki ülke de, gerici karşı devrimleri yaşıyorlar. Bizde, pazarcı esnafla ordu içindeki İslamist birliklerin, Hamit'in yönetiminde olmasa bile umutlu bekleyişiyle, ayaklandıkları yılda, 1909 yılında Tahran'daki Türk kökenli Şah da karşı darbesini sahneye koyuyor; Abrahamyan dahil pek çok İranolog bu dönemi "iç savaş" olarak anmaktadır. Abrahamyan, iç savaş dramının en çok Tebriz'de yaşandığını da ekliyor; bu da, karşılaştırmalı tarih açısından şaşırtıcı görünmüyor, Türkiye'de bugünlere yaklaşıkça Çerkez ve Kürtler politikada ön plana çıkarken, İran'da da Azeri Türkleri ve Ermeniler sahnenin önlerinde görünüyorlar. Tebriz, İran Azerileri'nin kültür ve siyaset merkezidir.

Her olay, çok uzun süre, ancak özellikle 1920'li yıllardan itibaren bu iki ülkenin tarihlerinin birbirinin içine girdiğini gösteriyor; Fransız İranologlar, cumhurbaşkanı olmayı pek isteyen Albay Rıza'nın, sonunda Türk kökenli Kaçar Hanedanı'nın devrilerek şah yapılmasında, Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanlığı sonunda, halifelğin ilgası ve arkasından çıkan Şeyh Sait İsyanı'nın da etkili olduğunu ileri sürüyorlar.¹ Aynı Fransız İranologlar, ayrıca, Rıza'nın "jakobenizmi" nitelemesini de yapıyorlar; abartma sayılabilir, ancak, Rıza'nın uygulamaya koyduklarının Kemal Paşa dönüşümlerinden hiç geri kalmadığı kuşkusuzdur.

Rıza da bir şapka devrimi yapıyor, kadın haklarını tanıyor ve tekkeleri kapatıyor; ayrıca Fransa'dan medeni kanun ve İtalya'dan ceza yasası ithal etmekten de geri kalmıyor. Rıza da, 1930 yılında, İran Parlamentosu'nu "Ekonomi parlamentosu" olarak adlandırıyor; kapitülasyonları kaldırarak ekonomide devlet müdahalesini ve sanayileşmeyi ön plana çıkarıyor. Bilimsel bakışın karşıtı –uniqueness– görüyor, bilgisizliği varsaymaktadır.

1) Jean-Pierre Digard - B. Hourcade - Y. Ricard, *L'Iran au XXe Siecle*, Paris, 1996, s. 71.

Kuşkusuz bu zincire, Afgan Kralı Amanullah Han'ı da ekleyebiliriz; Kemal Rıza ve Amanullah, aynı yolu izliyorlardı ve ne yazık, Amanullah, yirmili yılların sonlarına doğru, gerici bir darbeyle devrilerek zincirden çıkarılıyordu. Böyle olmakla birlikte, Kemalizmle Rızaizm arasındaki benzerliklerin zenginliği, Amanullah'ın eksilmesinin etkisini telafi edecek ölçüdedir; "Atatürk"le "pehlevi" sözcükleri arasında bile bir felsefi yakınlık ileri sürebiliyoruz. İkisi de kavramsal sözcüklerdir; birisi, Türklüğün tarihsel derinliğini ve ikincisiyse, İran dilinin geçmişini çağrıştırmaktadır, "pehlevi", Farsçanın klasik döneminin adıdır.

"Revolüsyon" kavramı varsa, mutlaka "restorasyon" da olmalıdır; restorasyon sürecini iyice çözümlemeden revolüsyon sürecinin tam olarak anlaşılabilirliğinden kuşku duyanlar arasındayım. Yine de, bu kadar az üzerinde durulmuş olması çok şaşırtıcıdır; devrimler, bir mevzi tutmak için, her zaman ileri gitmek zorunda kalıyorlar. Buna, "aşırılık" –excess– diyoruz ve tahkimatsa geri çekilmeyi içeriyor; bu da restorasyonun zorunlu mantığı olmalıdır. Sovyetler'de Lysenko'nun yaptıkları,¹ tarihsel olarak kaçınılmaz denemeler veya aşırılıklar arasına giriyor; bir aşırı güvenle aşırı deneyciliği anlatıyor. Kemalizmin iki aşırılığının, Türkoloji hoşgörüsü ve zaman zaman üstünü örterek karşılarsa bile, Türkiye gericiliği tarafından çok işlendiğini biliyoruz; bunlardan birisi, Türkçenin bütün dillerin anası ve diğeri ise, Türk milletinin de bütün kavimlerin kaynağı olmasıyla ilgilidir. "Güneş Dil Teorisi" ve "Türk Tarih Tezi" olarak da adlandırılıyordu; birincisinin kökeninde, Sultan Hamit zamanından beri sürdürülen, Bozhöyük kazılarıyla, Hitit uygarlığının keşfi var. Hitit İmparatorluğu ve uygarlığının keşfi, gerçekten, dünya bilgisi için şaşırtıcı bir yenilik olmuştur; yeni tarih bilgilerinin yanında, Hint-Avrupa dilinin kökeni konusunda, yepyeni hipotezlere ve ipuçlarına imkan veriyordu. Bu hipotezler arasında, bütün Batı Avrupa dillerinin kaynağını Anadolu'nun ortasına götürme de var; Kemalist propagandistlerin bu keşiften, Almanların da yardımıyla, Türkçeye büyük pay çıkardıklarını görüyoruz. Aynı şekilde, Osmanlı Mezopotamyası'nda yapılan kazıların da, kökenleri pek bilinmeyen, Sümer kavmini ve uygarlığını ortaya çıkarması, uygarlığın Sümerlerle başladığının ciddi olarak ileri sürülmesi, Sümer dilinin de, Hititçeden çok farklı

1) Sovyet biyolog J. Denisoviç Lysenko, 1898-1976, canlıların, sadece kalıtım yoluyla değil, çevrelerinin etkisiyle de değişebileceklerini ileri sürüyordu ve klasik kalıtım teorisinin karşısına büyük bir voluntarizmle çıkıyordu. Batı propagandistleri, bunu, Stalinizmin aşırılıklarından birisi olarak uzun süre Sovyet sistemini karalamak için kullandı; halbuki bir deneme de sayabilirdi.

olarak, Türkçe türünden *aglutinal* dillerden olması, bu kez de, Kemalist publisistlere, tarihin Türklerle başladığı illüzyonunu benimseme imkanı veriyordu. Her ikisinde de, Alman akademik çevrelerinin yardım ve gayretkeşliğini görebiliyoruz.

Bunlarla, İran'ın, tarihsel "Fars" adını bırakarak, "Aryen" anlamındaki "İran" sözcüğüne geçmesi arasında bir paralellik kurabilir miyiz; Arap ağzına göre, "Pers"¹ demek olan, bu adı bırakmanın herhalde bir mantığı olmalıdır. Burada da, Hitler Almanyası'nın "Aryen" ırklara yapmış olduğu vurgunun izlerini saptamak mümkündür; kuşkusuz, Hint-Avrupa dillerinden olan İranîlerin, ayrıca bir "Güneş Dil Teorisi" veya benzerini uydurmalarına ihtiyaçları bulunmamaktadır.

İran uzmanları, otuzlu yıllarda, Rıza'nın mevcut partilerin yerine inşa ettiği Hizb-il Terakki'nin Mussolini'den de etkilenmekle birlikte, Kemal Paşa'nın Cumhuriyet Halk Partisi'ni model kabul ettiği konusunda ittifak halindedirler. İran'ın sosyal mücadeleler tarihi, otuzlu yıllarda, bir yanıyla, Sovyetler Birliği'yle dikkatli bir flörte ve diğer yanıyla, komünist ve sosyalist kadrolara karşı büyük bir zulme işaret ediyor; Türkiye'de de görüyoruz ve başkaları bir yana, Büyük Şair Nâzım Hikmet'in, kesintisiz on beş yıla yakın bir zaman sürecek hapisliği de bu zamanda başlıyordu. Bu zamanda, bu baskıyla birlikte, hem İran'da ve hem de Türkiye'de, Sovyetler'e yakın komünist partilerin bir oto-likidasyon sürecinden sonra, Cumhuriyet Halk Partisi ve Terakki Hizbi'ne iltihak ettiklerine tanıklık ediyoruz. Bütün bunlara ek olarak, her iki tarafta, Azeri Türklere veya Türkiye Kürtleri'ne yakıştırılan, "Dağ İranlısı" veya "Dağ Kürdü" yaftaları da, traji-komik gelişmeler olmaktadır.

Muhtemelen, görkemli ve emperyal tarihe sahip Doğu halkları –İran ve Türkiye burada ilk akla gelenlerdir– hep özendikleri Batı'da ekonomilerinin çöküş halinde olduğu 1930 yıllarını, kendilerini inşa etmek için bir fırsat olarak gördüler. Burada, pyatletka, beş yıllık planlarıyla Sovyetler Birliği'nin sergilediği büyük inşa eylemi ve halk enerjisinin seferber edilişi, özendirici örnekler oluyordu; belki de, Sovyetler'in bu on yılda en çok tekrarlanan sloganı, dognat'i peregnat' –Batı'ya yetişmek ve geçmek anlamındadır– Sovyetler'in dışında da etkileyici oluyordu. Otuzlu yıllarda, Türkiye'yi de –ve özel-

1) Hint-Avrupa dillerinde de, "p" ile "f" arasında bir mutasyon görüyoruz; bir yanda, Latin alt-grupta pere, Farsçada, peder ve buna karşılık germanik alt-gruptan İngilizcede, father veya yine Fransızcada pied, Farsça, pay ve İngilizcede foot, örnek olmaktadır.

likle Orta ve Batı Anadolu'yu– bir şantiye olarak algılamak mümkündür.

Toplumsal pratikler paradokslarla doludur; bugün artık sadece Türkiye tarihi uzmanlarının ve Kemalizmin inatçı eleştirmenlerinin hatırladıkları Kemalist aşırılıklardan tarih ve dil savlarının, otuzlu yılların şantiyelerine yansımış olduğunu gözlemek, gerçekten hoş bir sürpriz sayılmalıdır. Kemalistler, otuzlu yıllarda, "Hitit" sözcüğünü "Eti" ve "Sümer" sözcüğünü de çok zaman "Sümer" olarak kendi ağızlarına uydurarak bunları yeni doğanlara isim olarak da vermeye başlıyorlardı; bu çerçevede, otuzlu yılların planlı kalkınma dönemindeki en önemli iki kompleksin adlarının da, "Eti-Bank" ve "Sümer-Bank" olduklarını görüyoruz. Eti daha çok maden işletmeleri ve Sümer'se tekstil sanayinin kuruluşunu kendisine amaç ediniyordu; banka sistemleriyle birlikte, Eti ve Sümer'in uzun yıllar, Türklerin günlük yaşamının bir parçası olduğu kesindir.

Kemal Paşa'ya tarihten önceleyenler arayacak olursak, Türkiye tarihinde hiç kuşku yok, Mahmut-u Adli olarak da bilinen, Tanzimat'ın kurucusu ve "Kürtlerin Yaşadığı Vilayetler Fatihi"¹ Mahmut'a işaret etmek durumundayız. Dünya tarihinde ise, Rusya devletinin kuruluşuna katkılarına ek olarak, hem batılılaşma çabaları ve hem de kurduğu devlet işletmeleriyle, Türkçede "deli" sözcüğünün, ölçüsüz büyük işler yapan adam anlamında "büyük" de demek olduğunu hatırlayarak, Türklerin Deli Petro ve Rusların Velikiy Pyotr dedikleri Büyük Peter'i anmak zorundayız; ancak ekonomi tarihinde modeli, mutlaka, Ondördüncü Louis'nin becerikli ve kurucu Maliye Bakanı Colbert² olmaktadır. Kemalizmle birlikte anılan, devletçilik, etatisme, aslında *colbertisme*'e denk düşüyordu.

Has anlamda Kemalizm, sadece Kemal Paşa'nın öznel yaşamında değil, uygulamaya koyduğu politik programlar açısından da bir güvensizlik durumudur. Kemalizm, İslamın Türkiye'deki yayılmacılığından güvensizlik duyduğu

1) Tarihte bu bağlamda asıl "Fatih" olarak Birinci Selim'i biliyoruz. Selim'le doğuya yöneliş ve doğunun zaptı başlıyordu. Selim, Kürtlerin yoğunlukla yaşadıkları toprakları Türkiye'ye katmıştır. Yalnız İran'a yönelişini kolaylaştırmak için olabilir, Kürt feodalitesiyle anlaşmayı tercih ediyordu; onlara dokunmadı ve asker celbiyle vergi toplama yetkisini feodallerle paylaştı. Mahmut ise, merkezi devleti güçlendirmek için, Kürt feodalleriyle savaştı ve onları ezdi.

2) Jean-Baptiste Colbert, 1619-1683, herhalde rastlantı değil, "devlet benim" diyen Fransız Kralı Ondördüncü Louis'nin Maliye Nazırı olarak, hazine ve vergi sistemini modernize ettikten sonra, bir yandan mevcut sanayiler üzerinde devlet kontrolünü kuruyor ve diğer yandan da, devlet tarafından özendirilen yeni sanayiler yaratıyordu. Tekstil ve gemicilik, Colbert'in sanayileşme öncelikleri arasında yer almıştır; içerde sanayiye koruyarak, ihracatı artırmıştır.

Colbert'in yaptıklarına merkantilisme adı da verilmektedir; klasik iktisatçıların merkantilist iktisatçıları bir tür "kaçık" olarak anlatmalarına karşın, bunların, son derece sofistike bir sanayileş-

için, dinden uzak kalmaya ve dini devletleştirmeye çalışıyordu ve aynı şekilde, yüzyılları aşan bir zamanda, Düvel-i Muazzama'nın elinde bir zavallı oyuncak haline geldiği için, büyük devletlere büyük bir güvensizlikle, bunlardan uzak kalmaya dikkat ediyordu. Borç veren büyük finans çevrelerinin iradesini ipotek altına aldığını tarihinden bildiği, Türkiye'nin tarihinde borç veren büyük devletlerin kurduğu ve Türkler açısından bir utanç abidesi olan Düyun-u Umumiye –Genel Borçlar İdaresi– bile vardı ve dünyanın büyük tekellerinin aktüel kriz karşısında teker teker döküldüğünü gördüğü için de büyük sermayeye güvenemiyordu; böylece tamahkar kapitalizmi tanımak ve hareket serbestisini korumak, Kemalizmi, *colbertisme*'i yeniden keşfetmeye zorluyordu.

Türk devletçiliği, öncelikle otarşik bir ekonomi yaratmaya yönelmiştir; şeker, beyaz bez ve hatta unda kendi kendine yetme bir tutku haline gelmiş ve hızla gerçekleştirilmiştir. Buğday için silo yapımı, şeker fabrikaları ağı kurmak ve özellikle bez ve kumaş üretmek, otuzlu yılları sembolize edebilmektedir; “Sümer”, bir zaman, Türkçede neredeyse, tekstil sözcüğüyle özdeşleşiyordu. Yerel kaynakların ve bu arada madenlerin yabancı sermaye değil ulusal inisiyatifle işlenmesi de, “Eti” kompleksinin işi oluyordu; yalnız burada bitmediğini biliyoruz.

Eğer İngiltere'nin bir yüzyıl kadar önceki on yılını, demiryolu isterisiyle anlatabilirsek, otuzlu yıllarda Türkiye'de aynı isterinin bir kez daha yaşandığını biliyoruz. Kemalizmin en büyük övünme gerekçesi, ülkeyi, “demir ağlarla ördük” sözüdür; gerçekten, Osmanlı'dan kalan demiryolu ağı hızla genişletiliyor ve belli başlı merkezler demir ağlarla birbirine bağlanıyordu. Bu yolla da otuzlu yılların ortasına gelindiği zaman, on yıl kadar önce çoğu efsane insanlar için kurulmuş darağaçlarıyla ufku daralmış, hayal dünyasından mekanisyen çarşısına sığınmış Türk elitisti, bu şantiyede kendisine yeni bir misyon buluyordu. Hem nasyonalizm, hem yapıcılık için bir alan ediniyor ve Küçük Kaynarca'dan beri sürekli aşağılanma halinden kurtulmanın şansını elde ediyordu. Türkiye, ortak bir pazara sahip, despotik bir nasyon-devlete doğru yol alıyordu. Kurucusunun ağzından çıkan ve bütün dağlara ve askeri garnizonlara yazılan “Ne Mutlu Türküm Diyene” sözü de, işte bu yola denk düşüyordu.

me programının uygulayıcısı olduklarını kabul etmek durumundayız.

Güçlü bir sanayi, ihracat kapasitesi ve denizashi filo ve ticaretin, güçlü devlet demek olduğunu öncelikle görmüş ve uygulamaya koymuştur; kemalizmi etkilediği kesindir.

Sultan Mahmut'un çok milletli-çok dinli Tanzimat devletinden, Hamit'in çok milletli-tek dinli Hamidiyen devleti aracılığıyla, tek milletli-devletleştirilmiş tek dinli Kemalist devlete geçilmektedir; tek nasyon'un formasyonu üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir; buna zaman var. Ancak burada otuzlu yılların devletçi ve kısmen planlı sanayileşmesinin finansmanı üzerinde de kısaca bilgi vermenin yararlı olabileceğini sanıyorum. Söylenecek olan şudur; Türkiye otuzlu yıllar kalkınmasında, bir devlete mahkum olmadan, dış kredi bulmakta hiç zorlanmamıştır; 1934 yılında Sovyetler Birliği'nden aldığı ilk kredinin arkasından Büyük Britanya'nın ve daha sonra Fransa'nın otuzlu yıllarda Türkiye'ye sürekli kredi açtıklarını görüyoruz.¹ Ayrıca otuzlu yıllar kalkınmasıyla ilgili olarak yine vurgulanması gereken, tarım kesimi tümüyle ihmal edilmeden ve yeni toprakların tarıma açılmasıyla birlikte, bu dönemin, çok yüksek dozajda bir sanayileşme tutkusunu içerdiği'dir. Bu, savaş yıllarının özel koşullarından sonra gelen ellili yıllar kalkınmasıyla tam bir tezat olmaktadır.

1950 yılında, Türkiye'de, İsmet Paşa'nın cumhurbaşkanlığını kaybederek, yerini, Mustafa Kemal'in son başbakanı Celal Bayar'a bırakmasını da içeren bir hükümet değişikliğine tanıklık ediyoruz. Türkiye yazını ve sol entelijansiyası bu değişikliği uzun yıllar abartmıştır; bir rejim değişikliği ve hatta bir karşı-devrim sayanlar bile oluyordu. Aslında bu, İkinci Dünya Savaşı sonunda, İsmet Paşa yönetiminde başlatılan Kemalist restorasyonun yine cumhuriyetin kurucu kadroları tarafından sürdürülmesidir; kadro değişikliğini zorlayan pek çok neden vardır.

Bunlar arasında, daha savaşın bitmesini beklemeden, müttefik karargahın, Şah Rıza'yı tahttan ayrılmaya zorlaması son derece düşündürücü ve öğreticidir. Daha sonra yaşanan Tudeh'in genişlemesi ve bir yargılama olmaksızın kurşuna dizilen subayların "Yaşasın Tudeh" diye bağırarak ölüm yolculuğuna çıkmalarından öğrendiğimize göre bu genişlemenin Nazist silahlı kuvvetler içinde de kök bulması, Londra-Washington ekseninin, İran'da nabızı çok iyi tuttuğunu gösteriyordu. Şimdiye kadar üstünün örtülmüş olması o kadar önemli olmamalıdır; Türk yönetenlerinin ve başta Devlet Başkanı İsmet İnönü-

1) E. R. Lingeman, *Turkey- Economic and Commercial Conditions in Turkey*, His Majesty Stationary Office, London, 1948, s. 24.

Ayrıca Cumhuriyet Türkiye'sinin ekonomik serüveni ve kullanılan kavramlarla bunların analizi için, çok kompakt bir kaynak olarak, benim çalışmaya bakılabilir.

Y. Küçük, *Planlama Kalkınma ve Türkiye*, Tekin Yayınevi, Dördüncü Basım, İstanbul, 1985.

nü'nün, Şah Rıza'nın uzaklaştırılmasından ve hatta Türk kökenli Kaçar Hanedanı'nın restorasyonunun bile bir opsiyon olarak göz önünde tutulmasından özel dersler çıkarmış olabileceğini düşünebiliyoruz.

Kemalist restorasyonda, Türkiye'nin büyük devletlere göre, daha sonra kullanılan sözcükle non-aligned çizgisini bırakarak Amerika Birleşik Devletleri'nin himayesine sığınmak istediğini görüyoruz ve yeni Bayar-Menderes Hükümeti, bunu daha ileri götürmeyi temel politika bilmiştir. Soğuk savaşta, Washington yanında müfrit bir pozisyon alan Türkiye, aynı zamanda, soğuk savaşın en önemli cephe savaşlarından birisi olan sosyalizm-kapitalizm karşılaşmasında, Washington tarafının bir vitrini durumuna geliyordu. Washington, Sovyetler Birliği'nin hızlı planlı sanayileşmesinin, pek çok azgelişmiş ülkeyi etkilediğini kabul ederek, kapitalist yolla da kalkınmanın mümkün olacağını göstermek istiyordu; Türkiye, burada bir deneme ve sahne durumundadır.

Ellili yıllardaki Türkiye kalkınmasında Amerikan parmağı, bu dönemin ekonomik politikalarımla açıklamada önemli bir faktördür; dört alanda etkisini saptayabiliyoruz. Birincisi, "planlama" sözcüğünün aforoz edilmesidir, ikincisi, ekonomik politikaların uygulanmasında, Dünya Bankası veya Uluslararası Para Fonu bir yana, Ankara'daki Amerikan ekonomik yardım kuruluşlarının son derece etkili olmalarıdır; bunları, bir tür programlama daireleri olarak kabul edebiliriz. Üçüncüsü, kalkınmanın tümüyle tarım öncelikli olduğunu saptıyoruz ve dördüncüsü, yardım veya hibe şeklinde Türkiye ekonomisi için önemli ağırlıkta Amerikan katkısı görüyoruz.

Daha önceki çalışmalarımda özgün ve ayrıntılı tablolarını bulmak mümkündür; 1949-1959 yılları arasında, Türkiye'nin ortalama olarak yıllık ihracatının yüzde otuzu oranında, Amerikan yardımı aldığım hesaplıyoruz, ihracatın önemini yarattığı ithalat imkanından çıkardığımızı göre, bu oranın önemini vurgulamak için fazla söze gerek olmamalıdır. Üstelik, 1958 veya 1959 gibi, Türkiye ekonomisinin son derece kriz yaşadığı bir dönemde, oran olarak, Amerikan dış yardımının çok daha önemli boyutlara ulaştığını görüyoruz.

İktisatçı terminolojisini kullanacak olursam, ellili yılların kalkınmasında, ekzojen faktörlerden birisi, dış finansman, çok önemli bir rol üstlenmiş ol-

maktadır. Bu kadar değil, yine iktisatçı formasyonunda, toprak da, ekonomi içinde yaratılan bir faktör olmadığı için, ekzojen sayılmaktadır; bu amerikan-cı dönemde, Türkiye’de, erozyon sınırlarını zorlayacak ölçüde yeni toprakların tarıma açılmasına tanıklık ediyoruz. 1951-1955 döneminde tarımsal toprakların yüzde 37.2 oranında ve 1956-1960 arasındaysa yüzde 22.1 oranında genişlemiş olduğunu saptıyoruz. Başka sözcüklerle, 1950 yılında, dokuz milyon hektardan az olan ekilebilir arazi, 1960 yılında, 15 milyon hektara ulaşmış olmaktadır. Bunu da, bir yanıyla, gökten gelen bir lütf ve diğer yanıyla, geleceğin ipotek altına konması sayabiliriz. Ekztansif tarımcılık ve askeri yardımın dışında Amerikan iktisadi yardımı, dönemin hem renkleri ve hem de harekete geçiren faktörleridir; Tanzimat’ta Fransızlaşan, Hamidiyen dönemde Almanlaşan Türkiye, ellili yıllarda, zamanın cumhurbaşkanının sözleriyle, artık bir “Küçük Amerika” konumundadır.

Üçüncü olarak, NATO’nun kuruluşu ve Kore Savaşı’nın uluslararası piyasalarda başta pamuk olmak üzere tarım malları fiyatlarını tırmadığını ve bununsa, bir yanıyla dış ticaret hadlerini Türkiye ve diğer yanıyla da ülke içinde, tarımsal ve sanayi ürünleri değişim oranını ifade eden iç ticaret katsayısını tarımcılar lehine çevirdiğini kaydetmek durumdayım; en azından ellili yılların ilk yarısında tarımsal malların fiyatları, nisbi olarak, yükseliyordu. Önceki ekzojen faktörle birleştiğinde, ellili yıllarda, Türkiye’de siyasal dengelerin ve tümüyle davranış kalıplarının önemli ölçüde sarsıldığını tespit ediyoruz; politik yaşama ve değerler hiyerarşisine, birdenbire aşırı ölçüde zenginleşmiş çiftçiler ve özellikle büyük toprak ağalarını anlatan “Hacı Ağa”¹ tipi damgasını vuruyordu. Bu, bir ölçüde, davranış kalıplarının da köylüleşmesidir.

Otuzlu yıllar sanayileşme tonunun, savaş yıllarından sonra izleyen ellili yıllar tarım vurgusunun yüksek olduğu dönemlerdi; altmışlı yıllarsa yeniden bir sanayileşme tutkusuna tanıklık ediyordu. Bu dönemin en büyük imkanıysa, altmışlı yılların başında, başta Almanya olmak üzere Avrupa’ya çalışmaya giden işçilerin döviz transferlerine başlaması olmuştur. Az gelişmiş ülkelerin kalkınma ve sanayileşme çabalarının, içerde yatırımlar için gerekli ta-

1) İlginç, tanınmış İranlı romancı Sadık Hidayet’in, Rıza’nın devrilmesinden sonra yayımlanan ünlü romanının adı da, Hacı Ağa’ydı. Yalnız, İranlı Hacı Ağa, topraktan sonra, pazardaki spekülâtör ve tefeciye anlıyor; ancak kesinlikle politik bağları var. Sadegh Hedayat, *Hadji Agha*, Paris, 1996.

sarruf açığıyla birlikte dış *para gap*'iyle frenlendiği ve hatta durdurulduğu hatırlanırken, 1970 yılında, ihracatın yüzde 46'sı oranında ve 1975 yılında, yüzde 94 ölçüsünde işçi dövizini girişinin olması, yine bu ekzojen kolaylığın önemini tartışmasını kolaylaştırıcaktır; işçi transferleri, yeni toprakların tarıma açılmasıyla birlikte, Kemalist ekonomiye gerçek atıfet niteliğindedir.

Altmışlı yıllar, Türkiye'de "27 Mayıs Devrimi" de denilen bir askeri müdahaleyle başlıyordu ve bu müdahalenin en önemli sonucu, çağdaş anlamda bütün özgürlükleri içeren bir anayasa hazırlayarak yürürlüğe koymasındır. Planlama ve planlı kalkınma da, özellikle, genç subaylar yönetiminin sürdürdüğü altmışlı yılların başında yüksek idealler olarak ortaya çıkıyordu; askeri idarenin, o sırada dünyada prestiji çok yüksek Mısır'ın yöneticisi Albay Nasır'a gıpta dolu bir bakışı olduğunu söylemek abartma sayılmamalıdır. Albay Nasır'ın bir yerli otomobil denemesini, 1961 yılında, atölye düzeninde yapılan tekil "Devrim" otomobilinde de görüyoruz; askeri idare, bu ilk yerli "devrim" otomobilini yürütememiştir. Bana hep dramatik görünüyordu; 1961, Türkiye'de yürümeyen bir "devrim" otomobili ve çok çağdaş bir anayasayla tarihe geçiyordu.

On yıl kadar kısa bir zamanda, Türkiye'de ekonomik ve sosyal manzaranın yeniden ve dramatik bir biçimde değiştiğini görüyoruz. Dönemin başında, çamaşır makinesi, buzdolabı, elektrik süpürgesi, radyo türünden her türlü dayanıklı tüketim aracı sadece ithal ediliyordu ve yetmişli yılların başında pazar yerli üretimle satürasyon düzeyini çoktan aşmış ve dış pazar bulma baskıları içine girmiş bulunuyordu. Dönemin başında binek otomobili, tek sözcükle, bir "lüks" tüketim aracıydı ve 12 Mart 1971 tarihinde, genelkurmay başkanıyla kuvvet komutanlarının verdiği muhtırayla başbakanlığa gelen askeri yönetimin başbakanı Profesör Nihat Erim, 1961 Anayasası'nın artık "lüks" olduğunu ilan ediyordu. Gerçekten de, yetmişli yılların başında, binek otomobilinin de yerli üretimi başlamıştı ve yayına başlayan televizyon sisteminin araçları da ülkede montaj sanayisinden çıkıyordu. Aç kurt esprisini burada da görüyorduk, Türkiye, bir aç kurt örneği sanayileşiyordu.

Şöyle söylenebilir mi? 1961 Anayasası, burjuva özgürlüklerin hepsini garanti etmekle birlikte bunların içleri pek doldurulamıyordu. Buna karşılık, altmışlı yılların ortasında hırslı Türkiye aydınının büyük arayışının yanında art arda kurulan ve bir bölümü sadece bir montaj konveyöründen ibaret bu

fabrikalarda hem tek üniteler içinde ve hem de bir bütün olarak büyük sayıda sanayi işçisi toplanmış oluyordu. Bu nedenle dönemin başında bir mankenin üzerindeki aşırı ölçülü cekete benzeyen anayasa şimdi içindeki vücut ta-rafından zorlanıyordu; ayrıca bunun bir teorik tespit olmadığını kanıtlayan işaretler de çıkıyordu. Türkiye sosyal ve siyasal tarihine, "15-16 Haziran Olayları" olarak geçen ve sadece sıkıyönetim ilanı ile durdurulan işçi eylemlerinde -1970 yılının damgasını taşıyordu- sanayi bölgesi İzmit ve İstanbul sanayi işçilerinin iki gün için İstanbul'u tam olarak kontrollerine aldıklarını hayretle müşahade ediyorduk; bu durumda, iktidarı hedefleyen bir siyasal partinin bulunması halinde, Türkiye'de rejimin karakterinin değişmiş olacağını düşünmek gerekiyordu ve daha sonraki gelişmelere baktığımızda yöneten sınıfların böyle düşündüklerine kesinlikle hükmedebiliyoruz. Sözünü ettiğim ve belki de sadece dokuz ay sonra sahnelenen 12 Mart Darbesi bu hükmün kanıtlarından sadece birisidir.

Cumhuriyet ekonomisinin krokisini çıkartma işini, bazı çizgilerine ilerde değinme imkanı bulmayı umut ederek, burada bırakmak durumundayım; tekrar da olsa işaret edilmesi gereken, yetmişli yıllarda, tüketim araçları üre-timim yerlileştirmiş, iç pazarda doyum noktasına ulaşmış bir ekonomiyle karşı karşıya olduğumuzdur. Ancak bu kadar değil; mahreçler yasasının boyunduruğu altına giren Türkiye ekonomisi, üretim araçları üretimine zorlanı-yordu. Buna ek olarak da, yeni ünitelerin çok büyük ölçeklerde kurulma zorunluluğu hızlı bir tekelleşme ve konsantrasyon eğilimini yaratıyor ve öte yandan, dış pazar arayışlarını daha da kaçınılmaz yapıyordu. Böylece Türkiye, klasik "sanayi demokrasisi" denilebilecek ortamı belki de anlık olarak yaşayarak, siyasal sisteminin tekeller tarafından manipüle edildiği bir sisteme hızla yol alıyordu. Bu, ekonominin artık planlanamaz olması anlamına da geliyordu; bundan sonra, ülke ekonomisinin bir oligopolistik anarşinin içine düştüğünü de tespit edebiliyoruz ve hukuk-siyaset planında ise, devletin meşru kurumlarının aşınması ve aşılması süreci başlamış olmaktadır. Bu dönem nasıl bir nüfus hacmiyle başlıyordu; burada, başlangıç yılını 1926 aldığımı hatırlatarak, ilk nüfus sayımının 1927 yılında yapıldığını ve bugünkü sınırlar içinde yaklaşık 13 milyon insan yaşadığını biliyoruz. Az mı, çok mu? En azından bir azalma olduğunu saptamak mecburiyeti var; Birinci Dünya Savaşı ve izleyen bağımsızlık mücadelesi dönemindeki kırılmaların dı-

şında, eksilmeler olmuştur. Bunlardan üçüne değinmek istiyorum.

Üniversitelerde matematik istatistik dersleri de okutmama karşın, istatistik disiplinine hep bir sevgisizlik besliyordum; başka yanları bir yana, insanlığın büyük acılarını sadece rakamlarla anlatmak bana çok acımasız bir disiplin olarak görünüyordu. Ne yazık, burada sevmediğim istatistik disiplininin rutinine sığınmak durumundayım; 1915 yılındaki Ermeni Tehciri'ni, sayısız insanımızın acılarını ve trajik sonlarını unutarak, bir istatistiğe indirmek zorunluluğundayız. Ve böylece, tahminden tahmine değişmekle birlikte, üst sınırı bir buçuk milyon olarak kabul edilen bir nüfusun, bugünkü Cumhuriyet sınırlarından çıktığını kabul edebiliyoruz. Türk-Elen çatışmasından sonra, yapılan antlaşma ile, dört yüz bin Balkan Müslümanının gelişine karşılık, bir milyon iki yüz bin Elen'in, 1922 yılı sonbaharında çatışmaların sona ermesiyle birlikte göç ettikleri, resmi istatistiktir. Bunları, netlikle olmasa bile önemsiz bir yanılma payıyla biliyoruz.

Üçüncüsünüyse istatistiğe dökmek çok zordur; bu, Karadeniz kıyısındaki nüfus durumudur. Burada, Kurtuluş Savaşı sırasında bir cephe savaşı olmamıştır ve resmi bilgilerimizse son derece karanlıktır; halbuki, Lord Kinross'un pek sevimli ve değerli seyahatnamesi çok tahrik edici gözlem ve saptamaları da içeriyor, ele almak gereğini duyuyorum. Lord'un bu seyahatnamesinin, Türkiye'nin İstanbul ve Ankara dışında pek çok coğrafyasının yabancı gözlemcilere kapalılık döneminin hemen arkasından gelmesi, ayrı bir önem taşıyor; dolayısıyla, ellili yılların başlangıcının damgasını taşıyan bu saptamaları, kemalist Cumhuriyet Türkiye'si'yle ilgili mümkün olan ilk envanterlerden birisi de sayabiliyoruz. Kinross'un, Türkçeye de çevrilen ve resmi çevrelerde pek tutulan bir de kemalist text-book yazmış olması, yansızlığının bir ölçüsü olarak da kabul edilebilir; bu nedenle, seyahatnameye dayanmada her açıdan bir rahatlığımız var.

Lord Kinross, "Trabzon" sözcüğünü sevmiyor ve "Trebizond"la ilgili olarak, "before the first World War and the Atatürk revolution the city was predominantly Greek in character"¹ diye yazıyor; Karadeniz kıyısındaki, yamaçlarında yeşilin mümkün her tonunu sürekli sergileyen bu güzel kentin, bu dönemin başlangıcından hemen önce baskın bir biçimde Elen nitelikler taşıdığı iddiası, Topal Osman ve güruhunun yaşamı dolayısıyla da anılıyordu.

1) Lord Kinross, *Within the Taurus - A Journey in Asiatic Turkey*, London, 1954-1970, s. 10.

Lord Kinross, ol yakın bir zaman öncesine kadar buradaki “a large Greek population” ile Ermeni, Irani, Briton ve İtalyan ticari komünitelerinin bulunduğuna da işaret ediyordu; bu tespit, Trabzon Limanı’nın, bir karayolu bağlantısıyla İran pazarını Avrupa’ya bağlamasıyla tutarlıdır.

Lazları Müslüman Gürcüler olarak niteleyen Lord Kinross, Trabzon evresindeki Türklerde mutlaka Elen kanı olduğunu da işaret ederek halklar arasındaki evlenmelerin yaygınlığına atıf yapmış olmaktadır. Öte yandan, Sinop için de, “the leading Greek colony” demektedir ve seyahatini Doğu’ya doğru sürdürmektedir. Gezdiği kentlerin halk tarihleri üzerinde değerdendirmeler yaparken, bir bilim adamı titizliğiyle, maddi kanıtlara itibar etmektedir; Müslümanların, kiliseleri camiye çevirme gelenekleri, bilim adamlarının en büyük yardımcılardan birisi durumundadır. Lord, Erzurum’daki camilerin çoğunun eski Ermeni kiliseleri olduğunu tespit etmekte zorlanmıyor ve *Şeref name’de* de yazılmasına ek olarak, Bitlis için, “an Armenian town” demekten geri kalmıyordu. Mardin’le ilgili olarak seyahatnamesinde, “Mardin has been for centuries a Christian centre”¹ notunu okuyoruz ve Van için de, “Van today is a vacuum” diyordu, ellili yılların başında bile Van’ın boş bir kent olmasını okumak şaşırtıcıdır. Lord Kinross’un, Türk Hükümeti’nin, Van’ı nfuslandırmak için, o sırada Bulgaristan’dan gelen ve tümüyle Batı Anadolu’ya dağıtılan göçmenlerin yerleştirilmesini düşündüklerini haber veriyordu.

Burada şöyle bir zet yerindedir; 1915 Ermeni Tehciri, 1922 sonrası Elenlerle nüfus mübadelesi, Karadeniz kıyısı kentlerinde ayrıntılarını henüz bilemediğimiz Hristiyan-Elen nüfusunun eksilmesi, bu dönemin hemen başında, bugünkü sınırlar içindeki nüfusun yaklaşık dörtte bir oranında azaldığını göstermektedir ve azalanların hepsi gayri Müslüman inantadır. Gelenler, eksilenlere göre son derece azdır ve gelenlerin hepsinin Müslüman olduğunu biliyoruz; dolayısıyla, Cumhuriyet’in önemli bir nüfus azalmasıyla ve toplumsa oransal olarak çok büyük ölçüde İslamizasyonuyla başladığını saptamış oluyoruz.

İslamizasyonun, daha sonradan bir politika olarak çıkacak olan laisizasyonu olumsuz yönde etkileyeceğİ gerçeğini bir yana bırakacak olursak, bir nüfus açığı ve çalışan nüfus sorununu formüle etmek zor olmamaktadır; Cumhuriyet’in kadın nüfusunu çalışma hayatına sokmada acele etmesinin bir ne-

1) ibid., s. 146.

denini de burada bulabiliyoruz. Dolayısıyla göç ve iskan, yeni yönetimin önemli sorunlarından birisidir.

Kafkasya'nın Sovyetize olması bazı alanları göç açısından daha az güvenli yapmaktadır; İran sınırına yakın yerlerde Kürtlerin yoğun olmasına ilave olarak Doğu'nun Türkik kökenli halklarında Osmanlılara birikmiş bir güvensizlik vardı ve Cumhuriyet'in henüz bunu gidermesi mümkün görünmüyordu, üstelik böyle bir kaygısı da bulunmuyordu. Irak Türkmenleriyle yeni Cumhuriyet arasında da, kalın bir Kürt kuşağı bulunuyordu. Dolayısıyla Irak Türkmenleri'nin göçünün de önemli boyutlara ulaşması imkansız görünmektedir.

Kıbrıs Adası'ndaki Türk kökenlilerin göçü mümkündür; ancak sayının çok az olduğunu biliyoruz. Yine de kitlenin küçük olmasına karşın, Kıbrıs Adası'ndan Türkiye'ye göçlerin çok öğretici bir yanı var; D. A. Theophylactou, Türklerin hepsinin göç etmek istemediğine ve göçenlerin de bir bölümünün geri döndüğüne işaret etmektedir.¹ Theophylactou'nun tespitleri arasında, birincisi, "Kemal Atatürk wanted to concentrate all Turks in the boundaries of modern Turkey" ve ikincisi, Ada'dan Türkiye'ye Türk göçü karşısında Londra'nın telaşlanması ve *exodus*'ü durduracak tedbirler alması da var. Bu ikincisinin, bulundukları yerlerde, Türklerin pek bir politik sorun yaratmadıkları ve hatta hep iktidarda olanların işbirlikçisi olduğunu göstermesi nedeniyle düşündürücü bir yanının olduğunu görüyoruz. Kemal Paşa'nın, bütün Türkleri Anadolu'da toplamak istemesiye, modern cumhuriyetin sınırları dışındaki Türklerle ilgilenmemesiyle birlikte anlaşılmalıdır; bu nokta, İsmet İnönü'nün yenilmesiyle gelen Bayar-Menderes ekibinin, temelli konularda, Kemalist çizgide kaldıklarını göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Çünkü Ada Elenleri, ellili yılların ilk yarısında, Britiş kolonyalizmine karşı özgürlük mücadelesini hızlandırdıkları ve Londra'yı zorladıklarında, Kıbrıs'taki Türk liderleri, İngiliz İdaresi yanında saf tutarken, Ankara'daki hükümet de, "bizim Kıbrıs sorunumuz yoktur" diyebiliyordu.

Bütün bunlar bir yana, 14 Haziran 1934 tarihinde çıkarılan "İskan" Kanunu'nun yalnızca varlığı bile yeni dönemin bir nüfus ve göç politikası olduğunu açıklıkla ortaya çıkarmaktadır. Yasa, amaçları arasında, "Memlekete Türk

1) D. A. Theophylactou, *Security, Identity and Nation Building - Cyprus and the European Union in Comparative Perspective*, Vermont, USA, 1995, s. 79.

kültürüne bağlı muhacirler gelmesini temin etmek ve nüfusu artırmak" ilkesini en başa koyuyordu. Nüfus boşluğunu doldurmanın yanında Türk kültürüne bağlı göçmenler arayışı son derece dikkat çekicidir. Ne yazık, sorunun bu yanı hep ihmal edilmiştir ve buna karşın, amaçlar arasında bulunan, "Türk kültürüne bağlı olmayan nüfusu naklederek, bunları Türk kültürüne teslim etmek" ve özellikle "dar veya fena topraklarda bulunan ve geçim vasıtalarından mahrum olan köyleri yaşayış ve sıhhat şartları elverişli yerlere nakletmek" ilkeleri ön plana çıkartılmıştır. Daha önce işaret etmiş bulunuyorum, artık ağaçlara bakmaktan ormanı göremez hale getirilmiş olan Türkiye entelijansıyası, bu maddelerde, bir yandan arkaik aşiret düzenini ve feodal piramidi değiştirmeyi ve diğer yandan da, topraksız köylüleri toprak sahibi yapmayı görmeyi tercih etmiştir; illüzyon içinde bir misyoner gayreti karşısındayız.

Bizi bu illüzyonlardan kurtaran Doktor İsmail Beşikçi olmuştur; Doktor Beşikçi, gerçekten, başka değerli çalışmaları bir yana, yalnızca Kürtlerin Mecburi İskanı adını taşıyan çalışmasıyla, Türkiye bilim tarihinde çok önemli ve saygın bir yerin sahibi olmuştur. Beşikçi, çok ikna edici bir mantıkla, bu yasanın uygulanması sırasında yoksul köylülere toprak verilmediğini ve toprak vermek için köylerin naklinin gerekli olmadığını ortaya koymuş bulunuyor; "İskan Yasası" bir türkifikasyon düzeni olarak realize oluyordu. Yasa, sadakatinden kuşku duyulan Kürt şeyhleri veya ağalarının, Türklerin daha yoğun bulunduğu yerlere nakline imkan veriyordu ve kullanılışı sadece böyle olmuştur Doktor Beşikçi bunu ileri sürüyordu.

Kürtlerin türkifikasyonu, kemalizmin, sadece yeni sınırlar içindeki Türklerin yazgısıyla ilgilenme politikasını güçlendirmiştir; önceki çalışmalarımda, Kürt aydınlarının çoğunun kemalize olduklarını ileri sürüyordum ve gerçekten de, Kürt kökenli pek çok genç, Kürtlüklerini tümüyle unutarak ve bir Türk kimliğiyle Türk kültürüne katkıda bulunuyorlardı. Roman konusunda adını bir ara ülke dışında da duyuran Yaşar Kemal'i ve çağdaş Türk şiirinin en büyük ustalarından Cemal Süreya'yı, Türk kültürüne önemli katkıda bulunan türkiye Kürtleri arasında sayabiliriz; bunların kendi dillerinde bir tek satır bile yazmamış olmaları önemli bir noktadır.

Türkiye olmuş Kürt insanların bütün tarihi tümüyle bir kemalist aydın

1) İsmail Beşikçi, Bilim Yöntemi Türkiye'de Uygulama 1: Kürtlerin Mecburi İskam, İstanbul, 1977

gözüyle görmelerini, Kemalizmin hem genel endoktrinasyon ve hem de Türkifikasyon politikalarında çok başarılı olduğunun işaretleri sayabiliriz. Burada, Kürt tarihinde en yaygın başkaldırının adına yazıldığı Şeyh Said'in bir İngiliz ajanı olduğuna, Kemalist tarihin bu önemli iddiasına, bir Türk olan benim tümüyle bilimsel tutarsızlıkları irdeleyerek aksini yazıncaya kadar, bütün Kürt okuryazarların inanması ve bunu tekrarlaması, alienasyon ve Türkifikasyona çok şaşırtıcı bir örnek oluşturmaktadır; ancak asıl örnek doğrudan doğruya Doktor Beşikçi'nin bilimsel kariyeridir.

İsmail Beşikçi,¹ üniversite öğreniminin son yılında, idareci olabilmek için gerekli staj sırasında, ilçe yöneticisinin köylülerle tercüman aracılığıyla konuşmak zorunda kalmasına çok şaşınyordu ve Türkçe bilmeyen köylülerin, sorulduğunda, "Biz Türküz" diye cevap vermeleri üzerine, sarsılıyordu. Bu şaşırma ve sarsılma, Türkiye bilimine Doktor Beşikçi'yi kazandırmasının yanından da önem taşıyordu kuşkusuz, köylülerin bunu, aydınlara göre, inanimadan söylemeleri ihtimal dahilindedir. Fakat ne olursa olsun, politik güven sınırları içinde, tek milletli bir devlete doğru önemli mesafe alındığı kesindir.

1934 tarihli İskan Yasası'yla 12 Kasım 1942 tarihli "Varlık Vergisi" yasası arasında ne ilişki olabilir; ilişkinin ancak burada ele aldığım çerçevede nüfus hareketleri kapsamında kurulabileceğini ileri süreceğim durumdayım. Bunun dışında, sol entelijansiya açısından, aynı İskan Yasası ölçüsünde yanıltıcı bir yanı da var; savaşın finansmanı için zenginlerden vergi alınmak istenmesi ve vergisini ödemekten kaçınan zenginlerin, vergilerini, yol yapımında çalışarak

1) Beşikçi, Orta Anadolu'da, Çorum'da, sarışın teni ve renkli gözlerine göre, muhtemelen bir yoksul göçmen ailesinin çocuğu olarak 1939 yılında dünyaya geliyor; ailesinin tek okuyan çocuğudur. Girişi zor bir sınavla olan Ankara'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde burslu bir öğrenci oluyor; Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni, Paris'teki ena'ya, l'ecole national d'administrationa, benzetmek mümkündür ve aslında ena'ya göre kurulduğunu biliyoruz. Yöneticiler buradan çıkıyor, bugün bile başbakan ve meclis başkanı bu fakültenin mezunudur; genç Beşikçi, kaymakam ve vali olacak biçimde ihtisaslaşıyor. Öğrencilik sırasında idarecilik stajına, yoksul olduğu için, Doğu'yu seçiyor ve burada, gittiği ilçenin kaymakamıyla birlikte inceleme yaptığı bir köyde, hem köylülerle tercüman aracılığıyla konuşmak zorunda kalması ve hem de Türkçe bilmeyen köylülerin sorulduğunda kendilerinin "Türk" olduklarını söylemeleri, genç Beşikçi'yi sonderece şaşırtıyor. Beşikçi'nin, Türkiye'de, Türklerden başka halkların da bulunduğu gerçeğiyle ilk kez karşılaşması böyle olmuştur. Bu muhtemelen 1960 veya 1961 yılıdır ve Türkçe bilmeyen Kürt köylüler de Türk olduklarına inanıyorlardı. (1997 yılı sonunda - y.n.)

Şaşırmak, merakın başlangıcıdır; Beşikçi, idare mesleğiyle ilgili planlarını bırakarak akademik kariyere yöneliyor ve Erzurum Üniversitesi'nde akademik hayata başlıyor. Üniversite yıllarında aynı fakültede benden iki sınıf küçüktü. Fakülte günlerinde de bir genç "derviş" kişiliği sergiliyordu ve tümüyle Türk olan Doktor Beşikçi, Türkiye'de Kürdolojinin kurucusu oluyordu ve sadece aydınlatıcı çalışmalarından dolayı bugüne kadar on beş yıldan fazla hapis yatmıştır, hakkında kesinleşmiş hükümlerin toplamı yüz yıla yaklaşmıştır.

ödemeleri ve bunun için kampa alınmaları, pek çok sosyalizan aydına cazip gelmiştir. Ancak gerçek hiç de böyle olmamıştır; Varlık Vergisi yasası, savaş finansmanı gerekçe gösterilerek, büyük bir servet transferinin aracı olarak kullanılmıştır. Bu nedenle, Varlık Vergisi'yle yapılanı, servetin Türkiyelileştirilme alanında çok önemli bir adım saymak durumundayız.

Maliye tekniği açısından verginin son derece ilkel olduğunda hiç kuşku bulunmuyor; mükellefin ödeyeceği miktar, hiçbir objektif değerlendirmeye ve kayda dayanmadan, sadece takdir ediliyor ve kendisine takdir edilen vergiyi ödeyemeyenler, tesislerini satmak zorunda kalıyorlardı. Satış, basit bir ilanla yapılıyor; zamanın İstanbul defterdarı olarak bütün bu işleri yönetmiş ve sonra da bize *Varlık Vergisi Faciası* adıyla bir kitap bırakmış olan Faik Ökte'nin anlatımına göre, çok az sayıda alıcı çıkıyordu ve müstakbel alıcıların hepsi de tanınmış ve nüfuzlu kişilerdi. O sırada Türkiye'de dezenfekte pamuk için bir tek firma vardı ve tekel konumundaydı, sahibi kendisi için tayin edilen vergiyi ödemeyince ve bu nedenle yol yapımında çalışmak üzere kampa gitmeyi onuruna uygun saymayınca, hidrofil fabrikasını satışa çıkarıyordu. Alıcısı, zamanın cumhurbaşkanı İsmet Paşa'nın kardeşi Hasan Rıza'dır. Doksan bin liralık vergisini ödeyemeyen birisinin lastik fabrikası da R. Minkari'nin eline geçiyordu.¹ Varlık Vergisi'yle birlikte İstanbul'un en güzel apartmanları ve özellikle tekstil fabrikaları el değiştiriyordu.

Fabrikaları ve apartmanları ellerinden çıkaranların hepsi gayrimüslimler; Varlık Vergisi'ni birinci derecede uygulayıcısının sözcüğüyle, bir "facia" haline getiren budur. Ökte'nin yazdıklarından, yasanın çıkışında ırkçılığın rolü net olarak ortaya çıkıyor, daha sonra Türkiye'de soğuk savaşın mimarlarından olan ve Dışişleri Bakanlığı da yapan Feridun Cemal Erkin, "Varlık Vergisi'ni doğuran nedenler arasında ırkçılık da yer alır" diyerek buna açıklık kazandırmaktan geri kalmamıştır. Ayrıca zamanın başbakanı, Şükrü Saraçoğlu, Türkiye siyaset tarihinde faşist eğilimli bir Türkçü olarak bilinmektedir. Dönem, diğer yandan, Türkiye yöneticilerinin Hitler ve temsil ettiği faşizmle flört ettikleri dönemdir.

Vergi uygulanırken hiç kuşkusuz, önce Türklere de varlık vergisi takdir ediliyordu; ancak, zamanın şartları içinde, bunlar daha uygulanmaya konmadan, çeşitli baskılarla önemsiz miktarlara indiriliyor veya tümüyle ortadan

17. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, tarihsiz, s. 175.

kaldırılıyordu. Defterdar Faik Ökte, burada, zamanın İstanbul Valisi Lütfi Kırdar'ın rolünü uzun uzun anlatmaktadır; Takdir Komisyonu başkanı da olan Kırdar, tanıdıklarının ve özellikle Türklerin vergilerini sürekli indirebilmiştir. Tıp doktoru olan Kırdar'ın meslektaşı zengin ve gayrimüslim doktorları da bu arada koruduğunu öğreniyoruz ve korunanlar arasında, Kemalizmin basındaki silahşörü olan *Cumhuriyet* gazetesi sahibi Yunus Nadi'nin de adının bulunduğunu görüyoruz. Ökte, pek çok siyasi nüfuz sahibinin Kırdar'ın başında olduğu Takdir Komisyonu'nu etkilediğini ve etkileyenler arasında Kırdar'ın karısının da başlarda bir yerde olduğunu haber vermektedir. Bayan Kırdar, alışveriş yaptığı zengin kuyumcu veya butik sahiplerini korumayı başarmıştır. Özetle, Varlık Vergisi Faciası'ndan Müslüman sermaye hiç rahatsız olmamış ve buna mukabil, Müslüman olmayan sermayenin "nasyonalizasyonu" yoluyla daha da büyümüştür.

Varlık Vergisi, büyük sermayede ve özellikle ithalat ve ihracat işleriyle tekstil sektöründe, sahipliği Türkleştirmede çok önemli bir manivela olmuştur. Ökte, bu Türkleşme sürecinden önde gelen "dönme"¹ ailelerin de yararlandığına işaret ediyor ve bunlar arasında bir süre, tekstil sektörünü elinde bulunduran Bezmen'leri de gösteriyor. Ayrıca Vehbi Koç türünden şu anda da Türkiye'nin en büyük sanayi-ticari sermayesini temsil eden kimselerin de, gayrimüslimlerle ortak şirketler kurduklarını ve vergi takdiri sırasında sadece kendilerinin payına düşen önemsiz miktarları ödeyerek kurtulduklarını ekliyor. Nereden bakılırsa bakılsın, Varlık Vergisi uygulamasından sonra, İstanbul büyük sermayesinde konsantrasyon ve Türklük derecesinin arttığını görüyoruz.

Eğer Varlık Vergisi'ni büyük sermayenin Türkifikasyonu yönünde önemli bir adım olarak algılıyorsak, 6-7 Eylül 1955 tarihini veya kısaca "Altı-Yedi Eylül Olayları" olarak Türkiye siyaset tarihine geçen pogromu da, Pera'nın gayrimüslim ve kuyumcu, çiçekçi ve butik ve lokanta sahibi türünden orta ve küçük sermayeden temizlenmesi süreci olarak değerlendirmek durumundayız. İki gün süren bu yıkım ve yağmadan sonra, Beyoğlu ve Kemalist Türki-

1) Daha çok Selanik'ten gelen ve İslamı ve Türk isimlerini kabul eden Yahudi ailelere verilen isimdir. Bir yandan Türkleşmiş ve İslamlaşmış görünmekle birlikte, soyadları için uydurdukları sözcüklere, -men, -man veya -er, -ar türü ekler koymaları, "bezmen" veya "özerman" örnektir, çocuklarına, İslam öncesi peygamberlerden birinin Farsça adı olan "Cem" adını çoklukla koymaları, şimdiki Dışişleri Bakanı İsmail Cem İpekçi örnektir ve sadece iç evlenme yapmaları, döndükleri konusunda çeşitli spekülasyonlara yol açmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin iç politik söyleminde "dönme" ayrı bir kategori sayılıyor.

ye'de moderniteyle özdeş tutulan İstiklal Caddesi artık bir daha dönmemek üzere Türkleşiyordu. Bu yıkım ve yağma, Pera'da bir kültür yaratan gayrimüslimlerin ve çoğunluğu Elen olan bir kitlenin, İstanbul'dan göçünü de sağlıyordu.

Ne kadar planlıdır; bu soruya netlikle cevap verme imkanından yoksun durumdayız. Yoksul ve işsiz kitlelerin birdenbire, "Rum" mağaza ve butiklerini tahrip ve yağma etmesinin görünürdeki nedeni, bir gün önce, Selanik'te Mustafa Kemal'in doğduğu eve bomba atılmasıdır ve bunun bir dinamit etkisi yaptığını hatırlıyoruz. Ancak yıllar, hem bu bombanın Oktay adında bir Türk öğrenci tarafından konulduğunu ve hem de Türkiye'ye kaçmayı başaran bu Oktay'ın polislikte terfi ederek emniyet müdürlüğü yaptığını ortaya çıkarıyordu. Bundan da öte yağma edilecek Elenlere ait mağaza, kuyumcu ve butiklerinse, önceden, özenle ve planla işaretlendiği belli oluyordu; yağmacı kitle, belli ve tercihli olarak Elenlere ait işyerlerine, disiplinle götürülüyordu. Bunun da ötesinde, yetkililer derhal yağma ve kıyımın sorumluluğunu Türk komünistlerine mal ediyordu; halbuki, Türkiye'deki sosyal mücadeleler tarihi, 1951 yılında büyük bir tutuklama kampanyasına hedef olan Türk komünistlerinin davalarının 1954 yılında sona erdiğini ve ağır mahkumiyetler nedeniyle de, 1955 yılında, Türkiye komünist hareketinin tümüyle tasfiye halinde olduğunu bize öğretiyordu. Bu nedenle polis kuvvetleri, hep ilerici olmuş ve mücadele etmiş, fakat hiçbir zaman örgütlü bir sol parti hareketine girmemiş olan Türkiye'nin tanınmış satiristi Aziz Nesin'i ve benzerlerini tutuklamak zorunda kalıyordu.

Türkiye tarihi, bu ve benzeri pogromların mutlaka bir dış politika boyutu olduğuna bizi inandırmaktadır; burada, bu boyutu netlikle saptayabilecek konumda bulunmuyorum. Kuşkusuz, bu sırada Kıbrıs Sorunu çok alevli bir safhasından geçiyordu; ancak, Ankara'da hükümet, henüz net bir tutum almaktan uzak duruyordu. Türkiye'nin bir Kıbrıs sorunu olmadığı yollu sözlerin henüz mürekkebi kurumamıştı; bu nedenle, Menderes Hükümeti'nin ne ölçüde bu işin plancısı olduğu sorusu ortada kalmaktadır.

Bu soruya bir cevap bulamasak da, ortaya konmasının son derece yararlı olduğunu düşünüyorum; çünkü bu, "hükümet" ve "hükümet politikası" sorularına yol açmaktadır. Çünkü Kıbrıs Elenleri tarafından başlatılan anti-kolonyalist mücadele yükseldiğinde Türk tarafının buradaki özgürlük mücade-

lesinden uzak durmaya ve Büyük Britanya'nın arkasında yer almaya çalışmasına karşın Milli Türk Talebe Birliği'yle Hürriyet gazetesinin bunların ortak kuruluşu olan "Kıbrıs Türktür" Derneği'nin bu alanda son derece savaşkan ve yer yer ırkçı eylem yaptıklarını biliyoruz. Bunları bilmek son derece önemlidir. Çünkü, üniversite ve yükseköğrenim gençliğini kitlesel olarak temsil eden Türkiye Milli Talebe Federasyonu yanında, hiçbir kitleselliği ve temsil kapasitesi olmayan Milli Türk Talebe Birliği'nin tümüyle gizli servislerin kontrolünde olduğunu da biliyorduk. Hürriyet'te hep Başbakanlığa bağlı gizli servislerden bilgi alıyordu. Burada analize gerek olmayan pek çok alanda kampanyalar yapıyordu. Türkiye'de Hürriyet hep devletin içindeki bir çekirdeğin sesi olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle, kampanyalarının bir süre sonra, resmi politika olmasına sık sık tanık olunmuştur. "Kıbrıs Türktür" Derneği'nin o zamanki başkanıysa Hürriyet'in kadrosunda olan ve istihbarat çevrelerine yakınlığıyla bilinen bir kişiydi.

Burada verdiğim ayrıntıların yeteri kadar açık olduğunu sanıyorum; bu bilgilere ve Türkiye örneğine dayanarak, devletin resmi politika çizgisinin yanında, bir de daha müfrit, ancak, tümüyle damgasını vuramayan çizgisi veya çizgileri olabilmektedir. Bu müfrit çizgiyi devlet içinde çeşitli daireler temsil etmektedir; aslında, dünyanın her yanında bu tür müfrit çekirdeğe servisler, en şoven ve faşizan eğilimleri yansıtmaktadır. Bu eğilimler, gizli servisleri, paramiliter kuruluş kullanımına ve devlet legalitesinin dışına çıkışlara da sevk etmektedir; bu alanda ısrar ve kalıcılık, iç savaşla özdeştir.

Bu çerçevede düşünüldüğünde, "Altı-Yedi Eylül Olayları" adı verilen yağma ve kıyımı, müfrit çekirdeğe bağlı kuvvetlerin planlayarak yönettiğini düşünmek gerekmektedir; yağmanın, zamanın Menderes Hükümeti'ni bile kaygılandırmasına karşın kamu kesimi içinde önemli soruşturmaların ve cezalandırmaların olmaması da bu düşünceyi teyit etmektedir. Ayrıca iki doğrulama daha bulunuyor; bunlardan birisi, 6-7 Eylül tarihinde, müfrit eğilimlerin tahrikiyle ortaya çıkan yağma ve yıkımın yansıttığı çizgi, bir süre sonra hükümetin resmi politikası oluyordu.

ikinci doğrulama ise, 1963 yılından sonra ve İsmet İnönü başbakanlığındaki koalisyon döneminde ortaya çıkıyordu. Kıbrıs Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios'un, biyografisini yazan S. Mayes'in sözleriyle, 1 Kıbrıs'ta he-

1) Stanley Mayes, Makarios - A Biography, London, 1981, önsöz.

nüz müfrit güçleri yeteri ölçüde değerlendiremediği bir zamanda ve önleyemediği Türklere yönelik katliamlar nedeniyle Türkiye, Kıbrıs'a çıkartma hazırlığına girmişti; kısa zamanda, hem çıkartma araçlarının yetersizliği ve hem de Washington'ın baskısıyla bundan vazgeçmek zorunda kalmıştı. İşte tam bu sırada, İsmet İnönü Hükümeti, 1930 yıllarına ait ırkçı bir yasaya dayanarak, Türkiye'nin belli başlı kentlerinde ticaretle uğraşan¹ Elenleri, ülkeden çıkarıyordu. Böylece yüzyıllardan beri Anadolu'da yaşamış bu halkın ticaret kesimindeki son kalıntıları da ortadan kaldırılmış oluyordu.

Türkiye'nin bu sırada Kıbrıs Adası'na silahlı kuvvetler çıkartmaktan vazgeçmesinde en büyük etken, o zamana kadar Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bütün donanımının ve konuşlandırılmasının, NATO doktrinlerine uygun olarak, Sovyetler Birliği'nden beklenen taarruzu karşılayacak savunma nitelikli olmasıdır; deniz kuvvetlerinin çıkartma gemilerinin olmadığı ve İstanbul Boğazi'nde hizmet gören feribotlarla da çıkartma yapılmayacağı 1964 yılında net bir biçimde anlaşılmış bulunuyordu. Ancak Silahlı Kuvvetleri'yle övünmeyi günlük ritüel haline getirmiş Türk elitleri, sorunun bu cephesinin üzerine örtmeye özen gösterdiler ve bunun yerine Amerikan Başkanı Johnson'un, Türkiye Başbakanı ve ulusal kahramanlardan İsmet Paşa'ya gönderdiği hakaret dolu mektubu ön plana çıkarmayı tercih ediyorlardı. Gerçekten de, yine *Hürriyet* gazetesi eliyle Türkiye halkına duyurulan bu gizli ve diplomatik mektup, İsmet Paşa'ya, bir sömürge'deki yerli yöneticiye hitap edercesine son derece üstten ve emredici bir biçimle sesleniyordu. Başkan Johnson, böylece, Türkiye'nin iç politikasında içselleştiriliyordu; ancak, bu birincisidir.

İkincisi ise, 27 Mayıs askeri yönetiminin tasfiye ettiği, Bayar-Menderes liderliğindeki Demokrat Parti'nin yerini alan Adalet Partisi'nin geçici başkanının ölümü üzerine bir genel başkan aranması sırasındadır; tasfiye edilen yönetimin hidrolik işleri müdürü ve yine 27 Mayıs'la görevden alınmış mühendis Süleyman Demirel, Washington ve masonik localar tarafından bu göreve itiliyordu. Türkiye'nin, Truman Doktriniyle ve Elenlerle birlikte Amerikan kampına girişinden itibaren, Amerika'nın ilk Türk bursiyeri de olan Demirel, seçim şansını artırabilmek için, Başkan Kennedy'nin yardımcısı olduğu za-

1) O sırada Ankara'da Başbakanlık'ta Planlama Teşkilatı'nda yönetici olarak çalışıyordum, Ankara'nın en seçkin yerinde, çok sevimli bir "İstanbul Rumu" aksanıyla konuşan bir Elen'in sahibi olduğu "Trakya" adında bir şarküteri vardı ve biz kamu yöneticileri iki günde bir uğrar, içini tıka basa doldurur, alışverişimizi yapardık. İki gün içinde ülke dışına çıkarıldığını öğrendiğimi, hâlâ üzüntüyle hatırlıyorum.

manlarda, iri-yarı Johnson'un koltuğunun altında çektiirdiği fotoğrafı piyasaya sürüyordu. 27 Mayıs Askeri Devrimi sırasında görevden alındığında, Amerikan Morrison inşaat grubunun taşeronluğunu da yaptığı için, güçlü sol aydınların, "Morrison Süleyman" da dedikleri Demirel'in, kendisine başbakanlık kapısını açacak Adalet Partisi başkanlığına oturması vesilesiyle Başkan Johnson ikinci kez Türk politikasının aktörlerinden birisi oluyordu.

Kimdi ve nasıl oluyordu? Burada, Türkiye'nin iç politikasındaki önemli değişikliklerin kesinlikle o sıradaki büyük devletlerdeki önemli değişikliklere denk düştüğü yollu görüşümü hatırlatmak durumundayım. Yine burada, Amerikan siyasal sisteminde, başkanlık adaylarına "ticket" dendiği de hatırlanmalıdır; seçim biletinde başkan adayları yardımcılarıyla birlikte oluyolar ve yardımcı olarak her zaman zıtlarını seçiyorlar. Her açıdan parlak Franklin Roosevelt'in, İkinci Savaş sonlarına doğru yapılan seçimde, yanına, bütün kayıtlara göre, her bakımdan alık olan Harry S. Truman'ı alması gibi, Bostonlu entelektüel ve Amerikan ölçülerinde ilerici John Kennedy de, 1960 yılında seçime girerken, biletine, her açıdan kaba ve tutucu, Texaslı Lyndon Johnson'u ekliyordu; kurallara uygundur. 1963 yılı sonbaharında, Başkan Kennedy'nin faili hâlâ meçhul bir cinayete ortadan kaldırılması üzerine, yerini, bu Teksaslı kaba ve diksiyonu bozuk Johnson alıyordu.

Başkan Kennedy'nin ölümünün faili gerçekten meçhul mü; bu çalışmada geliştirdiğim devletin temel çizgisi yanında müfrit çekirdek analizinde bir haklılık varsa, kesinlikle meçhul olmamalıdır. Ayrıca, o sırada Washington'da Dünya Bankası'nda kısa bir stajda olduğum için güncel tartışmalardaki müthiş yansımalarını yakından biliyorum. Kennedy'nin, 10 Haziran 1963 tarihinde Washington'da Amerikan Üniversitesi'ndeki konuşması da kaydedilmelidir; bu konuşma, Amerikan politik düzenini ve Amerikan siyaset terminolojisindeki sözle, establishment'i sarsıyordu. Burada Başkan Kennedy, Amerikan halkını, bazı soğuk savaş klişelerini terk etmeye çağırıyor ve Sovyetler Birliği'ni ayrı bir sistem saymayı öneriyordu. Bu, Sovyetler Birliği'nin yaşayabilirliğini kabul için, en sorumlu hasımdan bir çağrı niteliğindedir.

Acaba Başkan Kennedy bu açılımının içerdiği tehlikelerin farkında mıydı? Benim bulabildiğim bir kanıt, kesinlikle bilincinde olduğunu göstermektedir. O sırada Washington'da Sovyetler Birliği'ni temsil eden A. Gromiko, tam bu zamanlarda, Kennedy'yle yaptığı bir özel konuşmayı, urnak içinde, bize ak-

tarmaktadır. Kennedy'nin çalışma odasındaki bu görüşmede, Kennedy, iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileşmesinin karşısında, Amerika'da iki güç olduğunu söylüyordu. Bunlardan birisi, ideolojik olarak, her zaman sosyalistlerle ilişkilerin yumuşamasına karşı olanlardır; Kennedy, bunları pek önemli görmemektedir. Diğerisi ise, Kennedy'nin "a particular nationality" dediği ve Gromiko, bunu, "Yahudi" olarak anlıyordu, "Yahudi lobisi" oluyordu. Kennedy, Gromiko'ya, Yahudilerin, "under all circumstances, the Kremlin will support the Arabs and be an enemy of Israel" inancında olduklarını ve bunların, ilişkilerin iyileşmesini önleyecek etkin imkanlara, "effective means", sahip olduklarını bildiriyor ve "and I want Moscow to know that" diye ekliyordu. Bana, son derece açıklayıcı gelmektedir. Kennedy'ye göre, Yahudiler, Sovyetler Birliği'nin her zaman Arapları destekleyecekleri için İsrail'in amansız düşmanı olduğu konusunda kesin inanca sahiptirler ve Amerika'da ise, Sovyetler'in yaşayabilirliğini kabul edecek akım ve kişileri önleyecek güçtedirler; buraya kadarı hem yeterli ve hem de önemlidir.

Kennedy, içerdeki husumeti görüyor, küçümsemiyor ve yine de yol alınabileceğine inanıyor; ancak biz, bu açıklamalardan sonra, kendisinin Amerikan Devleti içindeki müfrit çekirdeğin paramiliter bağlantılarıyla ortadan kaldırıldığını düşünmek durumundayız. Johnson'un dönemi bittiği zaman, 1968 yılında, yerine Demokrat Parti'nin başkan adayı olarak çıkan ve bu konuda ağabeyi John'dan daha net görüşlere sahip olduğunu bildiğimiz Robert Kennedy'nin de, yine faili meçhul bir cinayete ortadan kaldırılması, böyle düşünmekte haklı olduğumuzu göstermektedir. Kuşkusuz, bazı deneme-yatılmalarından sonra, daha önce Amerikan filmlerinde kovboy rollerine çıkan ve başkanlığını tamamladıktan sonra zihni melekelerinin çalışmadığı açıklanan R. Reagan'ın cumhurbaşkanlığı dönemiye daha da bir devamlılık ve haklılık sağlamaktadır.

Reagan'ın, sadece Sovyetler Birliği'ni değil aynı zamanda, Amerika içinde Rooseveltizm denilebilecek Franklin Roosevelt'in bütün izini ve Londra'da başbakanlığa gelen M. Thatcher'la birlikte, Keynesian politikaları ve refah devleti kurumlarını ortadan kaldırmak için mücadele etmiş olması ve sonunda, dünyanın yeni bir Orta Çağ'a itilmesi, Darwinist anlamda, Kennedy Kardeşler cinayetini doğrulamaktadır. Bu gelişmeler, hem Kennedy Kardeşler'in

1) Andrei Gromiko, *Memoires*, London, 1989, s. 234.

ortadan kaldırılmasıyla tutarlıdır ve hem de, sözcüğün pejoratif anlamında, Makyavelist planda, cinayetleri haklı yapmaktadır.

Roosevelt ve Keynes izlerinin silinmesini hatırlatmaya çalışmam, bir bütünlüğü gözler önüne çıkarmak istememle bağlantılıdır; Amerika'daki bu kanlı yön değiştirmenin mutlaka dünyanın başka yerlerinde yansımalarını görmek durumundayız. Belki de iki kardeşin kanının döküldüğü zaman aralığında ilk olarak hatırlayabileceğimiz, Endonezya'da, General Suharto'nun liderliğinde 1965 yılındaki çok kanlı darbedir; bu darbeye birlikte, çok kısa bir zaman içinde, bazı kaynaklara göre yarım milyon ve çağımızın seçkin aydını N. Chomsky'nin saptamasına göre, yedi yüz bin Endonezyalı katlediliyordu. Bu, Asya'daki en geniş kitle temeli olan bir sol partinin, tabanı olan yoksul köylülükle birlikte ve Batı'nın gözleri önünde ortadan kaldırılmasıdır; Chomsky, bize, zamanında *New York Times*'in etkin yazarı James Reston'ın, bu zaferde, Amerika Birleşik Devletleri'nin eli olduğunu övünerek yazdığını haber vermektedir.¹ 1998 yılına kadar kanlı ve Amerikan yanlısı bir diktatörya sürdüren Suharto, her adımıyla ve yönetiminin her günüyle buradaki yargıyı doğrulamıştır.

Aynı dönemde ortadan kaldırılmasa bile bir seçkin siyaset adamının, bütün muhafazakarlığı içinde her zaman ulusal bağımsızlığın tutkunu olmuş General Charles de Gaulle'ün de politikaya veda ettiğini görüyoruz. XX. Yüzyılın en ilginç simalarından birisi olan General'in, Raymond Aron'un acımasız ancak özünde haksız olmayan yakıştırmasıyla, "sokak tiyatrosu" ciddiye-tini aşamayan "68'li" devrimiyle politikayı terk etmek zorunda kalması, Avrupa'daki Amerikan yayılmacılığına karşı tek etkin barajın da yıkılması demek oluyordu. Bütün bunlar bir arada ele alındığında, altmışlı yılların ortalarında, dünyanın en etkin merkezlerinde ciddi politika dönüşleri yaşandığı ortaya çıkıyordu.

Türkiye'ye gelince, önce, çok yakın çevresinde ilerici çizginin iki büyük darbe aldığını saptamak durumundayız. Bunlardan birisi, o sırada Ortadoğu'da karizmatik bir güce erişmiş olan Mısır Lideri Abdülnasır'ın, 1967 yılında, "Altı Gün Savaşları" denilen çok kısa bir zaman kesitinde, İsrail karşısında perişan olmasıdır. Mısır kuvvetlerinin İsrail kuvvetleri önünde bu yüz kı-zartan hezimet, Ortadoğu'da Amerikan yayılmacılığının bu önemli kalesinin

1) Noam Chomsky, *What Uncle Sam Really Wants*, Berkeley, California, 1993, s. 58.

de düşmesi sonucunu doğuruyordu; Nasır, bu prestij kaybından bir daha kurtulamamıştır.

Aynı yıl, 21 Nisan 1967 tarihinde de, Yunanistan'da Amerikan yanlısı "Albaylar Cuntası" yönetimi eline alıyordu. Albay Papadopoulos önderliğindeki bu darbe, Elen aydınlarıyla sol partilerine karşı büyük bir kırımını uygulamaya koyarak işe başlıyordu ve 1974 yılında, bağlantısız bir politika izleyen Başkan Başpiskopos Makarios'u devirmek ve Kıbrıs Adası'nı zamanla Yunanistan'a ilhak etmek üzere Ada'da gerçekleştirilen Sampson Darbesi'ni izleyen günlerde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Ada'ya çıkışına kadar iktidarda kalıyordu. Altmışlı yılların ortasında bölgede dengeler Washington lehinde değişiyordu ve ancak Sovyetler Birliği'ne komşu Türkiye'deyse çok güçlü bir sol rüzgar esiyordu.

Türkiye aydını, ellili yılların ikinci yarısında önemli ölçüde radikalleşmiş ve politize olmuştu. Küba Devrimi, güçlü bir biçimde öğrenci eylemleriyle aydın hareketine dayanan 27 Mayıs ve uzaya ilk canlının çıkışı, Türkiye aydınında büyük bir güven patlamasına yol açıyordu. 1961 yılında sendikacılar tarafından kurulan ve 1962 yılında, Mehmet Ali Aybar, Behice Boran ve Sadun Aren gibi hepsi akademik kariyerdan gelen ve sol pratikte isimlerini duyurmuş aydınların katılımıyla yeni bir renge bürünen Türkiye İşçi Partisi, hızlı bir biçimde aydını ve arkasından kitleleri sosyalle etmeyi başarıyordu; çok zaman müphem de olsa sol düşünce, hızla üniversiteleri, yargı ve kamu yönetimini etkisi altına almıştı. Türkiye'nin aç kurt refleksi bu kez de sosyalizm yönünde etkili oluyordu; Kemalist cumhuriyetin, bu sosyalizasyon eğilimi karşısında, kendisini tehdit altında görmeye başladığı kesindir.

Çıkarabildiği karşı önlemleri şöyle sıralayabiliyoruz: Öncelikle, camileri harekete geçirmek gereğini duymuştur. Solun filizlenmeye başlamasıyla, "Komünizme Karşı Mücadele Dernekleri" adı altında toplumun en dindar kesimlerinin örgütlendiğini ve bunun, oluşan "sivil" yönetimin başında cumhurbaşkanı olarak oturan 27 Mayıs Askeri Hareketi'nin lideri tarafından da özendirildiğini görüyoruz. Dini devletleştirmiş devlet, şimdi, denizdeki petrol örtüsüne düşmüş bir alev hızıyla yayılan sol akımı durdurabilmek için, devletleştirdiği dini camisinden çıkarıp harekete geçiriyordu. İkincisi, 27 Mayıs Askeri Hareketi'nin önde gelenlerinden olmakla birlikte ırkçı ve diktatöryal emelleri açığa çıktığı için tasfiye edilen, Kıbrıs doğumlu ve subaylığının ilk

yıllarında faşist örgütlenme nedeniyle tutuklanmış Albay Alpaslan Türkeş'in, var olan tutucu partilerden birisinin başına geçmeye özendirildiğini biliyoruz. Albay Türkeş'in partisi ve yan örgütü "Ülkü Ocakları" tamı tamamına iç savaş örgütü olarak geliştiler ve Türk siyasal tartışmalarında "kontrgerilla" olarak anılan, ancak devletin müfrit çekirdeği konumundaki gizli kuvvetlerle birlikte, aydınlara karşı sürekli suikastler düzenlediler. Yakın zamanda ortaya çıkan bazı suikast girişimleri ve devlet skandalları nedeniyle, çok büyük çekingenlikle ve üstünü örtme kaygısıyla hazırlanmış olsa da, düzenlenen devlet raporları bile bunlarla gizli servislerin iç içe çalıştıklarını, hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak bir açıklıkta, belgelemiş durumdadır. Ancak bu belgeleme, şimdiye kadar bilineni ve ileri sürüleni kanıtlamak anlamındadır.

Üçüncüsü, gizli müfrit çekirdeğin, doğrudan doğruya eylemlere girdiği de olmuştur; yine altmışlı yılların ortasında, zamanın en önde gelen, dürüst ve yılmaz gazetecilerinden İlhami Soysal, yüksek tirajlı gazetesinde yaptığı eleştiriler nedeniyle, Ankara'nın ortasında bazı subaylar tarafından kaçırılarak dövülüyor ve yaralı olarak sokağa bırakılıyordu. Dördüncüsü, yine altmışlı yılların ortasında, üniversite kampüslerinin polis kuvvetleri tarafından basılarak, öğrencilerin en aktivist olanlarının, pencerelerden atılarak öldürüldüğüne tanıklık ediyorduk. Hepsi, hem bir iç savaşın başlangıcına ve hem de Kemalist cumhuriyetin kendi tanımlarını terk etmesine ve dolayısıyla sonuna işaretir.

Burada 1965 yılının ayrı bir sembolik tanımı olduğunu ileri sürebiliriz; bu yılın sonbaharında, Türkiye'de, 27 Mayıs 1960 tarihli askeri müdahale sonrasında ilk ciddi seçimi yapılmıştır. Seçim, İsmet İnönü liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi'nin net bir yenilgisi ve devrilen Bayar-Menderes çizgisinin devamı olduğu iddiasındaki Adalet Partisi'nin büyük bir zaferiyle sonuçlanmıştır. Böylece, parti lideri Süleyman Demirel'e başbakanlık yolu açılmış oluyordu. Ancak aynı seçimde, Türkiye tarihinde ilk kez, kendilerinin sosyalist olduğunu iddia eden bir ekip, Mehmet Ali Aybar liderliğindeki Türkiye İşçi Partisi, mecliste grup kurabilecek bir çoğunlukla milletvekili çıkarıyordu; zaman bu iki sonucun da içinde çatışmayı barındırdığını göstermiştir.

İçeride akademik kariyerden ve basından gelme deneyimli parlamenterleri ve dışarıda çok büyük bir aydın hazırlığıyla, on beş Türkiye İşçi Partili milletvekilinin, büyük çoğunluğa sahip Demirel başkanlığındaki Adalet Partisi

hükümetini iş yapamaz hale getirdiğinden en küçük bir kuşku duymamak durumundayız. Üniversitelere ve kamu yönetimine ek olarak sol düşüncenin silahlı kuvvetlere de girmeye başladığı, silahlı kuvvetler içinde, en güçlüsü Baas eğiliminde etkin yazar Doğan Avcıoğlu'nunki olmak üzere, hepsi sola yatkın ve iktidarı almaya hazırlanan pek çok cuntanın oluştuğu, 1971 yılındaki 12 Mart Darbesi'ni izleyen emeklilik işlemlerinden ve davalardan anlaşılmıştır. Nasır'ın, altı günde İsrail önünde perişan olarak tüm itibarını yitirdiği ve Yunanistan'da Amerikancı darbenin gerçekleştiği 1967 yılında, seçimleri kazanmış Amerikancı Başbakan Demirel, ülkeyi yönetemiyor ve örnektir, Adana yakınındaki Incirlik Amerikan Üssü'nün Amerikan operasyonları için kullanılmasını önlemek zorunda kalıyordu. Dahası var, Türkiye limanlarını ziyaret eden Amerika'nın 6. Filosu'nun denizcilerini, İzmir'in genelev kadınları kapılarını kapatarak protesto ediyor ve İstanbul'da öğrencilerse Dolmabahçe önünde denize döküyordu. Ülke yönetilemez hale gelmişti.

İşte bu 1967 yılında, genellikle çekingen ve her zaman Amerikan politikalarını ve görüşünü benimsemiş Başbakan Demirel'in birdenbire, hiçbir hazırlığı olmadan, Moskova'ya gittiğine ve Sovyetler Birliği'yle ancak 1921 yılında yapılanla karşılaştırılabilecek bir antlaşma imzaladığına tanık oluyoruz; belki de, soğuk savaş döneminde, Sovyetler Birliği'nin karşı kamptaki bir ülkeyle yaptığı en geniş ekonomik ve ticari anlaşmadır. Bu umulmadık ve çok kapsamlı anlaşmanın, 1921 benzeri bilinmeyen siyasi sözleşmeleri de var mıdır? Bu soru da hiç sorulmamıştır, ancak hep sorulmalıdır.

İzleyen yıllarda, hep Sovyetler Birliği tarafından etkilenen, ancak o sırada etkinliği olmamak bir yana, ülkedeki sol hareketliliği sempatiyle izleyen bir liderliğe sahip, Doğu Almanya'daki Türkiye Komünist Partisi'nin liderlik değişimiyle Türkiye İşçi Partisi'ne karşı harekete geçtiğini görüyoruz. Türkiye İşçi Partisi'nin sosyalizm çizgisi yerine, Sovyetler Birliği işaretlerinin dışına çıkma geleneği olmayan Türkiye Komünist Partisi'nin, sosyalizmden önce "milli demokratik devrim" aşamasını ileri sürmesi ve bunun, Sovyetler Birliği tarafından finanse edilen ve Doğu Almanya'dan yayın yapan radyoyla desteklenmesi, hızla Türkiye İşçi Partisi'nin paralize olması sonucunu doğuruyordu. Gizli Türkiye Komünist Partisi, bu sayede, açık partilerden çok daha büyük bir etkinliğe kavuşuyordu; böylece, Türkiye Komünist Partisi, silahlı kuvvetler içinde en güçlü cuntanın lideri Avcıoğlu ve etkin öğrenci gençlik,

Türkiye İşçi Partisi'ne karşı, Sovyetler Birliği tarafından formüle edilmiş "milli demokratik devrim" programında birleşiyorlardı; programın Kemalizmle uyduğundan hiç kuşku duymuyoruz.

Demirel'in, Moskova'yla yaptığı bu antlaşma, Sovyet teknolojisi ve krediyle yapılan Iskenderun demir-çelik tesisi türü kazanımların yanında bir de, Türkiye İşçi Partisi'nin güçsüzleşmesi ve Türkiye aydınıyla sol hareketinin perspektifini kaybetmesi anlamına geliyordu. Sovyetler Birliği ise, 9 Mart 1971 tarihinde, Ortadoğu'da belki de Nasır'ın eksikliğini giderecek, anti-Amerikan ve Sovyetler Birliği'ne dost Avcıoğlu Devrimi'ni bekliyordu. Ancak bu tarihte, bu bekleyişlerin boşa çıkartıldığı, 12 Mart 1971 tarihli Amerikan yanlısı generaller müdahalesiyle anlaşılmış oluyordu. Silahlı kuvvetler içindeki bütün radikal subaylar tasfiye ediliyor ve Amerikan denizcilerini Dolmabahçe'de denize döken gençlerin karizmatik lideri Deniz Gezmiş de iki arkadaşıyla birlikte asılıyordu.

Dokuzuncu Bölüm

HİKMET

Dedesi Nâzım, paşaydı ve aslında bütün dedeleri paşadır; ancak pek önemli görevlerde bulunmuş Nâzım Paşa, bir mevlevî olduğu için, pek sevgili torununu mevlevî şiirinin mistisizmiyle büyütüyordu. Babası Hikmet, Nâzım Paşa'nın oğludur. İttihat ve Terakki'nin matbuat genel müdürlüğünü yapmış olmasına karşın çok zayıf ve hem anne ve hem de baba tarafından yerleşmiş paşa soyuna pek de yakışmayan bir biçimde, en sonunda, Kadıköy'de bir sinemanın müdürlüğünü yapıyordu. Adı "Nâzım Hikmet" oluyor ve annesi Celile, bir başka paşa ailesinin güzelliği ve cesaretiyle ünlü kızıdır: Celile, Osmanlı'nın son zaman ve Cumhuriyet'in ilk dönem büyük şairi Yahya Kemal'in vuslatsız aşkıdır, oğlu Nâzım'ın daha çocukluk yıllarında, kendisini kıskanmasından şikayetçi oluyor. Çocukluğunun en yakın arkadaşı ve bize Nâzım'la ilgili en gerçekçi bilgileri bırakan Valâ, "Nâzım bir bakıma hâlâ çocuktur" sözleriyle Nâzım'ın hiç büyümediğine işaret ediyor ve her zaman için "vasiye muhtaçtı" diye ekliyordu; doğrudur. Cumhuriyet döneminin bu en büyük şairi, aynı zamanda döneminin, sözcüğün tüm anlamlarında, en güzel çocuğudur.

Çok terk edilmiştir, çok ihanete uğramıştır, en çok, "İkinci Vatan" ilan et-

tiği Sovyetler Birliği tarafından yüz üstü bırakılmış ve zindanlara gönderilmiştir: ancak hep çok sevilmiştir. Çünkü çok sevilmenin iki gereğine de sahipti; hem çocuktu ve hem de çok zaafiydi. İnsanın zaafsız insanı sevdiği görülmemiştir ve insan, zaafsız insan karşısında hep korkmuştur; halbuki Türkiye insanı, en korkunç olduğu zamanda bile Nâzım'ı sevmiştir. Türkiye'nin bu en "Büyük" çocuğu bu sevgiyi hak ediyordu.

* * *

*Lehistan'dan gelmiş dedelerimden biri,
gözlerinde karanlığı yenilginin,
saçları al kana boyalı.
Uykusuz geceleri Borjenski'nin
benimkilere benzer olmalı.
Tıpkı benim gibi o da
çok uzaklarda kalan bir ağacın altında
unutmuş olabilir uykusunu.
Onu da benim gibi deli etmiştir, deli
her solukta alıp da memleket kokusunu
memleketi bir daha görememek ihtimali.*

* * *

Şiir değil, gerçektir. 1848 Polonya burjuva demokratik devriminde yenik düşerek tek açık kapı olan Osmanlı'ya geçen Konstantin Borjenski'nin torunudur. Yeteneklerinin bir bölümünü polonez dedesi Konstantin'den miras almış olması mümkündür. Konstantin, Osmanlı'da M. Celadettin Paşa olmuş ve Fransızca olarak yazdığı kitabıyla, Türkolojinin kurucuları arasına da girmiştir. Bu kadar değil; polonez bağ, Moskova'ya gittiğinde bu bölümde açıklayacağım –Sovyetler Birliği'nin kendisinden esirgediği– yurttaşlığı ve pasaportu da sağlıyordu ve bu yüzden "Nâzım Hikmet Borjenski" olarak tanınıyordu. Tek çocuğu Mehmet'e ve Mehmet'in annesi, bir aç kurt kadar hırslı ve aynı ölçüde yetenekli Münevver Hanım'a, sığınak, pasaport, yurttaşlık ve mekan da tanıyan, Sovyetler Birliği değil, Polonya oluyordu.

“Ölüm kendinden önce bana yalnızlığını yolladı” diye yazdığı zamanla ölümü arasındaki mesafe son derece kısadır; “İkinci Vatan” dediği Sovyetler Birliği’nde bir vitrin kadar yalnızdır. Nasıl söylenebilir, “karısı” sözü uygun düşmüyor, “beraber yaşadığı” sözüyse gerçeğe bir tecavüz oluyor ve belki de çaresizliğinin simetrik hali Vera Tulyakova, Nâzım’ın, 1961 yılında kendisine şunları söylediğini yazıyor: “Ülkemden ayrılmakla hata ettim. Dağlara çıkmak ve çetecilik yapmak gerekirdi. Halkının geleceği için mücadele eden insanın halkıyla canlı bir bağ içinde olması gerekir. Bugün gerçekçi olan tek yol budur. Öldürülürdük. Fakat ne çıkar bundan? Birkaç yüz şiir daha az yazılmış, ne önemi var bunun? Ülke içinde mücadele etmek gerekir. Ben hata ettim. Buradan onlara yararlı olamazdım.”¹ İkinci Vatanı, eninde sonunda, Nâzım’ı bunları söylemeye mahkum ediyor; bu mahkumiyeti çok iyi anlıyorum. Nâzım Hikmet, Sovyetler Birliği’nde insanlık çölüne düştüğünü tez anlıyor; aslında, Hikmet’in özelliği, derin bilgi değil tez anlamaktır.

* * *

*Dünyamda sabahleyin aç karnına içilen cigaranın tadı,
ölüm kendinden önce bana yalnızlığını yolladı.
Kıskanıyorum öylelerini kocadıklarının farkında bile değiller
öylesine başlarından aşkın işleri.*

* * *

Türkiye’nin Büyük Şairi’nin, Sovyetler Birliği’nde Sovyet “cephe” toplantılarında bir renk ve bir çeşni olmaktan başka yapacak hiçbir işi yoktur. Sovyetler Birliği Komünist Partisi, Türkiye’nin bu “Büyük” çocuğuna hiç güvenmiyor ve sadece bir maddi rahatlığa bağlayarak, arada bir, çok zaman bir sirk canlılığında geçen uluslararası cephe toplantılarına, Türk zindanlarının görkemli mahkumu bir şair olarak sürüyordu. Şiiri tükenmişti, hiçbir yeteneği olmadığı tiyatro ve romandaysa kendisini sadece hayal kırıklığı bekliyordu ve uğruna onlarca yıl yattığı Türkiye komünist hareketinin Moskova’daki katipleri, Nâzım’a bir eylem alanı ve Sovyetler’se Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyeliği bir yana,

1) Vera Tulyakova Hikmet, *Nâzım’la Söyleşi*, Rusçadan Türkçeye çeviri A. Behramoğlu, İstanbul, 1989, s. 133.

bir yurttaşlık ve bir pasaport bile vermiyordu. Vera Tulyakova'yla part-time bir evliliği vardı, Vera bir başkasıyla evliydi ve Nâzım, bir aç kurt türünden Vera'ya saldırıyor ve sevgi dileniyordu.¹ Çocuktuk, hâlâ dilenebiliyordu, Vera'ysa gizli servislerin ajanı mıydı; bilinmez, ancak Nâzım'ın çevresindeki pek az "Sovyet yurttaşı" sürekli olarak birbirini KGB ajanı olmakla suçluyordu.

* * *

*Yoldaşlar, ölürsem o günden önce yani.
öylece gibi de görünüyor,
Anadolu'da bir köy mezarlığına gömün beni
ve de uyarına gelirse,
tepemde bir de çınar olursa
taş maş istemez hani*

* * *

Nâzım'sa artık sadece mezar yerini düşünüyordu.

Adı, bir rastlantı sonucu "Hikmet"ti ve *sagesse* anlamına geliyordu; bilmenin saflığı diyebilir miyiz? Eğer öyleyse, çocuğun saflığıyla bağlantılıdır. Nâzım, kendisini "Nâzım Hikmet" yapan dönemde, hep bir saf çocuktur. Saf çocuğun bir özelliği ateş'in ateşini bilmemesidir ve Nâzım hep ileri atılıyordu.

Önceki çalışmalarımın birinde, Nâzım için, iki devrim arasında kararsız bir aydın nitelemesi yapıyordum; burjuva demokratik devrimle sosyalist devrimi, birbirinden ayırabildiğinden kuşku duyuyorum.² Adının yasak olmasına, pek çok kez ve pek uzun yıllar hapislere konmasına karşın, hiçbir şiiri ve-

1) Tek kardeşi, unutulmaz güzel gözlü kızkardeşi, mektuplarındaki sözcükle, "Samoş", kendi ölümünden çok uzak olmayan bir zamanda, benimle buluşmak istediğinde, bütün bir gün uzunluğundaki bu çok kısa buluşmada, Aydemir'in evinde ve Bilgesu'nun katılımıyla, ikide bir "Bir yeni yazar çıkmış, bomba gibi herkesi yok ediyormuş, bir bizim aileyi koruyormuş" diyordu, sonra birden, "ama işte bu beyefendiymiş" diye çocukça seviniyordu. Bana Nâzım Hikmet'in kitaplarda karısı veya sevgilisi olarak geçenlerin hiçbirisine âşık olmadığını, hiçbirisini sevmediğini söylüyordu; "Agabeyim yalnızca Nûzhet'i sevdi" diye çok kesin konuşuyordu. Ben, bu kesinliğe yatkın bir yerde duruyorum

2) Nâzım Hikmet için, Tulyakova'nın sözünü ettiğim kitabından başka, çocukluğunu anlatan Vâlâ'nın kitabı, hapishaneden Kemal Tahir'e yazdığı, yalnızlığını ve estetiğini ortaya çıkaran mektupları önemli kaynaktır. Bunun dışında, *El Kitabı*'nda yeniden yayımlanan benim "Nâzım Dersi" ve "Zavallı Nâzım" incelemelerim, Türkiye Komünist Partisi tarihiyle ilgili yazdıklarım yararlıdır. Bu son konuda, TKP içinde çok önemli bir yerdeyken bir ayrılma nedeniyle arşivleri elin-

ya kitabının soruşturulmamış olması, bu çerçevede, çok düşündürücüdür.¹ Ancak zamanında böyle bir ayrımı yapabilmek için üst bir teorik düzlem gerektiğini kabul etmek zorunluluğu da var. Bu yanı eksik olabilir, fakat gençlik coşkusu her türlü ölçüyü aşıyordu, Anadolu'da kurtuluş ve kuruluş mücadelesi başlayınca duramıyor ve gizlice, Ankara'ya geçiyordu; yalnız, Ankara'da da duramadığını biliyoruz. Yola çıkınca Moskova'ya kadar uzanıyor; Moskova, o sırada kendi ülkesinde devrime aç kurt hırsı duyanların son durağıdır. Ancak, Türkiye'den ittihatçı ileri gelenlerinin de Moskova'yı mekan tuttıklarını biliyoruz. İttihatçı Muhittin'in –"Taninci Muhittin" olarak da tanınıyordu– genç ve güzel baldızı Nüzhet'e aşkı, işte böyle, devrim, iç savaş ve kıtlık Moskova'sında alevleniyor. Benim bilgilerime göre tek aşkı budur.

* * *

*O mavi gözlü bir devdi.
Minnacık bir kadın sevdi.
Mini minnacıktı kadın.
Rahata açtı kadın
yoruldu devin büyük yolunda
ve "elveda!" deyip mavi gözlü deve,
girdi zengin bir cücenin kolunda
bahçesinde ebruli
hanımeli
açan eve.*

* * *

Nâzım, bu sevgi için, "bir dev gibi seviyordu dev" diye de yazıyordu ve Nüz-

de tuttuğunu sandığım ve ayrıldığı sırada daha "sol" bir bakışı olan H. Erdal'ın, alias Aydın Meriç, kitapçığı çok önemlidir.

Vâlâ Nurettin, *Bu Dünyadan Nâzım Geçti*, İstanbul, 1975.

Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mahpusaneden Mektuplar*, İstanbul, 1968.

H. Erdal, *TKP'mizi Yükseltelim*, Londra, 1983.

Y. Küçük, *El Kitabı*, Akış Yayıncılık, İstanbul, 1997.

1) Saptamalarıma göre, Türkiye aydın tarihinde, Tanzimat'ın ürünü Namık Kemal'le Cumhuriyet'in şairi Nâzım Hikmet'in adları yasak olmuştur. Bu listeye belki de, içinden geçtiğimiz bir büyük iç savaş döneminde, bir de benim adımlı eklemek yerindedir. Ancak biz, yasakları yasa yapmamak ve aşmak için varız.

het'e ateşler saçıyordu; Nüzhet'se sadece susmakla kalmıyor, sanki dönemi hiç yaşamamış ya da en azından belleğinden tümünden silmiş gibi davranıyordu. Ben tanıdığımda, Nüzhet, artık Fransızca öğretmenliğinden emekli olmuş, Nâzım'ın "zengin cüce" dediği kocasını çoktan kaybetmişti ve bizimle birlikte sol aydına yemden güven beslemeye başlıyordu. Nâzım'ın ölümünden hemen sonra ve altmışlı yılların ortasındadır. Bana, "o bir devdi" diyordu, kendisi için yazılı şiiri bilmez görünüyordu ve "benim dünyamsa çok küçüktü" diye ekliyordu. En son 1929 veya 1930 yılında İstanbul'da bir tiyatrodaki karşılaşmalarını hatırlıyordu. "Tiyatroya girdiğinde herkes elektriklenmiş gibi titriyordu, herkes ona bakıyordu, uzun uzun benimle birlikte olmak, evlenmek için ısrar ediyordu" diyordu; "yapamazdım, onun dünyasını taşıyamazdım" sözleriyle, bana, yaptıklarını savunuyordu ve Nâzım'ın şiirini, yıllanmış şarap kıvamında, doğruluyordu. Muhtemelen Nâzım'ın gücünün ve ününün doruğu bu yıllardır.

Okumayı sevmeyen Nâzım, Moskova'da, Roy'un ve Togan'ın kurulmasını önerdiklerini ayrı ayrı iddia ettikleri -Doğu Emekçileri Üniversitesi'nde, sonraki yıllardaki adı "Lumumba Üniversitesi"ydi- öğrenci oluyor; ellili yılların başından itibaren 1963 yaz ortasında ölünceye kadar Sovyetler Birliği'nde yaşamasına karşın, çeşitli kaynaklar ve bu arada Vera Tulyakova, Rusça yazamadığını kaydetmekten geri kalmıyorlar. Bilgisinin sığılığı kadar sezgisinin derinliği de beni hep şaşırtmıştır.

Resimli Ay'daki "Putları Yıkıyoruz" kampanyasındaki yazılarında da bilgi yoktur, ama kesin, bir rüzgar veya yıldırım etkisi yapıyordu. Çok kısa bir rüzgardır; aslında Nâzım'ın gücünü anlayabilmek için, Türkiye politika ve sanatında, yalnızca bir yıldırım çarpması olduğunu söylemek gereğini duyuyorum. Resimli Ay, Türkiye aydın hareketinde "Sertel'ler" olarak da bilinen Sabiha ve Zekeriya Sertel'in yayımladıkları, Amerika'da artık yayımlanmayan Life veya Fransa'da Paris-Match türü, adı üzerinde resimli, "illustrated", aylık bir magazindi. O sırada işsiz Nâzım, buraya arka kapıdan giriyordu ve bunu çok kısa zamanda, Türkiye'nin en etkili düşün ve politika dergisi yapıyordu. Türkiye aydın hareketinde, önde gelenler hep bir dergiyle adını duyurmuştur; bu nedenle ve bu geleneğe uygun olarak, Nâzım Hikmet'i, Sertel'lerin ve Resimli Ay'ın çocuğu saymak yerindedir.

Vala Nurettin, 1951 yılında uzun hapislikten çıkan Nâzım için, "durulmuştu" derken bir de bir tür kurnazlık edindiğini ekliyordu. Doğrudur, hapis ve sürgün, eğer insanı bozmazsa, kurnaz yapıyor ve bu bir savunma içgüdüğü olarak gelişmektedir. Sofia'da yayımlanan sekiz ciltlik toplu eserlerine yazdığı önsözde, "Putları Yıkıyoruz" kampanyasının üstünü örtmeye çalışması ve kendisiyle kampanya arasına mesafe koyması, ancak bir kurnazlık olarak ele alınabilir. Halbuki çok önemlidir.

"Putları Yıkıyoruz", Abdülhak Hamit'le başlıyor ve Mehmet Eminle devam ediyor;1 Yakup Kadri ve diğerleri de listede var. Bunları tesadüfen seçilmiş saymak mümkün değildir; Hamit, "Şair-i Azam" olarak tanınmasının ötesinde büyükelçi ve Osmanlı'nın son zamanlarındaki en önde gelen aydınlardan birisidir. Mehmet Emin, türkçülüğün ilk büyük şairi olarak biliniyordu; Yakup Kadri, Falih Rıfkı Atayla birlikte, Kurtuluş Mücadelesi günlerinde, İstanbul basınındaki tek "Ankaracı" gazeteci olmasının yanında, Türk köylüsünün kurtuluş için savaşmak istemediğini çok güzel sergileyen Yaban romanının da yazarıdır. Bu nedenle, Nâzım Hikmet, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e gelen aydın piramidinin tepelerini hedef alıyordu; ikna edici kanıtlara dayanmasa bile, sürpriz hücumunun şiddetiyle, hepsinin itibarını kırıyordu. Şunu netlikle söylemek mümkündür; daha sonraki kuşaklar, nedenini ve bu arada Nâzım'ın yıldırım kampanyasını bilmeseler bile, bu kampanyadan sonra, Osmanlı'nın son ve Cumhuriyetin ilk dönem yazar ve aydınlarına büyük bir güvensizlik duymaya başlamıştır. Nâzım bir boşluk yaratmış ve dolayısıyla yeni geleceklerin önünü açmıştır. Bu, niyeti böyle olmasa da, kemalist cumhuriyete büyük bir hizmettir.

1) "Selanikli" sözcüğü, Türkiye aydın ve politik yazınında ayrı bir anlama sahiptir ve "dönme"yle eşanlama gelmektedir; Sabiha, Selanikli dönme bir Yahudi ailesinden geliyordu ve gazeteci Zekeriya ile evliydi. 1920 yıllarına geldiğinde belki de Halide, hâlâ en ünlü ve etkili kadındı; şimdi "Boğaziçi Üniversitesi" olan, Amerikan misyoner okulu Robert College'den mezun ilk Müslüman kızdı, yetenekli, bilgili, yurtsever ve her nasılsa amerikanofildi. Sabiha ve Zekeriya'nın bursla, Amerika'ya eğitime gitmelerini sağlıyordu; daha sonraki aktivist bu kan-koca, bu nedenle, ilk mücadelelerde yoktular.

Zekeriya, Amerika'dan dönünce Yunus Nadi ile, kemalist cumhuriyetin pek uzun yıllar sözcülüğünü yapacak Cumhuriyet gazetesini kurdu ve anlaşılmayarak Yunus'a bıraktı. Sonra a l'americaine Resimli Ay ortaya çıktı ve Nâzım fırtınasından ve Latin karakterlere geçişin sarsıntısından sonra uzun ömürlü olmadı.

1940 yıllarının ortasında Serteller'in, sonradan büyük ün edinecek olan Tan gazetesini kurduğunu görüyoruz; faşizme karşı ve solcularla işbirliği yapan "liberal" gazete, politik tarihte "Tan Olayları" denilen bir pogromla yerle bir ediliyordu. Serteller dayanamadılar ve ülkeyi terk ettiler. Bize, Sabiha'nın Roman Gibi adıyla, hep benzerleri gibi düzeltmeyle kullanılabilecek, fakat çok değerli anılarını bıraktılar. S. Sertel, Roman Gibi, İstanbul, 1969.

M. Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım 1905-1950, İstanbul, 1977. 1) Resim/i Ay, Yıl: 1929 ve Sayı: 4 ve 5.

Gayet doğru, "putlar" kırılmış veya en azından sakatlanmıştır. Peki neden? Eğer Sabiha Sertel'in anılarına güvenecek olursak, 1960 yılında, Viyana'da karşılaştıkları zaman, Nâzım'ın, Sabiha'ya, "o sıralar sekterdik" dediği ortaya çıkıyor; eğer sekterlik varsa sebebi ne olabilir? Bu soruya cevap ararken, tam aynı zamanda, Sovyetler Birliği'nde aydın ve yazarlar, Left, Sol Kanat Cephesi'nin hûcumlarıyla karşı karşıya geliyorlardı ve burada da, en önde Şair Mayakovski yürüyordu. Nâzım ve Mayakovski'nin şiirlerinin benzerliği dışında bu kampanyalarının da, hem hedef ve hem de zaman açısından, birbirine denk düştüğünü saptayabiliyoruz. Nâzım, hep ileri sürüldüğü üzere, muhtemelen Mayakovski'nin şiirinden etkilenmiştir; ancak bu ikili hücumda birbirlerinden değil, ortak kaynaktan etkileniyorlardı.

Bir başka denklik daha var; ancak şimdilik sadece böyle bir denkliğin olduğunu ileri sürebiliyoruz ve kesinlikle konuşamıyoruz. Çünkü üstü bilinçli olarak örtülmüştür ve aydınlığa yalnızca el yordamıyla yaklaşıyorduk; bu nedenle tarihleri netlikle saptamak imkansız görünüyor. Görünen, yaklaşık olarak bu zamanda, Nâzım Hikmet'in, Türkiye Komünist Partisi içinde bir "sol" muhalefet başlattığı ve Pavli'de yapılan bir kongreyle kapalı partinin genel sekreterliğine oturduğudur. Bundan kuşku duymuyoruz ve nitekim, H. Er˘dal'ın, Leipzig'teki TKP arşivlerine el koyarak yazdığı kitapçıkta, yıllar sonra şunlar da yer almıştır: "Ancak o sırada Komintern'deki parti temsilcisiyle Komsomol temsilcisi, Komintern Yürütme Kurulu'nun çıkardığı bildiriyle ülkeye dönüyorlar. Bildirinin özü şudur; Nâzım Hikmet trotskisttir, emperyalizmin ajanıdır, büyük bir provokasyon düzenlemektedir."1 Bu son derece trajik ve haksız bir suçlamadır; otuzlu yıllarda, Nâzım'ı zindana terk etmede ve "ikinci Vatan" diyerek gittiği Sovyetler Birliği'nde, işsiz ve pasaportsuz kalmasında bu suçlamanın ayrı bir yeri olduğunu düşünmeye mecburuz.

Bu suçlamada gerçek payı var mı? Vâlâ Nurettin, Nâzım'ın, Moskova'da Doğu Emekçileri Üniversitesinde okurken coşkun bir Trotski hayranı olduğunu bize haber veriyor; ancak, o zamanlar, bütün gençliğin Trotski'ye hayranlık duyduğunu biliyoruz. Daha sonraki çizgisindense bir trotskist renk çıkaramıyoruz; ayrıca, Nâzım Hikmet'in, bu tür teorik tartışmaların uzağında olduğunu biliyoruz. Öyleyse bu suçlama nedir? Çok açık, uzunca yıllar, Komintern lûgatında, Komintern'in sağ açılımlarını ciddiye almayanlara "trotskist" deniyordu ve daha sonra bu, Trotski'nin unutulması ve bu nedenle yeterince ürkütücü olmaması nedeniyle, yerini, "anti-sovyet" suçlamasına bırakmıştır.

1) H. Erdal, *TKP'mizi Yükseltelim, Londra, 1983, s. 41*

Bağımsız düşünenler önce "trotskist" ve daha sonraki zamanlar-daysa "anti-sovyet" sayılıyordu ve "ikinci Vatan" bilip Sovyetler Birliği'ne git-ligi zamanda da, hem TKP katipleri ve hem Sovyetler Birliği komünistleri, Nazım Hikmet'in kişiliğindeki bu bağımsızlıkçı çizginin kaybolmadığını düşünerek, kendisinden her türlü güveni esirgiyorlardı.

Peki, bu çözümlemeden, Nâzım Hikmet'in, parti disiplini hiç gözetme-yen bir aventurier olduğu sonucunu mu çıkarıyoruz? Kesinlikle hayır; ancak bir yandan coşkusu ve bir yandan arkasına bakmaması, başına gelenlerin açıklayıcısıdır. Çünkü, Nâzım, muhtemelen, "Putları Yıkıyoruz" kampanyasını açtığı zaman ve sol bir muhalefetin başında Parti Genel Sekreteri olduğunda, Komintern'in isteklerine göre hareket ettiğini düşünüyordu. Bir zaman var, gerçekten de Komintern'in çizgisi buydu ve ancak çizgi değişmiş, köprülerin altından yeni sular akmaya başlamıştı; belki Nâzım bunları umursamıyordu ve benim değerlendirmeme göre ise, habersiz kalmıştı.

Ekonometristlerin veya iktisatta "model-building" işiyle uğraşanların pek sevdikleri bir "time-lag" analizi var; burada bununla karşılaşyoruz. Gerçekten de, Sovyetler Birliği'nde yakın zamanda yayımlanmış Komintern üzerine herhangi bir çalışmada bunu görebiliyoruz; bunlardan birisi, 1926 yılında, v 1926 gody pod davleniem "levih" kommunistiçeskiy, Enternasyonal'in, sol görüşlerin etkisiyle, pek çok ülkenin komünist iktidarın eşiğine geldiği değerlendirmesini yaptığını kaydetmektedir.¹ Herhalde, 1926 yılında Büyük Britanya'deki genel grevle içerde, aynı yılda, "restorasyon" adı da verilen bir canlanmayla, ekonominin 1913 yılındaki düzeye ulaşması ve dünyada ilk kez, "pyatletka", beş yıllık plan hazırlıklarının ilerlemesi, devrimci güven ve coşkuyu yükseltmiş olmalıdır; kuşkusuz, Trotski yandaşlarının elinden "sol" söylemi alma kaygısını da ekleyebiliriz. Sovyetler Birliği'nde hızla bir sola kayış ve sınıfa karşı sınıf çizgisi görüyoruz. Sözünü ettiğim monografi, adı Komintern'de Dönüş, bu çizgiyi eleştirmekte ve böyle bir çizginin, işçi sınıfının mücadelesinde genel demokratik açılımların yerini küçümsediğini dillendirmektedir. Ancak 1928 yılında toplanan, Komintern'in Altıncı Kongresi, sola kayışı, bu monografinin sözcükleriyle, "sol sekterliği" temel politika olarak kabul ediyordu; bu politikanın 1929 ve 1930 yılında temel doğru sayıldığını biliyoruz.

1) B. M. Leybzon - K. K. Şirinya, Povorot v Poyitike Kominterna, Moskova, 1965, s. 39.

1929 yılında dünyada genel ekonomik krizin patlaması ve Sovyet planlamasınınnsa çok büyük başarılar elde ettiğini hatırladığımızda, bu ileriye doğru coşkuyu normal karşılamak durumundayız.

Nâzım Hikmet'in yaptıklarıysa -umut ediyorum şimdi daha açıklık kazanıyor- Moskova ve Komintern'deki genel hava ve coşkuya çok uygundur. Fakat yanıltıcıdır ve gerçekçi değildir; çünkü, genel krizin Batı dünyasında sosyalist devrimlere yol açmaması ve buna karşın, Almanya'da reaksiyoner akımların güçlenmesi, Moskova'da ve Komintern'de hızlı çizgi değişikliğine yol açıyordu. Önce alttan alta ilerleyen bu çizgi değişikliği, Almanya'da parlamento yangını davasında gönülleri fetheden bir savunmadan sonra Moskova'ya gelen G. Dimitrofun, Komintern bürokrasisinde yükselmeye başlamasından sonra çok hızlanıyor ve tasfiyesi sağ bir politikaya dönüşüyordu.

Dimitrof, sosyal mücadelede "sağ" olarak nitelenebilecek görüşlerin sahibidir ve bu zamanlarda kendi memleketinde, Bulgaristan'da, Komünist Parti içinde bütün gücünü kaybetmiş durumdadır. Komintern içinde yükselmesine paralel olarak hem Komintern'in sağ politikalara kayışına tanıklık ediyoruz ve hem de Komintern içindeki gücünü, Bulgaristan Komünist Partisi içinde tasfiyeler yapmak için kullandığımız görüyoruz.¹ Yalnız tasfiyelerin sadece Bulgaristan Komünist Partisi'yle sınırlı kalmadığını, Türkiye ve Nâzım Hikmet göstermektedir. Bu arada, herhangi bir yanlış anlamayı önleyebilmek için, sözünü ettiğim her iki Sovyet monografisinin de, Dimitrofu ve yaptıklarını pek çok övdüklerini belirtmek durumundayım; her ikisinde de, Dimitrofun, 1934 yazındaki çabaları, ayrıca beğenilmektedir. Bu dönemde Dimitrof, hem Komintern yönetimine yazdığı mektuplarla ve hem konuşmalarıyla, eski politikayı çok sert bir biçimde eleştiriyor ve hem de "sosyal demokrat" partilerle işbirliğini ön plana çıkarıyordu. Kaynaklar, Dimitrofun burada pivotal bir rol oynamasına karşın, her adımını, Stalin'le ahenk içinde attığı konusunda bizi her türlü kuşkudan uzaklaştırıyorlar.

1) Dimitrofun bu dönemi için, yukarıdaki monografiye ek olarak, Şirinya'nın çalışmasına da bakılabilir.

K. K. Şirinya, Strategiya i Taktika Kominterna v Bor'be. Protiv Faşizma i Voym 1934-1939 gg., Moskova., 1979, s. 37.

Balabanova'yla karşılaştırıldığında hiçbir yabancı dil bilmeyen, ayrıca her hali köylü Dimitrof, Rus olmaması ve Almanya'daki duruşma sonucunda üne kavuşması nedeniyle, Balabanova'yı hatırlatıyor. Ancak Balabanova'nın reddettiği rolü, Dimitrof severek yapıyor ve bu dönem, dünya komünist partilerinde tasfiyeler ve bazen de partilerin oto-likidasyonuna tanıklık ediyor.

Bu dönemde, Komintern'in ve Dimitrofun çizgisi, en yüksek noktasını, "Halk Cephesi" politikalarında buluyordu. Yalnız, "Halk Cephesi", Batı ülkelerinde sosyalist ve sosyal demokrat partilerle komünist partilerin ortak çalışması ve mümkünse hükümet kurması şeklinde ortaya çıkarken, Doğu'da, bunun "sosyal demokrat" partilerin yerini alan, ilerici burjuva partilerle birleşme şeklinde tezahür ettiğim çıkarıyoruz. Gerçekten de, burada "çıkarıyoruz" sözcüğü en uygundur; çünkü, önceki çalışmalarımın birisinde, 1930'lu yılların sonlarına doğru, Türkiye Komünist Partisi'nin, kendisim tasfiye ettiğini büyük bir çekingenlikle ileri sürüyordum. Daha sonra yayımlanan bazı kaynaklar -Leipzig arşivlerine dayandığım sandığım H. Erdal'ın kitapçığı bunlar arasındadır-bunu doğruluyordu: 1937 yılını, Komintern telkinlerine uygun olarak, Türkiye Komünist Partisi'nin, iktidardaki kemalist partiyi desteklemek ve kaynaşmak üzere, oto-likidasyon zamanı olarak tanımlayabiliyoruz, İran'da, aynı zamanda benzer bir gelişmenin gerçekleştiğini görüyoruz; Komintern'in etkileyebildiği komünist ve komünizan partiler, rızaist iktidar partisnin içinde erimeyi tercih ediyorlardı.

Bu çözümler, otuzlu yıllar sonuna yaklaşırken, Nâzım Hikmet'in, neden uzun bir hapse alındığını açıklamada, öyle sanıyorum, önemli ipuçlarıdır. Otuzlu yıllarda Nâzım, yalnızdır ve aydın ve komünist hareketin çok uzağına düşmüş bir yaprak türündendir; zindana atmak zor olmuyordu. Neden zor olmadığını netlikle saptayabilmek için bir noktanın daha açıklanmasında yarar var; 1960'lı yılların ortasına doğru, Doğan Avcıoğlu'nun Yön dergisinde, Nâzım Hikmet'in, "Kuva-yı Milliye Destanı"yla rehabilite edilmesi ve birdenbire fetişik bir sevginin süjesi haline gelmesi, aldatıcı olmamalıdır. Nâzım, otuzlu yıllarda partisi tarafından tasfiye edilmiş ve kurtlara terk edilmiş, kırklı yıllarda hapishanede en yakınları tarafından yüz üstü bırakılmıştır. Türk aydını, hapishanede, Nâzım Hikmet'in nasıl para kazanmak mecburiyetinde kaldığını, övünerek ve kutsallaştırarak anlatmayı hâlâ sevmektedir; bunun aynı zamanda, hapisteki Nâzım'a, hiçbir yakınının yardım etmediği anlamına geldiğiniyse anlamak istemiyordu.

Bütün kanıtlardan, ziyaretçilerinde bir aydın kimliği bile olmadığını çıkarıyoruz; rehabilite edildiği zaman tapındığı Nâzım Hikmet'i, hapisteyken, Türkiye aydını tümüyle unutuyordu. Ellili yıllardaysa adını anmak suç olmuştu ve hiç kimse adım anmıyordu. Dolayısıyla, Nâzım'ı zindanda tutmak çok kolaydı ve kolay olmuştur. Nasıl mahkum olduğu, böyle bir unutkanlığı haklı göstermeye yetmez; ancak, "nasıl" sorusu, burada, "neden" sorusuna cevap bulmayı da kolaylaştırıyor. Önce sağa kayan ve sonra kendisini tasfiye eden partisinin bırakması ortamı hazırlıyordu; ancak, Nâzım bir "Ordu Davası" içinde, uzun yıllar sürecektir bir hapisliğe çıkarılıyordu. Şimdi kısaca bunun çözümlemesi üzerindeyiz. Daha trajik ne olabilir? Türkiye'nin bu "en büyük" ve aynı zamanda "en çocuk" aydınının uzun hapisliğe yolculuğunun kendi kendisim ihbarıyla başladığını düşünmek çok acıdır. Gerçekten bir gün, Ömer Deniz adında, heyecanlı bir Harp Okulu öğrencisi, Türkiye'nin büyük şairi Nâzım Hikmet'i ziyaret ediyor ve hayranlığını dile getiriyor; normal sayılmalıdır. Ancak Nâzım Hikmet'in, otuzlu yıllar sonunda içine düştüğü ruh halini göstermesi açısından çok öğreticidir; Harp Okulu öğrencisi Ömer Deniz ayrılır ayrılmaz, büyük ve çocuk Şair Nâzım, bu ziyaretten İstanbul polisini haberdar ediyor ve "Subay üniformasıyla bana ajan göndermekten vazgeçin" diyordu. Muhtemelen İstanbul polisi, bu telefonla beklediğinden daha fazlasını buluyordu; çok kısa bir zaman sonra, 13 Eylül 1938 tarih ve esas 48 ve karar 39 numaralı mahkeme hükmü, "gerek Nâzım Hikmet'i ve gerek Ömer Deniz'i Ordu'da bir ihtilal" teşebbüsünde bulunmaları nedeniyle on beş yıl hapse mahkum ediyordu. Hem bu davada mahkum edilenlerin bunlardan ibaret olmadığını ve hem de Nâzım'ın hükümlerinin bunlardan ibaret kalmadığını görüyoruz. Ömer'den başka, içlerinde sonradan üne kavuşan A. Kadir ve Sadi gibi öğrencilerin bulunduğu pek çok subay adayı ordudan atılıyor ve hapishanelere dol-duruluyordu. Bundan başka, bir ara askeri deniz lisesinde okumuş olan Nâzım Hikmet için bir de "donanma davası" düzenleniyor ve kara ordusundan başka deniz kuvvetlerini de ihtilale hazırlamaktan dolayı, ayrıca uzun yıllar hapse mahkum oluyordu. Bunun bir oyun olduğu konusundaysa o zaman hiç kimse kuşku duymuyordu ve sonradan bu nokta kesinlikle kabul ediliyordu. Ancak kemalist yöneticiler, Sultan Üçüncü Selim'den beri ve özellikle, ikinci Mahmut'un yeniçeriliği ortadan kaldırarak yeni bir "Harbiye" kurmasından

itibaren, pek çok aydınlanmacı filizlerin patladığı ordunun, aydınlanma düşüncesinden koparılması gerekiyordu, doğrusu, bunu gerçekleştirmek için Nazım Hikmet'ten daha iyi bir sembol-hedef bulunamazdı; Türk sistemi her zaman mesaj-insanlarla cezalandırmayı ve "ders" vermeyi tercih etmiştir.

Harp Okulu'ndan kovulan ve mahkum edilen Abdülkadir, daha sonraki yıllarda şair A. Kadir, bize, izlenimlerini bırakmış durumdadır:1 A. Kadir, bütün bu komedinin arkasında, Harp Okulu öğrencilerinin, Balzac, Zola, Tolstoy, Anatole France, Gorki, Pirandello, Dostoyevski okumalarını görüyordu ve ben, bu değerlendirmeye tümüyle katılıyorum. Faşizmin ayak seslerinin duyulduğu bir zamanda, Türk Harbiyesi'nde, subay adaylarının ıspanya Kurtuluş Savaşı veya Yarı Müstemleke Oluş Tarihi ya da Nâzım Hikmet'in şiir ve kitaplarını, Haydar Rifat'ın Marx'tan özetlemelerini2 okumaları çok geliyordu.

1926 idamlarıyla sivil ve askeri kökenli aydınlardaki jakoben tradision'un kökü kazınmıştır. "Nâzım Hikmet Davaları"ylaysa sıra, kara ve deniz subaylarındaki aydın damarlarını tıkamaya geliyordu; bundan sonra, Türk subayının sadece bir aparatçık nitelikte olması, yazısız anayasanın en önemli maddesi oluyordu. Nitekim, 1960 yılında, 27 Mayıs'ta iktidarı alan genç subaylar, bir yurt sevgisiyle hareket etmekle birlikte, olağanüstü kültürsüz ve naif kimliklerle ortaya çıkıyorlardı ve yönetimi alan kırk subay, kendileriyle yapırlan röportajlarda, bütün zorlamalara karşın, Vadideki Zambak türü pek romantik bir-iki kitapçıktan başka isim veremiyorlardı.

Nâzım Hikmet'in yazgısına döndüğümüzde, iki bilgiyi hatırlamanın yeridir; her tanıyan ve bu arada İlya Ehrenburg da tanıklık ediyor, Nâzım Hikmet çocuk kadar saftı, ikincisi, Nâzım Hikmet yöneten bir aileden geliyordu ve yöneten kadrolar Büyük Şair'i biliyorlardı; bu ikisi birleştğinde, orduyu is-

1) A. Kadir, 1938 Harp Okulu Olayı ve Nâzım Hikmet, 1966-1977. Verilen dersin etkisini görebilmek için bu mahkumiyetten yirmi yıl kadar sonrasında, Türkiye de bütün diplomat, vali, bakan ve başbakanları yetiştiren, Fransa'daki "ena"yla karşılaştırılan, Ankara'daki Siyasal Bilgiler Fakültesi kütüphanesini düşünmek yeterlidir. Campanella'nın Sosyal Mücadeleler Tarihi ile Haydar Rifat'ın Kapital özetinden başka bu türden hiçbir kitap bırakılamamıştı, bunları da okumak herkese nasip olmuyordu. Öncelikle, kütüphane memuru Hüseyin Efendi'ye, en azından aynı olarak, bir paket sigarayı rüşvet vermek ve ayrıca Hüseyin Efendi'nin okuyucuyu beğenmesi şartı vardı. Ben sigara rüşvetini vererek bunları okuyordum ve pek çok arkadaşım okuyamıyordu; sonradan, rüşvete ek olarak, bir de çok çalışkan ve okumaya meraklı olmak şartının olduğunu, el yordamı ile, çıkarabiliyorduk. Sonradan bu ikincisinin, cahil ancak kurnaz Hüseyin Efendi'nin değil, Ankara gizli polisinin koşulu olduğunu öğreniyorduk; Hüseyin Efendi, aldığı rüşveti artırmak için herkese veriyordu. Ankara polisiye o zamanlar, ancak çalışkan ve okuma heveslilerinin komünist olabileceğine hükmediyordu. Bu nedenle, sıradan öğrencilerin komünist olabileceklerine ihtimal vermedikleri için, Hüseyin Efendi'nin dağıtımını sınırlıyorlardı. Başka fakültelerdeyse bunlar bile yoktu; Nâzım'ın mahkumiyeti sonuç vermişti.

yana hazırlamak iddiasıyla, ilk tutuklandığı zaman, Hikmet'in, Devlet Başkanı Mustafa Kemal'e gönderdiği telgrafi anlamak çok kolaylaşmaktadır. "Bağışla beni. Seni bir an meşgul ettimse, alnıma vurulmak istenen bu 'inkılap askerini isyana teşvik' damgasının ancak senin ellerinle silinebileceğine inandığımdandır. Başvurabileceğim en inkılapçı baş sensin." Hikmet, Kemal Paşa'ya bunu gönderiyordu; ancak hiçbir sonuç vermeyeceğini bilmiyordu. Çünkü bu sırada rejim, orduyu düzenlemekle meşguldür; resmi yayın organı, günlük Ulus'ta, ordu ve kemalizme bağlılık üzerine ve bu arada "Kemal" adının, yeni bir yorumla, "kale" anlamına geldiği konusunda pek çok propaganda amaçlı yayın yapıyordu. Rejimin publisistlerinden Ulug İğdemir'in, Kuleli Vakası başlıklı bir incelemeyle, Osmanlı dönemindeki bir ordu içi isyanı ele alarak, genç subayların ayaklanmasının kötülüklerim anlatan "bilimsel" çalışmalarının yayını da bu zamana denk düşüyordu. Kemalizm, kendisini oturtma sürecindedir.

Bir ihtilalci düzenin kendini oturtması, "restorasyon" değilse nedir: 1938 yılı sonbaharında Kemal Paşa'nın erken ölümü ve yerine aynı şekilde ismet Paşa'nın başlamasıyla birlikte, yavaş yavaş bir restorasyon sürecinin uygulamaya konduğunu görüyoruz, ilk adımlar kişisel plandadır; 1926 yılında, sah-neden çekilmeye zorlanan, Kurtuluş Mücadelesi'nde Ankara'yı tutan düzenli ordunun komutanı Ali Fuat Paşa ve Doğu Orduları Komutanı Kazım Paşa'nın itibarlarının iade edilmesi işte bu zamandadır. Kazım Paşa -artık "Karabekir"- Meclis Başkanı ve Ali Fuat Paşa -artık "Cebesoy"- da modernizasyon işleri bakanıdır. 1921 Türk-Sovyet Antlaşması'nı da imzalayan bu sonuncusu, Nâzım Hikmet'in büyük dayısıdır. Bu sırada Büyük Şair hapse ve Büyük Dayı, hükümette bakan koltuğundadır.

Nâzım, deniz kuvvetlerini isyana tahrikten "suç ortağı" ve daha sonraki yılların romancısı Kemal Tahir'le birlikte hapis yatıyordu, Tahir'e söylüyor ve Tahir de dışarıya yazdığı mektuplarıyla bizlere bırakıyor; çok iyimser haberler almaktadır. "Dehşetli iyi haber aldık, İsmet İnönü haber yolladı" türünden haberler Nâzım'ı coşturuyordu ve ismet Paşa "günahsız olduklarına eminim" diyor ve bunlar, koğuşundaki Nâzım'ı buluyordu.1 Sonucu mu? Nâzım Hikmet, Türkiye edebiyat tarihinde, "Kuvay-i Milliye Destanı" olarak bilinen

1) Ayrıntılı çözümleme, kaynak ve değerlendirmeler için benim aydın çalışmama ve özellikle, 3-4 5. ciltlere bakılabilir.

Y. Küçük, Aydın Üzerine Tezler, beş kitap, çeşitli yıllar, İstanbul, Tekin Yayınevi.

uzun epope'yi yazıyordu; Türkiye Kurtuluş Mücadelesi'nin ve Kemal Paşa'nın en başarılı güzellemesi olduğunda hiç kuşku yoktur. Burada, Kurtuluş Mücadelesi kutsal, Kemal Paşa tanrısal ve örnektir. Çerkez Ethem'se haindir; af vaatleriyle, hapisteki Büyük Şair'e "sipariş" verildiğini biliyoruz.

Sovyet Devrimi'nin, tarih çizgisinde, geri ve despotik bir çarlık düzeninde burjuva reformları tamamlayarak dünyanın en büyük sanayi güçlerinden birisini gerçekleştirmekle yükümlü olduğunu ileri sürmek mümkün müdür; tartışılabilir. Nâzım'ın, "Putları Yıkıyoruz" kampanyasıyla, kemalist düzenin kestanelerini ateşten aldığını ve "destan" ile, Anadolu'daki mücadelenin en romantik edebiyatını yaptığını kesinlikle düşünmek durumundayız. Kuşkusuz, bunları yaparken saftır ve katkıları bununla sınırlı kalmamıştır.

Osmanlı'nın son döneminin en ünlü edebiyatçısı, benim hâlâ severek okuduğum Handan yazarı, bu ünle Kurtuluş Mücadelesi'ne bir "çavuş" olarak katılan Halide Edip Adıvar, Nâzım'ın Benerci Kendini Neden Öldürdü adlı şiir-romanını, bir deha ürünü sayıyordu. Burada kahraman, Hintli bir devrimci olan Benerci'ydi. Romandaki hainin adıysa Nâzım'ın bilgi düzlemi hakkında da aydınlatıcı olabiliyor; çünkü, Roy'dur.

*Alt katta bir kutu var:
Kutuda ölünün hiç giymediği
siyah kunduralar.
Ütülü elbiselerle dolu orta kat:
asılmış dolabın içine
sıra sıra elsiz ve başsız Roy Dranat.
Bir şişe permanganat,
yakalık,
mendil, çorap.
Bir kitap:
çok eski günlerde beraber okuyup
satırlarının altını beraber çizdiğimiz
bir kavga kitabı.
Kapadım dolabı.*

*Onun dolaba bakan gözlerini kapadım.
Artık satılacak bir yürek,
kiralık bir kafa bile yok!
Roy Dranat, hoşça kal
mesele yok.
yorgan gitti,
kavga bitti.*

* * *

Nâzım'ın bu şiir-romanda, mücadele ettiği arkadaşlarıyla kavga ettiği kesindir. Peki, burada, "Roy" kim oluyor? Bir yerde, / Benerci gitti? baktım ki pencereden:/ muktesit, muharrir ve muhbir? Vedat Nedim Bey geçiyor. / diyordu; Türkiye Komünist Partisi'nin genel sekreteri iken, Londra'da İngiliz polisinin bazı Sovyet ticaret merkezlerine girip tutuklama yapmasından korkarak, 1927 yılında, polise teslim olan Vedat Nedim'i adıyla anıyordu. Roy'un tartışılması normaldir. Aslında pek de tartışılmamıştır, çok sıradan Sovyet türkologlardan Radi Fiş'in, Roy'un Vâlâ Nurettin olduğu iddiaları,1 başka yazarlar tarafından da tekrarlanmıştır; ancak doğru olmaktan uzak olduğunu daha önce de ileri sürmüş ve göstermiş bulunuyorum. Vâlâ için Nâzım, "Salkım Söğüt" şiirini yazıyordu ve çok sevecen bir yaklaşım sergiliyordu; bunu da normal karşılamak gerekiyor, çünkü, Vâlâ Nurettin, Nâzım'ın yolundan ayrılmakla birlikte hiçbir zaman karşı safa geçmemiş ve Nâzım'la hep dost kalmıştı. Halbuki, "Roy" tipini, Nâzım Hikmet tiksintiyle çizmektedir.

Vedat Nedim, o sırada Komünist Partisi'nin ideologu ve Nâzım'ın, Doğu Emekçileri Üniversitesi'nden arkadaşı Şevket Süreyya'yla birlikte, Komünist Partisi'nden ayrıldıklarında, kısa bir zaman sonra, kemalist saflara geçiyordu ve yanlarına Burhan Belge'yi de alarak, Kadro dergisini çıkarıyorlardı. 1930'lu yıllarda çıkan Kadro dergisi, kemalizmin ideolojisini yapmış ve son derece etkili olmuştur; Şevket Süreyya'ysa daha sonra ve özellikle altmışlı yıllarda, Türkiye'de sosyalist düşüncelerin küreselleştiği dönemde, en etkin ve en güçlü Kemalist yazar sayılıyordu.

1) "*V romane 'Poçemu Benerji Pokončil s soboy?' Valya Nurettin nosit imya Roya Dranata*" Radiy Fiş, Nâzım Hikmet, Moskova, 1968, s. 205.

Daha önceki çalışmalarımda, Roy'un, Sovyet kaynaklarında adının başına "renagat" konan, Şevket Süreyya olduğunu ileri sürüyordum; böylece, kemalizmin destanını yazan Nâzım, kemalizmin en büyük ideologunu da tiksintiyle çizerek yeni kuşaklara bırakıyordu. Şevket Süreyya ise, bunu herhalde biliyordu ve romanda, Benerci'nin de Nâzım'ın kendisi olduğunu iddia ediyordu. Doğru olabilir ve ben katılıyorum; Nâzım'ın romanında, Benerci intihar ediyordu.

Görkemli bir açlık grevinden sonra serbest bırakılması üzerine, bir gün ülkeden gizlice çıkarak "ikinci Vatan" dediği, Sovyetler Birliği'ne geçiyordu. Belki de Şevket Süreyya doğru söylüyordu ve intihar ediyordu.

Peki nasıl? Belki de çocuk dünyasına en uzak bir üslupla bu dünyadan göçmüştür, kesin bilemiyoruz ve ancak kurabiliyoruz.

Çocuk mu? Henüz gelişmeyle şekillenmemiş ve sınırlanmamış akıl değilse nedir? Amerika'da, Yale Üniversitesi'nde graduate study yaptığım zaman, host family'mizin küçük oğlu Cari, yüzünü annesinin eteklerine saklayarak bana, Türkiye'de karın ne renk olduğunu soruyordu, karşılaştığım en özgür ve en çocuk sorulardan birisidir. Çocuk Nâzım ise, aynı zamanda, yeraltına susamış bir söğüt kökü örneği, bütün toprakları delerek, sevgiye uzanıyordu; en çok uzandığı, kadına olan sevgidir. Ve hep talihsizdir.

Çünkü sevdiği kadım hep anne yapan bir eksikliği var. Sovyet düzeni-ninse kadını, özgür ve düşsel bir yaratığa çıkartmamak bir yana, sevgiliyi bir aparatçık ya da anneyi, voluptueuse bir kuluçka makinesine çevirdiğini biliyoruz. Nâzım çok talihsizdir, kapının arkasında çöktüğü zaman, yan odada Vera bunu duymuyordu; kim bilir ne yapıyordu? Bu dünyadan göçtüğünü, sığındığı liman duymamıştır ve belki de hareket halindeydi.

Son kez hapse atanlar, belki de, bu kadar uzun olacağım hesap etmiyorlardı, hapse girişinden hemen sonra, dünyanın yazgısının tartışıldığı bir büyük savaşın patlaması ayrı bir talihsizlik olmuştur. Hangi tarafın kazanacağını belli olmadığı bir zamanda, bu çocuğu hapiste unutmak muhtemelen en olgun çözüm olarak ortaya çıkıyordu; hapiste unutulmuştur. En çok yakını ve en çok, sonradan Nâzım'ı bir fetiş haline getiren, Türkiye aydınları unutulmuştur. Böylece Nâzım'ın yaşamının, Türk aydınının en kara ikiyüzlülüğü olduğunu da görüyoruz. Bu, en Büyük Çocuğumuz'a belki en büyük ceza oluyordu.

Türkiye mi? Süreçleri atlama tarihidir. Uzun yıllar tarım ağırlıklı bir ülke-den sanayi mallarını keşfetmesiyle birlikte, belki on yıldan kısa bir zamanda, tekeller düzenine atlamıştır. Aynı şekilde, ikinci Dünya Savaşı boyunca, ismet Paşa, Kahire'de, Adana'da, Tahran'da ve başka yerlerde, savaşa katılma sözü vermekle birlikte savaşın bittiği bir anda, biten savaşa katılmamış olmanın sıkıntısını duymaya başlıyordu. Bunun üzerine, yeni bir savaş peşine düştüğünü ileri sürüyoruz; Türkiye'nin soğuk savaşa düşmediği, hazırlayıcılardan birisi olduğu benim ısrarla ileri sürdüğüm tezlerim arasındadır. Kalıcı bir biçimde kanıtlayabildiğim! düşünüyorum.

Nâzım, bir savaştan çıkıldığında ikinci bir savaşa aç kurt hırsı gösteren bir ülkede, yine zindanda unutuluyordu. **İslamik-Türk geleneğinde, "gazi", kutsal savaşta ölmek kadar böyle bir savaşa katılan anlamına da geliyor; halk ara-sında bir de, nankör bir mücadelede telef olmak anlamına yaklaşıyordu**, işte Nâzım, sözcüğün bu üç anlamında da "gazi" oluyordu; artık ölmek üzere bir açlık grevine başlamaktan başka bir çaresi kalmıyordu. Çıkınca, NATO'ya girebilmek için, komünist pogromları peşinde bir ülkede önce kendisinin öldürüleceğim düşünmeye başlıyordu. Hapisten hemen sonra bir de askerliğe çağrılmasını böyle anlıyordu; abartıyor muydu, bu sorunun cevabı olmadığını biliyoruz. Ülkeden çıkışı bu nedenle ve Türkiye'nin NATO'ya girmek üzere olduğu bir zamanda realize edilmiştir. '48'de Polonya'da burjuva-demokrat devrimci Yüzbaşı Borjenski'nin torununun, bir ikiyüzlülükten de kaçtığını düşünebiliriz.

Hep hayal kırıklığına koşmuştur. Buna karşın, açıkça dönmemesi ve yine de şair kalması, bir mucizedir; çocuk kaldığını buradan çıkarıyoruz. Çocuk, sevgi ve sınırsızlık için hep sınırlardan çıkabilendir.

Çıkabildi mi? Özgürlüğü ve yeraltında susamış bir söğüt kökü örneği uzandığı sevgiyi bulabildi mi? Bildiğimiz, çocukluğunda güzel ve özgür annesi Çelile'yi kıskanan Nâzım'ın belki de, kendisiyle evlenmeyen, var olan evliliğini bozmayan bir Vera'yı kıskanmaktan başka bir özgürlüğünün olmadığıdır. Vera, yan odadadır, yalnız mı, kiminle, bilmiyoruz. Bildiğimiz, Nâzım'ın kapının arkasına yığılıp kaldığıdır. Kapıyı açıyor muydu, kapatıyor muydu, bunu da bilmiyoruz.

Onuncu Bölüm

GAZİ

Bu bölümde yeniden kuracağım tarih, İran'da, Türkik Azerilerin nüfusu oluşturduğu Tebriz'de ve Kürtlerin yaşadığı Mahabat'taki oluşumları, "otonom cumhuriyetleri" Ankara'nın tümüyle tehdit saydığını, bunları içselleştirdiğini, kuşkusuz bunları Moskova'ya bağladığını, umuyorum, büyük bir netlikle gösterecektir; Ankara'nın, Mahabat'ta ilan edilen minyon Kürt Cumhuriyeti'ni, Moskova'nın Ankara'dan toprak istemesi biçiminde algıladığından artık hiç kuşku duymuyoruz. Türk yöneticileri, Doğu sınırına bitişik topraklarda, üstelik kendi topraklarında akrabaları bulunan kavimler tarafından, Moskova yanlısı otonom cumhuriyetler ilan edilmesini, bunu hemen izleyen zamanda da, Batı sınırında, Elenler Ülkesi'nde komünistlerin öncülüğünde bir iç savaşın patlamasını, hem panikle ele alıyordu ve hem de bunu yeni bir dünya savaşı için değerlendiriyordu.

Soğuk savaşın patlaması, Türk diplomasisinin büyük başarısıdır. Burada Türklerin ve diplomasisinin rolünü görmemek, hem türkolojinin ve hem de dünya soğuk savaş yazınının, büyük bir zaafıdır; sırlardan birisini burada açıyoruz.

Nâzım Hikmet, bin dokuz yüz otuzlu yılların başında, Türkiye Komünist Partisi'nin genel sekreteri olduğunu ilan ettiğinde, acaba bu parti var mıydı? Her zaman yerinde bir sorudur. Çünkü, Türkiye Komünist Partisi'nin otuzlu yıllarda bir zamanda, Komintern'in telkiniyle, kendisini feshettiğini biliyoruz, daha doğrusu, bunu önce ileri sürmüştü, sonra gösterebilmiş durumdayım. Daha önceki çalışmalarında, bu oto-likidasyon için 1937 tarihini öneriyordum; başka bir tarihi de düşünmek mümkündür. Ancak her ne olursa olsun, otuzlu yılların sonlarına doğru, Nâzım Hikmet sahnede çok yalnızdır ve bu nedenle, Türk yönetenler, on yılın sonlarında hapse koyacak komünist bulmakta zorlanıyordu. Veteran komünist Doktor Hikmet Kıvılcımlıdan gayri, Nâzım'a bu uzun hapislik yolculuğunda sadece sempaticanları eşlik ediyordu; Büyük Şair, hapishanenin kapısında da içinde de pek yalnızdır.

Kabul etmek gerekiyor, Iranoloji, türkologları her zaman kısıktandırmalıdır; Doğu'nun dört büyük merkezi -İstanbul, Kahire, Bombay ve Tahran içinde- Batı etki ve bilimine en çok kapalı kalan sonuncusudur; buna karşın, pek çok sorunda görece olarak çok önemli açıklıklar sağlayabildiklerini gö-

rüyorum. Iranoloji, İran Komünist Partisi'nin, 1931 yılında fesh olduğu konusunda nettir;¹ ancak çeşitli komünist gruplar, Türkiye'de de bildiğimiz gibi, otuzlu yıllarda da faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Yalnız on yılın sonunda, İranlı komünistler, hem nitelik ve hem de nicelik açısından Türkiye'dekiyle karşılaştırılmayacak ölçüde ve çok daha kalabalık olarak hapse girdiler; iki komşu ülkede yazgı aynıdır. Nâzım Hikmet'le aynı zamanda, ancak Ankara yerine Tahran'da hapse giren İranlı komünistler de, tıpkı Nâzım örneği, İran sosyal mücadeleler tarihinin azizleri arasına katılıyorlardı; İran'da da bir efsane doğmuştur.

Buradaki korelasyon ve senkronizasyon gerçekten şaşırtıcıdır; biz bu açıklığı, başkalarıyla birlikte, İrani, ancak İngilizce yazan, Reza Ghods ve Ervand Abrahamian'ın çalışmalarına borçluyuz. Abrahamian ve Ghods, hiçbir komplekse kapılmadan, Batı usüllerinin transplantasyonunda bu ikiz gelişmeyi ortaya çıkarıyorlar; belki de İran'ın çok zaman Türk dinastiler, Selçuklu, Gazneli, Safavi, Kaçar, tarafından yönetilmiş olmasının sağladığı acı rahatlık içinde, Rıza'nın Kemal'i model saymasını aşırı bir vurguyla yazıyorlar. Bu iki saygın İran uzmanına bakılacak olursa, Rıza, sürekli olarak Kemal'den kopya alıyordu ya da en azından akıl hocası sayıyordu.

Abrahamian ve Ghods, Rıza'nın da, Kemal Paşa örneğine uygun olarak, modernizasyonu batılılaşma olarak anladığına işaret etmektedirler; her ikisinin de, İran'da kadın hakları konusunda atılan adımları, Rıza'nın, Kemal Paşa'ya yaptığı bir ziyarete bağladıklarını görüyoruz. Kuşkusuz böylece, bir Müslüman ülke olan İran'da da kadın reformasyonu olduğunu öğreniyoruz;² bu ise, Türkoloji alanında sürprizlidir. Çünkü Batı düzeninin, bir Müslüman ülkeye transplantasyonu anlamında Kemalizmin *unique* olduğu iddiası, Türkolojinin saplantılarından birisidir.

Rıza, Kemal Paşa dönüşü, kadınlara üniversite kapısını açarken, Türkiye örneği peçeyi kanun-dışı ilan ediyor ve memurlardan başlayarak Batı giysilerinin giyilmesini zorunlu yapıyordu; artık İran'da da Rızaizm'in ortaya çıktığı

1) Jean-Pierre Digard - B. Hourcade et J. Richard, *L'Iran au XXe Siecle*, Fayard, 1996, s. 100. Cosroe Chaqueri, *La Social-Democratie en Iran*, Edition Mazdek, Florance, 1979, s. 6.

2) "The drive to raise the status of women began in 1934, immediately after Reza Shah's visit to Turkey, where Mustafa Kemal was waging similar campaign."

Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolution*, Princeton U. P., 1982, s. 144.

"in 1934, he visited Turkey, where Atatürk's successful secular reforms greatly impressed him." M. Reza Ghods, *Iran in the Twentieth Century*, London, 1989, s. 110.

ğını söyleyebiliriz. Kuşkusuz bir *code civile* de yürürlüğe konuyor; kısaca, Ankara'daki reformların, kız ya da erkek kardeşlerinin birisiyle, Tahran'da da karşılaşılıyor.

Kemalizmle Rızaizm öylesine eşzamanlı ve ritimli geliyor ki, bunların hangisinin hangisini etkilediği konusunda kuşkuya kapılmamak imkansızdır; İran, büyük bir Türk Azeri kavime sahiptir ve bunlara "Dağ İranileri" demeyi akıl ediyor, Türklerin de kendi Kürtlerine "Dağ Türkleri" demesini hatırlatıyor, kim kimden kopya ediyor, söylemek zordur. Zorluğun bir yanı da, İranlıların "İran" sözcüğünü de kullanmaya yeni başlamalarından ileri geliyor; Hitler'in, "Aryan" kavmini ön plana çıkarması, Rıza'ya kendilerinin de "Arya" köklü olduğunu hatırlatıyordu. "P" harfinden yoksun Arapların, "Pers" yerine "Fars" demeyi alıştırdığı İraniler, böylece, Rıza'yla birlikte, kendilerine İrani demeye başlıyorlar; Kemal Paşa, kendisini Türk asaletine bağlayan bir soyadına, "Atatürk" kavuşurken, Rıza da, soyadı olarak, klasik İran dili demek olan "pehlevi" sözcüğünü buluyordu. Karşılıklı etkileşim gerçekten ölçü-dışı görünmektedir.

Hem Kemal Paşa ve hem de Albay Rıza, İtalya ve Almanya'da esen güçlü faşizm rüzgarlarına duyarsız kalmıyorlar; emekçi sınıflara karşı politikaları, bu konuda, hiçbir kuşku bırakmamaktadır. Batıcı reformasyon pratikleri, Rıza'nın iki bin beş yüz yıllık İran mirasına sahip ve Kemal Paşa'nın, ulkunu mevcut sınırlar içinde tutmakla birlikte, dil ve tarih savlarıyla Türkizme evrensel bir tutuş sağlama projeleri, her iki ülkede de, önderlere, büyük bir aydın desteği sağlamaya yetiyordu. Moskova'nın, özellikle, Avrupa'dan bir tehditle karşılaştığı otuzlu yıllarda, Kemal Paşa ve Rıza Şah'ın verdikleri güvenceye ideolojik destekle karşılıklı bulunması, her iki ülkede, entelijansiya desteğinin güçlenmesini sağlıyordu; her iki ülkede komünist partilerin kendilerini tasfiye etmeleri veya aktivitelerini durdurmaları, bunlarla tutarlıdır.

Öyleyse, Doktor Hikmet Kıvılcımlı'yla Nâzım Hikmet'in otuzlu yıllardaki yalnızlıklarını daha kolaylıkla anlayabilecek bir noktadayız; militan çizgileri, her ikisini de, bir *aventurier* durumuna sokmaktadır, kişiliklerinin buna aykırı düştüğünü söylemek oldukça zor görünüyor. İran'daki gelişmelere de benzer bir açıdan bakmayı fazla sakıncalı saymak imkansızdır; yalnız daha önce işaret ettim, 1937 ve 1938 İran Komünist Tevkifatları'nda, Kasr Hapishanesi'ne konulanlar sayı olarak çok daha fazlaydılar ve yargılama sırasında-

ki sayıları nedeniyle "elli üçler" olarak anıldılar, içlerinde Gilan Sovyeti'nden kalanlar da vardı; bir devamlılığı temsil ediyorlardı ve aralarındaki tartışmalar, sürtüşmeler, suçlamalar ayrı bir edebiyat oluşturmakla birlikte, Kasr Hapishanesi sakinlerinin daha sonraki yıllarda İran progresif hareketine damgalarını vurdukları kesindir.

Bin dokuz yüz yirmi yılında Gilan'da kurulan İran Komünist Partisi'nin belki kaçınılmaz, fakat mutlak sonuçlan olan bir zaafı da vardı; önde gelen dirijanın adı "Sultanzade" olsa da bir Ermeniydi ve partide Ermeni, Azeri ve Kürtler çok büyük bir çoğunluğu meydana getiriyordu. Çoğunun yeteri ölçüde Farsça dahi bilmedikleri kaydedilmektedir; ideoloji olarak başka topraklarda doğmuş komünizme ek bir yabancılık aşıladıklarını düşünmemiz gerekmektedir. Buna karşılık, "elli üçler" tam Irani'dirler; içlerinde, hapishanede ölerək gerçek bir martir olan Arani türünden Azeriler olmakla birlikte bunların hepsinin iranize olduklarını biliyoruz. Öyleki, bu dönemde yeni hapsedilen Cengeli Sovyeti'nin önde gelen ismi ve şimdi sözünü yeniden etmek üzere olduğum, Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Cafer Pişevari'yle hiçbir zaman anlaşamıyorlar; Tudeh'in kuruluşunda ve kısa zamanda elde ettiği büyük başarıda bu anlaşmazlığın rolünü tespit etmek durumundayız.

Kemal Paşa'nın sultan olmayı planladığı yollu rivayetler varsa da bunlar kanıtlanamamış ve rivayet olarak kalmıştır; Osman dinastisinin değiştirilmemesi, osmanist tarihin hâlâ çözülmemiş sırlarından birisidir. Buna karşılık, Cengeli ihtilalini bastırarak düzen sağlayıcı rolünün ipuçlarını veren Albay Rıza'nın, Kemal Paşa'ya özenerek cumhurbaşkanı olmak istediği kesinlikle bilinmektedir. Yalnız Türk Safavi dinastisinin yerine Türk Kaçar hanedanını koymaları örneği, İraniler'in, hanedan değiştirmede sakınca görmedikleri de ortadaydı; ayrıca "cumhuriyet" bir akli hazırlığı gerekli kılmaktadır. Entelektüel hazırlıklar ise, çok zaman sanıldığıının aksine, pratiklerin ürünü de olabiliyorlar ve akıllarını pratikle geliştirmek, Türklerin özelliklerinden birisidir. Türkiye'nin, "cumhuriyet" fikrine bir akli hazırlığı bulunuyordu ve İran gericiliğiye, Rıza'nın despotizmine muhtaç olmakla birlikte, "cumhuriyet" fikrinden çok korkuyordu. Burada, Osmanlı düzenini, devlet başkanının Osmanlı prensleri arasından

seçildiği bir cumhuriyet olarak kavramak gerektiği yollu görüşlerimi hatırlatmakla yetiniyorum; fakat Büyük Reşit Paşa ve büyük reformatör Mithat Paşa'nın kişilik, üslup ve pratiklerini, başlı başına cumhuriyet eğitimleri olarak kabul etmek durumundayız. Hemen yakın zamanda, aynı ölçüde reformatör fakat despot Sultan Abdülhamit'in, İstanbul banliyösünde toplanan bir kurucu meclis kararıyla indirilmesi ve yerine gelenin yine aynı kurucu meclis tarafından seçilmesi ve bundan kısa bir zaman sonra da Trakya'da Süleyman Askeri başkanlığında bir minyatür cumhuriyet kurulmuş olması, Türklerin, cumhuriyete doğru akli hazırlıkları arasındadır. İran'ın benzeri akli hazırlıklardan yoksun olduğu sonucunu, kolaylıkla çıkarabiliyoruz; cumhurbaşkanı olmak isteyen Rıza'nın payına şahlık düşmesi, akla uygun gelmektedir.

Şah Rıza ve Cumhurbaşkanı Kemal Paşa, coğrafi isimlere eğilimleri açısından da birbirlerini hatırlatıyorlar; kent ve kasabalara yeni isim buluyorlar. Kent kurmayı akıl etmemeleri ve olanlara yeni isimler takmaları düşündürücüdür.

Doğululuk mu? Aslında Elenler de kendilerini hep Doğulu saydılar; Helenizm, bir kent kurma tutkusu değilse nedir? Makedon olmasına karşın Helenizmi daha doğuya yayıp yerleştirme yazgısıyla yüklenmiş Büyük İskender'in, benim doğup büyüdüğüm de dahil, kendi adına kırka yakın kent kurduğunu biliyoruz. İzleyicileri de aynı yoldaydılar; ölümü üzerine Selevkos İmparatorluğu'nu kuran General Selevkos'un da en az o kadar kent inşa ettirdiği ve kırk kadar kentin de bu generalin adını taşıdığı kaydedilmektedir.¹ Selevkos, karısı, annesi ve babası adına da kentler kuruyordu; Antioch'un, Antakya,² Selevkos'un babasının adını taşıdığı netleşmiştir. Antakya, sanki Asi Nehri'nin denize uzanmak için zorla deldiği beyaz kayalar arasında, dağ-

1) Mezopotamya'da Selefke, Akdeniz kıyısında Silifke, çok yakın zamana kadar Süveydiye olarak bilinen, şimdi Samandağı, Antakya'nın deniz kenarı, klasik adıyla, Seleucia Pieria, izlerini hâlâ sürdürüyorlar.

2) Selevkos'un oğlunun adının da Antioch olmasına karşın, kentin babası Antioch için kurulduğu netlikle ileri sürülüyor; ancak bu Antik ve Orta Çağların kutsal ve büyüleyici kentinin, daha çok, "Defne yakınında Antakya" olarak bilinmesi, fazla şaşırtıcı sayılmamalıdır. Çünkü, Defne, daha sonra "Harbiye", Antik Çağ'ın San Remo'su derecesindeydi. Roma sezadan tatillerini geçirmek için burayı seçiyordu, bir ara Mısır Hıdivleri'nin de sahil olarak tercih ettikleri Seleucia Pieria'ya çok yakın Defne, benim çocukluğuma kadar gelen çağlayanları, yeşilliğiyle büyüleyici bir sayfiye olmalıdır; dünyanın en zengin arkeoloji müzelerinden birisi olan Antakya müzesinin, Defneli zenginlerin villalarının yer ve duvar süslemelerinden kalanlar ve çıkartılabilenler olduğunu biliyoruz. Defne, şimdi, Antakya'yla birleşmiş bir beton yığındır.

G. Downey, *A History of Antioch in Syria, from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton U. P., 1961, s. 582.

lık sayfiye Defne'yle sahil Seleucia Pieria'ya çok yakın, sonsuz korumalı bir Elen Sitesi'dir; hem Müslümanlara, hem de Haçlıların kuşatmalarına aylarca dayanabilmiş, her zaman ihanetle teslim olmuştur, güzelliği kadar hainleriyle de ünlüdür. "Model" bir kenttir; bu arada İran'da "Urumiye" kentinin, tümüyle Antakya modeline göre kurulmuş olduğu yazılmaktadır;¹ adı, doğruluyor.

Rıza'nın kendi ismini vererek "Rızaiye" yapmak için Urumiye'yi seçmesi ilginçtir; Greko-Romen geçmişten ve bu nedenle de, Türkiye tarihinden bir kopma peşinde olduğu anlaşılıyor. Bunu, "Mahabat" isminin icat edildiği zaman da görüyoruz; Mahabat Cumhuriyeti üzerinde tek monografiyi yazan W. Eagleton Jr., bu küçük kentin eski adının "Saoudj Boulag" olduğunu kaydediyor ve Türkçeden geldiğini, "source froide" anlamı taşıdığını bildiriyor.² Türkçe "Sovuk Bulag" olmalıdır ve "Soğuk Pınar"³ anlamına geldiğinden kuşku duymuyoruz.

İskenderun Sancağı ve Antakya Kazası'nın Türkiye'ye bağlanması daha geç, 1938 ve 1939 yılında gerçekleşmiştir; Elenistik ve Roma dönemlerinde içinde yer aldığı Suriye Teması'ndan koparmak için bir isim düşünüldüğünde, "Kemaliye" adının tercih edilmediğini görüyoruz. Burada, Çin'le Türkistan arasında yer alan bölgenin adının Rusça söylenişiyse "Hatay" ön plana çıkmıştır; nedenini tartışmak bizim ilgi alanımızın dışında kalıyor. Ayrıca hep Halep'le ticari ve kültürel bağ içinde olan İskenderun Sancağı ve Antakya'yla çevresi, "Hatay" adıyla, Türkiye'ye katılırken, Kemal Paşa'nın, amansız bir hastalıktan sonra, erken denecek bir zamanda göçtüğünü biliyoruz; Rıza'nın tarih sahnesinden çekilmesi gecikmemiştir. Şimdi bunun ve daha doğrusu yol açtığı gelişmelerin analizine geliyoruz.

1) Türkler, "r" ve "l" harflerinin başına bir sesli getirerek söylüyorlar, i-recep, i-rıza, i-lazım, örneklerini biliyoruz. "Rumiye", Türkiye benzeri, "Rum", "roma" sözcüğünden yapılmıştır.

2) W. Eagleton Jr., *La République Kurde, traduit par Catherine Ter-Sarkissian*, Bruxelles, 1991, s. 53. Daha önceki çalışmalarımda, Amerikan diplomat Eagleton'un bu kitabının İngilizce aslına referans yapıyordum; Paris'te çevirisini kullandığım için, buna ve Roosevelt'in önemli incelemesinin Fransızca çevirilerine atıfta yapmak zorunda kalıyorum.

3) Kaşgarlı "bulag" sözcüğünü kaydetmiyor, fakat, *Derleme Sözlüğü*, "kaynak" veya "pınar" olarak vermektedir.

Türkmence sözlükte de aynı anlamdadır. *Derleme Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993, s. 785. *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Ankara, 1995, s. 86

Mahabat'a gelince, Farsça-Fransızca sözlük, "mohabbat" söylenişiyse birlikte, "affection" veya "tendresse" anlamlarına işaret etmektedir; Türkçedeki anlamına yakın düşünüyor. Gerçekten de, Türkçe Lehçeleri Sözlüğü, Türkçe "aşk" sözcüğünün, Kırgız Türkçesi'nde "Mahabat" olduğunu haber veriyor; Asya'nın pek çok Türkik halkı da mahabat'ı veya yakını aynı anlamda kullanıyorlar. İran etkisini görüyoruz. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara, 1991, s. 32-33.

Yol açtığı gelişmeler içinde Mahabat'ta ilan edilen otonom Kürt Cumhuriyeti, kendisi olmasa bile, tahrik ettiği olaylar zinciri ve sağladığı dersler açısından ayrı bir yere sahip görünüyor; soğuk savaşın en gergin olduğu bir zamanda Ortadoğu siyaseti üzerine yayımlanan bir Amerikan çalışmasında, "Gilan'daki Kuçuk Han rejiminin çökmesinden İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçen zamanda Sovyetler, İran'ı çökertmek için hiçbir girişimde bulunmadılar"¹ değerlendirmesinin yer alması da, minyon Mahabat Cumhuriyeti'nin tarih içindeki yerine işaret olmaktadır. Ancak uluslararası ilişkiler açısından ve özellikle Türkiye'deki bazı sırların çözümünde ayrı bir öneme sahip Mahabat Otonom Cumhuriyeti'nin, zamanında, dar bir çevrenin dışında bilindiğini ve ilgi çektiğini söylemek zordur. Yıllar sonra, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlanmış iki kronolojik tabloda yer almamasına bakacak olursak, sonrasında da fazla bir iz bırakmıyor.² Fakat, belki de sırlar, bazı tarihsel olayların izinin olmamasından kaynaklanıyor, göreceğiz.

Sır, kavramsal tanımı gereği, ancak bir bilgi dünyasında mümkündür; cahiliye dönemleri için "sır" sözcüğünün bir anlam taşıdığını düşünmek çok zordur. Çünkü, sır'ı, bilgili bir çevrede lokal veya zaman zaman daha geniş bir kapalılık olarak anlıyoruz, açıldığında gerçeğe doğru bir hareketlenme sağlamak kapasitesindedir. Bilinçle üretilebileceğini de kabul ediyoruz.

Mahabat Cumhuriyeti'nden ilk kez söz edenin Archie Roosevelt Jr., olduğunu biliyoruz; o dönemde Tahran'da Amerikan askeri ataşesiydi ve Sovyet temsilcileri dışında, eylemli Mahabat'ı gören dört Baulı'dan, dört Amerikalı'dan birisidir ve hemen yayımladığı gözlemlerini de içeren incelemesiyle bu minyon ve efemer cumhuriyeti kalıcı yapabiliyordu. Roosevelt, Mahabat Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışını, kısa ve fırtınalı yaşamını, ansızın dağılmasını, "çağdaş Ortadoğu'nun en güçlü haber verici olaylarından birisi" olarak nitelendirmektedir;³ belki de analizi kendisinden daha çok önemli olan tarihler arasında yer alıyor, görmek durumundayız.

Rıza'nın tahttan feragata zorlanması da çağdaş Ortadoğu tarihinin son derece öğretici, ders-yoğun, episodlarından birisidir; değinmek imkanı bulacağım. Rıza, müttefikler yanında İkinci Dünya Savaşı'na girmemekte direnme-

1) William Spencer, *Political Evolution in the Middle East*, N.Y., 1962, s. 14.

2) B. Grun, *The Timetables of History*, N.Y., 1982.

J. Boudet, *Chronologie Universelle d'Histoire*, Larousse, 1997.

3) A. Roosevelt jr., "La Republique Kürde de Mahabad", G. Chailand (ed.), *Les Kurdes et Le Kurdistan*, Paris, 1981, içinde, s. 201.

sini, iç dinamiklerle ilgili nedenlerle birlikte, tahtını kaybederek ödemiştir. Kemal Paşa'nın yerine geçen İsmet Paşa da, tüm savaş boyunca, Batı liderlerine söz vermesine karşın ülkesini savaşın dışında tutmaya muvaffak oluyordu; hangi tarafın kazanacağından emin olamamak burada önemli bir etken olarak öne çıkıyor. Türk tarihi, Türk paşa ve yöneticilerinin bu alanda yenilgileriyle doludur; yenilgilerin onur kırıcı yenilgileri getirdiğini biliyoruz.

Türk diplomasisi, Kırım Savaşı'yla büyük bir başarı elde etmiştir; hem Rusya'ya karşı uzun yıllardan beri özlenen ve tarihin de sonucu olan bir başarı kazanıyor ve hem de izleyen Paris Konferansı'yla Avrupa camiası içinde bir yere kavuşuyordu. Kırım Savaşı'nda Türkiye, büyük Avrupa devletlerini, kendi müttefiki olmaya zorlayabilmişti; büyük reformatör Mithat Paşa, 1877 yılında bunu tekrarlayabileceğini ummak gafletine düştü ve bu hesapla, Rusya'ya savaş açtı. Batı devletleri Mithat'ın arkasından savaşmadılar. Rus askerleri, İstanbul'un banliyösü Aya Stefanos'a –şimdilerde Atatürk Havalimanı'nın bulunduğu yerdir– geldiler; Türkler, tarihlerinin pek az kaydettiği bir büyük utancı yaşamak zorunda kalıyorlardı. İzleyen Berlin Sözleşmesi'yle artık sanki Avrupa Birliği'nin bir vasalı durumuna geliyordu. Kırk yıl kadar sonra, gözüpek ve büyük yurtsever Enver Paşa, Almanya'nın kazanan taraf olacağından hiç kuşku duymuyordu; ortak bir zaferle, coğrafi olarak bir ölçüde daha doguya kaydırılmış olsa da, imparatorluğun eski genişliğe ve görkeme ulaşacağını umut ediyordu. İzleyen Mondros Mütarekesi ve anlaşma taslakları, Türklere, Anadolu'nun hiçbir talancısı ve fatihinin tenezzül etmediği İç Anadolu'yu bırakıyordu; Enver'in kaybedecek tarafa oynaması, altı yüzyıllık imparatorluğu tarihe gömüyordu. Kuşkusuz, böyle şematize edilmiş biçimde değil, ancak bütün bunların İsmet Paşa'yı sık sık verdiği sözden caydırmasını anlayabiliyoruz; üstelik Paşa, Kurtuluş Savaşı Ankara'sına bir kez gelip tekrar İstanbul'a dönerek, tereddüt dolu kişiliğini çok önceden göstermiş bulunuyordu.

1945 yılı Şubat ayında, Büyük Britanya, Türkiye'ye nota verdi ve Türkiye'nin taraf olmasını zorluyordu; kişilikli bir politikaya ne kadar uygundur, tartışılabilir. Ancak, Türkiye, bu nota üzerine, savaşın bittiği bir zamanda Almanya ve Japonya'ya karşı savaş açtı. Kırım Savaşı'nda, Avrupa'nın kendi yanında savaşmasını sağlayabilen Türkiye, Türk-Rus Savaşı'nda bunu tekrarlamıyor ve güçlü ve hırslı Rusya'nın karşısında yalnız kalarak perişan oluyor-

yamıyor ve güçlü ve hırslı Rusya'nın karşısında yalnız kalarak perişan oluyordu, buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı'nda kaybedecek tarafı tutmak talihsizliğini yaşamıştı; şimdi, kazananlar dünyasında yalnızdır. Batı, Türk yönetenlerinin sözlerine güvenilirliğini tartışmalı buluyordu ve Türk yönetenleri, Batı'nın, komşu İran'da devlet başkanını istifaya zorlamış olmasından kaygılıydı. Savaşın bittiği bir zamanda, Türkiye bir savaşa muhtaç görünüyordu.

Tarih, bütün toplumsal disiplinlerin en materyalist olanıdır; tesadüflerin ya da tanrısal lütuflarını tarihin gelişiminde ve yazımında bir yeri olmayacağını düşünmek zorunluluğu var. Ancak, böyle bir ihtiyaç kavşağında, 7 Haziran 1945 tarihinde, Moskova'da yapılan, Sovyet Dışişleri Bakanı ve Türk Sefiri Sarper görüşmesinden bir süre sonra, Ankara'nın, Molotov'un bu baş başa görüşmedeki bazı sözlerini bir savaş tehdidi olarak değerlendirdiğini ve böylece propaganda ettiğini görüyoruz. Gerçekten, bu görüşmede, Molotov, Türkiye'nin önüne ancak savaşla karşılık bulacak bazı isteklerle çıktıysa, bunu ülke yönetenleri açısından bir tanrısal lütuf saymak durumundayız. Savaşa muhtaç Türk yönetimi, savaş için bir pretexte bulmuş olmaktadır; zamanlıdır, ancak, gerçekçi midir sorusu ortadadır.

1920 yılının başında, bugünkü sınırlara göre doğuda, Türkiye Komünist Partisi Genel Sekreteri Suphi'yle batıda sosyalizan Ethem partizanları'nın tasfiye edildiği bir zamanda Kemal Paşa liderliği, savaş kabiliyeti konusunda, uzun yıllardan beri süren savaşlardan yorgun ve savaşmaya isteksiz Anadolu halkına güven ve moral vermek zorundaydı. Böyle bir ihtiyaç anında, Birinci İnönü Savaşı ve ilan edilen zaferini benim bir kesinlik değil, ancak bir hipotez olarak kabul ettiğim bilinmektedir. Bu hipotez üzerine yaptığım araştırmalar, kuşkusunun kesinkes haklı olduğunu ortaya çıkarmıştır; daha da önemlisi, kesin sonuç bir hipoteze çevrilince, bunun, pek çok komutan tarafından ima edildiğini veya ileri sürüldüğünü de saptamak imkanı buluyorduk. Aklımız kesinlikle yüklendiği zaman göremiyorduk ve hipotez, aklımızı özgürleştiriyordu. Bilimsel bir dünyada, Molotov-Sarper konuşması sonrasında yaratılan fırtınaya da benzer bir biçimde yaklaşmak zorunluluğu ortaya çıkıyordu.

İkinci Dünya Savaşı'nın bittiği bir zamanda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den "üs ve toprak istediği" kesin inancını hipoteze çevirdikten sonra üç kanıttan söz etmem mümkündür; bunların bazılarım, daha önceki çalışmalarım, ayrıntılarıyla analiz etmiş durumdayım, yine bilindiğini varsayıyorum.

Bunlardan birincisi, Moskova'daki Türk diplomatlarının çalışma üslupları hakkında da bilgi sağlamaları nedeniyle çok öğreticidir. Bu vesileyle, Türk Büyükelçisi Selim Sarper'in, Molotov'la yaptığı görüşmeyi kendi ülkesine bildirmeden önce Moskova'daki Amerikan Büyükelçisi Averell Harriman'a anlatmış olduğunu keşfediyorduk. Çünkü yıllar sonra gizliliği geçtiği için açıklanan Amerikan diplomatik yazışmaları, Harriman'ın, Sarper'in kendisine anlattığı görüşmeyi son derece ayrıntılı bir biçimde Washington'a bildirdiğini ortaya çıkarmıştır. Bu belge, Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'den toprak ve üs istemesinin söz konusu olmadığını ve Molotov'la yapılan konuşmada bu yönde bir imanın bile bulunmadığını gösteriyordu; net bir durum var.

Ankara'nın "toprak ve üs talebi" üzerine, 1945 yılı ortasından itibaren içeride ve dışarıda yürüttüğü büyük kampanya, zamanında, Batı merkezlerinde ilgi çekmiyordu; bunu biliyorduk, ancak, nedenini çıkaramıyorduk. Benim bulgularım buna da açıklık getirmiştir; Batı, böyle bir tehdidin olmadığını birinci elden biliyordu ve ayrıca, minyon Kürt Cumhuriyeti'yle arşivlerden yeni çıkartılan bir telgraf da Batı dışişleri bakanlıklarının böyle bir tehdidi ciddiye almamaları sonucunu sağlamaya yetiyordu. Türk diplomasisi, kendi büyükelçisinin, kendi senaryosunu zora sokacak ve yurt sevgisiyle hiçbir biçimde bağdaşmayacak adımlar attığını 1 herhalde bilmiyordu; yine de ısrar etmiştir ve sonuç almıştır.

Ben de ısrar ediyordum, Türkiye Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde de, Türk savını doğrulayacak hiçbir işaret bulunmadığını biliyordum.² Bununla birlikte, Türkiye'de, bu kristalize gerçeğe direnç de tümüyle kırılmıyordu; böyle bir tehditte, iktidara dokunamayışının bir jüstifikasyonunu bulduğu için, "sol entelijansiya" en çok direnenlerin başında yer alıyordu.

1) Türkiye'nin faşist Almanya'yla flört ettiği ikinci Dünya Savaşı yıllarında Ankara'da Matbuat Umum Müdürü olan Selim Sarper'i, 1960 27 Mayıs'ındaki "Devrim"le askeri idarenin dışişleri-bakanı olarak görüyoruz. Ancak Sarper, ihtilal komitesinin ilan ettiği ilk bakanlar kurulu listesinde yer almıyordu; altı saat sonra, ilan edilen zamanın deniz kuvvetleri komutanı ve daha sonraki yılların cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün yerine, bakanlık koltuğuna oturuyordu. Diğer çalışmalarında, bunu, Washington'ın müdahalesine bağlamış bulunuyorum; hem bir ödüllendirmedir ve hem de Dışişleri Bakanlığı koltuğu, savaş yıllarından sonra, Washington'ın alanına giriyordu, bunların tartışılması için diğer çalışmalarına bakılabilir.

2) Türkiye her zaman sürprizlerle doludur; yazdıklarım, çıktıktan zaman, Türkiye aydınında bir deprem etkisi yapıyordu ve Osmanlı'dan beri aydın ve diplomat bir aileden gelen bir akademisyen okurum, benim için, Türk Dışişleri Bakanlığındaki yakınları vasıtasıyla, bakanlık arşivlerinde bir araştırma yaptırmıştı. Aynı zamanda aynı üniversitede öğretim üyeliği yaptığımız bu arkadaşım, Türk dışişleri arşivinin tümüyle beni desteklediğini bana aktarmıştı. Ben, bu bilginin desteğiyle, Türk tarihçi ve diplomatlarını beni yalanlamaya davet ediyorum; ne yazık, yalanlayabilenin olmadığını biliyoruz.

Yalnız, Sovyet düzeninin yıkılması, bu tehdit senaryosunu tümüyle ortadan kaldırmıştır; çünkü, yerine geçen yönetim, Sovyet dönemini kötüleyecek hiçbir fırsatı kullanmaktan geri kalmıyordu ve Sovyet yöneticilerinin kusurlarını hep açıklarken böyle bir tahrikten hiç söz etmiyorlardı. Ayrıca Türk bilim çevrelerine, Türkiye'yle ilgili arşivleri açtıklarını ve kopyalarını verdiklerini biliyoruz. Türk bilim çevreleri de, Türk dış politikasını haklı çıkartacak bir çalışma imkanından yararlanamıyordu. Moskova'da telaffuz edilmiş bir tehdit ya da toprak ya da üs istemi olmadığı kesindir.

Peki, Moskova'dan diplomatik kanalla gelen bir tehdit olmamasına karşın, Ankara'nın bir tehdit kaynağı yok muydu? Artık şimdi kesinlikle var olduğunu söyleyebiliyoruz. Bu bölümde bundan sonra yeniden kuracağım tarih, tam bu sırada, İran'da, Türkik Azerilerin nüfusu oluşturduğu Tebriz'de ve Kürtlerin yaşadığı Mahabat'taki oluşumları, "otonom cumhuriyetleri" Ankara'nın tümüyle tehdit saydığını, bunları içselleştirdiğini, kuşkusuz bunları Moskova'ya bağladığını, umuyorum, büyük bir netlikle gösterecektir. Ankara'nın, Mahabat'ta ilan edilen minyon Kürt Cumhuriyeti'ni, Moskova'nın Ankara'dan toprak istemesi biçiminde algıladığından artık hiç kuşku duymuyoruz. Türk yöneticileri, Doğu sınırına bitişik topraklarda, üstelik kendi topraklarında akrabaları bulunan kavimler tarafından, Moskova yanlısı otonom cumhuriyetler ilan edilmesini, bunu hemen izleyen zamanda da, Batı sınırında, Elenler Ülkesi'nde komünistlerin öncülüğünde bir iç savaşın patlamasını, hem panikle ele alıyordu ve hem de bunu yeni bir dünya savaşı için değerlendiriyordu.

Soğuk savaşın patlaması, Türk diplomasisinin büyük başarısıdır. Burada Türklerin ve diplomasisinin rolünü görmemek, hem türkolojinin ve hem de dünya soğuk savaş yazınının, büyük bir zaafıdır; sırlardan birisini burada açıyoruz.

Genellikle ılımlı İsmet Paşa'nın bu sırada militan bir savaşçı olarak hareket etmesinin nedenleri arasına Rıza'nın yazgısını da koyabiliriz; müttefikler tarafında savaşa girmemekte direnen Şah Rıza, rızaist reformlardan sonra, müttefikler tarafından tahtından atılmıştı, peki Türkiye? Kuşkusuz ismet Paşa bir üçüncü ve sıcak savaş peşinde koşuyordu ve istediği soğuk savaş değildi. Ruhsal hastalar hariç, insanların, bilmediklerini isteme âdetleri yoktur ve o zamana kadar "soğuk savaş" keşfedilmemişti; bilinmiyordu.

Türkiye'nin önemli katkısıyla insanlığın payına düşen budur. Herhalde, Rıza'nın tahtından indirilmesinin tek nedeni, İran'ı savaşın dışında tutması değildi; rızaizm, despotik bir düzendi ve büyük acılarla realize ediliyordu. Rıza'nın giysi devrimi ve özellikle külâh-ı pehlevi, idam sehpalarıyla yürürlüğe konuyordu; pehlevi şapkasının siperinin olması, namaz kılarken secdeye yatmakta güçlükler yaratıyordu. Peçenin yasaklanması da İranlı roman yazarı Hidayet'in Hacı Ağa romanında gayet güzel çizildiği üzere, cami ve pazar partisinin tepkisini çekiyordu. Rıza, bunları, en acımasız bir biçimde bastırmaktan çekinmemiştir.

Brütalite vardı, halk tepkisizliğe mahkum olmuştu. Fakat yine de tehlikenin tümüyle yok olduğunu söylemek mümkün görünmüyordu; Abrahamian, Rıza'nın düşüş nedenlerini analiz ederken, müttefiklerin Rusya'ya bir koridor açma planları, petrol tesislerini güvenceye alma istekleri yanında, genç subayların bir darbesinden korkulmasını da kaydetmektedir; Almanya yanlısı bir radikal darbe ihtimali bulunuyordu.¹ Daha sonraki gelişmeler bu ihtimalin küçümsenemeyeceğini göstermiştir.

İran üzerine çağdaş bir monografinin Fransız yazarları, Şah'ın düşüşü vesilesiyle, çok güzel not ediyorlar; bir diktatörlüğün devrildiği yer ve zamanlarda, hesapların görüldüğüne, skandalların açıklandığına ve deş geöliers prirent la place de leurs pisonniers, zindancıların mahkumların yerini almalarına değiniyorlar, İran'da da olan budur.² Hapishaneden çıkan komünistler, marksizme dayanan ve Sovyetler Birliği'yle dostluğu yüksek tutan, ancak, adı "Tudeh" olan, kitle demektir, bir parti kuruyorlar; Tudeh'in, hızlı gelişmesi ayrı, daha sonraki yargılamalar, silahlı kuvvetler içinde de çok büyük taraftar ve militan bulduklarını gösteriyordu. Rıza'nın düşüşüyle İran'ın, güneyinin Büyük Britanya ve kuzeyinin Sovyetler Birliği kuvvetleri tarafından işgal edilmesi eş tarihlidir; 1941 Ağustos ayındaki işgale İran kuvvetleri mukavemet göstermediler.

1) *İsmet Paşa'nın son zamanlarda sırdaşı, Milli Eğitim Bakanlarından Necdet Uğur, Kemal Paşa'nın döneminde, ordu içinde Kemal Paşa'ya karşı gelişmiş bir darbe hazırlığı olduğunu ve İsmet İnönü'nün katılmasının istendiğini ve İsmet Paşa'nın bunu önlediğini kendisine anlattığını, bana anlatmıştı. Diğer yandan, ikinci Savaş sonuna doğru Velidi Togan'ın Almanya'yla işbirliği halinde darbe hazırlığından tutuklanıp yargılandığını, daha önce görmüştük. Validov'la birlikte yargılananlar arasında, daha sonraki yıllarda, Türk faşizminin örgütleyen Üsteğmen Alparslan Türkeş de bulunuyordu. Albay Türkeş, 27 Mayıs askeri müdahalesinin bildirisini radyodan okuyan subaydır ve 27 Mayısçıların bir bölümünün kendi tarihlerini, savaş yıllarına götürdüklerini biliyoruz.*

Türk ordusundaki ihtilalci cuntalar, en azından, o dönemde başlamaktadır.

2) *J. P. Digard - B. Hourcade et J. Richard, L'han..., op. cit., s. 98.*

Ülkesini terk etmeyi kabul eden Rıza'nın yerine, bir ara Londra'da yaşayan Kaçar prenslerinden birisinin geçirilmesi düşünülüyse de, Türk Kaçar aşiretinden bu prensin Farsçasının zayıf olması bunu engellemiştir. Böylece taht, 1979 yılında, nihai ve kalıcı olarak devrilecek olan Rıza'nın oğlu Muhammet Pehlevi'ye düşüyordu işgale ve İran'ın, müttefikler lehine, 1943 yılında savaşa katıldığını ilan etmesine karşın, toplumsal ihtilafların ön plana çıktığı bir dönem başlamıştır. Merkezi Mahabat olan Kürt yöreleri, bu dönemde ve bu işgalden üç açıdan yararlı çıkıyordu: Birincisi, Kürt bölgesi, iki işgal bölgesinin arasında, söz uygunsa, bir no man's land oluşturuyordu, ikincisi, işgale mukavemet etmeyen İran ordusundan pek çok birlik, ellerindeki silahları satışa çıkarıyordu; silaha düşkün Kürtlerin ilk ve en çok alıcı olduklarını tahmin etmek zor olmamalıdır. Üçüncüsü, Sovyetler Birliği kuvvetlerinin Kuzey İran'ı işgal etmesi, İran Kürtleri'ne kuzeyle ticaret yapmaları ve görece olarak hızla zenginleşmeleri imkanını da getiriyordu; silahlanma işinin finansmanı da kolaylaşmıştır.

Irak, İran ve Türk sınırlarına yakın Kürt bölgesinde, Tudeh'in bir gelişme gösteremediği kaydedilmektedir; bunda Kürtlerin hayvancı ve çiftçi olmalarının ve Şah zamanında olsa da İranilerin, Kürtleri, "Dağ İranileri" sayarak aşağılamalarının etkisini tahmin etmek zor değildir, genellikle böyle oluyordu. İşte böyle bir ortamda, 1943 Ağustos ayında, Mahabat, genç Kürtlerin bir araya gelerek Komala-i Jizn-i Kürde, Kürt Gençlik Derneği'ni kurmalarına tanıklık ediyordu; daha çok kültürel aktivitelere yöneliyordu. Ancak dernek, Musul, Kerkük, Erbil, Süleymaniye türünden Irak kentlerinde de şube açmakta gecikmiyordu; Tahran'daki Amerikan askeri ataşesi Roosevelt Jr., "en Turquie, ou toute activite nationaliste kürde est un erime passible de mort", Türkiye'de de bir şube açıldığını bildirmektedir. Komala, pan-kürdist bir eğilimin işaretlerini veriyordu.

Ervand Abrahamian'ın Büyük Britanya arşivlerinde okuduğuna göre, daha sonraki yıllarda Iranolog Ann Lambton, 1944 yılında bölgeyi Tahran'daki İngiliz delegasyonu adına tarayınca, raporunu "From Tabriz to Mahabat, the towns and villages were full of heavily armed Kurds" diye yazıyordu; bütün bölge, Tebriz'den Mahabat'a kadar tamamen silahlı Kürtlerin kontrolündedir.¹ Bölgede İran jandarma veya polisinin izine rastlanmıyor; Ann Lambton, konuştuğu Kürtlerin hepsinin, büyük bir heyecanla, Kürt bağımsızlığından söz ettiklerini de kaydediyordu.

1) E. Abrahamian, Iran Behveen Two Revolutions, op. cit, s. 175.

Aynı yılda, Türkiye'yi de ilgilendiren ve en azından birisinin Türk istihbaratı tarafından bulunduğunu düşünebileceğimiz iki önemli gelişme ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi, Irak, İran ve Türkiye'deki Kürt şefleri arasında bazı öngörüşmelerden sonra, 1944 yılı Ağustos ayında, Dalenper Dağı'nda bir konferansın toplanmasıdır. Bu konferansa, Komala Kasım Kadri'yi, Irak Kürtleri Şeyh Ubeydullah'ı ve Türkiye Kürtleri de Molla Gazi Vahab'ı yolluyordu. Sonuçta, kürdolojide, Peyman-i Se Sinur adıyla bilinen, "Üç Sınır Paktı" anlamındadır, bir anlaşma imzalanıyordu. Buna göre üç devletin Kürtleri her durumda imkanlarını birleştirmeyi, karşılıklı yardımlaşmayı taahhüt ediyorlardı; amaç, Büyük K... idi.

Konferansın hemen arkasından bir haritanın ortaya çıktığı görülmektedir; mademki, bir birleşik K... öngörülüyor, haritası da olacaktır, böyle düşünüldüğünü anlıyoruz. Haritanın, Londra'da İngilizler tarafından veya Beyrut'ta Kürt Derneği'nce hazırlanmış olduğu yollu iki nazariye var; ikincisi, Bedirhan Ailesi'nin ikameti nedeniyle daha politik sayılıyordu. Her nasıl olursa olsun, harita hazırlanmış ve pakt imzalanmıştır; Kürtlerin silahlandığıysa pek çok kaynak tarafından teyit edilmektedir.

Bu zamana kadar Gazi Muhammet'in Komala'yla hiçbir ilişkisinin olmadığı kesindir; Komala, temayüz eden bir liderden yoksundu ve bunun bir tercih olduğunu anlıyoruz. Ancak aynı yılda, içlerinden önemli bir itiraz yükselmesine karşın, Gazi Muhammet'in, derneğe davet edildiğini görüyoruz; ilhamın nereden geldiğini bilmiyoruz. Gazi, Mahabat'ın en saygın ailesinin başı ve dini lideriydi, kardeşi, İran Parlamentosu'nda mebus olarak bulunuyordu. Bu dönemde Mahabat'ı ziyaret eden ve kayıt bırakan tek yabancı olan Amerikan ataşesi Roosevelt, Gazi'nin karşılaştığı insanları etkileyen bir kişiliği olduğunu yazmaktadır; o sırada elli yaşlarında, hep bir eski ve askeri palto giyen, sofı yüzlü, seyrek sakallı, mide rahatsızlığından yüzü sarımsı birisi olarak tanıtıyordu. Küçük çalışma odası en çok gramer olmak üzere kitaplarla dolu; Rusça ve İngilizce, kuşkusuz Farsça ve Kürtçe bilen Gazi Muhammet'in yabancı dillere meraklı olduğunu haber vermektedir. Şeyh Sait, Şeyh Ubeydullah ve Molla Mustafa gibi nakşibendi tarikatı mensubu Gazi'nin, kurduğu cumhuriyette, Mahabat'ta yaşayan Yahudilerden bakan yapması ilgi çekicidir. Mahabat, Kürtler tarafından sahnelenen ilk operaya tanıklık etmiştir.

Gazi'nin Komala'ya katılması olayların gelişmesini hızlandırmakta gecikmemiş, artık Komala, doğal ve ruhani liderini bulmuştur, ancak hızlanışın dinamiklerini görebilmek için bu sırada İran Azerbaycanı'nda ve merkez Tebriz'deki politik olaylara bakmamız zorunlu olmaktadır. 1945 yılı sonu, İran'ın kuzeyinde, birbiriyle iyi ilişkilerde olmasa da, iki "otonom cumhuriyet" dünyaya geliyordu; İran'ın bölünmekte olduğu izlenimini almak mümkündür ve tam bu sırada, neredeyse günü gününe Türkiye'de büyük bir komünizm tehlikesinin keşfedildiğini, en az iki yıl süren bir "sağ terör" uygulandığını görüyoruz.

Amerikalı G. Lenczowski'nin çalışmasının adı pek çok çağrışımla yüklüdür; *Russia and the West in Iran 1918-1948* adını taşıyan bu kitaba alt başlık olarak da, "Büyük Güçler Rekabeti Üzerine Bir Çalışma" biçiminde bir açıklayıcı ibareye de yer vermektedir. Lenczowski, 1945 yılı Ağustos ayında, Tudeh'in, Tebriz'de bir "prova" yaptığını, "Sovyet birlikleri tarafından korunan" Tudeh silahlı militanlarının pek çok hükümet binasını işgalle kentte ve çevresinde yönetime el koyduğunu yazıyor; yeteri kadar endişe verici sayabiliriz.² Ancak bir süre sonra Tudeh'in ele geçirdiği binaları boşaltmasına tanıklık ediliyor. Sevindirici, yalnız uzun sürmüyor, çünkü, Cafer Pişevari sahneye çıkmıştır.

Azeri Pişevari'nin, Kuçuk Han tarafından kurulan İran Sovyet Cumhuriyeti'nde önemli bir rol aldığına işaret etmiştim; Sovyet vatandaşı olarak öldüğünü biliyoruz. 1943 yılında yapılan seçimde, Tebriz'den mebus seçilmişse de Tahran, Pişevari'yi kabul etmiyor; Pişevari'nin Tebriz'de yeniden sahneye çıkışının etkisi, kendisini, Tudeh'in bölge örgütlerinin ayrılarak, Fırka-ı Demokrat-ı Azerbaycan adıyla yeniden kurmasıyla gösteriyordu. Azerbaycan Demokrat Partisi, ilk defa 1921 yılında Hiyabani tarafından kurulmuştu; tarihle bir bağlantı kurulmak istendiğini düşünebiliriz, en azından düşünülmüştür.

1941 yılında İran'ı işgal eden müttefikler, İngilizler ve Sovyetler, savaş bit-

1) Paris'te Doğu Dilleri Enstitüsü'nde Sorani öğretmenim Halkaut Hakim, doktora çalışmasında, nakşibendi tarikatının yüz elli yıl kadar önce Buhara ve Semerkant'ta doğduğunu ve buradan Batı'ya ve Doğu'ya, Hindistan'a doğru yayıldığını yazmaktadır. Osmanlı topraklarına getiren Mevlana Halit adlı bir Kürt'tü ve çalışmasından Kadiri olan Mahmut Berzenci'nin dışında, önde gelen Kürt şeflerinin hep Nakşibendi tarikatı mensubu olduğunu öğreniyoruz.

H. Hakim, *Confrerie des Naqshibendis au Kurdistan au XIX e siecle*, These de doctorat, Paris, Juin 1983, s. 24 ve 7.

2) G. Lenczowski, *Russia and the West in Iran 1918-1948*, A study in Big Power Rivalry, N.Y., 1949, s. 286.

1941 yılında İran'ı işgal eden müttefikler, İngilizler ve Sovyetler, savaş bittikten sonra bölgeyi boşaltacaklarını da taahhüt ediyorlardı; Büyük Britanya Dışişleri Bakanı Bevin, Eylül 1945 tarihinde Moskova'ya gönderdiği bir notayla, petrol bölgesindekiler hariç, İngiliz kuvvetlerinin, aralık ayına kadar çekilmiş olacağını haber veriyordu; fakat Lenczowski, aynı yılın ekim ayında bölgede yeni Sovyet askerleri dolaştığı rivayetini kaydetmektedir. Her ne olursa olsun, bu dönemde, Pişevari demokratlarının aktivitelerini artırdıklarını, Azeri Türkçesi'nde eğitim istediklerini biliyoruz. Demokratlar Kasım 1945 tarihinde bir kongre topluyorlar ve 12 Aralık 1945 tarihinde, başında Pişevari'nin bulunduğu, bir Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti ilan ediyorlardı; resmi dil Türkçeydi ve hemen milis kuvvetlerinden bir halk ordusunun kurulmasına, devlet arazisinin ve zengin ağaların topraklarının yoksul köylülere dağıtılmasına karar veriliyordu, yeni bir dönem başlamıştır.

İran'da Arfa Ailesi, şahlık düzenine yüksek rütbeli subaylar -bunlar içinde genelkurmay başkanları da var- vermiş olmakla tanınmıştır. Mahabat'ın bastırılmasında da önemli görevler üstlenen General Arfa, Azerbaycan Meclisi'nin bu önemli toplantılarına, Gazi'nin, başlarında kuzeni Saif Gazi'nin bulunduğu bir heyeti gönderdiğini bildiriyor. Arfa'ya göre bu Sovyetler'in işidir.¹ Arfa, ayrıca, 17 Aralık 1945 tarihinde, başta Mahabat pek çok kent ve kasabada, İran bayrağının indirildiğini ve yerine Kürt bayrağının çekildiğini de ileri sürmektedir; Otonom Kürt Cumhuriyeti'nin ilanından bir ay kadar öncesine isabet ediyor.

Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti'nin aralık ayında ilan edilmesi ve Mahabat'ta İran bayrağının yine bu ay ortasında indirilmesine karşın, İranoloji, isyanın daha önce başladığı konusunda kuşku bırakmıyor. Rıza Ghods, Tebriz'de, kasım ayı ortasında, parti üyelerine ve köylülere silah dağıtıldığını ve aynı ay içinde başkaldırının başladığını yazıyor, buradaki anlatım açısından önemlidir.² Çünkü 4 Aralık 1945 sabahı, başta İstanbul, Türkiye'nin önemli kentleri büyük bir komünizm keşfiyle uyanıyordu; İstanbul'da nüfuzlu Temin gazetesinde, Osmanlı döneminden kalma tanınmış gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın, ansızın tespit edilen komünizm tehlikesi karşısında "Kalkın Ey Ehl-i Vatan" diye yazıyordu.

1) Hasan Arfa, *The Kurdes - An Historical and Political Study*, 1968, Oxford U. P., s. 84.

2) M. Reza Ghods, *Iran in the Twentieth Century*, op. cit., s. 141.

Bazen kemalist rejimin basın dünyasında savcısı olarak da nitelenen milletvekili Yunus Nadi'nin Cumhuriyet gazetesi, savaş boyunca Almanya yanlısı bir yayından sonra, yine 4 Aralık tarihli nüshasının birinci sayfasında, "G" harfinin altüst edilerek bakıldığında, orak-çekice benzediğini duyuruyordu; "G", Görüşler adıyla çıkan bir aydın dergisinin başharfidir ve o gün, gizli servislerin kontrolünde olduğundan kimsenin kuşku duymadığı Milli Türk Talebe Birliği'nin düzenlemesiyle, üniversite gençliği ve bunlara katılan yoksul yığınlar, Görüşler dergisiyle günlük Tan gazetesini yerli- bir ediyorlardı; Türk siyasi tarihinde "Tan Olayları" olarak adlandırılan büyük sağ terörün başlangıcı budur.

Tan hiçbir zaman komünist bir gazete değildi; yeni kurulan Demokrat Parti'ye yakın, ancak solla bağlantılı bir kadroya sahip bulunuyordu, "Serteller" adıyla Tan hep birlikte anılmıştır.1 Publisist Sabiha ve kocası Zekeriya Sertel, linç edilmekten kurtuldukları bu günde, yirmi yıla yakın bir zaman-ıdan beri, Türkiye basın camiası içinde yer alıyorlardı; linçten kurtulmalarına karşın ceza davalarıyla taciz ediliyorlardı. Fazla dayanamadılar ve Türkiye'den ayrıldılar. Bu, Türk basınına progresist veya sol sütunun tasfiyesi anlamındadır. Ayrıca bunu, Nâzım Hikmet için açılan ve Nâzım'ın çok uzun yıllar hapse mahkumiyetiyle sonuçlanan "Donanma Davası" ve "Harbiye Davası"yla birlikte düşünmek durumundayız; iki dava da, deniz ve kara kuvvetlerinde genç subayların, hümanist ve sosyalizan edebiyatla bağlarını kesme amacına yöneliyordu, başka tasfiyeler de var. Bunları ele almak üzere, otonom cumhuriyetler anlatımını tamamlamak istiyorum. Gazi, 22 Ocak 1946 tarihinde, Mahabat'ta Çahar Çırağ Meydanı'nda, Otonom Kürdistan Cumhuriyeti'ni ilan etmekte gecikmiyordu. Bu ilan üzerine, bir Sovyet generali üniforması giymiş Saif Gazi'nin, Muhammet'i, Kürt Cumhuriyetinin Başkanı olarak selamladığı kaydedilmektedir; Kürtlerin ilk ve son derece kısa ömürlü cumhuriyeti işte böylece dünyaya gelmiş oluyordu.

1) Yahudi dönmesi bir ailenin pek güzel kızı olan Sabiha, Cumhuriyet döneminin en ilginç ve mücadeleci kadınlarından birisiydi; Kurtuluş Savaşı günlerinde ülkede mücadele etmek yerine, muhtemelen kendisi de dönme ve büyük şöhret Halide Edip Adıvar'ın aracılığıyla, Amerika'ya eğitime gittiler, gitmeden önce Zekeriya'yla evliydi. Amerikan eğitilmiş Zekeriya, dönünce, Yunus Nadi'yle Cumhuriyet gazetesini kurduysa da, Nadi'yle anlaşamayınca ayrıldı, yeni yayınlar peşin-ıde koştüğünü biliyoruz. Sabiha ve Zekeriya'nın otuzlu yıllara doğru çıkardıkları Resimli Ay, Amerikan Illustrated Monthly'nin kopyasıydı ve bir gün işsiz kalan Nâzım Hikmet'e iş vererek, bilmeden, ünün kapısını açıyordu. Nâzım Hikmet, en büyük polemiklerini burada yaptı ve Resimli Ay'ı üne kavuştururken, Resimli Ay da Nâzım'ı doğuruyordu. Nâzım'ı, asıl Resimli Ay'ın çocuğu saymak yerindedir.

Sabiha ve Zekeriya, Tan baskınında ölümden kurtuldular, ancak çok geçmeden hapisten kurtulamayacaklarına karar vererek ülkeyi terk ettiler. Yaşamlarını başka topraklarda tükettiler; Türkiye düzenine de insanları ülkesini terke zorlamanın en etkili bir cezalandırma yolu olduğunu öğretiler.

tedir; Kürtlerin ilk ve son derece kısa ömürlü cumhuriyeti işte böylece dünyaya gelmiş oluyordu.

Gazi, minyon cumhuriyetini ilan etmeden önce, Sovyet Azerbaycanı'na gitmiş ve Başbakan Cafer Bagirov'la görüşmeler yapmıştı. Sovyet Azerileri'nin hem Tebriz'de ve hem de Mahabat'taki otonom cumhuriyet denemelerini desteklediklerinden hiçbir kuşku bulunmuyor, ancak ne ölçüde, bu tartışmalıdır. Bagirov'un, Moskova'daki yöneticilerden çok daha militan bir destekçi olduğu görülmektedir; ancak Gazi'yi, Irak ve Türkiye'de sosyal mücadele ilerlemedikçe bağımsız ve birleşik bir Kürt cumhuriyeti konusunda uyardığını biliyoruz. Yalnız Gazi'nin ve çevresinin bu uyarıları anladıklarını söylemek zordur; deneyimsizlikle birlikte kendilerini koyuverdikleri heyecan dalgası içinde, Sovyetler Birliği'nin arkalarında olduğuna inandıklarını görüyoruz. Böyle bir ham inancı ağır bir biçimde ve yaşamlarıyla ödediler.

Iran'ın işgaline izin veren 1941 Antlaşması, savaş bittikten sonra yabancı kuvvetlerin çekilmesini istemek konusunda, Iran'a hak ve imkan tanımıştı; Iran'ın başvurusuna karşın ve antlaşma hükmünün gereği olarak Sovyetler Birliği'nin kuvvetlerini, en geç 2 Mart 1946 tarihinde geri çekmesi gerekiyordu, fakat, Sovyetler'in oralı olmadığı gözleniyordu. Bunun üzerine, 4 Mart 1946 tarihinde, Londra Moskova'ya verdiği notayla Sovyetler Birliği'nin kuvvetlerini çekmesini istiyordu; aynı notanın iki gün sonra, Washington tarafından tekrarlandığı bilinmektedir.

Iran ile Türkiye birbirinden ayrı mı? Mart ayının patlamak üzere olan soğuk savaşta bir yeri var. 23 Mart 1946 tarihinde, daha önce binaları tahrip edilen, kendileri linç olmaktan kurtulan *Tan* gazetesi mensupları, Sabiha ve Zekeriya Sertel, veteran politikacı Cami Baykut ile gazeteci ve yayıncı Halit Lütü Dördüncü, hapis cezalarına mahkum oluyorlardı. Türkiye hem kendi basınında temizlik yapıyor ve hem de düvel-i muazzama'ya ülkede ciddi bir tehlike olduğunu göstermeye çalışıyordu; usûlü, budur.

Burada kalmadığını görüyoruz; 5 Nisan 1946 tarihinde, USS Missouri Zırhlısı, İstanbul'a girmiş durumdadır, hareketinin önceki ay başlaması gerekiyor. Görünüşe göre bu ziyaretin amacı, Washington Sefiri Münir Ragıp Ertegün'ün cenazesinin getirilmesidir. Yalnız hem aileden böyle bir istek olmadığı, hem de Ertegün'ün daha önce ölmüş olduğu, hep karanlıkta tutulmuştur, bunun için, Ertegün'ün mezarı açılarak kemikleri getiriliyordu.¹ Amerikan

Hükümeti, Ertegün'ün kemiklerini getirecek zırhlının korunması için önce Atlas Okyanusu'ndaki Sekizinci Filo'nun refakat etmesini uygun bulmuştu; ancak Amerikan arşivlerine göre, İran'daki olaylar nedeniyle, gerginleşen Amerikan-Sovyet ilişkilerinin o günkü durumunda bunun aşırı provokatif sayılacağı değerlendirilmedi yapılmıştı. Kemiklerin, iki Amerikan kruvazörü eşliğinde taşınmasına karar veriliyordu, öyle yapıldığını biliyoruz.

O günkü İstanbul basınını yeniden izlemek çok öğreticidir, bayram sevincini aktarma çaresizliğini kabul ediyorum. Birçok gazete ve bu arada *Cumhuriyet*, İstanbul önünde demir atmış gemilere muhabir çıkartmayı büyük gazetecilik başarısı olarak gösteriyordu; zırhlı ve kruvazörlerin yanındaki kayıkların fethe geldiklerini algılayabilmek çok zordur. Esir düşmek üzere oldukları zamanda kendilerini fatih sayan insanların trajik temsiliyle karşılaşılıyordu. Böyle bir bayram gününde, tavernaların dansçı çingene güzellerini sahillere toplayarak Doğu'nun ünlü göbek danslarını yaptırdıklarını, gazete fotoğraflarından, hatırlıyoruz. Gazeteler, Pera'da "iyi kalite" genelevlerin bulunduğu Abanoz Sokağı'nın da boyanarak bayramlıklarını giydiği ve Amerikan bahriyelilerinin vizitleri sırasında, Türk bekar erkeklerinin çevreden uzak tutulduğunu haber verdiler. İstanbul'un süslenme ve sevinç orgy'sine, bir de elli yıl kadar önce, Almanya İmparatoru'nun ziyareti nedeniyle tanık oluyorduk. Öyle ya, şairlerimiz, İstanbul'a hep "Kahpe Şehir" diyorlardı, bunların bir etkisi var mı, bilemiyorum.

Missuri Zırhlısı'nın iki savaş gemisi eşliğinde İstanbul'a demir atması, Türkiye'nin artık Amerika Birleşik Devletleri'nin koruyucu şemsiyesinin altına girdiğinin habercisidir; bunu kodifiye edecek olan Truman Doktrini'nin, bu tarihten bir yıl kadar sonra, ilan edildiğini biliyoruz. Truman Doktrini, Türkiye ve Yunanistan'ı, komünizme karşı Amerikan koruması altına alırken, soğuk savaşın resmi ilanını da yapmış oluyordu; Türkiye "sıcak" olmasını istiyordu, "soğuk" da olsa, bir büyük savaş patlamıştır ve bunda Türk diplomasisinin rolü ve başarısı çok önemlidir.

Peki Sovyet diplomasisi? Öyle görünüyor ki, Sovyetler, sadece tahrikle yetindiler ve efektif yardımdan uzak durdular. Her iki otonom cumhuriyetle

1) Amerikan yanlısı diplomat Ertegün, çocuklarını, Amerika'da "iyi" Amerikalıların okuduğu okullarda "iyi" Amerikan yurttaşı olacak bir biçimde yetiştirmeye özen gösteriyordu. Yaşadığımız günlerde sık sık Türk lobisi içinde adını duyuran plak şirketi sahibi Ahmet Ertegün, bu çocuklardan birisidir.

tindiler ve efektif yardımdan uzak durdular. Her iki otonom cumhuriyetle sanki bağımsızlar, diplomatik temasa geçeceklerini ilan ettiler, mali yardım vaadi de var; yalnız Amerikan diplomatı Eagleton Jr. yazdığı monografisinde, Mahabat'ta kimsenin Sovyet parası görmediğini kaydetmekten geri kalmıyor. Daha önce yazan, bu minyon ve oyuncak cumhuriyetin görgü tanığı, Amerikan askeri ataşesi Roosevelt Jr. de, cumhuriyetin hızla yıkılmasını, l'absence d'un reel soutien sovietique, ciddi bir Sovyet desteği olmamasına bağlıyor. Bunları, Amerikan diplomasisinin, bu çok bilinmeyen oyuncak cumhuriyetlerin analizinden çıkardıkları büyük dersler olarak görmek durumundayız.

Reza Ghods'un analizini, özellikle aktarmak gereğini duyuyorum; Ghods'un, "the cold war between the Soviet Union and the West certainly accelerated as a result of the crises in Northern Iran" değerlendirmesi çok yerindedir. Ne kadar üstü örtülmeye çalışırsa çalışılsın, Ghods'un da işaret ettiği üzere, Kuzey İran'daki cumhuriyetler krizi, soğuk savaş kazanını hızla ısıtmıştır; kazanın en büyüklerinden birisinin Türkiye'de olduğu artık bir sır sayılmamalıdır. Ayrıca, bilim adamının, tiyatrolardaki ışıkçılara benzer bir işlevi olduğunu, sahnenin bir yanını karartırken başka bir yanını aydınlattığını tekrarlamakta yarar görüyorum.

Iranolog Ghods, 1946 yılında Sovyet davranışının aynı 1921 yılındaki davranış biçiminde geliştiğine de işaret ediyor; öyleyse Gazi'yi bekleyen, Küçük Han'ın başına gelendir ve asılmaları olduğu anlaşılıyor. Moskova'da Molotov, kısa bir tereddütten sonra, Mayıs 1946 itibariyle Sovyet birliklerinin çekileceklerini Batı'ya bildiriyor. Artık, son başlamıştır. Gazi'nin Amerika'ya dönmesine ve anlaşmak istemesine Washington olumsuz cevap veriyordu; artık Büyük Britanya'dan emperyalizmin liderliğini devralan Amerika Birleşik Devletleri için, Türkiye, İran ve kuşkusuz Irak'ın istikran çok önemli olmaktadır.¹ Ellili ve altmışlı yıllar, bu teşhisi teyit ediyor, genellikle kabul edilmektedir.

Missuri Zırhlısı, İstanbul'a doğru seyrediyor ve İstanbul basınının en özgürlükçü mensupları cezalar alırken, Molotov, Büyük Britanya ve Birleşik Devletler başkentlerine, Sovyet birliklerinin çekileceğini ve çekilmenin Mayıs 1946 tarihini geçmeyeceğini bildiriyordu. Sovyetler, başta Pişevari, adamlarına itidal tavsiye etmekten de geri kalmıyordu.

1) Burada kastettiğim, 24 Şubat 1955 tarihinde, Türkiye'yle Irak arasında kurulan Bağdat Pakti'dir. Aynı yıl içinde önce Büyük Britanya, sonra Pakistan ve Kasım 1955 tarihinde de İran, Pakt'a katılıyordu. ABD, gözlemci statüsüyle yetinmiştir; Bağdat Pakti, NATO'nun bölgeye uzantısı ve Soğuk Savaş'ın önemli kurumlarından birisi sayılıyordu.

Pişevari, belki de bu tavsiyelerin verdiği güvenle, Tahran'la müzakerelere başlamıştı; sonradan anlıyoruz, Tahran, çok ağır bir karşılık için sknet içinde hazırlanıyordu, itidal tavsiyesi işine yaramıştır.

Abrahamian'ın İran kuvvetleri içinde İngiliz kliği olarak tanıttığı Arfa Ailesi'nden General Hasan Arfa, bir nc birliğiyle, İran Ordusu'nun 2 Aralık 1946 yılında harekete geçtiğim kaydetmektedir. Tebriz'de büyük bir katliamın sergilendiğinde bütün kaynaklar birleşiyorlar. İran kuvvetleri şehri alırken, Tebriz halkının da isyan ettiği kaydediliyor, bu kez isyan, otonom cumhuriyeti desteklemiş olanları ortadan kaldırmak için yapılıyordu. Pişevari'nin cumhuriyetini sevinçle karşılayan Hristiyanlar, Ermeniler, Kürtler ve binlercesi öldürüldüler; yakalanan hükümet üyelerinin parça parça edildikleri yazılmaktadır, Pişevari, kendisini kurtaranlar ve Sovyetler Birliği'ne sığınanlar arasındadır.

Iraklı Kürt liderlerden Mustafa Barzani, bu sıralarda, sığınmacı olarak Mahabat'ta bulunuyordu. "General" rütbesini, Mahabat'ta almıştır ve yeni cumhuriyetin dört generalinden birisi olarak karşımıza çıkıyordu. Ancak General Mustafa Barzani, Gazi'ye, Sovyetler Birliği'ne sığınmayı tavsiye ediyordu; aydın tavırlı Gazi, hem bu öneriyi geri çeviriyor ve hem de Barzani'nin Moskova'ya yol almasına itiraz etmiyordu, belki iyimserdi. Gazi, cumhuriyetin ileri gelenleriyle birlikte şehirden çıkarak İran kuvvetlerini karşılamayı tercih ediyordu; ilk gün, Gazi'yi haklı çıkartacak sahnelerle tanık olmuştur. Takat, 17 Aralık 1946 günü Gazi ve arkadaşları tutuklanıyorlardı; bu minyon Kürt Cumhuriyeti'nin de sonudur.

Aynı yılın başında, Gazi, Mahabat meydanında, karlı bir sabah, otonom cumhuriyetini ilan ediyordu. 31 Mart 1947 tarihindeyse aynı meydanda, Dört Lamba Alanı'nda, Gazi, İran Parlamentosu'nda mebus kardeşi Sadri Gazi ve cumhuriyet ilanına Sovyet generali üniformasıyla katılan kuzen Saif Gazi, yan yana asıldılar. Vatana ihanetle suçlanıyorlardı.

Gazi Muhammet hangi vatana ihanet ediyordu? Eyleminin, Türkiye'de savaş arayışlarını kolaylaştırdığına işaret etmiştim. Mahabat'la Sovyetler Birliği arasında politik ilişkiler kurmaya başladığı andan itibaren daha da yakından izlendiğini varsayabiliriz; Mahabat'ta göndere Kürt bayrağı çektiği sırada da, İstanbul'da, en seçkin ve aydın basın kuruluşlarının üzerine bilinçsiz yığınlar sevk ediliyordu, nl Tan Olayları'dır.

Bu sırada, 4 Aralık 1945 tarihinde, ancak yıllar sonra tarihçilerin görebileceği iki önemli gelişmeyi daha tespit ediyoruz; İstanbul'daki büyük linç aktivitesiyle birlikte üç olmaktadır. Bunlardan birisi, tam bugün, Çankaya'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, yeni kurulan Demokrat Parti'nin başkanı eski başbakan Celal Bayar'ı kabul etmesidir. Anormal olmasa bile Türkiye için normal olmadığı kesindir. Bu, Türkiye siyaset tarihinde pek tekrarlanmamış buluşmayı, iki yolla anlamamız mümkündür: Birincisini, rejimin, burjuva muhalefeti, bu sağ terörün dışında tutma isteği olarak formüle edebiliriz, İnönü'ye o gün sürekli linç eylemi hakkında bilgi akması âdettendir; bu bilginin birlikte değerlendirilmesi normaldir, ikincisi, daha sonraki siyaset tartışmalarında da, bu sırada, Behice Boran'dan Halide Edip Adıvar'a kadar bir aydın grubunun, Demokrat Parti'yle "ortak cephe" arayışı içinde oldukları ileri sürülüyordu; İsmet Paşa'nın bu işbirliğini önlemek üzere harekete geçmiş olduğunu da düşünebiliriz. Gerçekten de, Tan Olaylarıyla başlayan bu büyük sağ terör, burjuva muhalefetle sol arasındaki bütün ilişkileri koparmıştır. Bu tarihten itibaren, 1950 yılında iktidarı alacak olan Demokrat Parti'nin sola ve zaman içinde de aydınlara kapandığını görüyoruz.

Diğeri, 4 Aralık 1945 tarihinde, Milli Eğitim Bakanlığı'ndan, Ankara Üniversitesi'ne bağlı Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ne gönderilen yazıdır. Dekan Profesör Enver Ziya Karal, yetmiş yaşına gelindiğinde, Türkiye'nin çok şiddetli bir sol rüzgarla sola eğildiği bir zamanda, kendisini "sosyalist" ilan ediyordu. Ama o tarihte, aldığı yazıyı hemen uygulamaya tereddüt etmediğini biliyoruz. Bu yazı, fakültenin öğretim üyelerinden Behice Boran, Niyazi Berkes, Pertev Boratav, Muzaffer Şerifoğlu, Azra Erhat ve benzerlerinin, "sosyalist" oldukları ve Görüşler dergisinin yazarları oldukları veya olacakları gerekçesiyle üniversiteden uzaklaştırılmalarını emrediyordu. O tarihlerde özerklikten yoksun üniversitede, bu mümkündü. Böylece, Türkiye'nin mevcut iki üniversitesinden birisinin en parlak ve vaadkar fakültesinin en parlak öğretim üyelerinin tasfiyesi başlamış olmaktadır; hukuki blokajlar nedeniyle bu tasfiye ancak iki yılda tamamlanabilmiştir.

Üniversite tasfiyelerinin -deneyimlerim var- en bozucu etkisini kalanlar-da gösterdiğini yazmak durumundayım; kalanları bilimsel arayışlardan uzak kalmaya özendiren bir mekanizmaydı. O sırada ülkenin sahip olduğu iki üniversiteden büyüğü olan İstanbul Üniversitesi'nin de bu mekanizmanın dışında kalması için dikkat gösterildiğini biliyoruz.

Bu kez, Osmanlı'nın son zamanlarında özgürlükçü ve cumhuriyetin başında kurucu rolleriyle dikkati çeken bir aileden gelen, Nâzım Hikmet'in kuzeni ve milli atlet Doçent Doktor Mehmet Ali Aybar nöbetteydi ve hedef oluyordu, İstanbul Üniversitesinden Aybar, çıkardığı derginin adını Zincirli Hürriyet olarak seçmişti, İstanbul'da yasaklanınca, İzmir'de çıkarmayı deniyordu. 18 Nisan 1947 yılında, sağ terör hu kez, Aybar'ın Zincirli Hürriyetini basan matbaaya yöneliyordu. Matbaa taşlandı ve Aybar da, çok uzun olmayan bir süre için, hapse kondu.

Aydınlar ve akademisyenler niteliksel bir düzendir, "ordre" anlamında kullanıyorum; ürkütmek, susturmak, belleklerini silmek ve misyonlarını unutturmak için kitlesel bir muameleye ihtiyaç olmuyor. Tekil örnekler, geriye kalanları biçimlendirmek için yeterli oluyordu ve olmuştur, İstanbul Üniversitesi için bir Aybar yetmez mi?

Bütün bunlarsa, soğuk savaşı, bir uluslararası ilişkiler politikası olarak görmenin ne büyük yanılgı olduğunu görmemize de yardım ettiğini sanıyorum; bize öğrettiklerini iki noktada toplayabiliriz. Birincisi, Türkiye'nin soğuk savaşın patlamasında çok seçkin bir rol oynadığıdır. İkincisiyse, hem soğuk savaşın bir iç düzen transformasyonu olduğu ve hem de burada, Türkiye'nin McCarthyizmi, Birleşik Devletler'de bu mekanizmaya adını veren, Senatör McCarthy'den önce başlattığıdır. Amerika açısından bunun tek örnek olmadığını tespit etmek durumundayız. Daha sonraki yıllar bunu sadece da-ıha açık yapıyordu; Şili'de ve yine Türkiye'de denenen bazı politikaların, öncelikle ekonomik olanların, Amerika'da ve başka yerlerde tekrarlandığı ve genelleştirildiğini görmüş bulunuyoruz.

Bu yılın, 1947 yılının, aynı zamanda soğuk savaşın resmen deklare edilme yılı olduğuna daha önce işaret etmişim; artık topyekun bir savaştır. 1946 yılında Yunanistan'daki komünistlerin bir tarafım oluşturduğu iç savaş ve Türkiye'nin, içten ve dıştan bir komünizm tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını gösterebilmek için düzenlenen kampanyalar, nihayet 12 Mart 1947 tarihinde meyvesini veriyordu. Tarihe "Truman Doktrini" olarak geçen açıklama bu tarihtedir. Amerika Birleşik Devletleri nüfuz ve sorumluluk alanını, Elenleri ve Türkiye'yi kapsayacak kadar genişlettiğini ilan ediyordu; General Marshall'ın adıyla bilinen bir programla da Avrupa'nın rehabilitasyonunu üstleniyordu. Artık bloklar netleşmiş ve çatışma başlamıştır. Aynı yıl bir başka tarih daha dikkatimizi çekiyor; 12 Temmuz 1947, iki açıdan önemli olmaktadır.

dan önemli olmaktadır. Bu tarihte, bu yeni doktrine uygun ve yeni doktrini yürürlüğe koyacak, Türk-Amerikan Yardım Antlaşması'nın imzalandığını biliyoruz; bir de, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Türk siyaset tarihine "12 Temmuz Beyannamesi" adıyla geçen bir açıklama yapıyordu. Bu açıklamasında, İnönü, "Devlet reisi olarak, kendimi iki partiye karşı, müsavi derecede vazifeli görürüm", diyordu Amerika. Türkiye'ye koruma ikram ederken, Devlet Başkanı da, muhalefetteki burjuva ve Amerikan yanlısı Demokrat Parti'ye koruma veriyordu. Doktrinin ve yardım anlaşmasının bir gereği mi? Mümkündür.

Çünkü Türkiye, Osmanlı döneminde de, Batı'yla yaptığı önemli antlaşmaları hep bir reformasyon programı ve taahhüdüne bağlama eğilimindedir. Türkiye'nin, siyaseti ticaretten ve ticareti siyasetten ayırmasına çok az rastlıyoruz. Ayrıca İsmet Paşa'nın, Rıza Şah'ın utandırıcı sonunu unutması için bir neden yoktur; görevinden itibaren bir biçimde ayrılmayı tercih edeceğini düşünebiliriz. Bu dönemde uyguladığı politikalar da bunu zorluyor; İsmet Paşa, Kemal Paşa'nın idam istemiyle İstiklal Mahkemeleri'ne gönderdiği Kazım Karabekir ya da Ali Fuat Paşaları meclis başkanlığı veya bayındırlık bakanlığında restore ediyordu. Daha da önemlisi, laisizm ve ekonomik regülasyonlar alanında, Kemalist kurumları bir bir feda etmeye başlamıştı. Bunun, Washington'ın telkiniyle olabileceğini aklımıza getirmede, 1950 yılında iktidarı alan pro-Washington Demokrat Parti'nin aynı politikaları çok daha büyük bir hırsla uygulaması da etkilidir.

Soğuk savaşta, 1949 yılında NATO'nun kurulması ve arkasından Kore'de sıcak savaşın patlaması önemli tarih noktalarıdır. Ancak, iktidarı alan Demokrat Parti, NATO'nun Türkiye'yi içine almamakta ısrar etmesi karşısında şaşkıncı. Muhtemelen, girmedeği savaşta çok zayıflamış ve sınıf ihtilafları yüzze vurmuş Türkiye'yi bir ileri karakol olarak tutmak istiyor ve Sovyetler Birliği'ni de daha fazla tahrik etmekten çekiniyordu. Türkiye, kendisini beğendirebilmek için Kore Savaşı'na asker gönderdi;¹ ancak, NATO merkezini etkileyemedi, bunları netlikle görüyoruz.

1951 yılında üç gelişmeye işaret etmem gerekiyor; İran'da, Doktor Musad-

1) Sağ terörün sonucunu tartabilmek için, "Barış Derneği" hatırlanmalıdır; çıldı, başkanı yine Behice Boran'dı ve Kore Savaşı'na sadece Boran'ın Barış Derneği karşı çıkıyordu. Tutuklandı ve tek çocuğunu hapiste doğurdu, üniversiteden atılmıştı, ama bir hukuk sorunu nedeniyle, hâlâ üniversite mensubu görünüyordu. Ankara Üniversitesi Senatosu, Kore Savaşı'na karşı çıktığı için, Boran'ı şeklen de üniversiteden kovma kararı alıyordu. Bunlar Senator McCarthy Amerika'da işe başlamadan öncedir. 1951 yılından söz ediyorum.

1951 yılında üç gelişmeye işaret etmem gerekiyor; İran'da, Doktor Musaddık'ın Millici Cephesi, geniş kitleleri sürükleyen bir rüzgar estiriyordu. Şah, bu rüzgar karşısında ve rüzgarı çalabilmek için, İran petrolünün kamulaştırılmasını kararlaştırdı; ancak, Musaddık'ın başbakan olmasını önleyemedi. Doktor Musaddık'ın komünist olmaması ve Tudeh'ten uzak durmasına, Tudeh'in Doktor Musaddık'ı desteklememesine karşın, Washington'ın bunu bir komünist hükümet saydığını biliyoruz. Aynı yıl Türkiye'de de tarihinin en geniş kapsamlı olduğu kabul edilen bir Komünist Tevkifatı realize ediliyordu. Çok ilginçtir, yazıya dökülmüş ve dökülmemiş tüm anılar, dava dosyası ve benim araştırmalarım, güvenlik kuvvetlerinin, bu komünizan "hücreleri" kurulduğu andan itibaren bildiğini, bazılarını kurduğunu, denetlediğini ve içine pek çok ajan soktuğunu ortaya çıkarmaktaydı. Devlet tiyatrosu ve operası da dahil üst kültür kuruluşları öncelikle "hücrelere" sahne olmuştu; içlerinde seçkin aydınlar vardı ve çok gevşek ve neredeyse açık sayılabilecek bir örgütlenme söz konusuydu. Analizcilerin ve yorumcuların çoğu, güvenlik birimlerinin, bu gevşek ilişkiler ağına ortaya çıkarmak için bu zamanı seçtiği sorusunu ortaya atıyorlar; cevabı, ancak, Türkiye'nin belli regülarite ve hatta yasalara göre hareket ettiği gerçeğinde aramamız gerekiyor. Milli Cephe'yi hükümete getiren Doktor Musaddık tehlikesi varken, Türkiye'nin tehlikesiz olması mümkün değildir. Üstelik Türkiye'nin çok zaman tek tehlikeyle yetinmediğini biliyoruz. Nitekim, yayımlanmış çalışmalarım, bu sırada, islamik tehlikenin de ön plana çıkartıldığım gösteriyordu; en azından birinci maddesinde, "Atatürk'ün hatırasına alenen hakaret eden veya söven kimse bir yıldan üç yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır" yazılı yasa da bu yılda çıkarılmıştır.

Aylarında küçük uyumsuzluklar var, tarihte olayların oluşumuyla su yüzüne çıkması arasında farklılıklar olması doğaldır. 1951 yılında, önce NATO Konseyi'nin çağrısını ve sonra da Başkan Truman'ın sevinç mesajını okuyorduk, Türkiye ve Yunanistan NATO'ya davet edildiler. Bu tarihi, soğuk savaşın en sıcak noktalarından birisi sayabiliriz. Sovyetler Birliği'ndeki türkoloji, yalnızca bu dönemde, 1952 yılına kadarki zaman kesitinde, öncesi ve sonrasından ayrı bir tona sahip olmuştur; sol sınıfsal ve kemalizme sert eleştireldi. Bunun dışındaysa, bir Amerikan terminolojiyle ifade edecek olursam, hep establishment'in içinde kalmıştır.

Savaşın en şiddetli noktalarından biri buysa diğeri de, 1962 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Castro'nun Küba'sını kuşatmasıdır. Dünyanın büyük bir sıcak savaşın eşiğine geldiğinden hiç kimse kuşku duymuyordu. Castro Rejimi'ni desteklemek amacıyla, Sovyetler'in Ada'ya yerleştirdiği füze rampaları sorun oluyordu, Başkan Kennedy derhal kaldırılmasını istiyordu. Daha sonra yayımlanan Castro-Hruşov mektupları, Başkan Castro'nun, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Hruşov'u, savaşı göze almaya ikna edemediğini göstermiştir. Sovyetler, Amerika'nın Türkiye'de konuşlandırılmış ve önemini yitirmiş Jüpiter füzelerinin sökülmesi karşılığında, Kennedy'nin iradesini kabul etmiştir. Sanki Küçük Han'a, Gazi'ye uygun görülenler Castro'nun da başına geliyordu; Castro'nun aynı yazgıdan kurtulmasını çok daha birikimli ve hazırlıklı olmasına borçluyuz.

Gazi'nin, Soğuk Pınar'daki minyon cumhuriyet kalkışmasının Türkiye'de progresist aydınlara yönelik bir represyonun başlangıcı olduğunu göstermiştim; bu represyonda isimleri ön plana çıkanlar arasında bulunan Doçent Doktor Mehmet Ali Aybar'la Doçent Doktor Behice Boran'ı da, işte tam bu yılda, yeni kurulmuş Türkiye işçi Partisi'nin yönetimine davet ediliyorlardı. Bu davet, Türkiye'de yepyeni bir dönemin açılmasına yol açmıştır; çağdaşlarının bunu saptaması, kuşkusuz imkansızdır, ancak, şimdi rahatlıkla söyleyebiliyoruz.

Aybar ve Boran'ın liderliğinde, hem tam bir Türk-Kürt politik yürüyüşü kurulmuştu ve hem de, Türkiye tarihinde ilk ve bugün itibarıyla son kez Türkiye sosyalistleri, parlamentoya girdiler; 1965 Seçimleri'nde on beş yeni sosyalist milletvekili arasında Aybar İstanbul'u ve Boran, Kürtlerle yoğun Urfa'yı temsil ediyordu.

1) Muhtemelen Tatar halkından varlıklı bir ailenin kızı olan Behice Boran, Amerika Birleşik Devletleri'nde sosyoloji doktorası yapmıştır. Bana anlattığına göre, Amerikalı erkek bir doktora arkadaşına Durkheim'ı tanıttığında, karşılığında, Marx'ın adını duymuştur, o zamana kadar bilmediğini söylüyordu. Bu inatçı ve mücadeleci müstesna kadının hiçbir zaman doktriner marksist olmadığını, ancak düşüncelerine sıkı sıkıya bağlı kaldığını saptayabiliyoruz. Uzun yıllar yakın arkadaşı ve TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'a karşı parti içi sol muhalefetin liderliğini üstlenmesi de bunu gösteriyor; ben o sırada İngiltere'deydim ve gönderdiğim bir yazıda, bu muhalefeti erken ve zamansız bulduğumu belirttim. Ancak dönünce yanında yer aldım. Boran, TİP Genel Başkanı olarak büyük bir aydın onuru gösterdi, 1970 yılında. Parti Kongresi, "Kürt halkı vardır" kararını alınca izleyen askeri darbeye on beş yıla mahkum oldu ve parti kapatıldı. Birkaç yıl sonra bir af yasasıyla çıktığında, ilk hapisliklerinin birinde tek çocuğunu hapiste doğuran Doktor Boran, bu kez kocası Çerkez Asili Hatko'yu felçli buldu. Geçim için, tercüme bürosunu çalıştırıyordu, Karaköy'deydi, buldum, Karaköy'ün yoğun trafiğinde kol kola yürüyorduk, "artık benden ne hayır gelir, görmüyor musun" diyordu, "mücadele durmaz" diyordum, kırmadı, ikinci kez kurulan Türkiye işçi Partisi'nin başına geçti. Fakat Türkiye çok kanlı bir iç savaştan geçiyordu, Türkiye Komünist Partisiyle birleşmeye yöneldiler; ben, bu partiyi, bağımsız düşünememekle eleştiriyordum, yollanınız ayrıldı. Sürgünde bu dünyadan göçtü.

Aybar'sa bu ayrılıkta "Türkiye Sosyalizmi" istiyordu ve leninizmi eleştiriyordu; bu, "Lord" Aybar olarak da bilmen bu efendi insanımıza, savcılar nezdinde, bir dokunulmazlık sağlıyordu. Şimdi, Türkiye aydını ve sosyalizmini büyük başarılarla götürmüş bir lider olarak tanınmaktadır.

Sosyalistler, parlamentoyu eski usûl çalışamaz hale getirdiler; ayrıca, üniversiteleri, yargı ve kamu yönetimini etkilerine aldılar. Öyle ki, 1945 yılında, Boran'ı üniversiteden kovma prosedürünü seve seve başlatan Profesör Enver Ziya Karal da, açıkça, sosyalist olduğunu ilan ediyordu

Bu talihli gelişmenin mutlak objektif nedenleri olmalıdır; Bayar-Menderes düzeni, köylerden kente göçü icat ettiğinde kentlerin etrafı yoksul "gecekondu" evlerle doldu, montaja dayalı olsa da, bir sanayi proletaryası ortaya çıktı. 1961 yılında, Türkiye İşçi Partisi'ni sendikacıların kurması not etmeye değer bir noktadır. Bunun dışında, ülke başında İsmet Paşa'nın bulunduğu bir burjuva özgürlük mücadelesine ve yine başında benim bulunduğum güçlü bir öğrenci hareketine tanıklık ediyordu; öğrencilerin polis tecavüzlerine muhatap olması ilk kez bu zamanda oluyordu ve İsmet Paşa'nın her yürüyüşü, yüz binlerin yürüyüşüne dönüşürken, düzen, başarısız suikastlerle rahatlatma yollarını arıyordu; biliyoruz. Gençlik, Camus-Sartre romanlarıyla, aydınlar da, Batı'da eğitim görmüş genç akademisyenlerin yönetimindeki Forum dergisinde çıkan net burjuva-demokrat incelemelerle besleniyordu, hazırlık var ve eksiksiz görünüyordu.

Bunlara ek üç gelişmeyi daha analiz etme gereğini duyuyorum; 1959 yılında Castro liderliğinde gerçekleştirilen devrim, dünya gençlik ve aydınında yeni bir rüzgar estirmişti. Castro ve Che Guevera'nın kişilikleri, daha yoldaşça ve daha genç bir sosyalizmin mümkün olduğu ilhamıyla yüklüydü. 1960 yılındaysa, Türkiye önce 28 ve 29 Nisan Olaylarıyla tanışıyordu; birincisi İstanbul ve ikincisi Ankara Üniversitesi'ndedir. Rejim, öğrencilerin üzerine orduyu sevk etmişti; ancak, öğrencilerin kararlılığı önünde, ordunun bölündüğünü görüyorduk. Mayıs ortasında, subay yetiştiren Harp Okulu öğrencilerinin, barakalarından çıkarak Ankara caddelerinde hükümet aleyhine yürümeleri, bunu teyit ediyordu; 27 Mayıs 1960'ta, Bayar-Menderes Rejimi, silahlı kuvvetler tarafından devrilmiştir. Hazırlığı aydın ve halk yapmış, fakat yönelimi askerler almıştı; başkaca örgütlü güç bulunmuyordu.

1961 yılındaysa Sovyetler Birliği'nden Gagarin, uzayda ilk dolaşan insan oluyordu; bunun, insanlığın kendi gúcüne gúvenmesi ve hayal gúcünü geliştirmesi açısından büyük etkisini abartmak mümkün değildir, işte bu zamanda, Túrkiye insanının romantik bir döneme girdiğini görüyoruz; Túrkiye artık sol-romantiklerle doludur.

Sovyet yazarları, Túrkiye işçi Partisi'nin kuruluş tarihini, doğrusu olan 1961 olarak değil, çok zaman 1962 olarak gösteriyorlar; belki bu başlangıcı ön plana çıkartmak istemelerindendir. 1962 yılında, Amerikalı diplomat Eagleton Jr., oyuncak Mahabat Cumhuriyeti'ni dünyaya duyuran kitabını da yayımlıyordu; bunun, Sovyet çıkışlarının kararlılığını ölçmeyi amaçlayan bir i çalışma olması mümkündür. Amerikalı diplomat, Mahabat serúveninin incelenmesinden, Sovyet iradesinin dayanaksız olduğu sonucunu çıkartıyordu; aynı yılda Küba Krizi, bunu bir kez daha kanıtlıyordu. Sovyetler'in yeni kazanımlar için attığı adımlardan dönmeyi bir kararlılık haline getirdikleri sonucuna varmamız gerekmektedir; belki de Kennedy bunu görememesini hayatıyla ödemiştir. Bu, 1963 yılındadır.

Aynı yılda, Moskova'da, kimsesizlikte, Nâzım Hikmet de bir kapının arıkasında, bu dünyadan göüyordu. Kapıya açmak mı, yoksa kapamak için mi yöneldiğini bilmiyoruz; bildiğimiz götüğünün daha sonra fark edildiğidir. Büyük şair'in ölümünün şairane olmadığı kesindir.

Onbirinci Bölüm

TÜRKOLOJİ

Türkiye’de Türkolojinin ve Türkizmin doğup gelişmesine katkıda bulunanların Azeri, daha doğrusu Kafkas ve daha da doğrusu İç Asya bağlantıları açıktır. Önce Türkoloji ve sonra Kürdolojinin doğuş ve gelişmesinde emperyalizm ve emperyalistler arasındaki çatışmanın önemli rolünü netlikle görebiliyoruz. Truman Doktrini, Ortadoğu’nun emperyal sorumluluğunu, Büyük Britanya’dan Birleşik Devletleri’ne geçiriyordu. Bu Türkolojinin de devri anlamındadır; İkinci Dünya Savaşı sonrasında itibaren türkolojinin bir Amerikan disiplini haline geldiğini saptıyoruz. Sovyetler Birliği’nin çözülmesiye Kürdolojide bir boşluk yaratmıştır. Amerika’nın burada bir boşluk bırakmamak için hızla harekete geçtiğini görüyoruz. Türkoloji, esasında bir İngiliz keşfi ise, Rusya’nın da, Kürdolojiyi keşfederek buna cevap vermesini beklemek zorunludur. Ama türkolojinin Batı ve Kürdolojinin Rusya kaynaklı olduğunu ileri sürerken, Rusya’da Türkoloji çalışmalarının olmadığını düşünmemiz ve anlamamız imkansızdır; böylesinin çok yanıltıcı olacağını belirtmek durumundayız.

Nâzım Hikmet'in büyük dedesi Konstantin Borjenski'yi, –alias Mustafa Celalettin Paşa– Türkolojinin kurucusu saymak mümkün mü? Türkist Yusuf Akçura'nın yazımına bakacak olursak, böyle düşünmemiz gerekmektedir. Akçura, Filoloji ve Tarih'te, Türkçülüğü Celalettin Paşa'nın *Les Turcs Anciens et Modernes* kitabıyla başlatıyor;¹ Fransızca yazılması ilginç, ancak aynı zamanda öğreticidir. Çünkü Türkoloji anomali ve paradokslarla doludur.

Birinci Türkoloji Kongresi'nin, Türkiye Cumhuriyeti toprakları içinde değil de, Sovyet Azerbaycanı'nda ve Bakü'de, 1926 yılının, Şubat ayında, toplanmasını da herhalde bu çerçeve içinde anlamak zorunluluğu var. Genç Cumhuriyet'i bir *impasse* ile karşı karşıya getirdiğindeyse kuşku bulunmuyor

1) "Gerçekten 1869 tarihinde, yani Şinasi'nin ölümünden iki yıl önce, Mustafa Celalettin adında bir zat, Fransızca, 'Eski ve Yeni Türkler' adlı bir eser yayımlıyor."

"Bu Leh asilzadesinin en büyük hırs ve hevesi savaşı. Daha pek gençken birinci vatanını kurtarmak emeliyle 1848 İhtilali'ne bir Leh ihtilalcisi sıfatıyla katıldığı gibi, ikinci vatanını korumak amacıyla da 1850'den 1876'ya kadar devam eden birçok savaşa Türk subayı sıfatıyla girmiş, bir kaç defa yaralanmış ve nihayet 1876'da Karadağ Savaşı'nda, askeri kolordu komutanı rütbesine sahipken, karnından aldığı bir yarayla şehit olmuştur. Sipoz'daki cami avlusunda gömülüdür." Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, Ankara, 1998, ilk yayımlanışı 1928, s. 32 ve 34.

ve Türkiye bu kongreye, Türkiye dışında da saygın bir isim olan türkolojinin yıldızı Profesör Fuat Köprülü'yle katılmak zorunda kalıyordu. Türkçede Latin karakterlere geçiş kararının burada alınmış olması, türkolojinin üstünü örtmek istediği gerçeklerden birisiydi; Sovyet Azerbaycanı Latin karakterlerle yazıma geçen ilk türkofon ülke olmuştur¹ ve Sovyet Azerbaycanı'nın, Türkçe konuşan halklar topluluğunun kültürel ve entelektüel merkezi olma yolundaki bu iddialı çıkışı, bunun yanında, kadınlara seçme hakkı verilmesi türünden modernizasyon çabaları, tarih içinde izleyen yıllarda başlayan kemalist reformları kavramada önemli bir anahtar durumundadır.

Öyleyse, ne kadar kısa olursa olsun, burada, hem 1926 yılı ve hem de Azeri boyutu üzerinde durmaktan geri kalmamız mümkün değildir. Bakü'deki Birinci Türkoloji Kongresi'yle Sait'in isyanı çok iç içe giriyordu, Sait'le birlikte ileri gelenlerinin asılması da, 1926 başına denk düşüyordu. Misak-ı Milli içinde olmasına karşın ve Kürt şeflerinin gerekirse savaşla alınmasında ısrarlı oldukları Musul'dan vazgeçilmesi de bu tarihtedir. Bunlara, ayak sesleri işitilen dünya ekonomik krizini de ekleyecek olursam, genç Cumhuriyet'in liderlerinin kendilerini tehdit altında görmelerini anlayabiliyoruz; yeni düzenin köşeye sıkışmışlık kompleksine düşmesi mümkündür, işte tam bu sırada, Sovyet sistemi içinde sosyalist Azerbaycan, tüm türkofon kavimlere cazibe merkezi olmak için ileriye atılıyordu. Benim, Cumhuriyet'in başlangıcını, 1925-1926 yıllarına almamda bu analizlerin yeri büyüktür; yeni cumhuriyet, ayakta kalabilmek için ileriye atılma zorunluluğunu duyuyordu. Bu atılıma ve ayakta durabilmek için yapılanlara kemalizm adını veriyoruz.

Türkolojinin doğup gelişmesinde Azeri, daha doğrusu Kafkas ve daha da doğrusu iç Asya bağlantısı üzerinde ayrıntıyla durma imkanımız var; şu sırada ben sadece iki gözleme işaret etmekle yetinmek istiyorum. Bunlardan birincisi, 1932 yılında Ankara'da toplanan Birinci Türk Tarih Kongresi'nde bir ara patlayan kavganın bir tarafında Sadri Maksudov'un, daha sonraki yıllarda Sadri Maksudi Arsal ve diğer tarafında da Zeki Validov'un, daha sonraki yıllarda, Zeki Velidi Togan'ın bulunmasıdır. Her ikisinin de, Küçük Asyalı olmadıklarını ve eğitimlerini Rusya'da yaptıklarını biliyoruz, ikincisi, çağdaş

1) Kürdolog B. Nikitine, Latin karakterlerle Kürt alfabesinin de, ilk önce, 1928 yılında, Sovyet Erivan'ında, Ereş Şemo ve grubu tarafından geliştirildiğini haber veriyor. "L'alphabet kürde en caracteres Latin a ete cree deş 1928." Basile Nikitine, Ou en est la Kurdologie, Annali del Real Istituto Orientale di Napoli, Napoli, 1932, s. 4.

Türk dilbilimcisi Profesör Tekin'in, Türkiye'de modern anlamda Türkoloji çalışmalarını, burada daha çok Türk dilbilimi kastediliyor, "Almanya'da öğrenim görmüş Tatar ve Azeri asıllı Türkologların 1930'lu yılların başlarında İstanbul ve Ankara üniversitelerine atanmaları"yla başlatmasıdır.¹ Bütün bunlar, Türkolojide, bir yabancı ton olduğunu gösteriyor ve muhtemelen de uzak topraklardaki bir kökün habercisi oluyor, görebileceğimizi sanıyorum.

Yalnız buraya gelmeden önce Türkolojinin artık karakteri ya da karakteristik çizgilerinden birisi haline gelmiş bir yanına işaret etmem gerekiyor; bunun için de, Profesör Edward Said'i anmak bir akademik dürüstlük gereğidir. Kuşkusuz Profesör Said, doğrudan doğruya Türkolojiden söz etmiyordu, ilgi alanı ve kendisini tanıtan çalışması "orientalisme" üzerineydi. Yalnız, Türkolojinin oryantalist çalışmalardan çıktığını kabul edersek, Profesör Said'in analizlerinden yararlanmamız kaçınılmaz olmaktadır. Burada da aklımda, Said'in, "de plus, l'Orient apermis de définir L'Europe (ou L'Occident), par contrast" saptaması var;² son derece verimli çözümlemelere kapı açabilecek güçtedir. Batı'nın, kendisini, "Doğu"yla karşılaştırarak tanımlamış olduğu düşüncesi önemlidir, buradan devam edebiliyoruz.

Kolonyalist dönemden itibaren Avrupa, Doğu'yu, sadece sömürmekle kalmıyor ve aynı zamanda, yarattığı bir "Doğu" kavramıyla kendisini tanımlama yolunu tutuyordu; Batı'nın, kendisini, Doğu aynasına bakarak ve benzemediğini, hatta tersi olduğunu ileri sürerek anlattığı yollu saptama son derece yerindedir. Üstelik bu anlatım statik değil, dinamik bir niteliğe sahiptir; zaman içinde geliştiğini görüyoruz.

Gelişmenin bilimsellik ve nesnellikten uzaklaşma yolunda olması, hem oryantalizm ve hem de Batı imajı açısından, ayrı ve ek bir karakteristik çizgi durumundadır; bu yolla, zaman içinde Batı daha çok batılı ve Doğu da daha çok doğulu olmaktadır, bu, bir mesleki bozulmanın çok ötesinde neden ve sonuçlara işaret etti. Nedenleri ayrı, bir sonucuysa şudur: Batılı Doğu'yu daha çok Doğulu ve Doğulu Batı'yı daha çok Batılı görmektedir, böylece Batı-Doğu ekseninde her gün gerçeklikten daha uzaklaşıyoruz.

Karamsar bir tablo, ancak Türkolojinin durumu karşısında yine de iyimser olmak zorunludur; çünkü, bugün içinde bulunduğu durum itibarıyla,

1) Talat Tekin, *Türkoloji Eleştirileri*, Ankara, 1997, önsöz.

2) Edward Said, *L'Orientalisme- L'Orient cree par l'Occident*, Traduit de L'american par Cathrine Maleanoro, Editions du Seuil, 1978-1980, Paris, 1998-1999, s. 14.

Türkolojinin her türlü nesnellikten uzak olduğunu netlikle saptayabiliyoruz. Bu saptamamız, Türkiye'deki Türkolojiden daha çok, Batı ve Doğu'da geçerli Türkolojiyle ilgilidir; çözülmesinden önceki Sovyetler Birliği'yle şimdiki Fransa ve Anglo-Amerikan dünyasındaki Türkolojiyi ön planda ve göz önünde tutuyorum.

Bir nokta var, bölge çalışmalarıyla da ilgilenmiş olmam ve bu arada ülkenin ilk Sovyetologu sayılmam, bir karşılaştırma imkanı sağlıyor; tüm *area studies* mensupları, bir ölçüde, ilgili devlete bağımlıdır. Bu, özellikle, söz konusu rejim otoriter ve ideolojik oldukça, daha çok geçerlidir. Yabancı sovyetolog veya Türkolog, araştırma alanında başarılı olabilmek için, arşivlere uzanabilmek ve çok zaman da yönetenler ya da yerli araştırmacılarla temas kurarak *inside* bilgi ve bir *insight* elde etmek zorundadır. Böyle bir zorunlulukta, resmi görüş ve ideolojik değerlendirmelerin, yabancı araştırmaların ürünlerine sızması ihtimali yüksek oluyor; Sovyet düzeninin en imanlı karşıtlarının bile, burada Büyük Britanyalı tanınmış Sovyetolog Nove hemen hatırlanabiliyor, düzende pek çok övücü yan bulabildiğini biliyoruz.

Türkolojideki durum, bu mesleki sınırlanmanın çok ötesine çıkıyor; dış Türkoloji, iç Türkolojiye göre çok daha fazla resmi, çok daha fazla ideolojik ve söz uygunsu, Kemalist çizgidedir. Sovyet¹ ve Fransız² Türkolojisi için bunu kesinlikle ileri sürebiliyoruz; yerel kaynakların hiçbirini tartışmamak ve sınamamak temel kural olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Sovyetoloji'de bir kural olan, yönetenlerin nutuklarını tarihsel olaylar ve belgelerle tartmak ve istatistiklerin doğruluklarını denemek, Türkolojide hiç akla gelmemektedir; yabancı Türkologlar, Türkiye'de resmi makamların en saygın konukları arasında yer alıyorlar.

Bazen çağdaş Türkolojinin duayeni de sayılan, Anglo-Amerikan Türkolog Profesör Bernard Lewis'e gelince, özellikle dil planındaki zaafiyetinin beni şa-

1) A. M. Şemsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, Doğan Kitapçılık, 1999. Özgün adı, *Osvoboditelnaya Voina Tursii, Türkiye Kurtuluş Savaşı*, olan bu kitap, Türkiye'de en büyük medya ve banka tröstü tarafından yayımlanmıştır. Tröst resmi ideolojinin bekçileri arasında ve hatta başındadır.

2) Paul Dumont, *Mustafa Kemal Invente la Turquie Moderne*, Editions Complexe, 1983-1997. *Mustafa Kemal Modern Türkiye'yi İcat Ediyor* adını taşıyan bu kitabı, Türkiye'nin kuruluşu üzerine yazılmış en iyi destanlardan birisi sayabiliriz. Dumont, le jour meme de son depart, les autorités britanniques d'Istanbul ont demandé a Damad Ferid "devri" annuler sayısından önceki birim nomination, diyebilmektedir. Bunu, Türkiye'de hiçbir kitap ileri sürememiştir. İngiliz işgal kuvvetlerinin, Kemal Paşa'nın hareket gününde, atamanın iptalini istemiş olmalarına gerek yoktur, çünkü, gemileri çıkarken kontrol ettiklerini biliyoruz.

şımarttığını kaydetmek gereğini duyuyorum; üç dilde yazılı İran tapınaklarının hiç bir kuşkuya yer bırakmaksızın gösterdiği üzere, eski İran dillerinde sınır anlamına gelen "Mısır" sözcüğünü bilmemek, bir oryantalist için, bağışlanması zor bir eksikliktir. "Mısır" Pers dünyasının sınırında yer alıyordu. Bunu, önemli bir bilgi eksikliği sayıyoruz; fakat, Profesör Lewis, başka eksikliklerle | de maluldür ve bunlar içinde, en hafif sözcükle, özen eksikliği başta bir yeri de bulunmaktadır.

Lewis, Ortadoğu, adıyla, Türkçeye de çevrilen bir populaire çalışmasında, the reforming president Kemal Atatürk inaugurated a major cultural change, diyerek, Arap karakterlerden Latin karakterlere geçişten söz ediyordu; bazen biz Türklerin pek çok kez alfabe değiştirdiğimizi unutuyoruz ve bu sonuncuyu, mistifiye etmekten geri kalmıyoruz. Halbuki, Müslüman veya değil, dünyada Latin işaretlerin dışında karakterler kullanan pek çok kavim biliyoruz; içlerinde yüksek okuma-yazma ve kültür düzeyini tutturanlar, sayıca, fazladır. Lewis'in kavminin kurduğu İsrail Devleti de bunlar arasındadır ve bu nedenle bir oryantalist ya da türkologun, yazı işaretlerinin değiştirilmesini abartmamasını beklemek durumundayız.

Kuşkusuz, neyi ve ne ölçüde önemsemek, her bilim adamının kendi tartı alanına giren bir husus oluyor ve çok zaman da, bilimi ve adamını belirtiyor; bu, bilimin, bilim-dışı ve sanat yanıdır. Ancak, Kemal Paşa'nın uygulamaya koyduğu yazı karakteri değişimini yücelttikten sonra Profesör Lewis'in, bu değişikliğin, türkofon bazı eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne model olduğu yollu iddiası, bir açıdan bilgisizlik ve diğer açıdan da propagandist izlenimini veriyor;1 çünkü, bu yolun, Türkiye Cumhuriyeti'nden önce, türkofon Sovyet Cumhuriyetleri'nde açıldığını artık biliyoruz.

Profesör Lewis, kemalist şapka devrimine de büyük değer biçmektedir ve Avrupa baş giysisine geçişi, fesden ileriye doğru bir büyük sıçrayış olarak alıyor; aradaki başka denemeleri atlaması gerçekten ilginçtir. Halbuki, yeniçeriliği kanla bastıran ikinci Mahmut'un, Boğaz'ı dolduran yeniçeri cesetlerini Sarayburnu'ndan bir burçtan seyrederken başında, "mısri" denilen, Mısır modernizasyonunda seçilen bir baş giysisi olduğunu biliyoruz. Mahmut, kendi-

1)"The Turkish example is being followed in some of the former republics of the Soviet Union where languages of the Turkic family are used."

B. Lewis, The Middle East - 2000 Years of History From the Rise of Christianity W the Present Day, London, 1995, s. 8.

sine bağlı bir toprakta, kendisinden bağımsız olarak gelişen reformasyon hareketinin bir ürününü bu denli açık bir biçimde taklit etmeyi onuruna uygun bulamıyordu ve biz, bu sırada, rıhtımda bulunan Faslı gemicilerin baş-giysisini seçmek zorunda kaldığını, daha önceki çalışmalarımızda, göstermiş bulunuyoruz. Ayrıca, Kemalist reformlardan önce, Enver Paşa'nın uygulamaya koyduğu ve "Enveriye" adı verilen bir başka baş giysisi vardı; Rızaist İran'da da "pehleviye" reformu gerçekleştiriliyordu. Bu tür ihmaller, çok tanınmış bir Türkoloğa hiç yakışmamaktadır.

Eğer devrim, bir kopuşu ve eşsizliği kendisiyle özdeş sayıyorsa, bilim de, bir süreklilik ve senkronize etkileşim peşindedir. Bir çalışma, bu sonuncu renkleri taşıdığı ölçüde bilimsel bir kıvama yaklaşabilmektedir, Lewis'in çalışmasında böyle bir kıvamı bulamıyoruz. Profesör Türkolog, Kemalist reformasyonu tümüyle ve sekülerizasyonu özellikle "unique" görme ve gösterme eğiliminden ayrılamıyor.¹ Bu Sovyet düzenindeki Müslüman ve Türkofon cumhuriyetleri tümüyle yok saymak anlamına gelmektedir.² Kuşkusuz ide-

1) "Under Atatürk's leadership, the Republic carried through an extensive and comprehensive programme of modernization and - uniquely in the muslim world - of secularization." *ibid.*, s. 345.

2) Profesör Martin van Bruinnessen, benim gözümde, her zaman pek objektif, Türkleri ve Kürtleri pek seven, ve oğlunun adını "Bektaş" koyarak Türklerle sevgisini açığa vuran Hollandalı bir bilim adamı ve kürdologdur; sevgisini ve dillerimizdeki ustalığını biliyorum. Profesör Bruinnessen, Kürt tartışmalarında çok duygu yüklü olan bir konuda, Türkiye'de Kürtlere yönelik bir jenosid olmadığını yazarak da, bağımsız düşünebildiğini gösteriyordu. Bunları, tarafsızlığından kuşku duyulması için bir neden bulunmadığını gösterebilmek için aktarıyorum; bundan sonraki not için bir hazırlıktır.

Profesör Bruinnessen, 1937 ve 1938 yıllarında Türkiye'de cereyan eden pek önemli bazı gelişmeler için şunları yazıyordu:

"The events represent one of the blackest pages in the history of Republican Turkey, gracefully passed over in silence or deliberately misrepresented by most historians, foreign as well as Turkish."

Profesör, bu önemli olayların, yerli ve yabancı türkologlar tarafından tümüyle yok sayıldığı veya tahrif edildiğini kaydettikten sonra bir dipnot yazıyordu ve ben bunu da aktarıyorum.

"There is not a single word about the events in the two Standard texts. L. Bernard Lewis, *The Emergence of modern Turkey*, London, Oxford University Press, 1968, and Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and of Modern Turkey*, vol. 2, *The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge University Press, 1977."

Martin Van Bruinnessen, *Genocide in Kurdistan?*

G. J. Andreopoulos, ed., *Genocide: Conceptual and Historical Dimension*, University of Pennsylvania Press, 1994, içinde, s. 144.

Lewis türünden adı pek duyulan bir türkologun, Oxford ya da Cambridge Üniversitesi gibi çok prestijli kurumların yayınevleri tarafından çıkartılan kitaplarında böylesi ihmaller çok düşündürücü olmalıdır, umut etmek durumundayız.

Kendisi de Yahudi halkından Bali, bazı Yahudi kökenli araştırmacıların "tek amacının Türkiye'nin Batı'ya tanıtımı" olduğunu belirterek, bunlar arasında, Profesör Stanford J. Shaw adını saymakta, bu tarihçi için, "500. Yıl Vakfı'nın desteklediği Stanford J. Shaw" demektedir.

Rifat Bali, *Cumhuriyet Yularında Türkiye Yahudileri-Bir Türkleştirme Serüveni 1923-1945*, 1st., 1999, s. 24.

olojik bir seçimdir; ancak, Kemalist cumhuriyetin başında Türkiye Cumhuriyeti böyle bir seçimi sergilemiyordu ve henüz o zamanlar, düzenleri birbirinden ayıran perdeler keşfedilmemişti. Diğer taraftan, Kemalist cumhuriyetle aynı zamanda Rızaist İran'da da benzer reformasyonların gerçekleştirildiğine artık gözlerimizi kapatmamız mümkün değildir; gerekli olduğunu da sanmıyorum.

Profesör Lewis bir yana, ister Sovyet dönemi ve isterse öncesi, İç Asya veya Kafkasya, Türkolojinin ihmal edebilecekleri arasında en son tarih ve coğrafya olmalıdır; her türlü analizin buradan başlaması gerektiğinde kuşku görmüyoruz. Neden mi; eğer *Türkçülüğün Tarihi* üzerine, son derece değerli bir temel çalışma bırakmış olan Akçuraoglu Yusuf'un Kazan doğumlu olduğunu kaydetmek yeterli olmazsa, Türkist cereyanın başlatıcılarının hemen hemen tümünün, Küçük Asya'nın doğu ve kuzeyindeki topraklardan çıktığını söylemek imkanımız var. İsmail Gasprinski ya da Gaspıralı, Ahmet Agayev, daha sonra Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali, Ayaz İshak, Ahunzade Mirza Fethi Ali, bunlar arasındadır. Yusuf Akçura'nın, Türkçe ilk tiyatro eserinin, çok zaman ileri sürüldüğü gibi Namık Kemal tarafından değil, Kemal'den çok önce, Mirza Fethi Ali tarafından yazıldığını ve sergilendiğini yazması, bu şahsiyetlerin, Türkizmin gelişimine katkıları konusunda önemli bir ipucu olmaktadır, bu nedenle, ayrıntılı bir açıklamayı gerekli görmüyorum.

Ancak bu bağlantı için daha da geriye gitmek gerekiyor; bu gidiş aynı zamanda, Türkolojiden oryantalizme geçiş anlamındadır. Yalnız buradaki analiz için, oryantalizmin ayrıntılı bir çözümlemesi gerekmemektedir ve ayrıca mümkün de görünmüyor; çünkü bunun için hem kolonyalizmin ve hem de Avrupa'daki insan bilimlerinin gelişimini ele almak zorunludur. Burada bizim için gerekli olan, Bartold'la birlikte, kolonyalizmin gelişmesi ve oryantalist araştırmaların çoğalmasının senkronize olduğunu saptamaktır;¹ bunda da Büyük Britanya'yla Fransa'nın öncülüğü var. Birincisinin Hindistan'ı koloni-

Yahudilerin kovuldukları İspanya'dan Türkiye'ye gelişlerinin beşyüzüncü yılında bir şükran işareti olarak ortaya çıkan, İstanbul'un Yahudi kökenli büyük sanayicilerinin öncülüğündeki bu vakıf, başta Birleşik Devletler olmak üzere Batı dünyasında Türkiye lehine lobby yapmak üzere kurulmuştur. Shaw, Birleşik Devletler'deki en etkin türkologlar arasındadır ve Lewis'e yse ilerde bir başka dipnot ayırmış bulunuyorum.

Bilimsellik iddiasıyla lobcilik iç içedir ve çok zaman ayırmak zor olmaktadır.

1) "Uspehi vostovodeniya v XIX v. opredelyayutcy otchasu razvitiem evropeyskoy kolonial'noy politiki..."

V. Bartold, *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Evropa i Rosii*, Leningrad, 1911-1925, str. 125. Bartold'un bu önemli çalışması, B. Nikitine tarafından Fransızcaya da çevrilmiş durumdadır.

ze etmesi ve ikincisinin Mısır'ı işgali ve kolonizasyonunu denemesi önemli tarihlerdir; işaret etmekle yetiniyorum.

insan bilimlerinde çığır açan Sanskritçeyle Batı dilleri arasındaki şaşırtıcı benzerliğin keşfini, Hindistan'daki İngiliz kolonizatörlerine borçlu olduğumuzu hep biliyoruz; belki daha az bildiğimiz, Büyük Napolyon'un 1798 yılında Mısır işgalinin oryantalizm üzerindeki etkisidir, Profesör Said, *l'Invasion de l'Egypte par Bonaparte, en 1798 et son incursion en Syrie ont eu des conséquences pour l'histoire moderne de l'Orientalisme*", sözleriyle bu etkinin müthiş olduğuna işaret ediyordu.¹ Profesör Said, Fransa'nın i Mısır'ı ve Suriye'yi kolonize etme yolundaki bu ilk denemesinden otuz yıl kadar sonra, "Ondördüncü Lui zamanında hepimiz helenisttik, şimdi hep oryantalistiz" dediğim kaydediyor; bağlantıyı göstermesi açısından önemlidir.

Yine de seçkin Rus ve Sovyet oryantalisti Profesör Bartold'un sağladığı bilgiler, bizi türkoloji çözümlerimize yaklaştırıyor. Bartold'tan, XIX. Yüzyılın ilk yarısında da, Türk-Moğol izleri hiçbir zaman silinmeyen ve Lenin'in de doğduğu Kazan'da, Kazan Üniversitesi'nin Doğu dilleri araştırması ve öğreniminde bir merkez haline geldiğim öğreniyoruz. Bu tarihten elli yıl kadar sonra türkist siyasi eylemlerde ve belki de yüz yıl kadar sonra da Türkiye'de türkoloji eğitiminde temayüz edecek bazı şahsiyetlerin üniversite eğitimlerini Kazan'da görmeleri herhalde ihmal edilmemesi gereken bir ayrıntıdır, kaydetmeden edemiyorum. Bartold, oryantalist çalışmalarda XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Petersburg Üniversitesi'nin de açıldığını haber veriyor; bu verilen öneme de işaretir. Petersburg Üniversitesi, osmanist çalışmalarda uzmanlaşmaya başlıyor; daha sonra Moskova'da Lazarev Enstitüsü'nde, Smirnov ve Gordlevski'nin öncülüğünde Türkçe ve Türk edebiyatının incelenmesine geçiliyor; bu artık XX. Yüzyılın başlarındadır.

Ancak türkoloji çözümlemesi için, önceki yüzyılın ortalarına dönmekte yarar var; önce bir terminolojik açıklık üzerinde durmak istiyorum, son derece kısadır. Türkoloji, oryantalizmden çıkmakla birlikte daha sonraki yılların disiplini durumundadır. Türkizmle türkolojiyi yer yer birbirine çok yakın olarak kullanmama karşın, türkizmi, türklüğün politik ve zaman zaman devrimci

V. V. Bartold, *La Decouverte de l'Asie-Histoire de l'Orientalisme en Europe et En Russie*, Paris, Payot, 1947. 1) Edward Said, *l'Orientalisme*, öp. çit., s. 94.

ci aktivitesi ve Türkolojiyi de, Türklüğün bilimsel incelemesi biçiminde anlamak gereklidir. Şahsiyetlerde bu ayrım zor olsa da, alanımızda, pek çok şahsiyetin önce devrimci, Türkist ve sonra bilimci, Türkolog, olduğunu görüyoruz. Akçuraoglu Yusuf ve Validov Zeki, par excellence, bu kategoriye giriyorlar.

Türkolojinin *genesis*'inde, 1853 yılını önemli bir tarih olarak öneriyorum; Türkiye'yi ilgilendiren iki önemli nokta var. Birincisi, Rusya Çarı Birinci Nikola'nın, Osmanlı Devleti için, "l'homme malade" sözünü ortaya atmasıdır; daha sonraları, Nikola'nın adından kopan bu sıfatın çok yaygınlaştığını ve Türkiye'nin alnına yapıştığını biliyoruz. İkincisi ise, aynı yılın ekim ayında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmesidir. 1856 yılında Osmanlı'nın ve yanında yer alan Müttefik Devletler'in Rusya'ya galibiyetiyle sonuçlanan bu savaşın etkilerinin çok az incelendiği yollu görüşümü tekrarlamadan edemiyorum.

1768 yılında Rusya, Polonya'yı bölmek üzere harekete geçtiğinde Türkiye kendisini hâlâ bir büyük devlet sanıyordu ve buna uygun olarak Rusya'ya savaş ilanından geri kalmıyordu, sonucu tam bir hezimettir. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, bu hezimetini tescil etmekle kalmıyor ve Avrupa'ya artık Türkiye'nin güçsüz bir büyük hükümdarlık olduğunu gösterirken, Türklerin kendisi için de içten çürümüşlüğe tutulmuş bir ayna işlevi görüyordu. Küçük Kaynarca, görkemli bir geçmişin görmez yaptığı iç ve dış gözlerin açılmasıdır. Türkiye'deki bütün yenilik hareketlerinin kökünü buraya götürmek durumundayız; 1826 yılına kadar olan zamanı bir arayış sayıyoruz, Türkiye'nin modern tarihi buradan başlamaktadır.

Kırım Savaşı ve zaferiyle Türkiye'nin 1774 hezimetinin karşılığını aldığını düşünmek mümkündür; ancak, böyle bir düşüncenin çok yanıltıcı olacağına da kuşku olmamalıdır. Çünkü, Kırım Savaşı'nın sonuçlarını düzenleyen Paris Antlaşması'yla Türkiye artık, kendi toprak bütünlüğü ve devletinin geleceğini, Avrupa devletlerinin garantörlüğüne bırakmaya razı oluyordu. Paris Antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti, sadece küçük ve aciz bir devlettir.

Türkiye için, tarihsel perspektifte küçük düşürücü Paris Konvansiyonu ve bunun nedeni olan Kırım galibiyeti, Rusya açısından *anında* onur kırıcı bir etki yaratıyordu; emperyal Rusya'nın bu tür yenilgilere karşı son derece duyarlı olduğunu, daha sonraki bazı olaylar nedeniyle de artık biliyoruz.¹ Kırım

1) Tekrar olabilir, ancak gereklidir; 1905 yılından sonra Doğu'da İran'da, Türkiye ve Çin'de burjuva-devrimlerin patladığını görüyoruz. Lenin ve Lenin'e bağlı Sovyet yazımı, bunu Rusya'daki 1905 birinci burjuva devrimine bağlamak eğilimindedir; ben bunun da bir neden değil sonuç ol-

mağlubiyeti, Rusya'da içsel ve dışsal son derece önemli iki dinamiki harekete geçirmiştir, şimdi bunlara değinmenin sırasıdır.

Emperyal organizmalarda yenilgi, hem bir öğretmen ve hem de bir devrim ya da reform davetiyesidir; Rusya'yı, bu kuralın bir istisnası olarak görüyoruz. 1856 ile 1861 arasındaki zaman, her tarih için çok kısadır ve bu tarihte Çar'ın, bir fermanla, Rusya serflerine özgürlüklerini verdiğini görüyoruz. Tepeden gelen bu reformasyonun eksiklikleri ve sınırları hep biliniyor ve ayrıca tabandan gelen zorlayıcı halk hareketleri hep yazılıyor; ancak bunlar ne kadar haklı olursa olsun, serflere tanınan özgürlüklerin sınırları ne kadar büyük olursa olsun, bu reformasyonun, yirmi iki milyon Rusyalı mujiğe bir hareket serbestisi getirdiği ve kendilerine yeni iş imkanları bulmak için topraklarından ayrılma imkanı verdiği kesindir, peki nereye?

Kırım Savaşı'nı izleyen Paris Antlaşması'yla Türkiye'nin toprak bütünlüğünün Avrupalı devletlerin korumasına alınmasıysa tümüyle, Rusya'nın, Osmanlı toprakları lehine genişlemesini durdurarak Akdeniz'de bir büyük güç olmasını önleme amacına yöneliyordu. Başta Fransa ve Büyük Britanya olmak üzere Avrupa güçlerinin Türkiye'nin arkasında savaşa girmeleri de bu nedenleydi. Kırım yenilgisi, Rusya'nın güneye yürüyüşünü durduruyordu, fakat, Rusya'nın genişlemesi devam edeceğine göre, peki nereye yöneliyordu?

Bu soruların cevabına yaklaşmış bulunuyoruz; ayrıca artık kendilerini belli ediyorlar; yalnız bundan önce, ben, çok kısa bir tarih seçkisi sunmak istiyorum. 1853 yılını daha önce de yazmıştım, devam etmek durumundayız: a) 1854 yılında, Süveyş Kanalı'nın inşaat ve imtiyaz anlaşması yapılıyordu ve 1869 yılında açılan bu kanal, Londra-Bombay yolunu 8000 kilometre kısaltıyordu. Kanalin, İngiltere-Hindistan mal trafiğinde sağlayacağı nakliyat maliyeti tasarrufunu abartmak mümkün değildir; önemli bir tasarruf elde ediliyordu. b) 1855 yılında, hem Rusya kuvvetleri Kırım'da, Sivastapol'da teslim oluyorlar ve hem de Paris'te dünya sanayi fuarı açılıyordu. Fuarda, 9000 Fransız ürünüyle birlikte 10500 başka ülkeler metası sergilenmiştir c) 1856 Paris Konvansiyonu'yla birlikte hem Kırım Savaşı sona erdiriliyor ve hem de aynı yıl, Türkiye modernizasyon tarihinde "Islahat Fermanı" adı verilen bir

duğuna işaret etmiş bulunuyorum. Doğu elit ve halklarını uyandıran, bundan önce aynı yılda Rusya'nın Japonya önündeki acı yenilgisidir; bu beklenmedik yenilgi, Doğu elitlerinde, bir ufuk devrimine yol açmıştır. Doğulu, adı, duyulmamış Japonların bu başarısıyla kendi gücüne güvenmeye başlamıştır. Rusya'daysa düzene güveni sarsıyordu; 1905 Burjuva Devrim için gerekli koşuldur.

reformasyon programını Türkiye, Avrupa devletlerine sunuyordu; Avrupa devletleri, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü taahhütleri altına alıyorlardı. Paris Antlaşması'nın anlamı buradadır, d) 1857 yılı, başta İngiltere, kapitalist ekonomilere büyük bir kriz getirmiştir; ilk değil, ancak kapitalist dünyanın krizleri ve dolayısıyla kapitalizmi tanınmasının başlangıç dönemi sayabiliriz, e) 1858 yılındaysa Rusya'nın doğu ucunda, "Vladivostok" kuruluşuna tanıklık ediyoruz; Japon denizi sahilinde ve Çin sınırına yakın bir noktadadır. Rusça, "Doğu-Gücü" anlamına gelen bu uç liman kenti, sanki Rusya kolonizasyonunun sembolüydü, f) 1859'da Amerika'da, Pennsylvania'da, işsiz bir serüvenci ilk petrol yatağını buluyordu ve petrol, kapitalist ekonomiye girerek hızlandırıcı ve maliyet düşürücü rolüne başlıyordu. Petrolün, hem sabit enerji kaynağına bağlılığı zayıflattığını ve hem de işletme ölçeğinin büyümesini hızlandığını biliyoruz.

Tarihli büyük olaylar, daha sonraki yıllarda, iktisat tarihçilerinin "emperyalizm" diye adlandıracakları bir aşamanın habercisidirler; XIX. Yüzyılın son çeyreğini iç ekonomi açısından tekelli ve dış ekonomi-politik açısından da emperyalizm döneminin doğuşu olarak algılıyoruz. Kuşkusuz Rusya'nın buraya girişi daha geçtir; 1917 Ekim Devrimi'ne kadar da ancak "ikinci sınıf bir emperyalist ülke olabilmiştir. Ancak yayılcılığı ve Büyük Petro'nun despotik atılımının başlattığı sanayide pazar sorunu tartışmasız kendisini belli ediyordu. 1861 reformlarıysa milyonlarca Rus serfi için yeni toprak ve yeni yurt bulma özgürlüğü demektir. Yayılacaklardı, ancak nereye doğru?

işte Paris Antlaşması'yla Türkiye'nin toprak bütünlüğünü Avrupa'nın garantörlüğüne almak, bu çerçevede içinde, bir anlam kazanabilmektedir. Küçük Asya ve buradan da Akdeniz, Rusya yayılcılığına kapatılmak isteniyordu. Bu durumda, Rusya'ya, Sibirya'ya, Uzak Doğu'ya, iç Asya'ya ve Kafkasya'ya yayılma kapıları açık kalıyordu; Kırım yenilgisi, Rusya yayılcılığının yönünü değiştiriyordu. Rusya, Kırım yenilgisinden on iki yıl sonra Semerkent'i zaptetmiştir. Türkçe, "semir", "semiz", "temiz" sözcüğüyle Türklerin ilk resmi dili, ölü bir İran dili olan Soğdaca "kent" sözcüğünün -İranca "şehir" ve Arapça "medine" karşılığıdır- birleşiminden meydana gelen bu tarihi kentse Afganistan'a bakmaktadır; Afganistan'ınsa hep Hindistan kapısını tuttuğuna inanılmaktadır.

Vladivostok'un kuruluşu, 1860 yılında tamamlanmıştır; başka bir sembol

olan Semerkent'in Rusya kolonyalizmine düşüşüyse 1868 yılında oluyordu. Kafkasya'nın fethi de bu tarihlere denk düşüyordu; 1860'lı yıllarda başlayan ve ancak elli yıl sonraki, ters yönde, Ermeni göçüyle karşılaştırılabilecek, Büyük Çerkez Göçü'nden daha önce söz etmiş bulunuyorum. Britanya kolonyalizminin ve doğmak üzere olan emperyalizminin buna verilecek bir cevabı olmalıdır, mantık bunu gerektiriyor. Rusya kolonyalizminin, Türkofon kavimlerin yaşadığı topraklara yayılmasına başta Büyük Britanya olmak üzere Fransa'nın cevabı Türkist cereyanları güçlendirmek ve Türkolojiyi kurmak olarak ortaya çıkıyordu, tarihlerde de tam bir uyum görüyoruz.

Akçuraoglu Yusuf, ihmale uğramış ancak pek yararlı çalışması, *Türkçülüğün Tarihi*'nde, "Bilinmektedir ki, 1860 yıllarına doğru Rusların Asya'da yayılmaları, İngilizleri ürkütecek kadar hızını artırmıştı" diye yazıyordu. Macar Armenius Vambéry ise, Derviş Reşit Efendi kimliği ile, İç Asya'da Türkçülük cereyanları uyandırmak üzere yola çıktığında, tarihler, 1861 yılına işaret ediyordu, gerçekten mükemmel bir uyumla karşılaşıyoruz. Vambéry'nin Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak hareket ettiği konusunda hemen hemen kuşku bulunmamaktadır; kendisini, mükemmel ölçüde Türkçe öğrenerek ve yeni bir kimlikle Asya serüvenine iten neden görünüşe göre, Macar anayurdunu araması oluyordu. Vambéry, o zamanlar pek çok Macar aydını türünden, Macarların da Turaniyen bir kavim ve Türk yurdunu aramanın Macar yurdunu bulmakla özdeş olduğuna inandırılmıştı.¹ Bunun için yola çıkıyordu, ancak herhalde çok yoksul bir aileden gelmesi ve paraya bağımlılığı da bu büyük zahmete katlanmasına ve riski almasına katkıda bulunuyordu. Babası öldüğünde, 1832 yılında, henüz üç aylıktı; annesiye son derece fakirdi, pek çok yoksul türünden doğuştan topaldı, oğlunu yetiştirebilmek için ikinci bir evlilik yapmıştı, ama, sadece hayal kırıklığı getiriyordu; bu kadarı da Vambéry'ye servisini satmaya yatkın bir biyografi sağlıyordu. İstanbul'da her tabakadan insanla dost olabilmeyi ve evlerine girip çıkabilmeyi başarabilmiştir; otobiyografisinde, bu nitelikleri itibarıyla, 1860 yılında, belki de tek

1) "My imagination, however, never indulged me in the hope of finding in the end, in consequence of this increased lingual relationship, a turanian people, closely allied to the Magyar people." Armenius Vambéry, *His Life and Adventures*, London, 1885, s. 29.

Yusuf Akçura, Vambéry'nin, kendisine, şu sözleri dillendirdiğini de yazıyordu: "İngilizler, beni severler, çünkü onlara Asya'yı ilk tanıtan ben oldum. Onlar beni dinlediler, anladılar. Hatta İngiltere kraliyet hanedanıyla ayrı ayrı dost oldum. Onların iltifatlarını gördüm."

Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, op. cit., s. 42.

Avrupalı, *perhaps the only European*, olduğunu ileri sürebiliyordu.

Macar diliyle Türk dili arasında bir ikili ilişki görüyoruz ve bu halen de geçerlidir. Uzun yüzyıllar Osmanlı egemenliği altında kaldığı için günlük dilde pek çok Osmanlı Türkçesi sözcük bulunuyordu ve bu normal karşılanmaktadır. Ancak bunun dışında bir de, Macarcanın kendisiyle halk Türkçesi arasında önemli yakınlıklar saptanabiliyordu; Vambery, İstanbul'dan çıkıp doğuya doğru gidildikçe Türkçenin daha saf bir nitelik kazandığını ve Macarcayla benzerliğin daha da belirginleştiğini gözlemişti, bu gözlemini "çarpıcı" sözcüğüyle ifade etmektedir.

Fakat "çarpıcı" sözcüğü bir yana, Vambery'nin Türkolojiye önemli bir katkısından bile söz etmemiz mümkün görünmüyor; daha sonra, Macar Akademisi'nde profesörlük görevi elde etmesine karşılık, asıl alanının Türkist uyanışlar sağlamak olduğunu biliyoruz. Burada bir katkısı var, daha önce Togan anlatımı sırasında da değinme imkanı buluyorum, İç Asya'daki anti-Rus ve anti-Sovyet bütün cereyanlarda İngiltere boyutu net olarak önümüze çıkmaktadır. Bütün politikalar, Büyük Britanya desteğini kazanmaya göre kuruluyordu, bunlar ısrarlı çalışmaların sonucudur; ancak bu sonuçları tek başına Vambery'ye bağlamak imkansızdır. Çünkü, Londra'nın, Rusya'nın İç Asya ve Kafkasya'da yayılmasını durdurmak veya yavaşlatmak için, yerli veya yabancı pek çok ajan kullandığı nettir; Vambery, belki bunların ilki ve belki de en önemlisidir, yalnızca bunu söyleyebiliyoruz.

Asya'da Türkist cereyanlar ve partiler başlatma çabalarının Vambery'ye hatırı sayılır bir servet kazandırdığı konusunda bir birlik var; kuşkusuz bu servetin kaynağı kıraç Asya toprakları olmuyordu. Belki de bu servetin kaynağıyla ilgili spekülasyonlar nedeniyle Vambery, otobiyografisinde, "*I am neither prejudiced against Russia, nor am I a blind Anglophile as people are apt to say,*" diyordu;¹ Vambery, insanların, kendisini, gözü kör bir anglofil görme eğiliminde olduklarından haberdirdir, sözü bunu gösteriyor. Savunmasını ise, Rusya'nın sömürgelerini "russianize", Ruslaştırdıkları ve buna karşılık İngilizlerin de zaptettikleri memleket halklarını, "civilize", uygarlaştırdıkları iddia ve ayırımına dayandırıyordu.

Gerçeği yansıtıyor mu? İkna edici olduğundan kuşku duyamayız. Çünkü Sovyet Devrimi'nden sonra bile, Asya halkları, Rusya'dan bağımsız olmak ye-

1) A. Vambery, *His Life*, op. cit, s. 359-362-363.

rine, Rusya'yla birlikte yaşamının ruslaştırıcı etkilerinden korunmaya çalışıyorlardı ve buradaki düzenleme veya savaşlarındaysa, Londra'nın yardım ve desteğine çok büyük değer biçiyorlardı. Bu nedenle, Büyük Britanya emperyalizmiyle boğuşan kemalist Ankara veya Londra'nın bir numaralı düşman saydığı bir Enver Paşa'yla yan yana at koşturmalarını imkansız görüyorlardı ve öylece hareket ettiler.

Fransa'ysa, aradaki çekişme ve çelişkilerle birlikte hep Londra'yla birlikte yürüyordu; bu nedenle türkist hareketlerin kurucusu sayabileceğimiz Vambéry'nin türkoloji alanındaki eksiğini Fransa'dan Leon Cahun'un doldurmasına şaşırıyoruz. Şunu netlikle söyleyebiliyoruz; türkolojinin kuruluşuna ve temel eğilimlerinin oluşmasına hiç kimse Leon Cahun'dan daha fazla katkıda bulunmamıştır. Öyleki, yıllar sonra kemalist tarih ve dil savları olarak ortaya çıkan türkist ve türkoloji açılımlarını da, ana çizgileri itibariyle, Cahun'a bağlamakta hiç sakınca yoktur. Vambéry gibi Yahudi kavminden olan Cahun, Türklüğü, Arap bağlantısından koparmaktadır ve kendisine, bu arada, Asya'ya bakmasını sağlamaktadır Vambéry ile birlikte çok etkili oluyordu;1 Türk-İslam Sentezi'ne geçilinceye kadar bu etki sürdü, kısaca değinmemiz doğaldır. Ancak Cahun la ortaklık burada kalıyor; Cahun, meslekten bir oryantalist ya da tarihçi olmamasına karşın, türkolojide kendisine yer açabiliyor, görmek durumundayız. Artık rastlantı sayamayız; Mazarine Kütüphanesi'nde müdür yardımcısı Cahun, oryantalizm alanına yüksekte ve birdenbire giriveriyor; 1873 yılında yapılan Birinci Oryantalistler Kongresi'nde "Habitat et Migrations prehistoriques des Races dites Touraniennes" başlıklı konuşması sürprizli ve bir başlangıçtır. Turan kavminin yurt ve göçleri üzerine bu konuşmada Cahun, Avrupa'da Aryan kökenli kavimlerden önce bir başka halkın bulunabileceğini ve bunların turan olabileceğini ileri sürüyordu. Yeteri kadar heyecan yaratıcı bir sav olduğunda kuşku yok, fakat, Cahun'un burada durmadığına ve

1) Vambéry ve Cahun türünden çağdaş türkologlar Dumont ve Lewis de Yahudi kavmindendirler; böylece türkolojiye Yahudi uzmanlarının mesleği olarak bakmak da mümkün olabiliyor. Yakın zamanda, College de France'da kendisine bir türkoloji kürsüsü açılması sırasında, Ermeni kökenli Fransız bilim adamlarının itiraz ettikleri Gilles Vernstein de Yahudidir. Ne yazık, şimdi Türkoloji, Yahudi-Ermeni lobilerinin çatışma alanı haline gelmiştir; Ermeni tarihçiler, Yahudi kökenli türkologların bilimsel davranmadıkları iddiasındadırlar. Türkiye'de Ermeni jenosidi olmadığını savunan Profesör Lewis'i Paris'te bir mahkemede mahkum ettirmeleri bu çatışmalardan biri -siydi; bu kez, sözünü ettiğim, Hürriyet ve Sabah medya-banka tröstleri de, Vernstein lehine, Türkiye'de kampanya açtılar, kuşkusuz Yahudiliğini belirtmekten özenle kaçındılar.

aynı yıl “L’Origine Touranienne de L’Idiome qui Precede en France les Langues Aryennes” başlıklı bir konferansla dinleyici ve izleyicilerini şaşırtmayı sürdürdüğüne tanıklık ediyoruz. Bu konferansın sonuna doğru, Leon Cahun şöyle konuşuyordu: “İmdi, ben yeniden teşkil ve terkip ettiğim dilin bütün kelimelerinin Fino-Japone kelimeler olduğunu; Avrupa’nın preariyen (Ariden evvel) dilinin veya dillerin anahtarının Orta Asya’da olduğunu ve bizim ırkımızın terkibine bu kadar kuvvetli bir nispette girmiş ve XIII. asra kadar aynı bir mimari tipi teşkil edebilmiş olup, gerek maddi, gerek manevi tiplerine bugün dahi her memlekette her gün gözümüzün önünde tesadüf ettiğimiz bu ırkların menşelerini orada aramak lazım geldiğini daha şimdiden ikrar ve iddia edecek vaziyetteyim.”¹ Çok hoş, Macarcanın kökünü Orta Asya’da ve Turan dillerinde aramayı öneren Vambery’ye ek olarak Cahun da bütün Avrupa dillerinin ve kavimlerinin kökü için yine aynı yeri ve aynı yurdu gösteriyordu. Cahun, bu konuşmaları yaparken, Vambery, Derviş Reşit giysisiyle İç Asya’da dolaşıyor ve Avrupa ekonomi-politiği de, içerde tekelli ve dışarda emperyalist döneminin eşğine basıyordu. Öyleyse, oryantalizmin kolonyalist aşamada ve Türkolojinin emperyalist eşikte doğduğunu söyleyebilecek durumdayız.

Geçerken işaret edebiliyorum; Cahun’un 1873 yılı iki konuşması elde mevcut oldukça, 1930’lu yıllarda formülasyonunu bulan Kemalist “Güneş Dil Teorisi” hazır demektir; kurmak için olmasa da desteklemek için iki büyük linguistik keşif de arkadan gelmişti. Bunlardan birisi, Boğazköy kazılarıdır ve bunları, Hitit uygarlığının keşfine borçluyuz; bu büyük bilimsel keşfin tam verimleri ancak XX. Yüzyılın başında alınabiliyordu ve biz, Anadolu’da mükemmel bir Hint-Avrupa dilinin varlığından haberdar oluyorduk. İkincisi Sümer tabletlerinin okunmasıdır; Sümer dilinin *aglutinante* olması, aynı aileden olan Türkçenin hem coğrafyasını genişletme ve hem de tarihini büyütme şansını da beraberinde getiriyordu, bu da daha sonraki yıllardadır. Yalnız bu iki büyük bilimsel aydınlık bir yana, öyle görünüyor, Cahun çok önceden Kemalist dil teorisini formüle etmiş oluyordu.

Bu digresyondan sonra Türkolojinin formatif dönemine yeniden dönebi-

1) Çeviri, 1930 yıllarına aittir; ünlü Türk yazarı Ruşen Eşref Ünaydın’ın kaleminden çıkmıştır. Cahun’un bu konferansı altmış yıl sonra, “Ari Dillere Takaddüm Etmiş Olan Lehçenin Turani Menşei” başlığıyla çevrilerek, önemli bir “tarih” çalışmasına ek olarak sunulmuştur. *Türk Tarihinin Ana Hatları-Methal Kısmı*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 86.

liriz; burada, Profesör Timur'un, "Ancak Türkçülüğü asıl etkileyen eser, yüzyılın sonuna doğru yayımlanan L. Cahun'un eseridir" önermesini hatırlatmakta yarar var, yerindedir.¹ Kuşkusuz Profesör Timur'un sözünü ettiği ve benim de ele alacağım, Cahun'un bu iki çalışması değil, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru yayımlanan *L'Histoire de L'Asie* başlıklı tarih yayınıdır; başta büyük Türkçü Ziya Gökalp tüm Türkiye Türkolojisi, formasyonunu, önemli ölçüde, buraya borçludur, böyle yazmanın abartma olmadığını düşünüyorum.

Kuşkusuz, daha sonra "Güneş Dil Teorisi" adını da alan Cahun'un dil bilim yazıları çocukçadır, her araştırmacının kariyerinin başında veya her araştırmacının ilk aşamalarında zaman zaman engelleyemediği heyecanla yüklüydü; Türk ve Mongol düzenlerini ayrılmaz bir biçimde birlikte ele aldığı, *Asya Tarihine Giriş*, bunlardan çok ayrı bir değerdedir. Yayımlandığı yıl, V. Thomsen'in, Orhun Yazıtları'nın deşifrasyonunu bir kitap olarak sunduğu 1896 yılı oluyordu; ancak, Thomsen, Orhun Yazıtları'nı okumasını, üç yıl önce akademik çevrelere duyurmuştu; Cahun, çalışmasında bundan söz edebiliyor. Sadece bu bile, Vambery'nin serüvenine başlaması ve Cahun'un *infantile* bir üslupla Fransa'daki bazı yer isimleriyle Türkçe ekler arasında bağlantı kurduğu konuşmalarından bu yana önemli bir zamanın geçtiğine ve Türkolojide büyük adımların atıldığına işaretler. Bu nedenle Cahun'un *Giriş'i*, akademisyen birinin kaleminden çıkmamış olsa da bir eserdir, görüleceğini umuyorum.

Diğer yandan, kuruluş dönemi Osmanlı aydınları, Yahudi asıllı İranlı büyük tarihçi ve devlet adamı Reşidüddin'i ne ölçüde okuyorlardı; her zaman merak uyandıran bir soru olmakla birlikte henüz üzerinde yeterince durulmamış bir aşamadadır. Buna karşın, Türk İmparatorluğunun yasal bir zorunlulukla çözülüp solacağını haber vermiş olan İbn-i Haldun'un, XIX. Yüzyıl Osmanlı aydınlarını pek çok rahatlatmış olduğunu biliyoruz. Haldun'un, Araplardan daha çok Türkler tarafından yüceltilmesinin bir nedenini de burada görüyoruz. Leon Cahun'a gelince, *Giriş'i*, Rusya askerlerinin, Türklere tarihlerinin en utanç verici yenilgileri tattırdıktan sonra şimdiki Atatürk Hava Alanı'nın bulunduğu Aya Stefanos'ta kamp kurup dans ettikleri ve çizimleriyle İstanbul kaldırımlarını çiğnemelerinin ancak büyük devletlerin araya girmesiyle önlenemediği 1878 yılından henüz yirmi yıl geçmeden yayımlıyordu; XX. Yüzyıl Türk aydınlarının, bu kitapta, zilletini unutmanın yollarını da

1) Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Ankara, 1998, s. 160.

bulması doğaldır. Bu nedenle de, bilinçli ya da bilinçsiz, pek çok Türkçü, Necip Asım ve Ziya Gökalp ön plandadır, ne yazsalar, Cahun'u yazmak ve aktarmaktan geri kalmıyorlardı; otuzlu yıllarda fışkıran tarih ve dil savlarının kökünde, çok büyük ölçüde, Cahun var.

Tarih çözümlemelerinin bir ve belki de önemli bölümünün eskimiş olduğunu söylemeye bile gerek duymuyorum; pek çok okuyucusunun, çalışmasında, Türkler hakkında çok ağır ve hakaret dolu değerlendirmeler olduğu yollu değerlendirmelerini abartmalı ve önemsiz buluyorum, Cahun'un bu çalışmasının tüm olmasa bile çok kısa önsözü bugün bile okunmaya değer niteliktedir. Paradoksal mı, belki akademik çıkışlı olmadığı ve bir edebiyatçı sayıldığı içindir, bana göre Cahun, Türk ruhunun sırlarına en çok dalabilmiş yazarlardan birisidir;¹ bunların sayılarının da sanıldığından çok az olduğunu kaydetmek zorundayız.

Bilim tarihinde Sıriyak kavminin, Süryanilerin, ayrı bir yeri var. Orta Çağ'ın antik uygarlık ve verimlerle ilgili belleği tümünden kazıdığı bir zamanda, Lübnan Dağları'ndan Urfa'ya kadar Haçlılar, buradaki Süryanilerden bir antik çağın haberini alıyorlardı; bilim tarihi, Süryanları, bilimin emanetçileri olarak görüp hep şükranla yazmaktadır. Bu dünyaya uzak Cahun, Türk ve Moğollara benzer bir rol vermektedir; İranlılara komşu Türklerin İran kültür ve uygarlığını Çinlilere, Çinlilere komşu Türklerin bunların uygarlığını da İranlılara taşıdığını yazıyordu. Cahun'a göre, Türkler olmasa, Ne Arap, ne İran ve ne de Çin uygarlığı, kendi sınırlarının dışına çıkamazdı; bu uygarlıkların yayılmalarını Türk-Moğol topluluklara borçluyuz. Kuşku yok, Cahun'un, Türk ve Moğollara yüklediği tarihsel işlev büyük ve yücedir.

Kitabının başlığı da tanıklık ediyor, Cahun, Türk ve Moğol kavimlerini birbirinden ayırmıyor ve ayırma gereğini de duymuyor; herhalde daha sonraki yıllarda Türklerin büyük Moğol İmparatoru Cengiz'i, turkifier etmelerinde etkisi olmalıdır, bunun, Akçura Yusuf'u rahatlatmış olduğunu düşünebiliriz. Ancak

1) "Le Turc nomade n'a pas de cité à sauver et à illustrer; indifférent aux religions, il n'a pas de dieux à glorifier; le Gesta Dei per Francos n'a pas de sens pour lui; il tue et se fait tuer pour rassembler des peuples, et pour que sa nation garde la renommée de bons soldats. Autant le sentiment de clan est faible chez lui, les tribus étant sans cesse brisées et refondues, autant celui de confédération, de nation est puissant, fortifié chaque jour par la discipline militaire, et par la tradition victorieuse remportées en commun. D'où le culte du drapeau, la glorification du nom turc, puis mongol, le chauvinisme."

L. Cahun, *Introduction à l'Histoire de l'Asie-Turcs et Mongols des origines à 1405*, Paris, 1896, s. 78-79.

Cahun açısından bu çok tutarlıdır; çünkü, Türklerde ve Moğollarda, "ırk", race, sözcüğünün hiçbir anlamı olmadığını yazıyordu, "aşiret" de anlamsızdır. Cahun'un, zaman zaman Asya'nın Elenleri sayılan Uygurlara isim olan "uygur" sözcüğünün bir ve önemli anlamının da "birleşmek", se reunir, olduğu-^{nu} ileri sürmesi de bu çerçevede yerini bulmaktadır, Türk-Moğol kavimlerde birleşmek ve "ulus" olmak, bunun için de "kurultay" toplamak esastır. Bunun bir ötesiye imparatorluktur; "degniz", deniz ile aynı sözcük olan "cengiz" de aslında "imparator" anlamına geliyordu; Prens Timuçin'e imparator seçildikten sonra "cengiz" adı veya unvanı veriliyordu.

Cahun, benim daha önceki çalışmalarımda yer alan "köksüz" sözcüğünü kullanmıyor, fakat, bunu anlatmaktan da geri kalmıyor; Türkler, zaptettikleri halkların kurum ve yer yer kültürlerini kabul etmekte hiç sakınca görmüyorlar. Sadece başkasının kurum ve örgütlerini almakla da kalmıyorlar; aynı zamanda bunları sık sık değiştirebiliyorlar, önemli bir saptamadır. Bir nokta daha var, Türkler, aldıkları kurumlarıyla kendilerinininkini hep ayrı tutuyorlar; adapta^{yon} ve orijinaller, Türk tarih ve toplumlarında hemen fark edilebiliyor, ayrı ay^{rı} Cahun, bunu şaşırtıcı sayıyor. Dillerineyse çok düşkün olduklarını ileri sürü^{yor}; bana göre, tartışmalıdır. Bugün Türkmen halk Türkçesinde Farsçanın ve seçkin Türkçesindeyse Fransızcanın damgasını her durumda görüyoruz.

Dillerine çok düşkün Türkler, din alanındaysa, kesinlikle Ortodoks olmuyorlar; Cahun'un anlatımına bakacak olursak, buradaki zaafiyetleri, non-ortodoks sözcüğünün verebileceği anlamdan çok ötededir. Cahun, Selçuk Türkleri'nin, 800-1000 yılları arasında tarihin en büyük imparatorluklarından birisini kurduğu zaman, kavminin belli bir dini olmadığını ekleyebilmektedir. Leon Cahun, bir de Osmanlı'da geçerli, "Turkman, za'if ul iman", Turcoman, pauvre croyant, sözünü hatırlatıyor; Osmanlı topraklarında, nakşibendi, kadiri ve diğer tüm tarikatların ya Kürtler tarafından kurulduğu ya da ithal edildiği saptamamızla tutarlıdır, Türklerde, din, bir politik amaca bağlı oluyordu.

Cinsellikte bu Türk-Kürt ikilemi, türkoloji ve kürdolojinin doğuşunda da kendini göstermektedir; eğer yapılan analizler doğruysa, türkoloji, esasında bir İngiliz keşfi ise, Fransa bu keşfi geliştiriyordu, Rusya'nın da, kürdolojiyi keşfederek buna cevap vermesini beklemek zorunludur. Gerçekten de, burada, çok kısa olarak, bunu göstermek imkanımız var.

Kürdoloji çalışmalarını, zaman zaman "Kürdolojinin Babası" olarak da anılan Papaz Maurizio Garboni'nin 1787 yılında yazdığı sözlüğe dayanarak iki yüzyıl öncesine götürmek isteyenler varsa da bu başlangıcı sembolik saymak gerçekçidir. Kürdolojiyle ilk temas edenlerin bile Minorski veya Nikitin türünden Rus isimleriyle karşılaşması, modern Kürdolojinin de bir Rus icadı olduğu konusunda, bize ilk ipuçlarını veriyor. Gelişmesi, Türkolojiyle eş-zamanlıdır; belki Kürdoloji bir veya iki on yıl arkadan geliyordu.

Bu konudaki bir inceleme, Rusya'daki Kürdolojiye ilginin, politik ve bilimsel olmak üzere iki amacı olduğunu, *presentent une double signification: politique et scientifique, belirtmektedir*,¹ basit ancak yararlı bir hatırlatma olarak kabul ediyoruz. Bu çalışmaya göre, daha öncesi olmakla birlikte, *à la fin du XIXe siècle*, Rus oryantalistleri A. Jaba ve F. Justi, Kürdolojiye büyük bir hız kazandırdılar; Ferdinand Justi, Saint-Petersbourg'da, 1879 yılında ilk Kürtçe-Fransızca sözlüğü yayımlıyordu. Sözlük, hem bilimsel ve hem de diplomatik çalışmalarda çok gereklidir; ilk büyük Kürdologların, Minorski² ve Nikitin'in,³ mesleğe, Rusya Dışişleri Bakanlığı memuru olarak başlamaları da bunu doğrulamaktadır.

Ancak Rusya'da XX. Yüzyılın başında yayımlanan bir çalışmayı, Rusya'daki kürdoloji çalışmalarının gerçek başlangıcı saymakta yarar var; Sovyetler Birliği döneminde Sovyet Kürdolojisinin saygın ismi Profesör Lazarev de, bu çalışmanın önemine sık sık işaret etmektedir.⁴ Rusya Kafkas Orduları'ndan bir albay tarafından yazılan bu kitap⁵ içindeki bilgilerin zenginliği ve analizlerinin olgunluğu açısından şaşırtıcıdır. Kitabın konusuysa Türk-

1) Moh. Mokri, *Kurdologie et Enseignement de la Langue Kurde en URSS*, L'Etnographie, 1963, s. 71.

2) Minorski'nin diplomatik faaliyetleri için, şu kürdoloji çalışmalarına bakılabilir:

C. J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, Oxford U. Press, 1957, s. 28.

Kamal M. Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, London, 1994, s. 100.

Minorski, *Islam Ansiklopedisi*'ndeki artık klasik "Kürt" girişinin yazarı olarak kürdolojide temel koyuculardan birisidir. V. Minorsky et Th. Bois, "Kurdes et Kurdistan", *Encyclopedie d'Islam*, Nouvelle Edition, Tom V, 1986.

3) Son derece popüler *Kürtler* kitabını yazan B. Nikitin, Lazarev Enstitüsü'nde Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendikten sonra dışişleri sınavını kazanıyor; Gilan'da ve Tebriz'de Rusya konsolosu olarak çalışıyor. Kürtlerle ilgisi bu tarihten sonra ve resmi görevi sırasındadır.

R. L. Basile Nikitine, in *Memoriam, l'Afrique et l'Asie*, No. 54, 1961, s. 46.

B. Nikitin, *Kürtler*, İstanbul, 1998.

4) M. C. Lazarev, *Kurdskiy Vopros 1891-1917*, Moskova, 1972.

5) P. I. Aver'yanov, *Kurdi v Voynah Rossii s Persiei i Turtsiei v Teqenie XIX stoletiya -Sevremennoe politicheskoe polozhenie Turyetskikh, Persidskikh i Russkikh Kurdov-Istoričeskij Očerok*, Tiflis, 1900. Bu önemli çalışma, yazarının adı da dahil, önemli çeviri bozukluklarıyla Türkçede'de yayımlanmıştır. Yayımlayan, çevirinin, 1925 yılında Genelkurmay Başkanlığı tarafından yapıldığını kaydetmektedir.

Avyarov, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*, Ankara, 1995.

Rus ve İran-Rusya savaşlarında Kürtlerin tutum ve siyasetleriydi; burada geliştirilen çözümler çerçevesinde bunu şaşırtıcı sayamıyoruz. Çünkü önce Türkoloji ve sonra Kürdolojinin doğuş ve gelişmesinde emperyalizm ve emperyalistler arasındaki çatışmanın önemli rolünü netlikle görebiliyoruz.

Bütün bunlara eklenebilecek iki nokta kalıyor; birincisine göre, Truman Doktrini, aynı zamanda, Ortadoğu'nun emperyal sorumluluğunu, Büyük Britanya'dan Birleşik Devletleri'ne geçiriyordu. Bu Türkolojinin de devri anlamındadır; İkinci Dünya Savaşı sonrasında itibaren Türkolojinin bir Amerikan disiplini haline geldiğini saptıyoruz. İkinci nokta, zaman içinde, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın, Kürdist aktivitelerin bir destabilizatör ve zaman zaman da stabilizatör olarak kullanılabileceğini, Sovyetler Birliği'nden öğrenmeye başlamasıyla ilgilidir. 1979 yılında Tahran'da Amerikan Büyükelçiliği işgaliyle açığa çıkan Amerikan diplomatik belgeleri, Washington'ın, Kissinger döneminden itibaren bir "Büyük K..." projesi üzerinde çalıştığını gösteriyordu.¹ Türkiye'de zaman zaman düzeni sarsan ve pro-Amerikan iktidarlara tehdit eden sol ve sosyalist cereyanlar, Washington'ın gözünde, Irak-İran-Türkiye'de yaşayan Kürtleri bir devlet içinde birleştirme projesinin stabilizasyon katsayısını büyütüyordu; Sovyetler Birliği'nin çözülmesiye Kürdolojide bir boşluk yaratmıştır. Amerika'nın burada bir boşluk bırakmamak için hızla harekete geçtiğini görüyoruz.

Bu hareketi doğru değerlendirebilmek için belki de iki kısa açıklamaya ihtiyacımız var; birincisi bir anlamda tekrar olmaktadır. "Türkizm"le "Türkoloji" arasındaki gözettiğim ayrım, teorik olmamakla birlikte pratik öneme sahiptir, birincisini "politik" ve diğeriniyse politik olmayan bilimselliği son derece sınırlı tutarak, "bilimsel" saymak gerekiyor. Gerekli ancak yaptığım ayrımın net olmadığını farkındayım ve bu nedenle birbirinin yerine geçecek bir biçimde kullanmaktan vazgeçemiyorum, bu görülmektedir. "Armenius" veya "Armin" ya da "Herman" Vambery, bu zorluğu çok iyi cisimlendiriyor; "Türkoloji" alanında bazı katkılarını kabul edebiliriz, fakat, asıl katkısı "Türkizm" alanındadır. İç Asya Türkik halklarına "Türklük" ve "kimlik" aşılama çalışıyordu; Rusya'nın yayılmacılığı karşısında, bu Büyük Britanya İmparatorluğu'nun geliştirmek istediği silahlardan birisiydi, ayrımın önemi buradadır.

Dolayısıyla, "Türkizm" ve "Türkoloji" ayrımını unutarak, Türkolojinin

1) Yalçın Küçük, *Kürtler Üzerine Tezler*, Dönem Yayınevi, Birinci Baskı, İstanbul, 1990.

Batı ve Kürdolojinin Rusya kaynaklı olduğunu ileri sürerken, Rusya'da Türkoloji çalışmalarının olmadığını düşünmemiz ve anlamamız imkansızdır; böylesinin çok yanıltıcı olacağını belirtmek durumundayız. Bu doğru bilgilerle de çelişiktir; çünkü, bunu yapmak, başkaları bir yana Radloff'u tümüyle inkar etmek anlamındadır.

Mümkün mü, asıl adı Wilhelm Radloff ve uyruguna geçtiği Rusya'daki adı Vasiliy Vasiyevîç Radlov olan bu Vambery kadar serüvenci, ancak ölçülemeyecek kadar daha çok bilimsel olan araştırmacıyı ihmal ederek Türkolojiden söz etmenin imkansız olduğunu kabul etmek zorundayız. Fakat zorunluluğun yaratıcılığın kapılarını da açtığını, Engels'in, ihtiyacın keşfin anası olduğu yollu çok verimli işaretini hatırlamak durumundayız, burada bir kez daha görüyoruz; çünkü, Radlov, sadece çözümlememizi zenginleştiriyor.

Türkolog H. Eren, Radloff'la ilgili ansiklopedik maddesinde, "Türklük bilimi bugüne değin onun açtığı çığırda gelişmiştir" demektedir.¹ Bu değerlendirmesini, "Alman kökenli büyük Türkolog Wilhelm Radloff nitelemesiyle zenginleştirmekte ve "Türklük biliminin tarihinde yeni bir çağ açmıştır" diye sürdürmektedir; doğrudur. Doğrudur, ancak, Radlov'un açtığı çağ, adım adım, İç Asya'nın ve Sibiry'a'nın Rusya tarafından kolonize edilmesiyle denktir ve birlikte yürüyordu. Rusya kolonizatörleriyle Radlov, İç Asya'da birlikte ilerliyorlardı ve Türkolojiyi geliştirmek isterken Türkizmi doğmadan boğmak istiyordu; burada çok net olma gereği var.

Mongolist Ahmet Temir'in Radloff'a büyük bir bağlılığı olduğunu görüyoruz ve anlaşılabilir bir durumdur. Bununla birlikte, Profesör Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri* başlıklı monografisinde, istememekle birlikte, Radlov'un Rusya devletinin hizmetine girdiğinde ve Lenin'in doğum yeri ve pek çok Türkçünün yetiştiği Kazan'da Türklerle Çinlileri, Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma için kurulmuş okullardaki görevlerini ve Rusya kolonizatörleriyle birlikte İç Asya'ya yaptığı seferleri de yazmaktadır; böylece Radlov'un hem sömürgeci ve hem de bilim adamı kimliğini gözlerimizin önüne serebiliyor.² Profesör Temir'in böyle bir maksadı yok, fakat biz yazdıklarını okudukça Türkolojide çağ açan bu kolonizatör-bilim adamının, Türk kökenli ve bu kimlikle her aydının karşısında olduğunu öğreniyoruz. Rad-

1) Prof. Dr. Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü-1. Yabancı Türkologlar*, Ankara, 1998, s. 269.

2) Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, Ankara, 1991.

lov'un çabasında, Türkoloji çok yüksek ve türkizm çok alçak bir yerdedir; kullandığım ayrımın tartışmasız olduğunu ileri sürmüyorum, ancak, çok yararlıdır.

Bugün İç Asya'yı değerlendirirken Rusya Türkolojisinin bu özelliğini ihmal etmemek gerekiyor ve önemli başarılar elde ettiklerini görüyoruz. Belki de "herkesin Türkolojisi kendine göre" diyebiliyoruz.

Onikinci Bölüm

ENVERİZM

Jön-Türkler'i, sığ teorilerin Ortodoks kavgacıları olarak düşünebilir miyiz? Yoksa, küçük ayrılıkların haçlı savaşçıları mı? Tartışmaya açıktır. Öyleyse, enverizmi, incarne jön-türkizm olarak algılamak durumundayız. Peki böyle bir algılayışta, imparatorluğun bekasını özgürlükte gördüğü sırada bütün kariyer hesaplarını atarak dağa çıkan bu Kahraman-ı Hürriyet, nasıl oluyor da, kısa bir zaman sonra, kendi yazgısını ve ülkenin geleceğini, Alman emperyalizminin yayılmacı programlarıyla özdeşleştirebiliyordu ve bundan kısa bir zaman sonra da, çaresiz, imparatorluğu, bir tepsi örneği, daha doğuya kaydırmayı bir çare saydığında, bu kez, yeni doğan komünist Rusya'ya dönebiliyordu. Hemen arkasından da, Asya'nın ortasında leninist kuvvetlere karşı savaş açabiliyordu; tüm bunları bir Türk paşasının kaypaklığıyla açıklamak son derece yüzeyseldir. Daha derine bakmak zorunludur ve belki de, Türklerin, son derece paradoksal bir niteleme ile, yüzeyde dindar oluşları ya da sık sık din değiştirmeleri, bir kapıdır; bilimsel bir kışkırtıcılığı var ve cezbediyor.

Türklerin teorileri, en yakın pratikleridir. Türk dilinin dehasını da somuta karşı durdurulamaz bir eğilimde görüyoruz; pratiği teori bilmeleriyle tutar-

lıdır. İttihat ve Terakki'nin kuruluş ve gelişmesinde, bir zamanlar, oran olarak en büyük Yahudi kenti, Osmanlı'nın son zamanlarındaysa Kabe-i Hürriyet olan Selanik'in büyük ağırlığında, imparatorlukta Ermeni ve Elen nüfusun henüz göçmediği bir zamanda gelişmesine karşın, Enver ve kuşağı, daha sonraki yıllarda, denenmiş olan laisizmi bulamıyorlardı; nedeni, önemli pratik eksikliğinde aramak zorunluluğundayız.

Bulamamak bir yana jön-türkizmde bir anti-Tanzimat ton, belirgin bir biçimde bulunuyordu; "Tanzimat", Kemalizm de dahil, modern Türkiye tarihine gelmiş en radikal transformasyon hareketidir. Jön-Türk Sultanı Hamit'in, çok-uluslu tek dinli bir imparatorluk programına karşın, Tanzimat Sultanı Mahmut, çok-uluslu ve çok-dinli bir toplum düzeni kurmaya çalışıyordu; Türk gericiliğinin *sine qua non* özelliği olan Tanzimat karşıtlığının Genç Osmanlılarla başlayarak Jön-Türkler'de çok geliştiğini biliyoruz. Kuşkusuz Tanzimat *triumvira*'sı, Reşit-Fuat-Ali Paşalar, pratik halka sırtlarını dönmüşlerdi ve bir teorik halk peşindeydiler; böylece Türk ruhuna ters düşüyorlardı. Jön-Türkler, daha halkçı ve kaçınılmaz olarak da daha islamcı oldular.

Eylem planında eksikliklerini iki noktada toplayabiliyoruz; Birinci Dünya Savaşı'na, Islama büyük bir güvenle, "Cihat" ilanı ile başlıyorlardı ve bundan sonraki tarih, "Araplar tarafından sırtından bıçaklanma" edebiyatıyla doludur. Araplar, Birinci Dünya Savaşı'nı, Büyük Britanya emperyalizmiyle işbirliği halinde, Türklerden kopma sahnesi olarak kullanmak istediler; artık İttihat ve Terakki *triumvira*'sından Ahmet Celal Paşa'nın Suriye Krallığı türünden fantezilerine hiç yer kalmıyordu; Enver'in, Araplardan uzak İç Asya'ya yönelmesine bir de bu gözle bakmak verimlidir. Türklük, Birinci Savaş'tan Arap birliğinden hüsrana ve İslamizmden kırılganlıkla çıkmıştır.

Ünlü "31 Mart" İsyanı, hem çapsiz ve hem de eninde sonunda bir ordu içi hazırlıktı; 1924-1925 yıllarında örgütlenen ve patlayan Şeyh Said'in isyanı ise, tarikatların ve tekkelerin politik imkanlarını göz önüne sermesi açısından dehşet verici oldu. Said, İslamın, Sünniliğin, tarikatların varlığını ve iktidara karşı ne büyük tehditler içerdiğini gözler önüne seriyordu; laisizmi doğuran ikinci büyük pratiği burada görüyoruz. Bu iki pratik, Türkiye'ye, iktidarla İslam arasına mesafe koyma gereğini duyuruyordu; kısmi ve yeni bir din değiştirme olarak ele alabiliyoruz.

Fransız araştırmacı E. Copeaux, Kemal Paşa'nın Çankaya'daki özel kütüp-

hanesi üzerindeki tasniflere dayanarak, Paşa'nın hem Mustafa Celalettin'in ve hem de Leon Cahun'un eserlerini incelediğini¹ ve sayfa kenarlarına pek çok notlar düştüğünü kaydetmektedir;¹ etkilerini görmek durumundayız. Bunun için, 1931 yılında yayımlanmış, *Türk Tarihinin Ana Hatları-Methal Kısmı* başlıklı çalışma ayrı bir dikkat gerektirmektedir; Kemalist ideolojinin formasyonunda belki en önemli çalışmalardan birisidir. Çok kısa olarak değinmek istiyorum.

Yeni tarihçilikte bu yol açıcı çalışmayı "telif ve terkip" edenler arasında Kemalist historiografi'nin oluşumunda başrol oynamış bütün şahsiyetlerin yazılmasına ve bölümlerin altına yabancı dünyadan otorite isimlerin konmasına karşın, özünde, Cahun'un düşüncelerini yansıttığını görüyoruz; daha önce değinildi, çalışmanın sonunda da, Cahun'un bütün dilleri Türkçeye bağlayan konuşmasının çevirisi yer alıyordu. Çalışmanın ilk cümlesi olarak "Türklerin Ana-Yurdu Asya'dadır" önermesinin yer alması şaşırtıcı olmuyordu. "Türkün en az yedi bin yıldan beri otokton ahali halinde yerleşerek kendine yurt edindiği Anadolu" cümlecigi ise, Türkleri, çağdaş tarihin Türklüğü saptayabildiğinden binlerce yıl öncesinden itibaren Anadolu'nun yerli halkı yapıyordu. Aynı çalışmada, "yazı değiştirmesi millet için bir medeni ve tarihi istihale mebdeini ifade eder" de deniliyordu; Türklerin Latin karakterleri kabulünün alfabe değiştirmede önemli bir yeniliğe işaret etmediği anlamındadır.

Çalışmanın en dikkate değer yanlarından birisi, İslamı, hariçten gelen bir din saymasıdır, bu paragrafı aktarmak istiyorum; "Türkler, Orta Asya'da muhtelif asırlarda Budizm, Mazdeizm, Hristiyanlık, Maniheizm ve İslamiyet gibi hariçten gelen bazı dinlerin tesiri altında kalmışlardır." Bu, İslamı yabancılaştırma yönünde bir adım oluyordu; "Türkler, din neşrine gelen Arap ordularının bir sürü çapulcu olduğunu görerek mukavemet etmiş, her vesileyle ihtilal çıkarmışlardır"² düşüncesiyle birlikte okunduğunda, yeni bir öğretinin ipuçlarıyla karşılaştığımızı görmek mümkün olmaktadır.

Pratiklerini hemen, soyutlamadan, tüm somut halinde, teorileştirme eğiliminde Türk elitinin, bu yeni *demarche*'i, bütün açıklığıyla gözümüzün önüne serilmektedir. Bunun, bu açılımın, otuzlu yılların diğer doktrinasyon çabalarıyla da desteklendiğine tanık oluyoruz; ilk formülasyonu 1934 yılında yapı-

1) E. Copeaux, *Espaces et Temps de la Nation Turque-Analyse d'une historiographie nationaliste 1931 1993*, CNRS Edition, Paris, 1997, s. 38.

2) *Türk Tarihinin Ana Hatları-Methal Kısmı*, 1931, s. 59 ve 67.

lan *Atatürk İhtilali* broşürünü, bunlardan birisi, belki de en önemlisi sayabiliriz; çok kısa olarak üzerinde durma gereğini duyuyorum.

Kemalizmin doktrin kurucularından birisi sayılan Mahmut Esat Bozkurt, bir yerde, "Muhammet işe başladığı gün, Arabın en zengin kadınlarından birisiyle evli bulunuyordu" diyordu; İslama ve peygamberine kutsal bir dille yaklaşmadığı açıktır. Ancak ben, buradaki analizler açısından, Bozkurt'un "Koca Reşit ve Mithat Paşalar memleketimizde heykeli dikilmesi gerekli olan büyüklerimizdendir" sözlerine ayrıca işaret etmek istiyorum. Profesör Bozkurt, sanki daha sonraki anti-Tanzimat hegemonyayı seziyordu ve Tanzimat'ı ısrarla yüksek bir yere koyuyordu.

Profesör Bozkurt'un, *Atatürk İhtilali* doktrinasyonuna, Kemal Paşa'nın sağlığında başlamış olmakla birlikte, kitap halinde yayımlaması, ölümünden sonraya denk düşmüştür; bazı cesur şecere denemelerinden bunu anlıyoruz.¹ Ayrıca Bozkurt'un, Şeyh Bedrettin yorumunda da daha az cesur olmadığını görüyoruz; Osmanlı Devleti'nde, 1402 Ankara bozgununun ürünü bu kazasker, daha sonraki yüzyıllarda, özellikle Şair Nâzım Hikmet'in şiirleriyle, çok abartılmıştı ve harekete, net bir komünist renk veriliyordu, Bozkurt'un ayakları daha çok yere basmaktadır. Bozkurt'a göre, Bedrettin, "cumhuriyetçilik" akımının savunuculuğunu yapıyordu ve "cami, kilise, havra vesaire manasız şeylerdir" diyordu. Bozkurt, ayrıca, "Bedrettin'in ölümüne Türk alimlerinden kimse fetva vermedi" diyerek övünüyordu. Daha da önemlisi, "Hristiyanların papazlarıyla, Yahudilerin hahamlarıyla kauldıkları" böyle bir büyük hareketin ancak aydın hareketi olabileceğini ileri sürüyordu; görüşlerin özeti budur.

Türklerin kolaylıkla ve çok kez din değiştirdiklerinin ön plana çıkartıldığı bir zamanda Bedrettin'in, hem cumhuriyetçi ve hem de dinler arasındaki ayrılıkları silmeye yönelik cereyanının hatırlanmasının bir anlamı var mı? Burada G. Dumézil'i hatırlamamak imkansızdır; Dumézil, zengin dil bilgisi ve uzun ve titiz çalışmasıyla, Hint, İran, Elen ve Roma dinleri arasındaki ayrılıkları silmeyi başarabilen Fransız bilim adamıdır. Öyleyse, işte tam bu zamanda, Dumézil'in, İstanbul'da öğretim üyeliği yapması, bir açıdan çok şaşırtıcı ve bir başka açıdansa son derece normal olmaktadır;² dinlerden bir din hem

1) "Türk ihtilalini yapanlar, Koca Reşit'ler, Mithat'lar, Talat'lar, Enver'ler ve en sonra en büyüğünü başaranlar Atatürk ve arkadaşları değil mi?"

Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s. 178.

2) "Dumézil, Türkiye'ye ilk kez Atatürk'ün davetiyle geldi. Atatürk Türkiye'deki üniversitelerin birinde dinler tarihinin öğretilmesini istiyordu. Amacı, şeriatçıların etkisini kırmaktır ve kürsünün

o zamanki arayışlara ve hem de Dumézil'in entelektüel eğilimlerine uygun düşüyordu.

Fakat kağıt üzerinde arayışlar olarak kalmaya mahkumdur; çünkü, Fransız laisizminin iki temeli, felsefi ve siyasal-halk mücadelesi boyutu, Türkiye'de kesinlikle bulunmuyordu. Türkiye, en kalın damarı materyalizm olan, Fransa'daki aydınlanmacı akım ve kiliseye karşı anti-feodal mücadele tarihinden hep yoksun olmuştur; Fransa'da kilise feodalizmin içindeydi ve burjuva halk mücadelesi kesinlikle kiliseyi de hedef alıyordu. Bu nedenle Kemalist laisizm ve bunun dinler ötesi arayışları her zaman pratik ve politik kalmaya mahkumdu; din değiştirme geleneğine uygundur.

Öyleyse, Kemalist laisizmden uzaklaşma eğilimlerini Kemal Paşa'nın ölümüne bağlamak bilimsellikle bağdaşmıyor; din ötesi arayışların olduğu zamanda, mistisizme yönelik ve rasyonaliteden ayrılan yönelimleri de görüyoruz; daha önceki çalışmalarımda ayrıntıyla yer alıyordu. Ayrıca, kırklı ve elli li yıllar pratiklerini de Kemalist laisizmden kopuştan daha çok, felsefi ve halk mücadele tabanı olmayan bu açılımları konsolide etme olarak düşünmek durumundayız; İsmet İnönü ve Celal Bayar yönetimlerini, "restorasyon" sözcüğüyle anlatmaya çalışmamın arkasındaki analiz de budur. Bir yanda Tanzimat eleştirisi ve diğer yanda üniversiteden ilkokula kadar din eğitiminin devletçe üstlenilmesi, Kemalist restorasyon çerçevesi içine düşüyor ve bu çerçeve içinde bir deneme olarak ortaya çıkıyordu, Kemalizmden kopuş daha sonradır.

Aslında kopuştan çok yeni bir değiştirmeden söz etmek daha doğrudur; kemalist doktrinin yerine "Türk-İslam Sentezi" öğretisinin konulmak istendiğini söylemek durumundayız. Türk-İslam Sentezi ile Kemalist öğreti arasında ortaklık çoktur ve bu nedenle geçiş zor olmuyor; yalnız yine de birkaç noktada nitelik farkına yol açan vurgularla karşılaşırız. Her ikisi de, anayurdun İç Asya olduğunda ısrarlıdır; yalnız, Kemalistler artık sadece Anadolu'ya bakarken, Türk-İslam Sentezcilerde bir anayurda dönüş edebiyatı bulunmaktadır. Kemalistlerde, Anadolu'nun kurtuluşu ve gelişmesine katkıda bulunmak "Türk" sayılabilmek için gerekli ve yeterli olurken, sentezciler, kanda saflık aramamaktadırlar. Daha da önemlisi, abartılı veya gerçekçi, Kemalistler, Türklüğün evrensel katkılarını ön plana çıkarırken, sentezciler, sadece İslama katkılarını görmektedirler. Sentezcilere göre, Alparslan'ın Malaz-

başında bir Fransız bulunmasını tercih etti."

Alexandre Toumarkine, "Georges Dumézil ve Kafkas Dilleri", *Kafkas Yazıları*, İlk Bahar 1999, s. 15.

girt zaferi de sadece, İslama, Roma topraklarını açabilmek içindi. Bu karşılaşma, iki ayrı öğretiyi ortaya çıkarmaktadır.

Türk-Islam Sentezi öğretisinin yayılması ve Türk Devleti'nin resmi öğretisi oluşunda iki tarih önemli oluyor; bunlardan birisi, 12 Mart 1971 darbesi hazırlıklarının yapıldığı bir zamanda, 1970 yılında "Aydınlar Ocağı" adlı örgütün kurulmasıdır; Türkist ve Türkolog Profesör I. Kafesoğlu ilk başkanıdır. Kafesoğlu, Kemalist tarihçiliğin yayılması ve endoktrinasyonu için kurulan Ankara'daki Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin ilk mezunlarından olmakla birlikte, "Türk-Islam Sentezi" ideologu olarak da biliniyordu. İkinci tarih ise, 1982 yılıdır; 1980 yılı Eylül ayında gerçekleştirilen Amerikan yanlısı Eylülist darbeden sonra hem "Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu" kuruluyor ve hem de, Türk-Islam Sentezi öğretisi Beş Yıllık Kalkınma Planları'na alınıyordu. Bu dönemde, ortaöğretimdeki tarih ve yurttaşlık bilgisi ders kitaplarının Türk-Islam Sentezi öğretilerine göre değiştirilmesi tamamlanmıştır.

Hem bu yeni öğretinin gelişimi, resmileşmesi ve hem de eğitim kitaplarının bunlara göre değiştirilmesi konusunda çok değerli ve ayrıntılı bir çalışmaya sahibiz; Fransız araştırmacı E. Copeaux'nün alt başlığı, *Nasyonalist Bir Tarihçiliğin Çözümlemesi 1931-1993* olan araştırması, Türk-Islam Sentezi öğretisinin Kemalist öğretinin yerini alış süreci alanında, bizi, yeterli ölçüde aydınlatmaktadır.¹ Teknik bilgiler ve dokümantasyon açısından bu eksiksiz çalışmanın, ne yazık ki, iki önemli zaafı var; dünyayı, büyük devletlerden, emperyalizmden arınmış ve Türkiye'yi de aydınlanmacı ve sosyalist akımların son derece yoksulu saymaktadır. Böylece, ülkedeki bu son derece önemli "din değiştirme" sanki, bir-iki derneğin marifeti olarak sunulmaktadır; bu zaafın telafi edilmesi gereklidir.

Bu çok kısa kronolojiyi incelerken, Türk aydınının ve buradan da Türkiye halklarının emperyal içgüdüye sahip olduklarını akılda tutmak yararlıdır;

1) E. Copeaux, Eylülist darbenin başbakan yardımcısı ve daha sonra başbakanı, darbe lideri General Evren'in yerine cumhurbaşkanı olan Turgut Özal'ın da aynı hizip içinde olduğunu kaydetmektedir. Fakat, Özal'ın, 1988 yılında Paris'te yayımlanan *La Turquie et L'Europe* kitabı nedeniyle, "Aydınlar Ocağı" tarafından sert bir biçimde eleştirildiğini eklemektedir.

E. Copeaux, *Espaces et Temps de la Nation Turque*, op. cit., s. 85.

Burada, Özal, Türk-Islam öğretisini bırakarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Greko-Romen karakteri üzerinde duruyor ve hizbini kızdırıyordu. Ancak bu işte Özal'ın fazla kusuru yoktur; çünkü, bu çalışma, Özal'ın daha sonra büyükelçi yaptığı üç diplomat tarafından yazılmıştır. Büyükelçi Gündüz Aktan'ın da içinde bulunduğu bu yazarlar, ilk baskısı hemen önce çıkan ve etkili olan benim *Fatih* çalışmamdan fazlasıyla etkilendiler. Greko-Romen tezi oradan kaynaklanmaktadır. Y. Küçük, *Fatih Sultan Mehmet*, Tekin Yayınevi, İstanbul, ilk baskı 1987.

yordu, bir bölümünün gizli servislerin mensubu oldukları bugün netlikle bilinmektedir. Aynı yıl, çeşitli yerlerde, cami çevrelerinde ve din adamlarına öncülüğünde "Komünizmle Mücadele" dernekleri kuruluyordu; Türkiye işçi Partisi'nin toplantıları, bu mücadele dernekleri baskınlarıyla önlenmek isteniyordu. Sonraki yılda, Menderes yandaşlarının kurduğu Parti'nin Genel Başkan, Genelkurmay eski Başkam General Gümüşpala ölünce, yerine, devrilen iktidarın genel müdürlerinden Süleyman Demirel getiriliyordu; bundan sonra Türkiye'deki tartışmaların daha çok, TİP Başkanı Aybar'la AP Başkanı Demirel arasında geçtiğini görüyoruz.

Bin dokuz yüz altmış beş yılının gelişmelerini üç başlık altında toplayabiliriz. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi adında atıl, ancak aşırı muhafazakar bir partinin yönetimi Albay Türkeş'e veriliyordu; Türkeş, kırklı yıllarda turanist faaliyetlerden tutuklanmış bir genç subay, 27 Mayıs askeri komitesinde bir albaydı; ancak daha sonra tasfiyeye uğruyordu. Albay Türkeş, daha sonra partinin adını Milliyetçi Hareket Partisi'ne çevirmişti; Türkiye'de türkist-faşist olarak nitelenmektedir, ikinci olarak, aynı yılda, sol yayınlarda gerçek bir patlama yaşanıyordu; kemalist-sosyalist Yön bir haftalık dergi olarak, o zamana kadar ulaşamamış ve sonra tekrarlanmamış bir tiraja ulaşıyordu, diğerleri izlemiştir. Kamu yönetimi, üniversiteler sol-sosyalist endoktrinasyon sürecinden geçiyordu. Aynı yılın sonbaharında yapılan seçimlerde, Demirel'in muhafazakar liberal partisi büyük bir çoğunlukla hükümeti kazanmakla birlikte, Türkiye işçi Partisi de on beş milletvekiliyle parlamentoya giriyordu, bu bir ilktir ve henüz tekrarlanmamıştır. Artık parlamentoya da giren sol, parlamento dışındaki gücüyle de, büyük çoğunluğa sahip iktidarı çalışamaz hale getiriverdi; bunun için iç savaş nedeni oluşunu, çok geçmeden görüyorduk. Cephe savaşları, tarihçiler için kolaydır; ilan edenleri var ve ayrıca ordular açıkça harekete geçiyorlar, koordinatlarını biliyoruz, iç savaşlar, hem kavram düzeyinde ve hem de tarihleri itibariyle çok zordur; ayrıca bilim adamları ilan ediyorlar. Ne yazık, benim çalışmalarına kadar, yakın zaman Türkiye tarihinde ilan edilmiş iç savaş bulunmuyordu ve ben üç iç savaş formüle etmiş bulunuyorum. Tekrar olsa da, birincisi 1806-1826, ikincisi 1906-1926 tarihlerine denk düşüyordu; birincisinden "Tanzimat" ve ikincisinden "Cumhuriyet" çıktığını biliyoruz. Kemalist Cumhuriyet, 1925-1926 tarihinde başlıyordu; görüşlerim tartışmaya açık olmakla birlikte kendi içinde bir bütün-

yordu, bir bölümünün gizli servislerin mensubu oldukları bugün netlikle bilinmektedir. Aynı yıl, çeşitli yerlerde, cami çevrelerinde ve din adamlarının öncülüğünde "Komünizmle Mücadele" dernekleri kuruluyordu; Türkiye İşçi Partisi'nin toplantıları, bu mücadele dernekleri baskınlarıyla önlenmek isteniyordu. Sonraki yılda, Menderes yandaşlarının kurduğu Parti'nin Genel Başkanı, Genelkurmay eski Başkanı General Gümüşpala ölünce, yerine, devrilen iktidarın genel müdürlerinden Süleyman Demirel getiriliyordu; bundan sonra Türkiye'deki tartışmaların daha çok, TIP Başkanı Aybar'la AP Başkanı Demirel arasında geçtiğini görüyoruz.

Bin dokuz yüz altmış beş yılının gelişmelerini üç başlık altında toplayabiliriz. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi adında atıl, ancak aşırı muhafazakar bir partinin yönetimi Albay Türkeş'e veriliyordu; Türkeş, kırklı yıllarda Turanist faaliyetlerden tutuklanmış bir genç subay, 27 Mayıs askeri komitesinde bir albaydı; ancak daha sonra tasfiyeye uğruyordu. Albay Türkeş, daha sonra partinin adını Milliyetçi Hareket Partisi'ne çevirmişti; Türkiye'de Türkist-faşist olarak nitelenmektedir. İkinci olarak, aynı yılda, sol yayınlarda gerçek bir patlama yaşanıyordu; Kemalist-sosyalist Yön bir haftalık dergi olarak, o zamana kadar ulaşılamamış ve sonra tekrarlanmamış bir tiraja ulaşıyordu, diğerleri izlemiştir. Kamu yönetimi, üniversiteler sol-sosyalist endoktrinasyon sürecinden geçiyordu. Aynı yılın sonbaharında yapılan seçimlerde, Demirel'in muhafazakar liberal partisi büyük bir çoğunlukla hükümeti kazanmakla birlikte, Türkiye İşçi Partisi de on beş milletvekiliyle parlamentoya giriyordu, bu bir ilktir ve henüz tekrarlanmamıştır. Artık parlamentoya da giren sol, parlamento dışındaki gücüyle de, büyük çoğunluğa sahip iktidarı çalışamaz hale getiriverdi; bunun için iç savaş nedeni oluşunu, çok geçmeden görüyorduk.

Cephe savaşları, tarihçiler için kolaydır; ilan edenleri var ve ayrıca ordular açıkça harekete geçiyorlar, koordinatlarını biliyoruz. İç savaşlar, hem kavram düzeyinde ve hem de tarihleri itibarıyla çok zordur; ayrıca bilim adamları ilan ediyorlar. Ne yazık, benim çalışmalarına kadar, yakın zaman Türkiye tarihinde ilan edilmiş iç savaş bulunmuyordu ve ben üç iç savaş formüle etmiş bulunuyorum. Tekrar olsa da, birincisi 1806-1826, ikincisi 1906-1926 tarihlerine denk düşüyordu; birincisinden "Tanzimat" ve ikincisinden "Cumhuriyet" çıktığını biliyoruz. Kemalist Cumhuriyet, 1925-1926 tarihinde baş-

lıyordu; görüşlerim tartışmaya açık olmakla birlikte kendi içinde bir bütünlüğü olduğunun kabul edileceğini umuyorum.

Kemalist Cumhuriyet, 1960 yılları ikinci yarısı başlarında sona ermiştir.

Türk yönetenlerinin, böylesine bir güvensizlik kompleksi içinde olduğunu saptamak çok şaşırtıcı oluyor; aslında güçlü birlik içgüdüsünün harekete geçmiş olması mümkündür Türkler, "bölünme" sözcüğü karşısında titriyorlar. 1966 yılını sadece, yönetenlerin titremesinin işaretleri olarak değerlendirmek zorundayız; tanınmış gazeteci, Yön dergisi kurucularından İlhami Soysal, daha önce değindiğimiz gibi işte bu yılda, gündüz otomobille kaçırılarak dövülüyor ve sokağa atılıyordu, çok uzun yıllardan beri ilk kez karşılaşıyorduk. Aynı yılda, Demirel başkanlığındaki hükümetin "komünizme karşı" harekete geçişine de tanıklık ediyorduk; 1936 yılında faşist İtalya Ceza Yasası'ndan ithal edilen ünlü "141-142" maddeleri hem harekete geçiriliyor ve hem de ağırlaştırılacağı ilan ediliyordu. Aynı yılda, Cumhuriyet gazetesinin açmış olduğu, kurtuluş yolları üzerine bir yazı yarışmasına, "Türkiye'yi kurtaracak tek yol sosyalizmdir" başlıklı bir fıkayla katılan Sadi Alkılıç, söz konusu maddelere göre, altı yıl üç ay hapse mahkum ediliyordu; Alkılıç, bu cezayı çekmiştir. Burada, bu masum yazı nedeniyle Alkılıç'ın seçilmesi bir rastlantı değildir. Nâzım Hikmet'in, Harp Okulu'nda komünist örgütlenmelerden mahkum olduğu ünlü "Harbiye Davası" sanıkları arasında, genç bir Harp Okulu öğrencisi olarak Sadi de yer alıyordu; yönetenler, kemalizme asimile edilmiş sosyalizan ilkelerin otuz yıl aradan sonra bağımsızlaşmasından kaygılanıyorlardı.

Türkiye yükseköğrenim gençliği iki yapı içinde toplanıyordu; bunlardan biri Türkiye Milli Talebe Federasyonu ve diğeryse Milli Türk Talebe Birliği'ydi. Tabanı olmayan bu sonuncusunun, istihbarat güçleri tarafından yönetildiği genel kanıdır.

Federasyon ise, kemalist ideolojinin savunucusu olmakla birlikte, gizli servislerin kontrolünde değildi; ellili yılların ikinci yarısında, başlarında benim de bulunduğum bir ekip tarafından, hükümet kontrolünden çıkarılabildi. 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 askeri darbelerinin, tüm gençlik örgütlerini kapatır ve çoğunun yöneticisini tutuklarken, birliğe dokunmaması ve serbest bırakması da, bu tahlilleri kesinleştirmiştir.

Bin dokuz yüz altmış altı yılında, gizli servisler yönetimindeki bu Milli Türk Talebe Birliği'nin iç savaş içinde konuşlanmaya başladığını da görüyoruz. "Birlik", İstanbul ve İzmir'de "komünizmi tel'in mitingleri" düzenliyordu; miting konvoylarının başlarında, iç Asya giysileriyle, yeni veya eski göçmenlerin yürümesi, çok öğreticidir.

İç savaşın başında, türkist bir söylemin, komünizmin önünde kitleleşmeye yetmediğini göstermesi açısından önemlidir. Bu, daha önceki zamanlarda şamanist bir edebiyata sahip, türkist-faşist cereyanların hızla Müslümanlaşmasının nedenine de işaret etmektedir. Sosyalizan rüzgar çok mu güçlüydü? Bu soru neye göre güçlü sorusuna dönüştürüldüğü sürece anlamlıdır ve yönetenlerin büyük bir tehdit karşısında kaldıklarını düşündükleriye çok net olarak ortaya çıkmaktadır, işte bu yılda, kemalist cumhuriyetin ikinci kurucusu İsmet Paşa'nın başında bulunduğu, yine kurucu Cumhuriyet Halk Partisi için "ortanın solu" programını ortaya attığını görüyoruz. Paşa, bu program için, İngilizce tercümanlığını yapan ve o zamana kadar hiçbir düşüncenin tutkulu savunuculuğunu yapmamış, fıkra yazarı, Bülent Ecevit'i sözcü olarak seçiyordu; 1966 yılında, Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı, hem bu programı kabul ediyor ve hem de Ecevit'i ikinci adamlığa getiriyordu. Böylece, Silahlı Kuvvetleri bir kenara koyarsak, otuz yıllık bu iç savaşın iki başrol oyuncusu, Demirel ve Ecevit, belirlenmiş oluyordu. Ecevit, Demirel'e, "Ortanın Solu" programım, "sola duvar" çekebilmek için kaçınılmaz olarak sunuyordu. Ecevit, hükümetteki Demirci'den benzer bir duvarın türkist-faşist yapılara da çekilmesini istediye de, iktidar, bir bütün olarak bu öneriyi safça buluyordu; tam tersine, türkist-faşist örgütlenmelerin islam'la kaynaştırılarak iç savaşın şiddetlendirilmesi, tek program olarak ortaya çıkıyordu; göreceğiz.

Bir sonraki yılda, 1967 yılı, ülke iki büyük "bölünme"yle karşı karşıyadır. Cumhuriyet'in kurucu partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, ikinci Dünya Savaşı sonrasında ve Demokrat Parti'ye yol açan bölünmeden çok daha önemli bir ayrılığa sahne oluyordu, içlerinde ellili yıllarla altmışlı yılların ikinci yarısında, Türkiye entelijansiyasının yıldızı olan Profesör Turhan Feyzioğlu'nun başını çektiği bir yönetici grup, Cumhuriyet Halk Partisi'nin komünizmle uygun bir biçimde mücadele etmediğini ileri sürerek ayrılıyordu. Aynı yılda, 1952 yılında, Amerikan sendikacılığı esas alınarak ve Amerikan danışmanlarla kurulan ulusal işçi sendikası, Türk-İş, ikiye bölünüyordu ve Türkiye işçi Partisi kurucusu sendikacıların yönetiminde, Devrimci işçi Sendikaları Konfederasyonu ortaya çıkıyordu. Bu konfederasyon, 15-16 Haziran 1970 tarihinde, yeni fışkıran sanayi bölgesi Gebze'den başlayarak Aya Stefanos'a kadar uzanan bir alanı, iki gün için denetimlerine aldı; "Aydınlar Ocağı" adlı kuruluşun ortaya çıkışıyla bu tarih arasında sadece bir aylık faz farkı var.

İstanbul, çevresiyle birlikte, iki gün işçilerin eline düşmüştü.

Altmış yedi yılına dönecek olursak, üç gelişmeye daha işaret etmem gerekmektedir; birincisi, yılın başında, Milli Türk Talebe Birliği gençleriyle Türkiye Milli Talebe Federasyonu gençleri arasında kavgaların başlamasıdır. Polisin korumasında "Birlik" gençleri öğrenci yurtlarını basarak, "solcu" öğrencileri yurtlardan atıp öldürmeyi usûl haline getiriyorlardı. Kan dökülüyordu, iç savaş hiç kuşku bırakmıyordu, işte tam bu yılda, Türkiye'deki ilk Amerikan bursiyeri olmakla övünen ve politikaya, zamanın Amerikan Başkan Yardımcısı Johnson'un koltuğunun altında çektiirdiği fotoğraflarla giren Başbakan Demirel, Sovyetler Birliği 'yi e çok kapsamlı bir ekonomik işbirliği anlaşması imzalıyordu.¹ Türkiye işçi Partisi de, türkoloji ve kürdolojide "Doğu Mitingleri" olarak bilinen, Kürtlerle yoğun yörelerde mitingler yapmaya başlıyordu; "Kürt" sözcüğü çok temkinli olarak kullanılmakla birlikte, mitingler, büyük bir uyanışın habercisiydi. Kürtlerin kemalizmden kopup sosyalizme yönelmesi ihtimali ortaya çıkıyordu; artık saf türkist bir söylemin yetmeyeceği açıktır ve Albay Türkeş'in, şamanizmi bırakıp islamizme döndüğünü, bunun yanında, iç savaşta Milli Türk Talebe Birliği'nin yerini alacak olan "Ülkü Ocakları" türü paramiliter organizasyonların ileriye sürüldüğünü görüyorduk. Kronolojik özet budur ve bu olmadan, kemalizmin sonucuyla enverizmin çıkışını anlamak imkansızdır; devam edebiliyoruz.

Başka bir yol var mıydı? Bu soruyu, Türkiye'yi sarsan bu on yıl içinde Türkiye sosyalist hareketinin ne ölçüde sosyalist olduğu sorusuna indirgemek zorunluluğu var. Cevabıysa ancak eşitsiz gelişme yasası çevresinde arayabiliriz; kemalizm, uzun yıllar kürdist, islamist cereyanlarla birlikte sosyalist akımı da asimile edebilmişti; bu, sosyalist akımın daha çok genişlemesinin önünde fren işlevi görüyordu. Şimdiyse Türkiye sosyalist hareketi, kendisini, kemalizmin devamı olarak sunuyordu. Yön ve "Türkiye işçi Partisi" mektepleri arasında farklar olmakla birlikte bunları abartabilecek durumda değiliz. Her ikisi de, kemalizmin devletçiliğini, emperyalizmden bağımsız dış politika yolunu ve laisizmini yüce tutuyordu; Yön, sol küreselleştikten sonra, kemalizmden dönüşü önlemek ve daha çok kemalist programın eksiğini tamamlamak için genç subaylarla bir iktidar arayışına yönelirken, Aybar'ın Türkiye işçi Partisi, demokratizasyon gerekçesiyle buna şiddetle karşı çıkmakla birlikte, kendi yolunu da "ikinci Kuvayi Milliye Savaşı" olarak sunuyordu, 1920 yılındaki kemalist kurtuluş mücadelesini başlangıç saymaktadır.

1) Bkz. "iki Soru" başlıklı ek.

Sovyetler Birliği ise, kendi disiplini içindeki Türkiye Komünist Partisi'nin yokluğunda, Mısır'ın ulusalcı lideri Nasır'a nisbetle, Yön'ün motoru Doğan Avcıoğlu'nu Türkiye'nin yakın zamandaki nasirist başbakanı olarak görüyordu; Moskova, Türkiye işçi Partisi'ne çok uzak, hatta karşı ve Yön Hareketi'ne çok yakın ve dost bir konum alıyordu. Böyle bir zamanda, Başbakan Demirel'in, en azından, Türkiye işçi Partisi aleyhine Moskova'yla bir anlaşma düzenlemesini zor görmemek gereklidir; burada, Aybar-Boran Türkiye işçi Partisi'nin, o sırada cılız Türkiye Komünist Partisi'nden çok ayrı bir çizgiyle, hep Moskova'dan bağımsız kaldıklarını unutamayız.

Sol muhalefet, kemalizmi bayrak yaparak Türkiye'yi sallıyordu, iktidar, kendisini, kemalizmi ortadan kaldırmaya mahkum hissediyordu. Türk-İslam Sentezi öğretisinin de tepeden geldiğini kabul etmek zorundayız. Türkizmden daha çok islam, yükselen sosyalist ve kürdist eylemliliklerin önüne duvar örebilmek için gerekli görülüyordu; politik planda güçler dengesi bu şekilde oluşmuştur. Ancak bu analizlerde ekonomik boyut eksiktir; kuşkusuz, önemsiz oldukları sonucunu çıkarmıyoruz. Benim Türkiye'de her büyük devalüasyonu, bir yasa zorunluluğuyla, askeri müdahalenin izlediği yollu saptamamın yalnızca, 1971 ve 1980 askeri darbelerinden çok kısa bir süre öncesinde, çok büyük iki devalüasyonun realize edildiği bölümünü hatırlamak yeterlidir; bir aç kurt hırsıyla sanayileşen ülkenin, sanayisini tekeller boyutunda kurduğıysa ayrı bir saptamadır. Çevresel krizler ayrı, büyük ölçekli sanayi, ekonomik eşitsiz gelişme yasasının da şiddetle işlemesi demektir; öyleyse Türkiye'de sanayileşme, çok kısa bir zamanda, dış pazar sorununu zorlamıştır. Türkiye, pazar ve nüfuz bölgeleri kısılcına giriyordu; kemalizmin kutsal belgelerinden Misak-ı Milli, hızla itibarını yitiriyordu, şaşmıyoruz.

Kısaca dünyaya bakıldığında, sosyalist dalganın Türkiye'yi sarstığı zamanda, dünyanın gelişmiş ekonomileri de, hemen ve büyük bir hafiflikle "stagflasyon" adı konan bir büyük krizle boğuşuyordu; kapitalist ekonomiler için oldukça yeni ve keynesian öğretiye göre, kapitalist ekonomide ya işsiz-

lik, stagnasyon ya da fiyat artışı, enflasyon, olabiliyordu, ikisi birden düşünülmemiyordu; gelişmiş ekonomiler birden işsizlik ve enflasyon girdabına düştüler ve ekonomistleri, sözcükleri birleştirerek, “stagflasyon” demekle yetindiler. Çaresiz kaldılar,¹ gelirlerle fiyatların aynı anda dondurulması yönünde bazı kararsız adımlardan sonra belki de Keynesian öğretiyeye ve pratikteki kurumlarına, *welfare state*, savaş açmayı tek çare buldular.

Dünya ekonomik krizi, petrol kriziyle kendisini sürdürmüştür; petrol üreten ülkeler, ham petrol fiyatlarında görülmemiş artışları sürekli olarak uygulamaya koyuyorlardı. Bu krizin mekanizmalarının hareketi geçirilmesiyle ilgili olarak pek çok komplo teorisinin ortaya atıldığını biliyoruz. Ben her komplo teorisinin mutlaka asılsız olduğu görüşüne katılmamakla birlikte, burada, petrol krizinin Türkiye açısından sonuçları üzerinde durmak üzereyim, biri çok önemlidir. Petro-dolarlarla zenginleşmiş pek çok Arap ülkesi, hızlı bir inşaat ve ithalat programını yürürlüğe koyuyordu; bu, yapısal ve konjonktürel sorunlar içindeki Türkiye ekonomisi için, gerçekten bir *bonne nouvelle* oluyordu, etkileri çok büyüktür.

Türkiye sanayisinin ürettiği üretim ve tüketim araçları, teknik sözcükle, “finishing” açısından zayıf ve gelişmiş ekonomilere girmekte zorlanıyordu; ansızın zenginleşmiş Arap ekonomileri, kabalıklarıyla kendi beğenilerine daha çok yaklaşan ve nisbi olarak ucuz Türk metasına büyük ölçüde alıcı oldular. Daha da önemlisi Türk tekelleri, Amerikan doları zengini Arabya’nın imarında, pek çok inşaat ihalesini alıyorlardı; Türkiye’den Müslüman işçi götürbilmek, henüz Orta Çağ’daki bazı Arap ülkeleri açısından da tercih ediliyordu. Ancak bu dönemi, Türk tekelleri bakımından, emperyal döneme bir hazırlık, bir okul saymak gereklidir; Türkler, sınır ötesinde ihale almaya, rüşvet vermeye, politikacı tutmaya, partiler yaratmaya alışıyorlardı. Artık Enver’in, XX. Yüzyılın başında, Müslüman ülkelerde ihtilaller çıkarmak üzere kurduğu Teşkilat-ı Mahsusa’nın misyonerleri yoktu ama, tekellerin sahip ve bürokratları, daha büyük bir hırsla, Müslüman Arap topraklarını tarıyorlardı. Yeni bir pratiktir.

Burada Profesör Necmettin Erbakan’ı anmamız kaçınılmazdır; Erbakan, Türkiye’de İslamist-Arabist politik akımın şeyhi durumundadır ve politikaya,

1) 1970 yılları başlarındaki pro-Amerikan Şili ve 1980 yılındaki yine pro-Amerikan Türk askeri darbelerini, Thatcher-Reagan politikaları için birer laboratuvar deneyleri olarak da düşünebiliriz.

Demirel'in daveti üzerine girdiğini biliyoruz. Türkiye'de, sol dalga'nın rüzgarı daha şiddetli estikçe, Erbakan Hoca'nın, Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, kendisine daha serbest bir alan buluyordu, zaman zaman kapatılmakla birlikte her kapatılıştan sonra önündeki imkanlar genişletiliyordu. Nitekim, Türkiye'deki iç savaşın bir bölümü en seçkin aydınlar olmak üzere günde ortalama yirmi can aldığı yetmişli yıllarda, Demirel'in kurduğu Milliyetçi Cephe Hükümetleri'nde, başbakan yardımcısı olarak, Demirel'in iki yanında, Türkist-Islamist Albay Türkeş'le Islamist-Arabist Erbakan Hoca oturuyorlardı. Görünüşte Türk Silahlı Kuvvetleri, Islamist-Arabist Erbakan'a karşıdır.

Fakat Marx'ın *Kapital*'de veciz bir biçimde işaret ettiği üzere, görünüşle öz aynı olsaydı, bilime gerek olmazdı; belki bu önermenin de uyarıcılığıyla, ben, 1970 yıllarının sonlarında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin hükümeti eline alacağını, Profesör Erbakan'ı hapse koymakla birlikte, Erbakan'dan daha koyu bir Erbakancı politika izleyeceğini haber veriyordum.¹ Beni yanıltmadılar, beni de hapse kapatmakla birlikte, modern Türkiye'nin en Islamist-Arabist politikaları, 1980 Eylül ayında Türkeş-Demirel-Erbakan Hükümeti'ni deviren askeri cunta tarafından uygulanmıştır; anayasaya aykırı olduğu için kapısında durulan İslam Konferansı'na da bu dönemde giriliyordu. Türkler, yüzeyde dinselliklerini, ekonomik-politik zorlamalarla koyu bir dinseliliği seçerek gösteriyorlardı; Kemalist ideolojinin Arap kavimlerle mesafeli çizgileri de çiziliyordu. Arap modası bu dönemde yaygınlaşmıştır.

Kemalizm içe dönük ve kurucuydu. Enverizm dışa dönük ve yayılmacıdır. Hem Enver Paşa ve hem de Kemal Paşa, kişiliklerini ve formasyonlarını, Hamit'in saltanatında buldular; Hamit, Ermeni Politikası'na kadar, hem içte ve hem dışta modern bir prens sayılıyordu. Daha sonraki yıllarda üstü örtülmesine karşın hep modernizatör bir despot olarak kaldı; özgürlükten korkuyor ve modernizasyondan vazgeçemiyordu.

Bugün Türkiye yine bir Hamidist tiyatrodur.

Geniş yığınların da özgürlüğe düşman oldukları bir sahne kurulmuştur.

Her türlü etik ve estetikten yoksun bir modernizasyonsa kitleye emzirilmiştir. Jön-Türklere özgü aç kurt hırsı bugün tekellere geçmiş durumdadır.

Tekeller düzenlerini kurabiliyorlarsa, emperyalist arayışlar ve yayılmalar

1) Y. Küçük, *Bir Yeni Cumhuriyet İçin*, İstanbul, Eylül 1980.

Darbeden bir hafta önce okuyucuya ulaşan bu kitap hâlâ yasaktır.

kaçınılmazdır. Enver, revizyonist bir emperyalist güce dayanarak, imparatorluğu anayurda doğru kaydirmayı hayal ediyordu. Mustafa Kemal ise, daha 1920 yılındaki mektuplaşmalarında, Enver'i pan-türkist ve pan-islamist politikalardan uzak durmaya çağırıyordu.

Şimdi enverist ve osmanist çizgi, tekellere çok daha cazip geliyor; buna bazen tarihle buluşmak adı da veriliyor. Aslında Türkler, çok din değiştirmeleri türünden, tarihlerini de hep geleceğe göre yeniden yazıyorlar.

Peki hangi gelecek?

Zaman zaman değiştirse de insan, ancak tarihinden emin olabiliyor. Gelecekse sınırın ötesidir ve sınırda yaşayanlar için hep meçhuldür. Yine de yaşamların en güzeli, sınırda yaşamaktır.

28 Ekim A. Y. Gebze Mahpusu

Birinci Ek

İLK MECLİSLERDE KÜRTLÜK SİYASETİ

Sırlar çalışmama ek olarak sunduğum bu hazırlığı, yer olarak "Haymana Zindanı" ve konum olarak da "mezar" adını verdiğim koşullar içinde yaptım. Kaynaklarım, *Türk Parlamento Tarihi*, I. Cilt, Ankara ve II. Cilt Ankara, 1995 idi. Konuşmaların yer aldığı oturum ve tarihini ayrıca belirtiyorum.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu meclislerindeki tartışmaların Latin karakterlerle yayımlanması çok yararlı bir başlangıç olmuştur. TBMM tarafından yapılan bu yayınların, bilimsel tartışmalara ve soğukkanlı kararlara katkıda bulunmasını beklemek durumundayız.

Yayımlanma, 1994 yılında başlamıştır ve henüz, "Birinci Dönem" aşamasındadır. *Türk Parlamento Tarihi* başlığıyla gün ışığını gören bu dizinin I. Cilt ve II. Ciltlerine sahip bulunuyoruz; yayımlanmış III. Cilt, bir tür biyografik fihrist durumundadır.

Türk Parlamento Tarihi, Cumhuriyetimizin kurucu kuşağı ve yönetici kadrolarının "Kürt" ve "K....." sözcüklerini özgürce kullandıklarını göstermektedir. Ancak ülkemiz bugün aynı siyasal ve bilimsel özgürlük düzeyinde değildir. Bazı sözcüklere aşırı hassasiyet sürmekte ve yargı kararları netlikten uzak görünmektedir. Bu nedenle, meclis tutanaklarındaki bazı sözcükleri, ya "Kürtlerin yoğunlukla yaşadığı iller" olarak değiştiriyorum veya..... biçiminde bırakıyorum.

Son derece açıklayıcı bulunacağını sanıyorum. Şu noktalar önem kazanıyor, işaret ediyorum: a) Zamanında Kürt Şefleri, Sevr Antlaşma taslağına net bir biçimde karşı duruyorlar. b) Zamanında Kürt Şefleri, Musul'un, Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlanmasını ısrarla istiyorlar ve çok önemli görüyorlar. c) Başbakan Hüseyin Rauf, öncesinde, Musul'un ancak silah zoruyla alınabileceğini söylü-

yor; Kürt milletvekilleri, silaha sarılmaya istekli görünürken, Rauf'un, böyle bir angajmandan ısrarla kaçındığını okuyoruz. d) Kemal Paşa, Musul'un, Misak-ı Milli içinde düşünülmüş olduğu konusunda hiç kuşku bırakmıyor. Paşa'nın yeni kurulan Cumhuriyet içindeki bileşenleri anlayışı son derece çağdaştır.

BİRİNCİ BÖLÜM:

MEBUS KONUŞMALARINDA “KÜRT” VE “KÜRTLERİN YOĞUNLUKLA YAŞADIĞI İLLER”, ANTI-SEVR VE PRO-MUSUL KÜRT SİYASETİ

1) İsmail Suphi Bey (Burdur)

“Bir noktadan dolayı Heyeti Vekile'nin nazarı dikkatini tekrar celbederim. Asiya'yı Suğra'nın tahliyesi deniyor. Tabii Trakya'dan bahsedilmiyor. Onlar başkadır. Asiya'yı Suğra deniyor. Lakin Asiya'yı Suğra coğrafi tabirdir. Az, yetmiyor dedikleri Firenkçe bir tabirdir ki ancak Lazistan'da kokmuş burundan Iskenderun'a kadar havaliyi ihtiva eder. Vilayati Şarkiya'nın kısmi küllisini ihtiva etmez. Nazarı dikkati aliniz ve Heyeti Vekile'nin nazarı dikkatini celbediyorum. Demek oluyor ki, bir Ermenistan, bir....., bir bilmem ne meseleleri kafalarında vardır. Biz şüphelenmek hakkını haiziz.”

(TPT, Cilt II, s. 75, 24 Mart 1922, gizli celse)

2) Süleyman Necati (Erzurum)

“... bendenizi buraya gönderenlerin büyük kısmı da Kürt olduğundan burada o vatan kardeşlerinizin hissiyatına tercüman olmak üzere (...) ve bu suretle kitleyi milliyenin ne düşünmekte olduğunu Heyet-i Alinize ve hassaten Heyeti Murahhasamızın nazarı dikkatine arz etmiş olacağım.”

“Kürt heyeti içtimaiyesi asırlardan beri İslamiyetten sonra gelen Türklerle o kadar karışmışlardır ki, bugün ikiye tefrik edilen millet yine yekvücuttur.”

“Sonra iktisadi noktai nazarlardan da düşünürseniz Türkler ve Kürtler gayrikabili tefriktir. Orada ne Türk Kürtsüz, ne Kürt Türksüz yaşayabilir.”

(TPT, Cilt II, s. 338-339, 3 Kasım 1922)

3) Yusuf Ziya (Bitlis)

"... Avrupahlar diyorlar ki, 'Türkiye'de yaşayan ekalliyetlerin en büyüğü, en kesretlisi Kürtlerdir.' Bendeniz Kürdoğlu Kürdüm. Binaenaleyh bir Kürt Mebusu olmak sıfatıyla sizi temin ederim ki Kürtler hiçbir şey istemiyorlar. Yalnız büyük ağabeyleri olan Türklerin saadet ve selametlerini istiyorlar, (alkışlar) Biz Kürtler vaktiyle Avrupa'nın Sevr paçavrasıyla verdiği bütün hakları, hukukları ayaklarımız altında çiğnedik ve bütün manasıyla bize hak vermek isteyenlere iade ettik. Nasıl ki, Elcezire Cephesinde çarpıştık. (alkışlar) Nasıl ki, Türklerle beraber kanımızı döktük, onlardan ayrılmadık ve ayrılmak istemedik ve istemeyiz. (alkışlar) Binaenaleyh sözüme hitam verirken Heyeti Murahhasamızdan rica ederim ki, akalliyetler mevzubahsedildiği zaman Kürtlerin hiçbir mütalebesi olmadığını ve Kürtlerin kanaatine tercüman olarak buradan söylediklerimi söylesin ve iddia etsin."

"Binaenaleyh tekrar rica ederim ki, Suriye'de, o mevhum Suriye'de terk ettiğimiz hudutları kurtarsınlar. Bu memleketin, bu vatanın eczası, en mühim parçası olan Kerkük'ü, Süleymaniye'yi, Musul'u unutmasınlar. (zaten orası bizimdir sesleri) Binaenaleyh bu istirhamımı takdimle sözüme hitam veriyorum. (bravo sesleri) (alkışlar)

(TPT, Cilt II, s. 343, 2 Kasım 1922)

4) Pozan (Urfa)

"Riyaseti Celileye

Urfa, Anteb, Mardin ve Maraş ahalisi Meclisi Alinizin küşadından evvel memleketimizi işgal eden düşmanları kendi silahlarıyla, kanlariyle, mallariyle kamilen hududu tabiisinden tard etmiştir. Efendiler şimendiferin cunbunda kalan Türk, Kürt aşiretleri, müstemleke sekencesi olarak ecanibin tahakkümü ve tehekkümü altında mahrumu istiklal olarak yaşamaktansa ölmeyi canlarına minnet bilmektedirler...

3 Teşrinisani 1338

Urfa Mebusu

Pozan"

(TPT, Cilt II, s. 363, 3 Kasım 1922)

5) Hakkı (Van)

"Riyaseti Celileye

(...) 2. Avrupahlar Ermenilere yurt icadetmek istiyorlar. Memleketimizde

başkasına yurt itihaz edilecek bir kulübelik bile yer yoktur. Çünkü, Erivan'a civar yerlerde tek Ermeni yoktur ve hariçten gelecek bir tek yabancı Ermeniyeye yer verecek Türk, Kürt tasavvur olunamaz. Van'dan, Bayezit'ten Ermenilere hisse ayırmak istiyorlarsa, bilsinler ki, oraların Türkleri, Kürtleri kendi memleketlerinde değil, Erivan'da bile Ermenilere yer vermeyecek derecede kanlar dökerler de bir karış yerin verilmesine razı olmazlar...

3 Teşrinisani 1338

Van

Hakkı"

(TPT, Cilt II, s. 366, 3 Kasım 1922)

6) Sırrı (İzmit)

"(...) Yalnız bir noktayı Hükümet Reisi Beyefendiye arz etmek istiyorum. Pek eski zamanda İngilizler tarafından verilmiş resmi rapordan çıkarılmış bir fıkrayı söyleyeceğim.

Cenubi....., yani Musul, Kerkük tarafları Irak'a tabi değil. (...)"

(TPT, Cilt II, s. 460, 3 Ocak 1923)

7) Durak (Erzurum)

"Bendeniz bugün harbin Çanakkalesi'ni ne kadar mühim görüyorsam, Türkiye için Erzurum'u, Kars'ı nasıl mühim görüyorsam, Musul'u da o kadar mühim görüyorum.

Çünkü orada bir hükümeti teşekkül etmiştir. Efendiler, o muhiti bugün Erzurum'a, sekiz saat cenubuna kadar geliyor.

(...) Efendiler, ... havalisine dair bir iki söz söylemekliğime müsaade buyurunuz. ahvali gayet nazik ve gayet fena ve gayet mühimdir.

(...) Efendiler, 1329 da 'da ve 'ın ufak bir yerinde bir isyan zuhur etti. İşte Bitlis mebusları burada, ben de o zaman oradaydım.

(...) Eğer Musul meselesi etrafa intişar eder ve..... 'da gerek İngiliz propagandasıyla gerek İngiliz parasıyla birçok şeyler yapılır ve orada birçok esaslar zuhura gelirse bunu kolay kolay imha etmek imkanı yoktur. O vakit korkarım ki Şark'ta mühim vakayı cereyan eder, zannederim efendiler.

(...)..... 'da cereyan edecek mühim vekalı yalnız İngiliz vasıtasıyla olmaz. Maalesef, maalesef başka vasıtalar da vardır. Efendiler, biz emin değiliz."

(TPT, Cilt II, s. 775, 6 Mart 1923)

İKİNCİ BÖLÜM:

BAŞBAKAN RAUF'UN KARARSIZLIĞI

1) "Musul'un ekseriyeti kahiresi, yek emel, yek din, yek his, saadet ve felakette müşterek, yegane çarei halasları bizimle beraber yaşamakta olan Türkiye halkının en kahraman evlatları Türkler ve Kürtlerle meskun bir vilayeti-mizdir. (doğru sesleri) Musul vilayeti Süleymaniye ve Kerkük sancakları mevzuubahis oldu mu orayı görenler ve bilenler yek nazarda bu vaziyeti fark ederler. Ve hatta coğrafyaya aşına olanların gözü önüne Türk ve Kürtler gelir."

(TPT, Cilt II, s. 448, 3 Ocak 1923)

2) "... Riyasette bulunan bugün İngiliz devletidir. Bunu kerraren isbat eden İngiliz denilen bir hükümet vardır. Bu hükümet Irak'ı da, Musul'u da, ...'ı da, itiraf etmeliyiz ki, yedi asırdır, dört asırdır, idaremizde yaşayan halkı onlar Türkiye halkından çok iyi bilir.

(...) Bendeniz endişe ederim ki diğer.....'da kendileri için de, bizim için de tehlike olacağına ve bir ateş olacağına ve o arazide yaşayan insanları hayatta cehenneme sevk etmek endişesi vardır. Biraz daha tahlil ederseniz, Türk ve Kürt ekseriyeti azimeden, gayeleri hissiyatları müşterek kardeşlerden mürekkeptir."

(TPT, Cilt II, s. 524, 25 Ocak 1923, gizli celse)

3) "Musul deyince ekseriyeti kahiresi Türk ve Kürt olan, hatta aslen bir olan ve bir millet olmamak için hiçbir sebep olmayan ve bu iki ırkla meskun olan mıntıkayı murat ediyorum. Bu mıntıka mutlak ve mutlak Türkiye halkını teşkil eylemeli ve hududa dahil olmalı." (...) "Musul'u behemhal alacağız fikrinde ısrar edersek, mutlaka orduyla almak imkanı vardır. Çünkü bunun siyaseten almak imkanı olmadığına, heyeti murahhasamız kani olmuştur ve bize izah edince, biz de kani olmuşuzdur."

(TPT, Cilt II, s. 695, 4 Mart 1923)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: PAŞA'NIN MİSAK-I MİLLİ AÇIKLAMASI

1) "işte kongre bu hududu çizmiştir. Bir hududu milli çizmiştir. (...) Şark hududuna Elviyei Selaseyi dahil ederek tasavvur buyurunuz. Garb hududu Edirne'den bildiğimiz gibi geçiyor. En büyük tebedülat Cenub hududunda olmuştur. Cenub hududu iskenderun cenubundan başlar. Ha-leb'le Katıma arasından Cerablüs köprüsüne müntehi olur bir hat ve şark parçasında da Musul Vilayeti, Süleymaniye ve Kerkük havalisi ve iki mintıkayı yekdiğerine kalbeden hat. Efendiler, bu hudut sırf askeri mülahazatla çizilmiş bir hudut değildir, hududu millidir. Hududu milli olmak üzere tespit edilmiştir.

Fakat bu hudut dahilinde Türk vardır. Çerkez vardır ve anasırı sairei İslamiye vardır, işte bu hudut memzuç bir halde yaşayan, bütün maksatlarını, bütün manasiyle tevhid etmiş olan kardeş milletlerin hududu millisidir."

(TPT, Cilt I, s. 54-55, 24 Nisan 1920)

2) "Pek doğru! İngilizlerden bahsetmek istemediğim için bu noktayı dercetmedim, efendim. Hakikaten ingilizler daha evvel bütün ,ı iğfal etmek, Türk ve sair dindaşlarından ayırmak için tasavvur edebildikleri her şeyi orada tatbikle meşguldüler."

(TPT, Cilt I, s. 56, 24 Nisan 1920)

Bu söz ve konuşmalar, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının bilimsel ve gerçekçi bir tartışmadan hiç çekinmediklerini ortaya koymaktadır. Yalnız, herhalde, bunu normal karşılamak durumundayız, çünkü gerçekçi ve mümkün olan ölçüde özgür bir tartışma olmadan bir kuruluşu düşünmek zordur. Belki de kuruluşun özgürlük olmasının sırrı da burada yatıyor.

İkinci Ek

TMT ÜZERİNE İKİ KAYNAK

Başka ülkelerde, Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde var, ancak Türkiye'de dışişleri yazışma ve belgeleri belli bir süre geçtikten sonra da açıklanmıyor; bu dış politika yönelimlerinin soğukkanlı ve bilimsel tartışmasının önünde ciddi bir engel olarak bulunmaktadır. Bugün Türkiye'de dışişleri belgelerine dayanılarak veya referans verilerek yapılmış hiçbir çalışma bilmiyoruz; büyük bir eksiklik.

Gerçi ben, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden, bu fakülte eskiden daha çok ve şimdilerde de önemli ölçüde Türk diplomatlarını yetiştiren kurumdur, Profesör Suat Bilge ve arkadaşlarının Dış Politika kitabını, resmi tarih yazımının ilk denemelerinden birisi olarak teşhis etmiş ve öyle yazmışım; ancak bu çalışma bile açıkça arşivlere atıfta bulunmuyordu. Bununla birlikte Profesör Bilge, hem dışişlerine ve hem hükümete, sıkça ileri sürüldüğüne göre, Washington'a da yakın bir kimseydi. 12 Mart Askeri Darbesi'nden sonra, Türk gençliğinin efsanevi ismi Deniz Gezmiş'le Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın asılması sırasında, cunta tarafından Adalet Bakanı yapılmıştı ve daha sonra da büyükelçilik görevlerinde bulunmuştu, bu nedenle arşivlerin incelendiğini tahmin edebiliyoruz. Fakat yine de Profesör Bilge'nin arşivleri sadece gördüğünü, arşivlerin karanlıkta kalmayı sürdürdüğünü düşünmek durumundayız.

Ancak sevindiricidir, Türkiye'de de diplomatik kariyer mensupları emekli olduklarında anılarını yayımlamaya başladılar ve bunların çoğu, resmi politikayı tartışmaya açacak bilgiler vermemeye özen göstermekle birlikte, belki de anılarını okutturabilmek için, bazı ilginç bilgileri sızdırmaktan geri kalamıyorlar. Büyükelçi Kemal Girgin'in, *Bir Diplomatın Anıları 1957/1975* başlığıyla yayımladıkları, bu sonuncu kategoriye girmektedir. Ambasadör Girgin'in anılarını değerli yapan iki özelliğini görüyoruz; ilk diplomatik gö-

revlerinden birisi, yeni kurulmuş Kıbrıs Cumhuriyeti Türk Büyükelçiliğinde gerçekleşiyor ve merkezde olduğu sırada da, dışişleri arşivleriyle ilgili departmanın direktörlüğünü yapıyor, yazdıklarına göre de önemli düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bu nedenle yazdıklarında arşiv değeri görüyoruz. Büyükelçi Girgin, anılarının bir yerinde şu bilgiyi vermektedir: "1950'li yılların ortalarında Lefkoşa'da Türk gençlerinden 'Volkan' adıyla gizli bir teşkilat kurulmuştu." Bunun, Volkan'ın, önemli bir eylemlilik düzeyini tutturamadığını ve sembolik kaldığını biliyoruz. Amatör bir adım olabilmıştır.

Bu önemli değil, ancak Ambasadör Girgin, hemen bunu izleyen sayfada şu bilgileri eklemektedir: "Bu, bir nefsi müdafaa teşkilatıydı. Sonraları işler büyüyünce Menderes'in onayı ve Zorlu'nun isteğiyle bütün adada kolları olan T. M. T. (Türk Mukavemet Teşkilatı) kuruldu. Başına da Türk Albay özel harpçi Rıza Vuruşkan getirildi. Onun unvanı Bayraktar'dı ve diğer kentlerdeki şeflere de 'Serdar' denmekteydi."1 Anılardan öğrendiğimize göre, bu sırada Girgin, dışişlerine girmek üzeredir ve Kıbrıs'taki görevlendirilmesi daha sonradır. Bu nedenle, teşkilatın, zamanın Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun yazısı ve yine Başbakan Adnan Menderes'in onayıyla kurulduğu bilgisini arşivlerden çıkarması zorunludur, "istek" ve "onay", Türk bürokrasisinde geçerli ve net sözcüklerdir; Türk bürokratik protokolünde "onay" ancak yazılı olabilmektedir.

Diplomat Kemal Girgin'in sağladığı bu çok önemli açıklık üzerine düşünürken - herhalde Kıbrıs Gazisi olduğumu ve Kıbrıs Sorunuyla ilgimi bildikleri için olabilir- arkadaşlarım Haymana Zindanı'na Tarih ve Toplum dergisinin Aralık 1998 tarihli sayısını gönderdiler. Burada, Ahmet An adında bir araştırmacının, "Kıbrıs ve Ayrılıkçı Politikalar" başlıklı -belki de benim Türkçede okuduğum en ciddi araştırmalardan birisidir- bir çalışması yayımlanıyordu; verdiği bilgiler Büyükelçi Girgin'in yazdıklarıyla ve hem de benimkilerle tutuyordu. Araştırmacı Ahmet An, pek çok anı ve kaynağı değerlendirmiştir.

Ahmet An, değerli ve aydınlatıcı incelemesinde bir yerde Dr. Fazıl Küçük ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: Doktor Küçük "1957 yılında EOKA'nın tedhiş faaliyetleri hakkında Ankara'ya bilgi vermek ve Türkiye'nin

1) Kemal Girgin, Dünyanın Dört Bucağı-Bir Diplomatın Anıları, 1957-1997, Milliyet Yayınları, İstanbul, Ekim 1998, s. 80-81

yardımını sağlamak amacıyla sık sık Ankara'ya gittiğini ve bu ziyaretlerin birinde Başbakan Menderes'in kendisine Rıza Vuruşkan adlı birini tanıttığını anlatmaktadır.¹ İsim ve tarihte tam bir uyum görüyoruz. Doktor Küçük, An'ın yazdığına göre, "daha sonra Korgeneral'in makamında Vuruşkan'la konuştuğunu" da kaydetmektedir; bundan sonra Albay Vuruşkan, Lefkoşa'da İş Bankası'na müfettiş olarak atanıyor ve yeraltı çalışmalarını yönetiyor, birbirini tamamlayan kaynaktan bu sonucu netlikle çıkarabiliyoruz.

Türk Mukavemet Teşkilatı, Kıbrıs'ta ilk gizli bildirisini –netlikle ortaya çıkmaktadır– Kasım 1957 tarihinde yayımlamıştır; kuruluş tarihi de, böylece, açıklıkla ortaya çıkmaktadır. Birinci yöneticisi, "bayraktar" deniliyordu, Özel Harp Dairesi'nden Albay Rıza Vuruşkan'dı, bundan sonra, Albay Kenan Coşkun'u biliyoruz.

"Özel Harp Dairesi" Türkiye aydını ve solu açısından son derece ünlüdür, aydınlar bunu genellikle "Kontr-Gerilla" olarak anıyorlardı ve hâlâ da böyle bilmektedirler. Türkiye'nin NATO'ya giriş yıllarında "Seferberlik Tetkik Kurulu" içinde oluşturulan bu daire, Türkiye aydınına göre, pek çok solcunun ölümünde rol sahibidir ve 1977 Seçimleri'nden hemen önce, zamanın muhalefet lideri Bülent Ecevit'e düzenlenen ve en son da zamanın başbakanı Süleyman Demirel'in Ecevit'e suikasti ihbar etmesi üzerine boşa çıkartılan darbeden de sorumlu tutuluyordu; zamanın Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Namık Kemal Ersun, bu darbe girişimi nedeniyle görevinden alınmıştır. Ancak 1977 Seçimleri sonucunda başbakan olan Ecevit, başbakanlığı zamanında, "böyle bir dairenin olmadığını" açıklamaktan geri kalmamıştır.

Halbuki bugün geriye dönük olarak da, böyle bir dairenin ve kuvvetin bulunduğu kabul edilmektedir. Şu sırada resmi adı, "Özel Kuvvetler Komutanlığı" olan bu daire, Türk medyasının kıvanç kaynakları arasında baş yerededir; Şemdin Sakık'ın Kuzey Irak'tan getirilmesi başarısı, Öcalan'ın Kenya'da yakalanmasının prestiji Özel Kuvvetler Komutanlığı'na bağlanmaktadır. Burada tartışma olabilir ve zaman içinde adı değişmektedir; ancak şimdi ÖKK olan bu askeri kuvvetin, Kıbrıs'ta, Türkiye'de aydınlar üzerinde ve Kürtler arasında pratik yaparak beceri ve kapasitesini geliştirmiş olduğu kesindir.

Büyükelçi Girgin "Kurmay Albay Vuruşkan çok değerli hizmetler gördü,

1) Ahmet An, "Kıbrıs'taki Ayrılıkçı Politikalara Bir Bakış", *Tarih ve Toplum* dergisi, Aralık 1998, s. 365.

gençleri yetiştirdi" demektedir; daha sonra ayrıldığına işaretle "diğer subaylar geldi" diye devam etmektedir. Bu sırada, diplomat Girgin de Lefkoşa'da görevliydi ve anılarında şu son derece değerli bilgiler de yer almaktadır: "1962 sonbaharında ben oradan ayrılırken de Kurmay Albay Kenan Çoygun elçilik kadromuzda Ataşe Kemal Coşkun adıyla, göreve başladı. Çok cesur ve atak olan bu değerli subayımız mücahitlerin daha çok çoğalmasında ve yetiştirilmesinde başrolü oynadı. En krizli dönemde, 1962-1967 arasında, büyük hizmetler görerek, adeta bir milli kahraman oldu. Çok otoriter ve disiplinliydi." Bu bilgiler, Kıbrıs Savaşı sırasında, her çevreden ve özellikle Kıbrıslı Türk aydınlar tarafından bana aktarılanlarla kısmen uyuşmaktadır; ancak uyuşma tam değildir. Çünkü, muhtemelen Çeçen, ancak kesinlikle Kafkas halklarından olan Albay Çoygun'un, Kıbrıs Türkleri üzerinde çok büyük bir korku yarattığını biliyoruz.

Diplomat Girgin, "bir mücahitin sakınca yaratacak disiplinsizliğini ağır biçimde cezalandırınca geri çekildi ve generalliğe yükseltildi" demektedir; böyle bir vaka olabilir, ancak, Bayraktar Çoygun'dan yakınmalar çok daha kapsamlıdır. Bunları burada ele almak istemiyorum.

Bu kısa incelemeyi bitirirken iki soruya daha değinmek gereğini duyuyorum. Bunlardan ilki, TMT'nin kuruluşunda, yabancı gizli servislerin rolünün olup olmayacağı sorusudur; Londra ve Washington'ı kastediyorum. İkincisi, Denктаş'ın konumunu ilgilendirmektedir.

Birinci soruyla ilgili olarak anlamlı bir akıl yürütmenin bazı verilerini sıralayabilecek durumdayız, a) Ahmet An, TMT'nin embriyonik hali olan Volkan'ın, Ada'daki İngiliz sömürge yönetiminin inisiyatifiyle ortaya çıktığını haber vermektedir. Makul görünmektedir. b) Rauf Denктаş, diğer iki kişiyle birlikte, bunlardan birisi hemen sonra Türk Dışişleri tarafından Tahran Büyükelçiliği'nde görevlendirilmiştir, TMT'nin kuruculuğu iddiasındadır; ancak bu sırada da, İngiliz sömürge idaresinde savcı olarak hizmet vermektedir. c) Aynı tarihlerde ben Ankara'da, Ankara yükseköğrenim gençliğinin en etkili yöneticisi durumundaydım, Doktor Küçük ve Denктаş, anılarında işaret ettikleri Ankara ziyaretlerinde, sık denebilecek ölçüde beni arıyorlar ve Ankara'da Ulus'ta Park Oteli'nin lobisinde uzun uzun benimle görüşüyorlardı. O zamanlarda biliyordum ve şimdi yazılanlarda da okuyorum, beni daha çok, Başbakan Menderes'le Dışişleri Bakanı Zorlu'nun itibar göstermediği zaman-

larda arıyorlardı. Benden Kıbrıs Davası lehine büyük öğrenci eylemleri örgütlememi istiyorlardı. Bu dönemlerde Menderes başkanlığındaki yönetimin tereddütlü olduğunu, öğrencilik yıllarımda da, biliyordum, d) Londra ve Washington'ın "taksim" politikasını benimsediği zamanda tereddütler ortadan kalkmıştı; TMT'nin de geliştirilmesi, bu döneme denk düşmektedir.

Denktaş'ın yerinin belirlenmesi sorusuna gelince, burada da mantıklı bir tartışmanın verilerini sıralayabiliriz, a) Hem diplomat Girgin ve hem de araştırmacı An, Rauf Denktaş'la Türkiye'nin ilk Lefkoşa Büyükelçisi Emin Dırvana'nın ihtilaf halinde olduğunu kaydediyorlar; Dırvana, Kıbrıs kökenli bir sadrazam soyundan gelen ve son derece prestijli bir emekli kurmay albaydı. Yalnız, yeni kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'ni yaşatmak istiyordu; ihtilafın özü buradadır. Ancak büyük prestiji ve Ankara'daki sağlam bağlarına karşın, bu ihtilafta Dırvana kaybetmiştir ve istifa ettiğini biliyoruz, b) Kıbrıs Komutanı Bedrettin Paşa, çok net bir Denktaş karşıtıydı ve karşıtlığını çok ağır nitelemelerle ifade etmekten geri kalmıyordu. Orgeneral Bedrettin Demirel'in de etkili olamadığını kaydedebiliyoruz, c) 1974 yılında Ecevit Hükümetinde bakan olanların çoğu, Türkiye soluyla bağlantılı veya etkilenen kimselerdi ve Denktaş'a en küçük bir sempati duymuyorlardı. Türkiye solu Denktaş'ı hep "emperyalistlerin adamı" olarak nitelendirmiştir; hem savaş sırasında ve hem sonrasında, "Denktaş gitmeden Kıbrıs'a özgürlük ve refah gelmez" görüşü, yetmişli yıllar Ecevit Hükümeti bakanlarının ortak düşüncesi idi. Ecevit Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı, Denktaş'ın yerine lider aradıklarını ve hazırladıklarını, bana, pek çok kez söylemiştir. Bulunamadı mı, yoksa görüş mü değiştirildi, soru ortadadır.

Araştırmacı Ahmet An şunları yazmaktadır: "1964 yılında Erenköy'de bulunduğu sırada, oradaki öğrencilere kendisinin Türkiye Genekurmayı'na bağlı olduğunu söylemiş olan Kıbrıs Türk Lideri Rauf Denktaş'ın Kıbrıs sorunundaki belirleyici rolü 1958'den beri önemini korumaktadır."¹ Genekurmay Başkanlığı'ndaysa Denktaş'ın bağlı olduğu Daire'nin, eski adıyla, "Özel Harp Dairesi" ve şimdiki adıyla, "Özel Kuvvetler Komutanlığı" olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu tahmin doğruysa, çözümleme tamamlanmaktadır.

1) ibid., s. 371.

Üçüncü Ek

SOĞUK İDEOLOJİK SAVAŞ

Andrei Gromiko, Moskova'da Başkan Kennedy katledildiğini duyduğu zaman, çok kısa bir zaman önce, Washington büyükelçiliğinden ayrılırken ve da ziyaretine gittiği Kennedy'yle Beyaz Saray'da çalışma odasında yaptığı konuşmayı hatırlıyordu: Kennedy, müstakbel Sovyet Dışişleri Bakanı'nın kulağına ilişkilerin iyileşmesini istemeyen iki Amerikan gücü fısıldıyordu. Birisi, endüstriyel-askeri kompleksi ve Kennedy bunu pek önemsemiyordu. Asıl önemseddiği "garip millet" dediği ve Gromiko'nun, he meant the Jewish lobby, olarak açıkladığı Amerika'daki güçlü Yahudi partisinin entrikalarıydı;¹ bunlar, Araplarla Sovyet politikasını özdeşleştiriyorlar ve bu nedenle, Kennedy'nin yeni açıkladığı doktrine düşmanlık besliyorlardı. Kennedy, Küba krizinden altı ay geçmeden, 1963 Haziran ayında, Amerikan üniversitesinde yaptığı konuşmayla Sovyet düzenini de kabul edilebilir bir sistem olarak tanımlıyordu. Ben o sırada, Amerika'da Yale Üniversitesi'nde graduate öğrenciydim, bu konuşmanın, Amerika'yı nasıl sarstığını biliyorum; katledilmesini, yepyeni bir sayfa açabilecek bu konuşmaya bağlayan Gromiko'ya kesinlikle katılıyorum.

Bundan on yıl önce ise, Moskova'da, Beria ortadan kaldırılıyordu; Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin çözülüşünü analiz ettiğim çalışmamda "Gorbaçov'dan önce gelen Gorbaçov" olarak nitelediğim Beria'nın, Stalin döneminin günah keçisi yapılması ayrı, Batı'yla anlaşmanın şampiyonluğunu yaptığı için de öldürüldüğü hiç bilinmiyordu, yakın zamandaki ciddi çalışmalar bunu açığa çıkarmıştır.² Daha sonraki yıllarda, Washington'ın Şili ve Türkiye'yi vahşi programları için birer testing alanı tarzında kullanması türünden, Beria da "Doğu" Almanya'da kapitalizan yönde bazı denemeler yapmak ve sonunda terk etmek istiyordu. O zamanki ve sonraki Sovyet yöneticileri hem bu-

1) Andrei Gromiko, *Memoirs*, London, 1989, s. 234.

2) Amy Knight, *Beria - Stalin's First Lientenant*, Princeton University Press, 1993.

nun telaffuz edilmesinden ürktüler ve hem de adım adım Beria'nın yolundan gittiler; bu yolun nereye vardığını bir tek Brejnev gördü, ancak artık çok geç kaldığını hep biliyoruz.

Beria'nın yok edilmesinden on beş yıl sonraysa bu kez, Amerika Birleşik Devletleri başkanlık seçiminde kazanacağına kesin gözüyle bakılan Senatör Kennedy katlediliyordu. Robert Kennedy, Kuba Krizi'nin bir savaşa dönüşmesini önlemede ağabeyinden çok daha etkili ve kararlıydı; şimdi, öldürülmesiyle, Roosevelt'ten Kennedy'lere kadar uzanan bir anlayışın sona erdirildiğini anlıyoruz. Aynı yıl Paris'teki, Ortodoks komünistlerin "Sokak Tiyatrosu" olarak niteledikleri öğrenci hareketleri de, sadece, seçkin ve onurlu devlet adamı General de Gaulle'ün politik yaşamını bitiriyordu; artık Batı, büyük politikacı türünü tüketmiş olmaktadır.

Altmışlı yılların sonları, gelişmiş kapitalist ekonomilerde, meslekten iktisatçıların hiçbir biçimde anlayamadıkları gelişmeleri ortaya çıkarıyordu. İktisatçı, enflasyonla stagflasyon'un bir arada görünebileceğini hiç düşünememiştir, şimdi hem veba ve hem kolera birlikte yaşanıyor. Akademik iktisat aczini sergiliyordu. Nobel Ödül Kurulu, belki de, insanlığı şaşırtmak istediği için, tam bu sırada sayılabilecek bu yeniliğin sırrı, İktisat Nobel'i'nin 1974 yılında, yıllar önce *The Road to Serfdom* adlı iktisat-dışı broşürü yayımlamış ve orada kalmış von Hayek'e ve 1976 yılında da, McCarthy'nin ekonomik akademiya'daki simetrisi olan Milton Friedman'a verilmesiyle açılıyordu. Soğuk savaş çok daha hırslı bir ideolojik savaşa dönüşüyordu; bunun haberidir.

Soğuk savaşın doğuşunda, Moskova'daki Amerikan Büyükelçiliği'nde işgüder Kennan'ın 1946 yılı başında Washington'a gönderdiği ve yazında "Long Cable" olarak da bilinen raporunun rolü hep belirtilmiştir; bazen, bu savaşın patlamasının bu uzun telgrafa bağlandığını da biliyoruz. Bir savaşı bir telgrafa bağlamanın bilim-dışı olduğunu kabul etmek gerekir; ancak Kennan'ın, ortak ve zor bir zaferin yarattığı rehaveti, Ruslarla Amerikalıların ak-raba olduğu yollu toz pembe rüyaları sarsmada önemli bir etki yaptığından hiç kuşku duyamayız. Sonradan büyük üne kavuşan bu telgraf-raporunda diplomat Kennan, dünya komünizmini habis bir parazit olarak niteleyerek, kısa zamanda ortadan kaldıramayacağını kabul ile, bir "containment", kuşatma politikası izlenmesini öneriyordu, yapılan budur.

Kennan, görüşlerinin diplomatik çevreyle sınırlı kalmasına razı olmamış-

tır; "X" imzasıyla, aynı savları teknik-diplomatik bir yerde de yayımlıyordu. Ancak Sovyetler Birliği'nin çözülüşü, aynı zamanda, iki önemli diplomatik telgrafın daha bulunduğunu ortaya çıkarıyordu; sıra şimdi bunlardadır.

Moskova'dan çıkan telgraf, Büyük Britanya Büyükelçiliği işgüderi F. Roberts'a aittir. Öyle anlaşılıyor ki, büyükelçiliklerin bu iki ikinci adamı, birinci adamların yokluğunda kafa kafaya verip, birbirine çok yakın iki rapor hazırlayarak, Washington ve Londra'ya gönderiyorlar. Birbirine çok yakınlar, ancak yine de kabul etmek gerekiyor, İngilizlerin entelektüel üstünlüğünü burada da görüyoruz. 1946 yılında Sovyetler Birliği'nin, İran toprakları içinde, "demokrat partiler" aracılığıyla "otonom" Kürt ve Azeri cumhuriyetler denediği bir sırada bunları hiç ciddiye almıyor ve Sovyetler Birliği'nin dünya devriminden vazgeçtiği kehanetinde bulunuyor;¹ bu kehanetin doğru olduğunu daha sonraki gelişmeler göstermiştir. İngiliz diplomat, Sovyetler Birliği'nin nüfuz alanını genişletmeyi istemekle birlikte, artık "eski" devrim çizgisinden tümüyle ayrılmış olduğuna inanmaktadır; iç koşulların, devrimci programa dönüşü imkansızlaştırdığını yazmaktadır.

Roberts'in raporu 1946 Mart ayı tarihini gösteriyor, İran'ın kuzeyi kaynamaktadır ve Türkiye, tehditye karşılaştığı tehdidini ortaya atmaktadır; Moskova'daki Batılı diplomatlar bunları ciddiye almıyorlar ve ülkelerini, uzun dönemli bir mücadeleye çağırıyorlar, görünen budur. Fakat hemen hemen aynı tarihte, Eylül 1946, bu kez Washington'dan Moskova'ya gelen bir başka telgraf, Batı'nın ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin acele davranacağını ileri sürüyordu; bu, arşivlerde bulunan kopyasına göre, zamanın Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'un dikkatle incelediği ve yanlarına not düştüğü Novikov Telgrafı'dır; Novikov, o sırada, Sovyetler Birliği'nin Washington büyükelçiliğini yapıyordu.

Novikov, Roberts kadar analitik çapı yüksek bir diplomattır, öyle anlıyoruz, o sırada Amerika'da, talk about a 'Third War' meaning a war against the Soviet Union, bir "Üçüncü Savaş" lafının yükseldiğini yazıyordu; doğru çıkmıştır. Novikov, o sırada, Amerikan Missouri Savaş Gemisi'nin İstanbul'u ziyaretini, Amerikan yönetimindeki Üçüncü Savaş hizbinin işi sayıyor ve öyle

1) "Although Soviet Russia intends to spread her influence by all possible means, world revolution is no longer part of her programme and there is nothing in internal conditions within the Union which might encourage a return to the old revolutionary traditions." Kenneth M. Jensen (ed.), *Origins of The Cold War*, The Novikov, Kennan and Roberts "Long Telegrams" of 1946, Wash., D. C. 1991, s. 53.

haber veriyordu, bu değerlendirme de doğrudur.

Washington'daki Sovyet diplomatı, Amerikan dış politikasını, emperyalist eğilimlerin belirlediği ve Washington'ın bir dünya egemenliği, world supremacy, peşinde koştuğu konusunda nettir;¹ raporundan bunu anlıyoruz. Bu analize göre, Washington, İkinci Dünya Savaşı'ndan bütün emperyalist rakiplerinin ezilerek çıkmasını bekliyordu; bu bekleyiş, Almanya ve Japonya söz konusu olduğunda, gerçekleşmiştir. Fakat geriye bir Sovyetler Birliği kalıyordu ve üstelik özel mülkiyeti reddediyordu; yeni bir savaş kaçınılmaz olmaktadır.

Eklenecek iki nokta var; devleti ve bu arada emperyalist devleti, bir rolls royce motoru örneği monoblok saymak, bir Komintern kolaycılığıdır. Devlet, her zaman bir vektörler toplamıdır ve her an için vektörlerin taşıdığı zor'un aynı yönde olacağını varsaymak, aklı reddetmekle özdeştir. Bu nedenle, başka yerlerde ve bu arada Novikov telgrafında ifadesini bulan mantıksal ve tarihsel kaçınılmazlığın, bütün çıkar güçleri tarafından aynı zamanda duyulduğunu kabul edemeyiz; Türkiye'nin yeni bir dünya savaşı yönündeki ısrarı işte burada işe yarıyordu. Sonunda, Truman Doktrini ile, Amerikan egemenlik bölgesi, kuşatma savının formülasyonunu yapan Diplomat Kennan'ı bile ür-kütecek ölçüde, Türkiye-Sovyetler Birliği sınırına kadar uzanmıştır. Bundan sonra, bir yandan, 1987 yılında imzalanan birtakım Reagan-Gorbaçov Antlaşmalarıyla ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Gorbaçov'un, militarist olmayan bir kapitalizm ve agresif olmayan bir emperyalizmin varlığını tartışmaya açmasıyla, sona eriyordu. Sovyet tarafı, Amerikan tarafının iradesini kabul etmiştir ve üçüncü savaş bitmiştir.

İkinci nokta, tümüyle ideolojik bir dünya savaşı olduğudur; Kennan, ünlü telgrafında komünizmi habis bir parazite benzetirken, ancak hastalıklı dokularda gelişebileceğine de işaret ediyordu; sağlıklı olmaya özen tavsiye ettiği açıktı. Ancak Amerikan yöneticileri böyle almadılar; çareyi, hastalıkları görebilecek gözleri bozmakta ve insanını, sağlığı özleyemeyecek hale getirmekte buldular; buna, Senatör McCarthy'nin adına nisbetle, McCarthyizm diyoruz. Aydınıyla başlayarak tüm insanını, kapitalizmin kazanımlarından koparmak ve dünyayı görmekten vazgeçmek üzere transformasyon'a tabi tutuyor-

1) "The foreign policy of the United States, which reflects the imperialist tendencies of American monopolistic capital, is characterized in the postwar period by a striving for world supremacy." The Novikov Telegram, *ibid.*, s. 3.

du; başarılıdır.

Savaşta yirmi milyon insanını kaybeden Sovyetler'se daha da yorgundur; tüketim araçları açlığıyla bunun sağlayacağı doyum peşindedir; yönetenleri, Lenin'in, kapitalizme, dognayt' ve peregnayt' ilkesini, kapitalist tüketim mallarına yetişmek olarak anladılar. Adım adım da, Beria'nın reçetesini uygulamaya başladılar; buradaki süreci, Gebze Mahpusu'nun dar maltasındaki volta oyunuyla anlatmam mümkündür. Koridor dört kişinin yürüyerek tartışmasına imkan vermeyecek kadar dardır, yüz yüze ikiye bölünüyorlar, bir sıra diğerine doğru adım attıkça diğeri arka arkaya adım atmak zorundadır. Soğuk savaşta Sovyetler, kapitalist dünyaya doğru adım attıkça, kapitalist dün-ya daha da geriye kayıyordu; insanlık, yeni bir Orta Çağ'a doğru geriliyordu. Bu sırada Sovyetler Birliği de en modern silahlara kavuşmuştur, uzayın keşfinde Amerika Birleşik Devletleri'ni çok geride bıraktığım biliyoruz. Kennedy'nin Sovyet sosyalizmini bir sistem olarak kabulü, silahlanmada Sovyetler Birliği'nin, Amerika Birleşik Devletleri'ni geçtiğinin genel bir önerme olduğu zamana denk düşüyordu. Ancak Sovyetler, bu modern silahlanmayla birlikte, Sovyet insanının ideolojik planda silahsızlandığını göremiyordu; Batı, Sovyetleri silahsızlandırıyordu ve bu Sovyetlerin en çok silahlandığını sandığı zamanda ortaya çıkıyordu. Bu, savaşın ilk ve önemli aşamasıdır.

En modern teknolojilere, en ileri silahlara sahip, ancak tüm reflekslerini yitirmiş ve eklemleri kireçleşmiş bir Sovyet toplumuyla karşı karşıya gelmiştik. Nixon-Reagan dönemi işte bu sıradadır; Üçüncü Savaş'ın ikinci aşamasına geçiyorduk, Amerika, hem Roosevelt-Kennedy çizgisine ve hem de refah devleti kurumlarına karşı topyekün bir hücumla geçiyordu. Sovyet yönetenlerinin, sosyalizmi kurduklarına pişman bir ideolojiyle donandıkları bir sırada, bu topyekün hücum, Sovyetler Birliği'nin iradesini esir almaya yetiyordu; yıkılışın ilam gecikmemiştir.

Bütün bu arada, Tahran'da devrim muhafızlarının rehin aldıkları Amerikan Büyükelçiliği için dua eden bir Amerikan cumhurbaşkanı imajını, iyi ve aciz Başkan Carter'ı ve karşısında ölmüş atı kırbaçlayan son komünist Brejnev'i hatırlıyoruz. Ancak tarihi, acizlerin ya da bindikleri atın ölü olduğunu bilmeyenlerin yazmadığım biliyoruz.

ALBAYRAK OLAYI

Türkiye kurtuluş savaşına en sert eleştirilerin bir bölümü de "sol" çevrelerden gelmektedir. "Sol", kurtuluşun, emekçi halk katılımı açısından, son derece zayıf olduğunda hemfikirdir. Çok güçlü olmayabilir, ancak çok zayıf olduğu iddiası, en azından, dayandırılan kaynaklar açısından son derece tartışmalıdır; çünkü böyle bir iddia, tümüyle, resmi tarih yazımını kaynak olarak kullanmaktadır. Resmi yazım, Batı Anadolu'ya, düzenli orduya ve Osmanlı Ordusu'nda yükselmiş komutanlara biased bir dizgedir "Sol" bu dizgeyi veri alarak, haksızlık yargısına ulaşıyor, kısır döngüsünün bilincinde görünmüyor, illerine "kahraman", "gazi", "şanlı" unvanlarını getiren Maraş, Antep, Urfa'da, tüm çelişkileriyle halk hareketi görüyoruz; yasalarla bu unvanların verilmesi, kemalizmin restorasyon veya savunma dönemlerindedir. Adana-Ha-tay'da, bugünkü sözcükle, gerilla hareketleri olduğunu biliyoruz; ancak, "Balıkesir Kongresi'yle Çerkez Ethem partizanlarını tarih bilmeceleleri içinde eritiyoruz. Eskişehir'i ise, sol tartışmalar içine hapsederek, kurtuluş savaşının bir parçası olduğunu unutuyoruz.

Batı'da Çerkez Ethem'in partizanları,. Doğu'da Küçük Han'ın Cengeli gerillalarının olduğu bir zamanda, Erzurum'da "Albayrak Olayı" var. Merkezdeki gazetesinin adıyla ve bu konuda yeni bir monografinin ismi nedeniyle, böyle söylemekte bir sakınca yok; aslında, "Erzurum Sovyeti" denemesi demek de mümkündür. Doçent Doktor Dursun Ali Akbulut, resmi tarih yazımına ters düşmemek kaygısıyla bilimsel dürüstlük arasındaki tereddüdünde çok zaman tercihinin ikinci cennahta kullanabilmiş; elimizde yararlı bir çalışma var.¹ Doktor Akbulut, Erzurum'da Albayrak gazetesinin yeniden çıkışını, "Kars Milli Şura" Hükümeti'nin inisiyatifine bağlamaktadır;² bölgedeki "Teşkilat-ı Mahsusa" mensuplarının harekete geçirildiğini yazmaktadır.

- 1) Doç. Dr. Dursun Ali Akbulut, Albayrak Olayı, Erzurum, 1991.
- 2) ibid., s. 2. Bundan sonra sayfa numarası vermeyi gerekli bulmuyorum.

Ne yazıkki, bu "şura" ve cumhuriyeti hakkında, Türkçede, benim çalışmalarımın dışında ayrıntılı bilgi yoktur; "resmi" olmayan sol araştırmalara uzak Akbulut'un bunları görmemeyi tercih ettiğini anlıyoruz. Sovyet yazınında, Güney Kafkasya Cumhuriyeti olarak bilinen bu mülti-etnik küçük devlet, İngilizlerin baskısıyla yıkılmıştır, "Albayrak" uzantısı olmaktadır.

Bu gazetenin ikinci çıkışıdır. Süleyman Necati, kardeşi Mithat, Dursunoğlu Cevat ve kardeşi Sıtkı tarafından çıkarılıyordu. Süleyman Necati, Ankara'ya mebus olarak gidince diğerlerine kalıyor ve burada Mithat ve Cevat'ın ön plana çıktığını görüyoruz. Cevat, Erzurum Kongresi'nde yerini vererek Kemal Paşa'ya delegelik sağlayan genç aydındır; Doğu Halkları Kurultayı için Bakü'ye gidenler arasında da yer alıyor, ancak, bir hafta sonraki Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş toplantısına da katılıyor, Mustafa Suphi'yle dostluk kuruyor, demek, Türkiye Komünist Partisi kurucusudur. Albayrak, 1920 Aralık ayından itibaren, başlığın altındaki "Türk Gazetesi" ibaresini, "Halkçı Türk Gazetesi" olarak değiştiriyor.

Mustafa Suphi Heyeti, Kars'tan Erzurum'a doğru yola çıktığında, Hoca Raifin başkanlığında "Muhafaza-i Mukaddesat" Cemiyeti'nin kurulduğunu görüyoruz. Mustafa Kemal'in, Ankara'dan aceleyle tayin ettiği Vali Hamit Bey, bu kuruluştaki aktif bir role sahiptir. Linç girişimim Hoca Raif'in mukaddesatçıları örgütlüyor; ancak, Doktor Akbulut, Suphi Heyeti Erzurum'a geldiğinde alkışlayanların da olduğunu kaydediyor. Albayrak Partisi olması ihtimal dahilindedir. Vali, linç girişiminden kısa bir süre sonra, görevinden alınıyor; bu maksatla görevlendirildiğini düşünebiliriz.

Albayrak'ın iki önemli talebi var; Hamit'in atanmasıyla sonuçlanan makamın boşalması sırasında, başta vali, bütün memurların seçimle gelmesini öneriyorlar ve bu yolda bir kampanya var. Yayınların, anti-emperyalist ve bolşevik yanlısı olduğunu söylemeye gerek yok; Doğu Halkları Kurultayı'nın ve Stalin'in başında bulunduğu halklar komiseryasının pek çok bildirisi, Albayrak sayesinde, Erzurum çevresine duyuruluyor. Fakat ikinci ve asıl talepleri daha önemlidir, Doktor Akbulut'un sözleriyle şöyledir: "Albayrak heyetinden Mithat ve Cevat Beyler'in Hasankale'ye giderek Kazım Karabekir'e, Erzurum'da halk hükümeti yapmak istediklerini söylemeleri oldukça manidardır." Albayrak Partisi'nin Erzurum'da bir Erzurum Sovyeti kurmak için çalıştıklarından kuşku duyamıyoruz.

Aslında Erzurum Kongresi de, gerektiğinde bağımsız devlet kurmayı hedef alıyordu; Kemal Paşa'nın görevlendirilme mantığıyla tutarlıdır.

Cevat ve arkadaşları, Doğu Halkları Kurultayı'na Erzurum'dan Trabzon'a karayolu ve oradan tekneyle gitmişlerdi. Suphi Heyeti, linç tehlikesi gerekçesiyle tutuklandı ve bir süre hapis yattı. Daha sonra Divan-ı Harb'e verildi; bu, Albayrak'ın sonudur. Cevat hariç¹ bu dönemde politika yapanların hemen hemen tamamı politik sahneden tasfiye edildiler, içlerinde Albay Halit örneği Meclis'te öldürülenler veya İzmir Suikasti nedeniyle asılanlar bulunmaktadır. Ancak burada kalmıyor; Eskişehir türünden Erzurum'un da, daha sonraki yıllarda, ülkenin en tutucu ve en anti-komünist kentleri haline getirilmelerini, bu çıkışlara ve devletin sistematik düzenlemelerine bağlamak zorunluluğu var.

1) Belki de yerini Kemal Paşa'ya verdiği için Cevat Dursunoğlu, Cumhuriyet Halk Fanisi içinde, militan olmayan bir halkçı olarak politika yapabilmiştir. Ellili yıllarda önde gelen bir öğrenci aktivisti olduğum zamanlarda Cevat Bey'i tanımıştım, bana ayırdığı sohbetlerinden çok hoşlanırdım, fakat komünist bir geçmişini olduğunu bilmiyordum, ayrıca duyulmuyordu.

Beşinci Ek

İKİ SORU

Şimdiki cumhurbaşkanı Demirel, ikinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nden bursla, Amerika'da bilgi ve görgüsünü artırmaya giden ilk bürokrat, somadan politikacıydı. 27 Mayıs 1960 Devrimi'yle görevden alındıktan sonra yaşamını, Amerikan şirketi Morrison'un taşeronluğunu yaparak kazanıyordu. Politikaya atıldığında, bugün solun etkisiz olduğu bir Türkiye'de "kale" olarak nitelediği Amerikan askeri üslerini, "base", tesis oldukları, "instalation" kelime oyunuyla savunuyordu; daima Amerikan çizgisini gözetmiş bir bürokrat-politikacı olduğundan kimse kuşulanmamaktadır. Fakat başbakanlığının ikinci yılında, hiç umulmadık bir zamanda, 1967 yılında Moskova'yla çok kapsamlı bir ekonomik işbirliği anlaşması imzalamıştır; 1921 Antlaşması'nı her zaman hatırlatıyordu. Ekonomik olmasına karşın, soğuk savaş dünyasında, çok önemli bir politik açılım olmuştu. Neden?

Henüz ekonomi, bir krize girmemişti, böyle bir açılımı zorunlu yapmıyordu ve Washington'ın da böyle kapsamlı bir açılmadan tümüyle hoşnut olabileceğini düşünemeyiz. Nitekim, 12 Mart 1971 yılındaki askeri müdahaleyle düşürülmesini, şair-gazeteci Mehmet Kemal'e açtığı sırlarında, Washington'a bağlıyordu; bu Amerikan yanlısı politikacının "beni CIA düşürdü" sözü ilginçtir. Kesinlikle doğru olmasa bile, bunu, Demirel'le merkez Washington arasında sürtüşmeler olduğu yollu anlamamız mümkündür.

Acaba bu geniş kapsamlı ekonomik anlaşmanın arkasında bir de, Türkiye sosyalist hareketinin ve büyük bir yükselişi başlatan Türkiye işçi Partisi'nin tasfiyesi de, bir ek olarak bulunuyor muydu? Sorulması gereken bir sorudur. Anlaşma ve aynı yılın sonbaharında Demirel'in Moskova gezisinden sonra ve daha çok 1968 yılından başlayarak, partinin tasfiye sürecine girdiğini görüyoruz.

Bu sırada Moskova çizgisinde Türkiye Komünist Partisi çok zayıftı; işçi Partisi, sosyalist politika ve parlamenter geçişi ön planda tutarak, nihai olarak "Sosyalist Devrim" istiyordu, mevcut rejimle sosyalist düzen arasına bir halka koymuyordu. Doğan Avcıoğlu'nun asker-aydın yönetimindeki iktidar programı ise, doktriner terminolojiden kaçınmakla birlikte "Milli Demokratik Devrim" diyordu; önce kemalist devrim tamamlanacaktı ve sosyalist devrim ikinci bir devrime havale ediliyordu, işte tam bu sırada, Doğu Almanya'daki cılız Türkiye Komünist Partisi, kendi hizbine karşı ve parti yıkıcısı bazı sol aydınları eleştirme bahanesiyle, milli demokratik devrim görüşünü savunduğunu açıklıkla belli etmekten geri kalmıyordu. Bu, partiye görülmemiş bir şiddetle yaklaştığını, aynı zamandaki Paris ve Londra gençliğinin üniversite kampusu eylemliliğine karşı dağ gerillası edebiyatını başlattığını biliyoruz; partinin tükenişi, Hemingway'in balığından çok daha hızlı bir biçimde realize edilmiştir.

Parti içinde ve zaman zaman büyük bir abartmayla "parti teorisyeni" sayılmama karşın, Doğan Avcıoğlu, benim çok sevdiğim bir büyüğüm ve sonra arkadaşım. Hakkında yazılanlar, şimdi, ölümüne yakın beni tek dostu olarak gösteriyordu, çok yakındık, ancak belki bunda da abartma payı var. Doğan, bana, Ankara'da yapılan bir asker-aydın cunta toplantısının Türk gizli servisleri tarafından tespit edildiğini KGB ajanı olduğundan kuşku duyulmayan bir Sovyet ataşesinin notla bildirdiğini söylemişti. Cunta içindeki kurmay subaylar da, gizli servise izleme bilgilerinin geldiğini duyuyorlar, ancak ajanın kimliğini çözemiyorlardı, sonra çözülmüştür. Ajan Profesör Kaynak, Demirel'in başbakanlığında, başbakanlıkta uzun vadeli planlar bölümü yöneticiliği yaptığım sırada, kısa bir süre, bana danışmanlık yapmıştı, o zaman bilmiyorduk. Daha sonra Ankara'da bir üniversitede aynı bölümde iktisat profesörlüğü yapıyorduk, biliniyordu ve bana, bunu anlattığımda, "Ben içerden bir elektronik kalemle bildirirken, KGB de dışardan elektronik sistemle koruma yapıyormuş, sonra anladık" diyordu. **Profesör Kaynak, Washington'ın desteği olmadan Türkiye'de adım atılamayacağına inanan teknisyenlerdendir;** bu nedenle 1970 sonbaharında, Ankara'da nasırist veya baasist Avcıoğlu Hükümeti'nin doğumunu, Moskova ve Washington'ın ciddiyetle izlediği sonucunu çıkarıyoruz.

Sonuçta, Avcıoğlu yenilmiş ve ülkede Amerikan yanlısı bir askeri yönetim kurulmuştur. Üç gençlik liderinin asılması ve Türkiye aydınının sosyalizm-den koparılması sürecinin başlatılmasına karşın, geniş yığınlar, bu dönemi de umutları kırılmadan atlatmıştır, açıklanması zor bir paradoks sayabiliyoruz. 1975 yılına gelindiğinde, kaldığımız yerden yürümek için, Türkiye İşçi Partisi'ni yeniden kuruyorduk; ancak Doğu Almanya'daki Türkiye Komünist Partisi radyosu bu girişimi hemen "provokasyon" olarak nitelemiştir; bu kez fazla zaman kaybetmiyordu.

"Gizli" Komünist Partisi, hızlı bir giriş yaptı, Sovyet desteği ve iki ülke arasında seyahatlerin başlaması, aydınların, Komünist Partisi çevresine dizilmesini kolaylaştırıyordu; geniş yığınlarsa, kır edebiyatını bırakmayan ve 12 Mart'ta öldürülen gençlik liderlerini martir sayan Devrimci-Yol eğilimine kayıyordu. Devrimci işçi Sendikaları Konfederasyonu, önemli ölçüde, partinin etkisindeydi; Komünist Partisi, bu önemli sendikal birliği, Moskova'dan bağımsız sosyalistlerden arındırabilmek için, Ecevit'in CHP'sine kaydırma yolunu seçti, bunda tekelleşen büyük sermayenin büyük desteğini görüyordu. Komünist Partisi, sendikal birliğin devrimci söyleminin kırılması ve kendi kadrolarına büyük bir finansman imkanı demek olan sendikal birlik uzmanlıklarının verilmesi karşılığında, Devrimci Sendikal Birlik'i, Ortanın Solu'ndaki Ecevit'in güdümüne sokuyordu; böylece yarı-legal bir statüye eriştiğini saptayabiliyoruz.

Fakat 1960 yılı ortalarından itibaren rejimin bütün vidaları oynamıştı; 12 Mart askeri müdahalesi iç savaşı önleyememek bir yana, derinleştiriyordu; seçkin aydınlarla birlikte katledilenlerin günlük sayısı, ortalama olarak, yirmiyi buluyordu. Türkiye işçi Partisi etkisizdi, Türkiye Komünist Partisi de facto legal ve çok etkiliydi ve Devrimci Yolla birlikte sahneye hakimdiler; ancak her ikisi de, iktidarı alma perspektifinden çok uzaktılar, eninde sonunda bir sanayi demokrasisi savunuyorlardı ve sanayi tekelleriyse altmışlı yıllar demokrasisiyle kemalizmi kazımaya kararlıydı. Öldürenler, ne için öldürdüklerini biliyor, ölenler ne için öldüklerini bilmiyorlardı.

Ancak Amerika'nın bile bu sırada Türkiye'yi Batı kampında tutabileceğine inancını yitirdiğim gösteren işaretler var; Türk sermayesiye Türkiye'yi terke çoktan başlamıştı, yabancı finansman dergileri, Türkiye'den çıkan bu sermaye karşısında şaşkınlıklarını yazıyorlardı. Türk büyük sermayedarlarının Cannes'da yan yana villalar almaları ve sermayenin enternasyonalizasyonu bu zamandadır.

İşte bu zamanda, 1970 yıllarının sonunda, merkezi Doğu Almanya'da, vücudu ülkede Türkiye Komünist Partisi'nin, Türkiye'nin emperyalizmin zayıf halkası haline geldiği açıklamasını yaptığını görüyoruz; bu leninist çözümleme düzeni, mevcut hükümetin düşürülmesini öngörmektedir. Zamanında da böyle anlaşıldığında kuşku yok. Türkiye işçi Partisi, bu çıkışın yapıldığı bir zamanda, beklenmedik bir zamanda, kendi içinden bir bölümünü, "anti-sovyet ve anti-komünist" diye niteleyerek tasfiye ediyordu ve Sovyetler'e bağımlı bir "sol" hükümeti istemeyen sol da buna göre mevzileniyordu; bu zamanda, Türkiye'nin sosyalizme düşüşün eşiğinde olduğu kanısı yaygındır.

Fakat şimdi bilinen şudur: Beklenen başka yerde gerçekleşmiştir. 1978 yılında, hiç beklenmedik bir zamanda, hiçbir zaman olgunlaşmamış Afganistan'da Sovyet yanlısı bir "demokratik devrim" yapıldığını ve bunu, 1979 yılında İran'da Amerikan karşıtı bir dinsel devrimin izlediğini kaydedebiliyoruz, İran'daki Sovyet yanlısı komünistler, ilk önce Humeyni Devrimi'ni desteklediler ve karşılığında, bir süre sonra, büyük işkencelerden geçip kendilerini reddettikten sonra öldürüldüler.

İkinci soruysa bu sırada ne olduğudur; Türkiye Komünist Partisi'nin kısa bir zaman sonra "zayıf halka" saptamasını geri aldığım ve bunun açıklanmasını, jünyor politbüro üyelerinden birisine yıktığını biliyoruz. Bu vazgeçişte bir anlaşma var mı ve varsa hangi düzeydedir? Cevap aranmasını gerekli görüyorum. Bilinen, 1980 yılı Eylül ayında, Türkiye'de yepyeni bir askeri darbenin gerçekleştirildiğidir; ilk zamanlar, Komünist Parti'nin darbeyi mahkum etmekten kaçındığını da not edebiliyoruz.